

K.4522

132

3-2

S
491.25
B576A.1

Sino. 76815

8404

सिद्धान्तकौमुदी।

पूर्वार्द्धम् ।

सहामहोपाध्यायश्रीमद्वेजिदीक्षितविरचितम् ।

कविकातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षश्रीतारानाथतर्क-

वाचस्पतिभट्टाचार्येण सङ्कलितया सरस्वास्वया

व्याख्याया समुद्धतम्

तेनैव संस्कृतम्

नूतनवाक्योक्तियन्त्रे पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHANTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOL.—I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

21

TARANA'THA TARKAVA'CHASPA'TI

Principal, Free Sanskrit College.

Third Edition.

CALCUTTA:

Published by Pandit Jibananda Vidyāsāgara B. A.

प्रिण्टेर लीडरप्रेशन ऑफिस

४ नं शिवनारायण मालेन लेन ।

1884

2 .S
491
B E I L
ADVERTISEMENT

To the First Edition.

THE Siddhanta Kaumudi of Bhattoji Dikshita has always been considered the ablest practical adaptation of Panini's great but difficult work. The edition published in Calcutta in the year 1811 has been long out of print, and a new edition was felt to be a great desideratum by all those interested in the thorough study of Sanskrit Grammar, whether in India or Europe. Under these circumstances I was very anxious that such an edition should be prepared, and the liberal subscription of Government for 200 copies enabled me to find a publisher willing to undertake the risk. The task of editing was undertaken by Pandit Tara Natha Tarkavachaspati, the professor of Grammar in the Sanskrit College of Calcutta, and one of the profoundest grammarians of Bengal. He has given extracts from the three native Commentaries, the Manorama, Sabdendusekhara and Tattwabodhini, and has also added a supplementary commentary of his own, called the Sarala. The old edition merely contained the text of the work; but the present annotations will be found of the greatest use to elucidate the many obscurities, which could not fail to occur in a book on such an abstruse subject.

EDWARD B. COWELL

PRINCIPAL OF THE SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA.

September 25. 1863.

8404

द्वितीयविघ्नमिः

इतः पूर्व' १८२० मितसंवत्सरे मत्सङ्कलितसरलया सप्तश्लोकादितायाः
सिद्धान्तकौमुद्याः ७५० सर्गसम्प्रगतसङ्कतपुस्तकानि संस्कृत्य मया संहितानि
तानि च समादरपूर्वकं पाठकगणैर्घृष्टात् त्रिवर्षकालमध्ये निःशेषितानि
संबभूवुः । तत्र पाठकाणां विद्योत्साहिनामोदक् समादरो भविष्यतीति मन
मनसि प्रत्याशा नासीत् । इदानीन्तु विद्योत्साहिनां तां जिह्वलूणाभ-
सुजभतया व्यपतातिशयमाकलय्य द्वितीयवारसुदृष्टायै मया प्रावर्त्ति ।

तथा प्रवृत्तेन मया पूर्वसंहितपुस्तके यत् किञ्चित् खलितम् तत्
संश्लेष्य सरलायाश्च सुगमतायै कवित् कवित् परिवर्त्तनेन कविज्ञाव्याख्या-
तांश्याख्याया वज्रनकुलेवरताविधानेन द्वितीयवारमेषा संहिता । पठन-
पाठनासौकर्याय चाल कौमुद्यां सरलायाश्च कार्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकमात्रं
यद्यत् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितविशेषा-
धिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौमुद्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०)
इत्यनेन विज्ञप्तेन सूचना च कृता ।

पाणिनेरुत्पत्तिकालविषये पूर्वसंहितपुस्तके एव उपक्रमे प्रायेण सर्वसक्तं
तदतिरेकेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकसत्ताभिधीयते
शरद्वक्त्रुनकदर्भाङ्गुवत्याप्ययणेषु ४, १, १०३ सूत्रे शरद्वतोनाम्नः, श्रोत्रपर्वत
जीवन्तादित्यादिसूत्रे ४, १, १०४ श्रोत्रनाम्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवाशिभ्यः
४, १, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवाशिविशेषस्य च कला-
पिनःनाम्नः, कलापिनोऽण् ४, १, १०८ इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनान्मः,
पाराशर्यशिलालिभ्यां भिज्जुनटसूत्रयोरिति ४, १, ११० सूत्रे पाराशर्यस्य
व्यासस्य नाम्नश्च कीर्त्तिनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते ।
न च श्रोत्रपर्वतत्यादिसूत्रद्वयोः १०१ पृष्ठे कौमुद्याम् अनादिरिह श्रोत्र इत्यु-
त्पात् न श्रोत्रगज्जस्य भारताचार्यश्रोत्रपरतेति शङ्काम् वज्रपु सूत्रेषु तत्त-
च्छब्दार्थानामनादित्वेन प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्यत्यादिसूत्रे पारा-
शर्यस्य व्यासेन प्रोक्तस्य भिज्जुसूत्रस्यैवाध्यापरिणिप्रत्ययविधानात् अन्य-
व्यासेन कृतस्य भिज्जुसूत्रस्याभावात् वादरायणपरताया एव तस्यैवित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि वेदान्तसूत्रा-
 ख्यानं भिन्नुक्त्याणि प्रोक्तानि नेतरेण व्यासेन तथानुपलम्भात् । तत्-
 सूत्राध्ययनकथनेनैव ततोऽस्य वङ्ककालादुत्तरोत्पन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव । एवं
 सूत्रपाठानुसारेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः । गणपाठे च बह्व-
 नामर्वाचीनानां सांख्यिकप्रवृत्तीनां नामकीर्त्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्य-
 क्तमेव तानि च गणपाठवाक्यानि विस्तरभयात् नालोक्यमानि सरलान्तर्ध्वे
 एव विस्तरेण प्रदर्शितानि तेषु तेषु बह्वनामर्वाचीनानां नामोल्लेखात् प्राणि-
 नेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव ।

श्रीयुक्तमोक्षसूत्रेण विदुषा प्रष्टोऽपगमिनीति सूत्रेण तत्त्वज्ञानं सप्तज्ञाव्य-
 स्तपन्मे अक्षद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षेणाक्षिप्तं तस्य समाधानमितः पूर्वं
 सत्सङ्कलिताशुबोधव्याकरणसुखमन्त्र एव कर्तुं तत एव तदुपगम्यसित्यतो-
 ऽत्र किञ्चिन्नोक्तम् ।

सिद्धान्तकौस्तुभं व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीसूत्राणि उदाहरणालुषा-
 रेण निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण प्राणिनिना पठितानि तत्
 क्रमेणैव तान्यत्वान् निवेशितानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अनु-
 दत्तलुक्पर्णयोग्यतावधारणज्ञानायाससाध्यं भविष्यति । तानि सूत्राणि च
 कौस्तुभं यत् यत् पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्कद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च
 सूचयितव्या इत्यत्र विस्तरेण ।

संवत् १८१७ ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिः ।

कृत्तिकाता संसृतविद्यामन्दिराध्यक्षः ।

पाणिनीयगमकालादिनिर्णयः ।

पुरा किञ्च कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षलोकालोकं बृहत्कथाभिधानं
पुन्यं निर्माय काणभूतये श्रावयामास । सोमदेवभट्टेन तत एव शारांशं
समुद्भूत्य कथासरित्सागराख्यो पुन्यो निरमायि । ततैषाख्यायिका समधि-
गम्यते । यथा ।

नन्दराजराज्यकाले उपवर्धपशिखितस्य कात्यायनापरपर्यायो वर-
रक्षिर्वाङ्मिः पाणिनिश्चेति त्वयो सुख्याम्काला बभूवुः । तेषां पाणिनि-
रत्यनुद्वितया समुद्भवार्तिभिर्वादे पराजितो निर्बेदमाम्नो सङ्गादेवशाराध्य
तत्कथायादधीत्य च कृतश्रित्यस्तत्रादात् स्तलपाठगणपाठपाठपाठकिङ्कानु-
शासनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणभागं निर्माय उपवर्धदिसमीपे
प्रकाशयामास ॥ अथ तदुपमन्त्रकौशलेमुपलभ्य वररक्षिना तदवशिष्टांशपरि-
पूरणेन, संक्षेपार्थविवरणरूपं वार्तिकं चक्रे । व्यादिना च तत्तदुक्तार्थेषु
न्यायप्रदर्शनायै लक्षलोकालोकः संप्रकाशमिधो पुन्यो निरमायि । अथ
समुदितेषु तेषुलक्ष्येषु, तत्काव्यप्रचलितानामौन्द्रादिव्याकरणानामना-
दृततया क्रमेण कोपो बभूव । तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव पठन-
पाठनप्रचारः प्रवृत्तते ।

तेषु शालाह्वरपामभिजनः पाणिनिर्दोक्षीगर्भसमुद्भवः प्रायुक्तपुन्यचतु-
ष्टयात्मकं व्याकरणं शिष्यापुन्यं च बकार । वररक्षिः कौशाम्बीनगरवासिनः
सोमदत्ताभिधादिप्रात् वसुदत्ताद्यामुत्पद्य उपवर्धोच्चिखिलविद्यामभ्यस्य
बृहत्कथादीन् बहून् पञ्चान् काला नन्दराजस्य धीशिवतामापेदे । व्या-
दिषु वेतवाक्यपदे कर्त्तव्यविप्रादुत्पद्यः संप्रकाश्यादीन् पुन्यान् निर्ममे ।

विश्वनादित्वाद्यैः उभाह्वरभट्टैरिदमधीतवाक्यपदीयपुन्ये, शास्त्राविकारा-
न्तरमुपलभ्यते । यथा ।

कालत्रयेण लोकानामालस्यदोषसमुत्थावात् बहुविधसारे व्याधिप्रथीते
 संप्रकृत्यन्तेऽनादरमुपलभ्य, पाणिनीयदर्शनस्य क्रमेण लुप्तप्रायतामुपलभ्य च
 भगवता पतञ्जलिना संप्रहृतिवन्धसारांशसङ्कलनेन सूत्रवार्तिकव्याख्यामुखेन
 संप्रहोक्तान् सर्वान् न्यायान् प्रदर्शयता मङ्गाभाष्यं निरमायि । अथ क्रमेण
 पुनरपि लोकानामालस्यदोषसमुद्भवात् पाणिनीयदर्शनं लुप्तप्रायमभूत् ।
 मूलव्याकरणागमस्य दाक्षिणात्येषु शुक्तकनात्वे स्थितः चित्तकूटस्य *
 गिरेरेकदेशे रावणनान्ना केनचिद्विदुषा विलिख्य स्थापितश्चासीत् तत
 यव समानीय केनचित् विप्ररूपेण रक्षसा बभूरातचन्द्राचार्यादिभ्यो ददे
 बभूरातादिभिरपि भक्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः । तदुपदेशाच्च भक्तृ-
 हरिणा मङ्गाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्यज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निर्माय
 अङ्गवाक्यपदकाण्डभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपापरनामकं वाक्यप्रदीपं निब-
 दधे । तत्तत्प्रवाक्यकाण्डशेषात् कतिचित् पदान्मूलं समुद्रियन्ते । यथा

प्रायेण सङ्क्षेपेनचोक्तविद्यापरिग्रहान् ।

अध्यायवैयाकरणान् संप्रहोस्तमुपागते ।

कतेऽपि पातञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां मङ्गाभाष्ये निबन्धने ।

अलङ्कारगाधे गाम्भीर्यादुत्तमान् इव सौष्ठवात् ।

तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थिते निश्चयः ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।

कालेन दाक्षिणात्येषु पन्थनात्वे व्यवस्थितः ।

तदेवमुक्त्यक्तस्यो ज्ञातो व्याकरणागमः ।

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यवीजास्तुसारिभिः ।

स नीतो बहुधाखलं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ।

न्यायप्रस्थानमार्गज्ञानम्यस्य सङ्घं दर्शनम् ।

प्रचीतो गुरुणाकाकमयमागमसंप्रहः ।

भट्टस्यान्नायसारस्य वैयाकरणगामिनः ।

सूत्रभूतमवाधाय पर्वतादागमं स्वयम् ।

* त्रिकूटस्य ।

स्वाध्यायवस्तुनातेन व्यायसागान् विचिन्त्य च ।

प्रचीतो विधिवश्चायं मन व्याकरणागमः ।

मयापि गुरुनिर्देशाद् भाष्याभ्यामाविलुप्तये ।

काण्डल्यक्रमेणायं निबन्धः परिकीर्तितः ।

व्याख्यातञ्चैतत् वाक्यपदीयं पुण्यराजहेलाराजपरिणताभ्याम् । तद्व्याख्या-
नादेव पूर्ववर्णितः पर्वताधिगमहस्तान्तः समुद्भूतः ।

स च भाष्यकारश्चन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भक्तृहरिकालात् पूर्व-
काले प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति सभा राजमनुष्यपूर्वेति सूत्रव्याख्यायां
भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तसमेति प्रत्युदाहरणदानात् भक्तृहरिकालात्तस्य प्राची-
नतायाश्च वाक्यपदीये सूत्रं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च सुनिर्गोर्नदीरे तपस्यतः कस्यचिन्मुनेरञ्जलेः पतित इत्याख्या-
यिका शकन्वादिष्विति सूत्रव्याख्यायां श्रेष्ठरादागुपलभ्यते । अयञ्च पतञ्ज-
लिर्योगशास्त्रकारिपतञ्जलिर्नो भिन्न इति प्रतीयते तन्मतस्य 'एतेन योगः
प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्यासेन दूषितत्वेन पतञ्जलिसूत्रोपरि तेनैव
भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तनामो-
क्तेष्वष्टाध्यायकृतकुतुम्बोच्चीनताप्रतीतेश्च नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवार्तिकमभाष्याणाञ्चमिति प्रचीरञ्च प्रदस्याधुना तदुपपत्ति-
कालास्तापयिषीयन्ते ।

आरभ्य भवतो जन्म यावच्चन्दामिषेचनम् ।

एतद्वर्षसङ्ख्यञ्च यतं पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये परीक्षितं प्रति शुक्लेनोक्तत्वात् परीक्षितो
जन्मानन्तरं १५१० मितवर्षेषु गतेषु चन्द्रराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्च-
षट्पञ्चानाधिकरणानुरोधेन यतमित्यस्य कृतानीत्यर्थः एकत्वं चान्द्रेणैव
स्कान्दे कथाकालाज्ज्ञम् । 'तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यवदयतं ऋषामिति'
सप्तर्षीणां प्रतिगच्छत् यतवर्षात्मकभोगकालसङ्ख्या 'ते तद्दीये द्विजाः' काले
अधुना चाजिता मया इति 'यदा देवर्षयः सप्त मघासु विषरन्ति हि तदा
प्रदत्तस्तु ककिरिति' च भागवते १२स्कन्धे २ अध्याये सप्तर्षीणां मघास्थिति
काले ककिप्रदत्तेः परीक्षितः समयेऽपि तत्रैव स्थितैरुक्तत्वात् कवेः यतवर्ष-

काशमध्ये परीक्षितो जन्मति निश्चीयते । ततश्च कठेः प्रायेणाशीतिवर्षेषु गतेषु परीक्षितो जन्म ततः १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दाभिषेचनम् । इत्यवस्थित नवनन्दाणां राज्यकालश्च शतवर्षात्मकः । एतच्च कठेः १६६० मितवर्षपर्यन्तो नन्दराज्यचरमावधिरित्यनुमीयते एव कालः ख्रिस्तोक्तः । यथा

ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये ।

भविष्यं नन्दराज्यञ्च क्षायक्यो यान् कृनिष्क्यतीति ।

अस्मार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्द्धारणसम्पन्नी दशाधिकशतत्वये स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवशतवर्षोऽष्टशतवर्षेषु कलेर्गतेति त्वित्यर्थः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरवाक्ये यानिति बहुवचननिर्देशात् एतच्च प्रायुक्तवक्ष्यमाणभागयतैकवाक्यत्वाच्च भवति ।

शकेषु नवशतैरेन्दुरान ११७६ योगे कलेर्गता इत्युक्तदिशा व्यधुनातीति १७८५ याकवर्षेषु ११७६ मितवर्षयोगे ८६६८ मितवर्षाः कलेरतीता इत्यनुमीयते तत्र प्रायुक्त १६६० मितवर्षवियोगे १२७४ मितवर्षाः साम्यतं नन्दराज्यपरमावधिकादातीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागयते शतवर्ष इति वक्ष्यते तस्मादितः पूर्वं प्रायुक्त १२७४ वर्षावधि १२७४ वर्षपर्यन्तं नन्दराज्यमासीत्तच्चन्द्रगुप्तराज्यम् ।

अन्त्ये तु ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये इति ख्रिस्तोक्तं पाठं प्रकल्प्य द्विसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्वये स्थिते सतीति व्याख्याय २६६० मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्ते चन्द्रगुप्तराज्यमिति तथाच प्रायुक्तकालात् सहस्रवर्षान्ते तयोः राज्यकालाविति मन्वन्ते । एतच्च यद्यपि इत्युक्तोक्तभावेतिहासपन्थानुसारि तथापि भागवतविरोधमिवा प्रमाणपरतन्त्रैर्नाश्रियते इत्यवधेयम् ।

तदानीमेव प्राणिनिवररुचिव्याडिभिः प्रायुक्ता पद्म्या निर्मिताः । एतेषां प्रायश्च एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते । विज्ञानेश्वरयोगि-
कतायां मितान्तरायां शेषे प्रायादाचन्द्रतारं जगदिदमन्तिकं विक्रमादित्य-
देवः इत्युक्तं तदुपम्यस्य १६२१ वर्षावसंवदभिषयकपूवर्त्तकविक्रमादित्य-
काविक्रमावसीयते तस्याञ्च याज्ञवल्करविद्वतो "व्यवहाराध्याये व्यवहा-

कृताः पक्षे द्विवर्तिमङ्गलैः सह" इति वचनव्याख्यायां सहेति तृती-
यानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयुक्तेऽप्रधाने इति २११८ आरणादित्यनेन
पाणिनिस्तत्त्वस्य प्रमाणत्वेनोक्तं स्थातुस्तत् ततः प्राचीनता । ततोऽपि प्राचीनेषु
मेधातिथिप्रणीतमनुभाष्ये यथावदिति पदव्याख्यानं तदर्हमिति ५।१। ११७
वतिप्रत्यय इति लिखनादपि ततः प्राचीनता पाणिनीयस्य । नितरन्तराया-
श्चावकाशमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव बहुरुक्तमित्युक्ता मेधातिथे-
स्ततः प्राचीनतावगमेन ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः स्वरूपज्ञा । तथा
भक्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयोद्भूतश्लोकेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः सङ्काभा-
व्यस्य निश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवसीयते । भाष्यकारस्य
चन्द्रगुप्तराज्यावर्चीनकालावाः प्राग्दर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता तद्या-
ख्यातस्तत्त्ववार्तिककारादेरिति फलितम् ।

नन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मक एव भागवते १२ स्कन्धे २२ अध्याये दर्शितः

महानन्दिस्तुतो राजन् ! नृप्रागर्भवसङ्गवः ।

महापद्मपतिः कचिस्तन्द्ः क्षत्रविनाशकः ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाख्यमस्तथाः सुताः ।

य इमां भोष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्ता

नव नन्दान् द्विजः कचिस् प्रपञ्चानुद्धरिष्यति ।

तेषामभाने जगतीं मौर्या भोष्यन्ति वै कलौ ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाषेक्यमाना द्विजो नन्दान्
निहत्य मौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्षतीत्युक्तम् । तेषाञ्च राज्य-
कालः चन्द्रगुप्तदिण्डिमौलादीन् दशवंशविकारानभिधाय तत्रैवोक्तः 'मौर्या-
स्त्वन्ते दश नृपाः सप्तलिङ्गश्च सप्त इति' एवञ्च मन्दराज्यकालात् सप्त-
लिङ्गदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यैराज्यकालसमया च पाणिनिप्रभृति-
समुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु अर्थात् इतः प्राक् २१७५ वर्षं सप्तमे सतान्तरे
२१७५ वर्षे वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत् तदानीं क्रियत्कालानन्तरं वा प्रत-
ञ्जितमतभाष्यसङ्गवः मौर्ये प्रायुक्तमत्र दाहुराजसमया निश्चीयते ।

एवं ब्रह्मवर्तिकभाष्याचार्यस्य तिकावेष्टव्यते, तद्याख्यामकरषादि

यद्वा नास्तु जसिः सावधारण्यमनादित्येव यन्मयम्वक्तृनामविषयादिकं किञ्चित् प्रदर्शते ।

महाभाष्यव्याख्या

भर्तृहरिकता

भाष्यपदीयम्

भर्तृहरिकतम्

{ न्यायप्रदर्शनपूर्वकभाष्यतात्पर्य-
वर्णनम्

भाष्यपदीयव्याख्या

हेतुराजकता

पञ्चराजकता च

काशिका वृत्तिः

{ वामनापरनाम { पाणिनीयसूत्रकृतानुसा-
जयादित्यकता { रेण सोदाहरण व्याख्या

न्यासापरनामापदमञ्जरी, हरदत्तमिश्रकता

{ इच्छुपसङ्गानव्यतिरेकेण सू-
त्राकारेणैव सकलशब्दसाधनम्

सम्प्रभट्टकृतकाव्यप्रकाशेऽनेकस्थानेषु भाषकाव्यपद्यानां धृततया साधय ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च 'समुत्सूलपदव्यासा बहु-
वृत्तिः सन्निवन्वा अद्विद्येव' इत्युक्तत्वात् 'ततोऽपि प्राचीनता वृत्ति-
न्यासयोरे'त्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु 'इतिवृत्तिपदम्' इत्युक्त-
मतस्ततोऽपि प्राचीनता तस्याः ।

पञ्जिका

जिनेन्द्रकता

काशिकावृत्तिव्याख्या

भाष्यपदीयः

कैयटकृतः

महाभाष्यव्याख्या

भाष्यपदीयोद्यनः

नागेशभट्टकृतः

भाष्यपदीयविवरणम्

भाष्यपदीयविवरणम्

ईश्वरानन्दकृतम्

भाष्यपदीयव्याख्या

प्रक्रियाकौमुदी

रामबन्ध्याचार्यकता

{ प्रक्रियानुसारेण पाणिनि-
सूत्राणि जयास्थानसंज्ञा-
सोदाहरणं व्याख्यातानि

टीकाप्रक्रियाकौमुदी

श्रीलक्ष्मणकता

प्रसादः

विदुषकृतः

सूत्रव्याख्या

तत्त्वबन्धुः

जयन्तकृतः

प्रसादव्याख्या सोदाहरण

साधवीरवृत्तिः

साधवाचार्यकता

अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या

सिद्धान्तकौमुदी

भट्टोजिदीक्षितकता

{ प्रक्रियानुसारिसूत्रोदाहरण-
विवक्षा सोदाहरण सूत्रवृत्तिः

प्रौढमनोरमा-	भट्टोजिदीक्षितकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्	प्रौढमनोरमाव्याख्या
भाषप्रकाशः	वैद्यनाथकृतः	प्रौढमनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
चिदस्थिमाला	वैद्यनाथकृता	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वशोभिनी	ज्ञानेन्द्रवरतकीकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः	भट्टोजिदीक्षितकृतः	{ सूत्रानुसारेण भाष्याद्युक्तार्थेषु श्रुतिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम्
प्रभा	वैद्यनाथकृता	शब्दकौस्तुभव्याख्या
गूढार्थदीपनी	सदाशिवपण्डितकृता	सूत्रकमानुसारिसूत्रव्याख्या
मध्यकौमुदी	वरदराजकृता	सिद्धान्तकौमुदीसारांशः
छन्दकौमुदी	वरदराजकृता	ततोऽपि सारांशः
शैवाकरणसर्वस्वम्	धरणीधरकाशीनाथकृतम्	{ सोदाहरणं सूत्रानुसारिव्या- ख्या कारिकादिष्वङ्किता भाष्य- वार्त्तिकपेक्षितांशसङ्किता च
एषा सरला	नृकृता	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

अकरणग्रन्थनामादि ।

वैवाकरणभूषणम्	कोण्डभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिर्ूपणम्
वैवाकरणभूषणदर्पणः	हरिवल्लभकृतः	वैवाकरणभूषणटीका
मञ्जूषा	नागेशभट्टकृता	शब्दशक्तिनिर्ूपणम्
लला	वैद्यनाथकृता	मञ्जूषाव्याख्या
परिभाषाहृतिः	वीरदेवकृता	परिभाषा व्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषा काविका	वैद्यनाथकृता	परिभाषाव्याख्या

प्रातःपाठवीथः   मैत्रेयरचितकृतः   प्रातःपाठव्याख्या
 यन्मार्चरत्नम्   सत्कृतम्(सुहितम्)   व्याकरणसिद्धान्तदर्शनम्

प्राचिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्राष्टावध्यायाः हाति-
 त्यादाः ३८३५ मितानि सूत्राणि । तत्र च वैदिकबौक्तिकसाधुशब्दव्युत्पा-
 दनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविधानञ्च । किन्तु एकैकस्मिन् प्रकरणे
 एकजातीयकार्याण्युपदिष्टानि तेन पठनपाठनादौ विशदङ्गलतामुपलभ्य
 प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्यादिव प्रक्रियानुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्रा-
 ण्युक्तं व्याख्याय बोधादृश्यादिना विशदीकृतानि ।

आदिद्वयगणोपधातवोऽर्थसहिता प्रातःपाठे भगवता प्राचिनिना
 रचितः । सिद्धान्तकौमुद्यां सूत्रे-एव तत्राष्टा धातवोऽर्थसहिता उद्धृताः ।

अष्टाध्यायीसूत्रोद्धिखितस्वरदिगणानां स्थापनाय भगवता प्राचिनि-
 नेव गणपाठो यन्मोरचितकृतं च अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टकार्यं विशेषार्थं
 कविव कविव सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रेति संज्ञा ।

यन्मनां पुंस्त्वादिक्रिबोधनार्थं सिक्कानुशासनमपि भगवता कृतं
 तत्राष्ट सूत्राणि च सिद्धान्तकौमुद्यामन्नेऽभिनिवेशितानि । तत्कृतः वर्णो-
 चारण्यिच्छाभिन्नोऽप्यपरो यन्मोऽस्ति ।

वार्त्तिके तु अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टाधिकांशपरिपूरणेन सूत्रतापस्यै-
 व्याख्यानम् ।

शाकटायनेनोपादिसूत्राण्युक्तानि तानि उक्तवदन्तेन व्याख्यातानि ।
 एतत्पर्यन्ता अपि गोवर्द्धनस्यपञ्चादिकृता इत्ययः समीक्षुक्तवदन्तीया-
 द्यगण्यम् ।

नृपाभावे सूत्रवार्त्तिकव्याख्यानपूर्वकं शब्दवृत्तिनिरूपणेन वृत्ति-
 प्रदर्शनम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवार्त्तिकानि तत्रैवाध्याये यन्मा-
 न्नुशासनस्य विप्रवप्रवोजनारीनुक्तानि च एवाध्याय मन्त्रशास्त्रोपबन्धानाक

अथ टीकोपक्रमणिका ।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् ।
पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्व्याख्याढमणांस्तथा ॥
वात्स्यवंश्यबुधोत्तंसकाक्षिदासाङ्गसम्भवा ।
इयं विरच्यते यन्नात् श्रीतारानाथशर्मणा ॥ २ ॥ युष्मम् ।
शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम् ।
गूढार्थान् विशदीकुर्वे विलोक्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥
क्वचित्तेषां पङ्क्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो
गृहीत्वा सारांशं विषमपदबोधाय विवृतिम् ।
तनोम्येतां तत्त्वं विविदिषु जमानामतिमुदे
क्षमध्वं विद्वांसः स्वलनमिह यन्मे निजगुणात् ॥ ४ ॥
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद् दुर्गमोऽभवत् ।
सरलायाः समायोगात् लोकेऽय सरलावताम् ॥ ५ ॥
अप्रकाशेव जाताथ काठिन्यघनसंहता ।
कौमुदी सरलावात्यासम्बन्धात् विमलावताम् ॥ ६ ॥

२ सुद्रितपुस्तकीयसङ्केतज्ञापनम् ।

एकैककाण्डेष्वेकैककार्यसिद्धिविधायकैः ।

पाणिनिः सङ्गतैः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्ममे ॥ १ ॥

पदादिसिद्धेयं यद् यत्र कार्यं तेषामपेक्षितम् ।

तत्तत्रैवोद्भूतं सूत्रं तेन वृत्तौ व्यतिक्रमः ॥ २ ॥

स्थलाक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निवेशनम् ।

अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः ॥ ३ ॥

अध्यायसंख्या प्रथमात्, पादसंख्या द्वितीयतः ।

तृतीयाद्, अङ्कतो ग्राह्या सूत्रसंख्येति निर्णयः ॥ ४ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृता सूत्राधो वृत्तिरूपिणी ।

मध्यमाक्षरसंस्थाना कौमुदी सरलीपरि ॥

भाष्येष्टिवार्त्तिकमुखप्रमाणादिसमन्विता ।

उपपत्तियुता मध्ये स्थाप्योद्देशहरणान्विता ॥ ५ ॥ युग्मम् ।

कात्यायनमुनिकृतं वार्त्तिकं मध्यभागतः ।

पुष्पाकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्कविवर्जितम् ॥ ६ ॥

भाष्यस्येषूपसंस्थानादिकं यद्यत् समुद्भूतम् ।

वृत्तौ तत्तत्पदोक्तेखात्तस्याचिह्नेन सुद्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

रेखान्तराला सरला कौमुदीनीचभागतः ।

सूत्राक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्कैश्च चिह्निता ॥ ८ ॥

व्याख्याव्याख्येययोरेकसंख्याङ्कात्तत्र निश्चयः ।

आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्वसंग्रहः ॥ ९ ॥

यथा ऋ० इति चिह्नेन ऋग्वेदोऽत्रावधार्यताम् ।

एवमुक्तेनैकदेशात् समुदायस्य संग्रहः ॥ १० ॥

सिद्धान्तकौमुदी।

Refined
the book
has been
R. S. S. S.

मुनिवयं (१) नमस्कृत्य तदुक्तोः परिभाष्य च (२)
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते (३) ॥

अ इ उ ण्* । १ । ऋ लृ क् । २ । ए ओ ङ्
। ३ । ऐ औ च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ ।
ज म ङ ण न म् । ७ । क् भ ञ् । ८ । घ ढ ध
ष् । ९ । ज व ग ङ द श् । १० । ख फ क्ठ थ च
ट त व् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ ।
ह ल् । १४ ।

- (१) वेदशास्त्रार्थावगन्तारो लभ्यस्तेषां पाणिनिनाम्नायनपतञ्जलीनां त्रयम्
उपपद्विभक्तितः कारकविभक्तोर्लक्षणत्वात् द्वितीया न तृतीयाः शब्दयोगे
चतुर्थी ।
- (२) परिभाष्य परिचिन्त्य चौरादिकस्य भुवच्चिन्तार्थकस्य स्वरिप्यस्य ।
- (३) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तद्विद्वान्नाम्ना कौमुदीयं प्रकीर्तयित्वा ।
प्रकाशकत्वेन, उक्तुं यन्मात्रेभ्यो ज्ञाने जायमानस्य क्षेत्रज्ञत्वात्
निवारकत्वेन च कौमुदीयस्य । करिष्यमाणाया अपि 'कौमुद्याः'
१। पूर्वप्रश्नं निवृत्तं निवृत्तकश्चित् । २। अमृतं, द्रव्यम् ।

इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अणाम्^१दिसंज्ञार्थानि (५) ।

बुद्ध्या सन्निधापिततया इयमितीदमा निर्देशः । विरच्यते इति भवि-
ष्यत्कालीये वर्तमानप्रयोगः । शब्देन्दुशेखरः ।

माहेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'येनाक्षरसमान्नायमधिगतस्य महे-
श्वरादधिगतानि' इत्युक्तेः 'नृत्वा-
नटराजराजो ननाद ढकां नव पञ्च वारान् । उद्धर्तुक्तामः
सनकादिसिद्धानेतद्विभर्गे शिवस्मृतञ्जालम्' । 'अत्र सर्वत्र स्मृत्येषु वर्णा
अन्त्याश्चतुर्दश । भात्वर्थे' सप्तपादिष्टाः पाणिन्यादीष्टसिद्धये' इति
चोक्तेः । भात्वर्थे' भातमूलकशब्दास्त्रप्रवृत्त्यर्थम् अतएवानुबन्धकरणाय
चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति । शब्देन्दुः ।

(१) चतुर्दशस्मृत्या अणाम्^१दयै' एकचत्वारिंशत् संज्ञा अष्टाध्याय्यां व्य-
वहृताः । यथा—

एकस्मात् णञ्जवटा हाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्तुः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्भ्योरः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः इति काशिका ।

अस्यार्थः अण्^१एङ् यञ् ऊक् अट् । इत्येकादिकाः पञ्च ५ । अण्
भष् इति षान्तौ २ । अक् इङ् उक् । इति कान्ताः ३ । अण् इण्
यण् इति परणान्ताः ३ । अम् यम् उम् । इति मान्ताः ३ । इति
नव ९ । अच् इच् एच् ऐच् । इति चान्ताः ४ । यच् मच् भ्यच्
खच् इति यान्ताः ४ । इत्यष्टौ ८ । यर् अर् खर् चर् शर् ।
रान्ताः ५ । अश् हश् वश् भश् जश् बश् । शान्ताः ६ । अल्
हल् यल् रल् भल् शल् । लान्ताः ६ । इति द्वादश १२ मिलिता
एकचत्वारिंशत् ॥ कैयटमतानुरोधेन रप्रत्याहारस्य, यप्रत्याहारस्य
च 'चयोद्धितीया' इति वार्तिकपाठे सप्तमात् लिचत्वारिंशत् ।

एषु स्मृत्येषु संहिताया आविवक्षिततया न संहिताकार्थम् अमु-
कचत्वात् सौलत्वाद्वा न वर्णेष्वो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न
बाहुल्यकात् ।

एषामन्या इतः लक्ष्मिस्त्रिःकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७)
उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।

हलिति (८) सूत्रेऽन्यमित्यात् ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ।

अन्त्येनेता (९) सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः। अनन्त्यत्वात् प्रथयुक्तिः। लक्ष्मिस्त्रिःकारमादाय उरण् रपरः इति । (१ । १ । ५१) स्त्रिं रप्रत्याहारप्रहणम् स्त्रिःपर्ययोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहारपरस्तेन ऋस्थाने अर् अर् इर् उर् इत्यादि, लस्थाने अन् आन् इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रलयोर्प्रहणस्य कैयटमतेनाथे वक्ष्यमाणत्वम् । शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्यास्थानेनान्वरीतिराष्टतेत्याकरे स्पष्टम् ।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्यनेन तत्संज्ञा ।

(८) हलप्रत्याहारासिद्धौ अन्त्यहल इत्कारणासम्भवेन आदिरन्त्येन सहेतेति सूत्रेण इत्संज्ञायुक्तान्वयणेन सहितस्याद्यवर्णस्यैव मध्यगानां स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हलसूत्रस्वरकारस्य बाध्यापि इत्कारणाप्रसक्तेरन्योन्मात्रयदोषमिया सूत्राक्षरमावृत्त्य पठित्वा वाक्यभेदेन योजयन्नाह हलितितीति अत्र उपदेशे इत्यत इत्यात्मनोवर्तते । एवं च हयवर्णादिदशसूत्रा पठितानां वर्णानां सप्तदायस्य हलसूत्रस्यान्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा ततस्तन्माध्यवर्तिताद्यनुबन्धानात्मित्वसिद्धये हलन्त्यमित्यत्र उपदेशे इति इदिति बाधवर्त्याद्ये व्याख्यास्यते ।

(९) ह्रस्वप्रत्याहारेण सौजस्यमौटाभिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शब्दप्रत्ययान्तस्य प्रहणनिवारणायान्वयेति विशेषणम् । तत्त्वबोधिनी ।

स्यात् । इति हलसंज्ञायाम् । हलन्वयम् । (१०) उपदेशेऽन्वे
हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽण्*अजित्यादि
संज्ञासिद्धौ ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽजनुनासिकोऽच् इत् स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः
पाणिनीयाः (११) । खन्सूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो
रेफो रल्लयोः संज्ञा (१२) । प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम्
अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् (१४) । नञ्चत्त ककारे परेऽच्-

आद्यन्तयोरनिर्देशे तद्वदितसंज्ञदावालाभासदर्थमेवास्त्वप्यङ्गुणं तथा च
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्मर्यतः संज्ञदाय आधिपत्यं संज्ञीति ।
शब्देन्दु० ।

- (१०) इतिव्यस्योक्तार्थस्य कारणेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा इत्यप्रवाददर्शनेन हल-
न्वयितव्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यदर्शनेनारम्भः ।
- (११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वणां प्रतिज्ञावते इति प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञाविषय आनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः । शब्देन्दु० ।
- (१२) प्रत्याहारसिद्धये खण्ड्यलस्याकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अनन्त्ये-
नापि इता अकारेण सहितो रः, रल्लयोः संज्ञोक्तं प्राक् ।
- (१३) रल्लयोरिव तन्मध्यवर्तिटकारस्य अङ्गुणमायङ्ग्राह प्रत्याहारेष्विता-
मिति ।
- (१४) उपदेशेऽजनुनासिक इत्यादिफलं शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे
इतामपि अङ्गुणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याङ्गुणमध्यगतितत्वेन तस्मिन्
परे पूर्वसंज्ञोऽनुनासीतीकारस्य अङ्गुणसङ्गः स्यात्*न च तथा फले
निरदिष्टत्वं । अतस्तत्फलं यथोक्तारण्यसंज्ञासिद्धौकमिति शेषः ।

कार्यं (१५) दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण लताः संज्ञाः
प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवह्रियन्ते ॥

जकालो (१७) ऽज् भूखदीर्घमुतः । १ । २

२७ ।

उच्च जञ्ज उ(३)ञ्जवः वाङ्माल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात्
ऋलदीर्घमुतसंज्ञः स्यात् । स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादि-
भेदेन त्रिधा ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २८ ।

तात्त्वादिषु (१८) सभागेषु स्थानिपूर्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्त-
संज्ञः स्यात् । आ'ये (२०) ॥

(१५) इको यणचोति कृतेषु कृतम् अपि कार्यं सत्कार्यं यणरूपम् ।

(१६) प्रत्याहृत्यन्ते संक्षिप्य षट्शब्दे वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दे योग-
रूपः । तत्त्व० ।

(१७) जकाले च कुञ्जुटकते उकारे एकवृत्तिमालम्बप्रसिद्धेराकावाद्यो
नोक्ताः । शब्देन्दु० ।

(१८) स च कञ्ज अकारादिसरूपो ऋलदीर्घमुतभेदेन त्रिविधोऽपि पुन-
स्त्रिधा काल विशेषोऽप्ये वक्ष्यते ।

(१९) श्रुतिश्रुतसुहृत्सुपांशुप्रयोगेऽभ्यासं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादनः स्थान
कृतं तदिति, उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं
प्रति, तच्च तात्त्वादीनां सभागत्वे एवेति वाच्येनाह तात्त्वादीति ।
प्रत्यक्षप्रेरितो वायुर्ब्रह्मभागे प्रतिहतोऽयं व्यङ्ग्यति तदा च उदात्तः,
एवमधोभागेऽनुदात्त इति । शब्देन्दु० ।

(२०) आ'ये तन्मन्त्रि पञ्चमिस्तिरः सुहृदभोजसा । सचङ्गिरन् आगहि ।

क० अ० १ । व० १७ निपाता तात्त्वाकार उदात्तः ।
यच्चन्दस्य प्राणिपदिकाया किञ्चोऽन्त उदात्त इति कृत् । (किट्

नौचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्पष्टम् । अर्वाङ् (२१) ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मे समाक्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरित-
संज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धस्त्वम् । १ । २ । ३२ ।

ऋस्वग्रहणमतन्त्रम् (२२) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम्
उत्तरार्द्धेण परिशिषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरित-
परत्वे (२३) अवगणं स्पष्टम् । अन्यच्च (२४) तूदात्तश्रुतिः

प्रातिपदिकम्) तस्यानोदात्तत्वविधानेनानोदात्तता ततः परस्व
जसः सुप्रया' अनुदात्तो सुप्तिताविति (३ । १ । ४) अनुदात्तत्वे-
त्यदाद्यत्वे शीभावे आद्यगुणे च सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इति
(८ । २ । ५) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

(२१) अर्वाङ् लिचक्रो मधुवाहनो इधो.जीराधो अश्विनोर्यातु सुवृतः ।
त्वित्पुरो मधवा विश्वसौमगः सन आवङ्गद् द्विपदे चतुष्पदे ऋ० ।
अ० २ । अ० व० २७ । अर्धन्तमङ्गोत्तरार्वाङ् अङ्गतेः सुप्युपपदे
किप् क्व गतावित्यङ्गात् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्धनृगङ् धातो-
रिति (६ । १ । १६७) सूत्रेणानोदात्तः वनिपः पितृत्वेन अनुदात्तौ
सुप्तिताविति (३ । १ । ४) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अङ्गतेरकारोऽपि
धातेरिति सूत्रेणानोदात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे कृते
समासश्चेति (६ । १ । २२३) समाससूत्रेण निष्ठायात् अनुदात्तं पदमे-
कवर्जमिति (६ । १ । १५८) सूत्रेणकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।

(२२) अतन्त्रमविवक्षितं स्यात्सूत्रसङ्केतितत्त्वरूपेणानुदात्तत्वात् किं त्वर्धमात्र-
पार्थबोधकम् । शब्देन्दु० ।

(२३) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावसत्त्वं तस्मिन्
सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य सङ्गं अवगणम् ।

(२४) अन्यत्वं उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

७

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा । क वोऽग्नि रथानां न, येऽराः
शतचक्रं योऽग्न इत्यादिष्वनुदात्तः (२६) अग्निमीले

(२५) वैदिकभाष्येऽनुदात्तसंज्ञकं व्याकरणम् प्रातिशाख्यं तल । यथा

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्तादूर्ध्वभावाच्चमेव वा ।

अनुदात्तः परं शेषः स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।

उदात्तं नोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति । मनोरमा
पूर्वयोर्बुदात्तानुदात्तयोः एकत्वाक्षरे समावेशे सति स्वरितो भवति ।
तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्तन्मोक्षारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः ।
अर्धभावा उदात्ततरेति बोध्यम् एतच्च ह्रस्वस्वरिताभिप्रायम् अर्ध-
मेवोदात्ततरमिति तु ह्रस्वदीर्घौभयाभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः
आवितः । पर उत्तरार्धः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्धोऽ-
नुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा वाक्षरं नोच्यते
तदा उदात्तश्रुतिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात् । अयं
भावः । स्वरितोत्तरार्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णान्तरस्य
उदात्तपूर्वार्धकस्वरितवर्णान्तरस्य, वा अवश्ये अनुदात्तात्परमुदात्त-
स्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरलाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे
किञ्चिदनुस्वरत्वे वा अनुदात्तस्यानुदात्तवत् अवयवमिति ।

(२६) उदात्तपरह्रस्वस्वरितोदात्तस्यभाक् केति किमोऽति तित् स्वरित-
मिति (६ । १ । १८५) ह्रस्वेण स्वरितं क इति 'अनुदात्तं सर्वमपदादा-
यित्सृज्जे' णानुदात्तम् अत्रा इति अर्थे कर्त्तुमिति त्रित्स्वरेणाद्युदात्तं
ततश्च वः अत्रा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादश उदात्तेनोदात्त' इति
ह्रस्वेण ओकार उदात्तः । ततश्च (केति स्वरितोत्तरार्धोऽनुदात्तस्य
ह्रस्वार्धस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टवचनम् । उदात्तपरदीर्घ-
स्वरितोदात्तस्यभाक् वेऽरा इति अत्र वे अरा इत्यनयोर्द्वि-
योरपि प्रातिपदिकत्वेन 'किमोऽन्त उदात्त' इति फिट् ह्रस्वोऽन्तोदा-
त्तना ततश्च अरा इत्याद्यस्याकारस्य परिषेवादनुदात्तना एवञ्च
वे इत्यस्य अरा इत्याद्योनाऽकारेणैकादशे "स्वरितो वा अनुदात्ते
परादायि"ति (८ । २ । ६) ह्रस्वेण पक्षे स्वरितता ततश्च वे इति °

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (२७) । स नवविधोऽपि प्रत्येक-
मनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यान्विधा ॥

दीर्घस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया स्वप्नवर्णम् । एवमुदात्तपरयो-
रुच्चस्व-दीर्घस्वरितयोर्ददाङ्गणमुक्त्वा स्वरितपरं स्वरितमुदाङ्गिति
योऽन्त्य इति । य इति प्रातिपदिकस्य फिपोऽन्त उदात्त इति फिट्
सूत्रेणानुदात्ता अत्र इति अङ्ग व्याप्राप्तित्वात् कर्मणि यत्तानि
'तित् स्वरितं' मिति सूत्रेण स्वरितम् । ततो य इति सकारस्य अच
इत्यकारे परे हत्वे उत्तरे आद्गुणे च कृते उदात्तनैकादेशात् 'एकादेश
उदात्तमोदात्त' इत्योकार उदात्तः । ततः अत्र इत्यत्र इतिभागस्य
तित्स्वरेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्ता
'अनुदात्त' पदमेकवर्जमिति सूत्रात् ततश्च यो इत्युदात्तेन ओका-
रेण सङ्ग अत्र इत्याद्यस्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वातुदात्ते पदा-
दावि'ति सूत्रेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता । एवञ्च यो
इति स्वरितपरः स इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः ।

(२७) अग्निमीले पुरोहितमित्यादि ऋग्वेदस्य प्रथमा ऋक् ।

ईले इत्येणत् समस्तमपि पदमनुदात्तम् 'निङ्ङितिङ्' इति (८ । १ । २८)
सूत्रेण अतिङन्तादग्निशब्दात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य निघातस्य
विधानात् । अग्निम् ईल इति पदयोः संहिताकाले तु घातुगतस्य ईका-
रस्य स्वरितत्वम् । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति (८ । १ । २९) सूत्रेण
उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थेनानुदात्तस्य
ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् । ततः परस्य ले इत्यत्र ईकारस्य निङ्प्रत्यय-
रूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्ताना'मिति (१ । २ । २६) सूत्रेण
येकश्रुत्यं प्रचयनामकम् ततश्च ईले इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव
एकश्रुतेरविभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति
मोदात्तश्रुतिः । किन्तु ले इति स्वरितः पुरोहत्याद्यान्काररूपानु-
दात्तपरतयोदात्तश्रुतिः पुरःशब्दस्य फिट्प्रत्ययेनानुदात्तत्वस्य विधानेन
शेषनिघातादद्यान्कारस्यानुदात्तत्वात् ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

६

सुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः । १ ।

१ । ८ ।

सुखसहितनासिकयोश्चार्थमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश मीदाः । लवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एषामपि द्वादश, तेषां ऋस्वाभावात् ।

तुल्यास्य प्रयत्नं (२९) सवर्णम् । १ । १ । ६ ।

तात्त्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यन्त-
म्विधः सवर्णसंज्ञः स्यात् । अकुहविसर्जनीयानाङ्गणः ।
इयुयशानान्तालु । ऋटुरषाणाम्भूर्हा । लतुलसानान्दन्ताः ।
उपूपाभानीयानामोष्ठौ । जमङ्गणनानाच्चासिका च (३०) ।
एदैतोः (३१) कण्ठगालु । ओदैतोः कण्ठौष्ठम् । वकारस्य
दन्तौष्ठम् । जिह्वामूलौयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वा-

(२८) सुखसहितनासिका नासिका सुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं सुखनासिका
वचनमस्तेति विग्रहः ।

(२९) आस्ये भवमास्यं यत् यलोपः श्रोणात् प्रपठति कण्ठमूलात् प्राक् तात्त्वा-
दि आस्यमित्यर्थः । प्रकटो यत्नः प्रयत्नः आभ्यन्तर एव न बाह्यः ।
आस्यतुल्यात्वाद्युक्तौ तन्मेत्यत्र 'अरो अरि सवर्णे' इति प्रकारलोपः
स्यात् प्रकारतकारयोः उभयोरपि आस्यप्राणत्वादिना बहुसमानप्रय-
त्नत्वेन साव्यात् । तुल्यप्रयत्नत्वाद्युक्तौ वाक्चरोततीत्यत्र अरो अरीति
स्त्रलेण शकारलोपः स्यात् शकारवकारवकाराणां तात्तुल्यप्रयत्नत्वा-
त्वेन साव्यात् अत्र उभयोपादनम् ।

(३०) नासिका चेति वकारेण आस्यवर्णैश्चकाराद्युक्तं तात्त्वादि वक्ष्यीयते ॥

(३१) एदैतोरित्यत्र तपरकारणमवन्द्वादि न तु तत्कारणस्य यद्वचार्थं तेन
ज्ञेयस्यापि संज्ञकः ।

रस्य । इति स्थानानि (३२) । प्रयत्नो (३३) विधा आभ्य-
न्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविहृतसंवृतभेदात्
(३४) । तत्र स्पृष्टमयतनं (३५) स्पर्शानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तः-
स्थानाम्, विहृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ऋस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे

(३२) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा सा च यथा

कण्ठग्रावह्वाविभुयशास्तालव्या ओष्ठजातुप् ।

सुमूर्धन्या कटुरणा दन्त्या लटलसाः कृताः ।

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः कृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठजौ कृतौ ।

अद्यौ स्थानानि वर्णानाम्भ्यः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलञ्च दन्ताच्च नासिकौष्ठौ च तालु च ।

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थामिष संयुतम् ।

औरस्यं तं विज्ञानीयात् कण्ठप्रमाकुरसंयुतम् । शब्देन्दु० ।

(३३) तुल्यास्य प्रयत्नमिति सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विषेति कश्चित्प्रयत्नो
द्विषेत्येव पाठः । शब्देन्दु० ।

(३४) एतेषामभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदे-
शान् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणो वायुः ऊर्ध्वमाक्रान्त्युरःप्रश्नीनि
स्थानान्धाहन्ति ततो वर्णस्य तद्भिव्यञ्जकध्वनेर्वात्पत्तिः ततोत्पत्तेः
प्राग् जिह्वापोषापमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि यदा
सम्बन्धं स्युश्नन्ति तदा स्युःकृतादि, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्युःकृता, समीपावस्थाने
संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता । अतएव इभुयशानां तालव्य-
त्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्यं जिह्वापादीनां तालुस्थानेन सम्ब-
न्धस्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, यकारे, कसीपे-इवर्षे तु दूरेऽवस्थानम् ।

(३५) स्युःकृतं प्रयत्नमिति प्रपूर्वकात् यत्तेर्नपुंसके भवे स्युःकृतं अत्र प्रयत्नमि-
त्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियतपुंसकस्य शास्त्रसम्मतत्वात् ।

संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव (३६) एतच्च सूत्रकारेण
ज्ञापितम् । तथा हि ।

अ अ (३७) । ८ । ४ । ६८ ।

विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं
सम्पूर्णाभ्यत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या वितत्वमस्येव । तथा च
सूत्रम्

स्वराणामप्राणान्धैव विवृतं करणं स्वरमित्यनन्तरं शिक्षायाम् ।

अथोऽसृष्टाः यणस्वीणत्, नेमसृष्टाः शलः कृताः ।

शेषाः सृष्टा इलःप्रोक्ता इत्यादि ।

अत्र अचः असृष्टाः स्वर्गभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्वीणन्
असृष्टा इत्यनुपपद्यते तेन ईषदसृष्टा ईषद्विवृता इत्यर्थः । नेम
इत्यङ्गे तेन शलः ईषद्विवृतं यणमपेक्ष्य अधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः ।
शब्देन्दु० ।

(३६) विवृतत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डादकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संवृतस्य
सुखाकारस्य विवृतेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सवर्णे दीर्घः'
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । शब्देन्दु० ।

(३७) तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह अ अ इति अनयोः संवृतत्वविवृतत्व-
रूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावाच्च दीर्घः । ओलोद्देश्ये विवृते अकारे
सवर्णपङ्कणं जातिनिर्देशो वा नास्ति व्याख्यानात् । शब्देन्दु० ।
तत्त्वाद्यो विवृतो द्वितीयस्तु संवृतः 'अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयस्यदी-
रघेर्'त्युक्तस्तथा च विवृतस्थाने संवृतं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ
इति छपाभिति विभक्तेर्बुद्धिः ।

(३८) अस्मेति अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विवृतस्य अकारस्येत्यर्थः । एत-
त्सूत्रस्याष्टाध्याया अन्तिमसूत्रतया पूर्वोक्तसिद्धमित्यस्याधिकारार्थक-
तया तत्त्वान्वयेन च उपान्तिसूत्रपर्यन्तशब्दं प्रति अशिङ्गत्वात्
शास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वं न तु प्रयोगे इति भावः ।

पूर्वत्वासिद्धम् । ८ । २ । १ ।

अधिकारोऽयं (३८) तेन सपादसप्ताध्यायीभ्यति त्रिपादी
असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वभ्यति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

(३८) यद्ययं पूर्वत्वं सिद्धमिति स्वान्वयविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्य-
ङ्गित्वेन लभ्ये न तु त्रैपादिकं पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्ये न
तथा च महानिष्ठमित्यत्र आह अधिकार इति । मनो० ।

अयमभिसन्धिः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यं'मिति शास्त्रेण पूर्वापर-
सूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्यं प्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन
पूर्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्यं भवतीति प्रतिपादनेन
अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्ट-
माध्यायेष्वत्रिपाद्यमेकया पूर्वतया बाध्यत्वप्रसक्तौ 'पूर्वत्वासिद्धं'मिति
सूत्रं प्रवृत्तं तस्य बाधमर्थः पूर्वत्वं अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादा-
र्वाधके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्वशास्त्रं
प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण सम्बन्धसामान्यार्थक-
पञ्चनात् त्वत्प्रत्ययेन तथा बोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं
भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः । तथा च
अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य
त्रिपादीभिश्चविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्वत्वासिद्धं' नास्ति विप्रति
षेधोऽभावाद्भुत्तरस्येति न्यायान्तरेण स्थापितम् । ततश्च मनोरथ
इत्यादिप्रयोगसिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'ससज्जुषोरिति'
(८ । २ । ६६) सूत्रेण सकारस्य रुचे कृते 'अनो रोरज्जुनादज्जुते' इति
(६ । १ । ११३) 'ह्रिचि चे'ति (६ । १ । ११४) सूत्राभ्यामज्जुताकारात्
परस्य रोः स्थाने उत्त्वस्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसूत्रानया पूर्व-
त्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायी यस्य रोरीति (८ । ३ । १४) सूत्रस्य
परत्वेन बाधकतया एव इति रकारे ह्रज्जोप! स्यात् । एवमन्ये-
ताव्यत्रिप्रसङ्गं जह्नुमीव । पूर्वत्वासिद्धमिति सूत्रेण न रोः स्थाने

बाह्य (४०) प्रयत्नस्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) श्वासी
नादी घोषोऽघोषोऽप्यप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः
स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः+क=पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विवृण्वते (४३) ।

उत्स्रोतस्यौ बाधकमपि रोरिति परं शास्त्रमसिद्धं न प्र-
बन्धकम् । पञ्चाक्षरे असिद्धत्वरूपाभारोपेण च तन्निमित्तबुद्धि-
रभाव आदेशबुद्ध्याभावो जज्ञे जानत्वबुद्ध्याभावश्च जायमान-
कार्यत्वादेश एव स्थानिवुद्ध्या प्रयत्नते इत्यादिशब्देन्दुशेखरोक्त-
रीत्यात्मातिप्रसङ्गादिकं वारणीयम् । इदञ्च सूत्रमधिकारार्थकं तेन
यथा त्रिपादी पूर्वं प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि
तत्तत्सूत्रेषु पूर्वत्वासिद्धमित्यधिकारेणानुवृत्तेरन्येन सर्वाण्येव
उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपूर्वशास्त्रविहितकार्योत्पत्तौ असिद्धानि
अप्रतिबन्धकानीति रुच्यद्वितीयः । तेन प्रशान्त्यादौ 'नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्य'ति (८ । २ । ७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः परेष्व
'मो नो धातोर्'ति (८ । २ । ६४) सूत्रेण धातोर्मकारस्थाने नकार-
विधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्वं प्रति असिद्धत्वात् द्विद्विहितकार्येऽपि
स्थानिवुद्ध्या नकाररूपकार्यबुद्ध्याभारोपादिति दिक् ।

(४०) वयोत्यसिपञ्चाङ्गावित्तेन तेषां बाह्यप्रत्ययरूपम् । एकादशविधत्वं तु
कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिसंस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्या-
नादष्टविधत्वमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ॥ तत्त्व० ।

(४१) गन्धविलस्य सङ्कोचात् विवारः गन्धैव, विकाशात् संवारः तौ, च संवृत-
विवृत्तरूपाभ्यामाभ्यन्तप्रवृत्ताभ्यां भिन्नावेव गन्धोः समोपद्रूतावस्था-
नात्सङ्कोचादिति । तत्त्व० ।

(४२) श्वासः अनुप्रद्वुत्तं बाह्यप्रवृत्तौ येषां ते तथा ।

(४३) विवृण्वते वृद्धमित्यधेयः न्यवस्थेन विवृत्तत्वाद्यन्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

कण्ठमन्त्रे तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणश्चाख्यासवः (४५) स्मृताः
वर्गेष्वायानाञ्चतुर्णाम्पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो
वर्णः प्रातिशाख्ये प्रसिद्धः । पलिक्त्तो । चख्खुतुः ।
अग्निः । घृध्नन्तीत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा
एव यमाः । तत्र वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः खयस्तथा तेषामेव
यमाः जिह्वामूलौयोपाधानौयो विसर्गः शषसाश्चेतषां
विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च ।
वर्गाणाम्प्रथमतोयपञ्चमाः प्रथमतोययमौ यरलवाद्या-
ल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणाः इत्यर्थः (४७) । बाह्यप्र-
ज्ञाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८)
परीक्षायामुपयोच्यन्ते इति बोध्यम् ।

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमतोय-

(४५) पञ्चमाः प्रथमतोयाश्च । अख्यासवः अल्पप्राणा अतएव तदुच्चा-
रणोत्तरं प्राञ्चानामल्पत्वमिव भवतीति । शब्देन्दु० ।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपादनेन तदन्येषामसामानुक्तानां हलां च
महाप्राणत्वकाम इत्याहु अन्ये इति ।

(४७) तेषु च बाह्यप्रयत्नेषु विवारसंवारौ उक्तौ, श्वासोत्पादकःश्चाहः ध्वनि-
विशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणमक्रियात्वात्कारकः, अल्पप्राणः
तत्सदृशत्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम् ।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने तादृश
एव सकारः, घोषवगो नादको महाप्राणस्य हकारस्य च स्थाने
तादृशा एव नादयो भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथा प्रति-
पादनात् । तस्यास्यप्रयत्नमित्त्वत्वं प्रसङ्गेन विशेषणादाभ्यन्तरा

कादयो मावसानाः (४६) स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः ।
शप्रसङ्गा जञ्जाणः । अचः स्वराः+क-पइति कपाभ्यां
(५०) प्रागर्ध्विसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयो (५१) पाष्मानीयौ ।
अं अः इत्यचः परावतुस्वारविसर्गौ (५२) । इति स्थानप्रयत्न-
विवेकः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् * । अकार-
हकारयोरिकारप्रकारयोः ऋकारप्रकारयोः लृकारसका-
रयोश्च सावर्ण्यं प्राप्ते ।

यामेव सावर्ण्योपयोगिना अन्यथा शकारहकारयोरेपि वाङ्मयप्रवृत्तसाध्येन
सावर्ण्यं स्यादिति भावः ॥

(४६) कादय इति लोकप्रसिद्धपाठामेकं चतुर्दशस्वरूपां कादिमावसानत्वा-
भावात् । मनो० ।

(५०) कपाभ्या मिति खफाभ्यामित्यपि बोध्यम् सादृश्यसञ्चारणे लेखने चेति
दृष्टव्यम् । मनो० ।

(५१) जिह्वामूलीयोपाष्मानीयानां स्थानवाङ्मयप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णया-
यैव न तु सावर्ण्ये गारतम्यपरीक्षोपयोगिनि ध्येयम् । शब्देन्दु० ।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वापाद्भिः ताल्वादिस्थानस्थ
सम्यक्सर्गोन्मोक्षारणात् स्पर्शा इत्युच्यन्ते । स्पर्शोऽप्यणोरन्तर्मध्ये निवृ-
त्तीति अन्तःस्थाः । अन्तःस्थगच्छ कचिदादन्तोऽपि “अन्तःस्था-
भिश्च संयुत”मिति शिञ्जाकडुक्तेः । ऊष्मा वायुस्तप्रधाननयोऽङ्गारणात्
ऊष्माणः । उदात्तादिसप्तस्वेन, स्वेनैव, राजमानस्वेन च स्वराः ।
जिह्वामूलीयौ कण्ठभयौ कण्ठ वर्णाराशित्वोऽङ्गारणात् जिह्वामूलीयः
‘जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त’ इति पूर्वोक्तेः ‘अयोगवाङ्मा विज्ञेया आश्रय-
स्थानभागिन’ इत्युक्तेः नास्ति योगः अक्षरसमाप्तायसुत्वेषु येषां
ते अयोगास्तथापि बाह्यनिः स्वस्वपत्वकार्थं निर्वाहयन्तीति
वाङ्माः अयोगाश्च ते बाह्याश्चेति अयोगवाङ्मा अनुस्वारविसर्ग-

नाज्भलात् । १ । १ । १० ।

अकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येता मियस्त्व-
वर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्ये-
तेषु यथादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि
ग्रहणकं- (५४) शास्त्रबलादच्त्वं (५५) स्यात् । तथाहि ।

जिह्वामूलीयोपाध्मानीया इत्यर्थः उः उवर्णः पः पकार एवै आभा-
येते उच्चार्यन्ते अनेनेति उपाध्मान ओष्ठः तदुद्भवपक्षाच्चेणोच्चार-
णात् उपाध्मानीयः ।

(१३) चतुर्दशसूत्र्या पठिग्वर्णानां मध्ये अचां हल्पूर्वेण सावर्ग्ये प्राप्ते
नाज्भलादिस्त्वत्वं प्रवृत्तं तत्र आकारसहितोऽन् अजित्युक्तां तत्राय-
मभिसन्धिः अजरसमान्नायमध्ये आकारस्य पाठाभावेऽपि अणुदित्
मार्गस्थेत्वेन अच्पदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विवक्षाभि-
रित्यत्र होठ इति दत्वप्रसङ्गः आहृकशास्त्रेण अणुदित् सवर्णस्येति
सूत्रेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्भलादिति निषेधस्य
अजरसमान्नायपठितवर्णमात्रविषयत्वादाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन
निषेधाविषयत्वात् आकारप्रक्षेपे तु आकारेण सह हलः सावर्ग्यनिषेधेन
होठ इति हृक्कारेण सावर्ग्योक्त आकारस्य ग्रहणं प्रक्षेपज्ञापकस्तु
कालसमवेलाख्यौ सूत्रौ वेलाख्यौ निर्दिष्टः अन्यथा इगमध्यवर्तिह-
कारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलाख्यौ सकारस्य इणः परतया
धत्वप्रसङ्गेन तथा निरदिक्षत् । आ च अच्चेति समाहारे दवर्गान्तत्वात्
टच्प्रसङ्गः । अत्र हल् चेति समाहारानन्तरम् आचेति पुनः समा-
हारे आकारेण सहायामपि सावर्ग्यनिषेधप्रसङ्ग इत्यतः सहितमध्य-
पदलोपी तत्पुरुष आश्रितः । शब्देन्दुः ।

(५४) शब्देन्दुः शेषरे आहृकमिति पाठः अन्यत्र तु ग्रहणकमिति पाठः ।

(५५) अच्त्वमव्ययत्वं स्यादित्यस्य प्रत्याहारीषट्कोऽपि आहृकशास्त्रप्रवृ-
त्तिरिति मते इति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः । १ । १ ।

६६ ।

प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उद्दिष्टः
(५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्, परेण (५८) णका-
रेण । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारो-
कारौ । ऋकारस्त्रिंश तएवम् लृकारोऽपि । एचौ द्वाद-
शानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔजिति-
सूत्रारभसामर्थ्यात् । तेनैचयतुर्विंशतः संज्ञाः स्युरिति
नापादनीयम् । नाज्जलाविति निषेधो यद्यपि (५९) आक्षर
समान्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव हकारादीनामवर्णादिवाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽत्वं
स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणास्त्रीकारादिति ।

तत्त्व० ।

(५६) अणुदित्यस्य सवर्णबोधकताऽनेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक
इति शेषः । आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रत्यय इति ।

शब्देन्दु० ।

(५७) उद्दिष्टेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते शुनां शु, कुःकुहोरि-
त्यादौ आदेशे उद्दिष्टकरणसामर्थ्यात्, तेनाविधीयमानोऽच् उद्दिष्ट
विधीयमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः । तत्त्व० ।

(५८) अत्र आक्षरकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्यन्त्यकारेण अणुसंज्ञा
व्युत्पद्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिष्यपीति बोध्यम् ।

(५९) यद्यपीति वर्णानामुपदेशस्यावत् उपदेशोत्तरकाला इत्यंज्ञा तदुत्तर-
काला आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदित् इति-
सवर्णसंज्ञा'ति भाष्योक्तरीत्येतेन सप्तदितेन वाक्येनान्यत्वं सवर्णग्रहणं
भवति न काल शकारमिकारः सावर्ण्येन व्युत्पद्यति नाज्जलाविति
कालभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात् । अयं भावः ॥ आदिरन्त्येनेति

तत्राऽऽकारस्य प्रसिष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होठ इति
द्वत्त्र (६०) भवति । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला
द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ।

तः परो यस्मात्तः, तात्परस्य-(६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव
संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः षष्ठां षष्ठां
संज्ञा । ऋदिति (६३) द्वादशानाम् ।

प्रत्याहारसिद्धौ नाज्भलावित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतैतद्वि-
प्रयपरिहारेण सर्वार्थसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां ग्रहण-
मापादनीयम् अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्येति सूत्रजशक्तिपहे-
ऽप्रासाद्यसन्देहादणुदिदितिसूत्रजशक्तिग्रहासम्भवः न चैतद्वाक्यार्थ-
बोधात् प्राक् तद्विचय इति । शब्देन्दु, ० ।

(६०) होठ इति । हकारेणाऽऽकारग्रहणे यद्यदिष्टं भवति तत्सर्वस्याप्युप-
लक्षणम् तेन वेलास्त्वित्यत्र पत्वं पृथगायुरित्यत्र पत्वं च न भवति
अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः ।

(६१) अमोऽनुनासिका नऽह्नाविति शिञ्चोक्तैर्यवलानामनुनासिकत्वादिति
बोध्यम् ।

(६२) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् सञ्चिवहोरोद्वर्णस्येत्यत्र तात्पर-
करणात् भाष्ये तथाप्याख्यानाञ्च तपरपदे वक्तव्यीहिपञ्चमीतत्-
पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्पर्येति तत्र अतोभिस इत्यादयोदा-
हरणम् वृद्धिरादैजित्यन्योदाहरणम् तेन ऐवस्तात्परकरणात् कर्ण-
कर्त्तव्यं गङ्गौच इत्यादौ द्विमात्र एव ऐच्, न स कदाचित् त्रिमात्र इति
मनोरमाद्यनुसारीणः ।

(६३) ऋदिति ऋत्वर्थोर्भिः सावर्ण्यविभागेन तपरस्येऽपि लकारग्रह-
णादिति भावः ।

वृद्धिादैच् (६४) । १ । १ । १ ।

आत्, ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

अदेह् गुणः (६५) । १ । १ । २ ।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

भूवादयो (६६) धातवः । १ । ३ । १ ।

क्रियावाचिनो (६७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

प्राग्वीश्वरान्निपाताः (६८) । १ । ४ । ५६ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६४) वृद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारद्वये न टव्पसङ्गः
आत् ऐच् वृद्धिः वृद्धिपदवाच्य इत्यर्थः । वृद्धिग्रन्थस्य विधेयत्वेऽपि
प्रथमपाठो मङ्गलार्थः । आदित्यश्रुत्या आदिति तपरकरणस-
न्देहार्थं कृण्वैतत्वं गङ्गौव इत्यादौ लिमात्रव्यावृत्त्यर्थञ्चैवस्तात्पर-
करणादिति अर्त्तव्यम् ।

(६५) अदिति तपरकरणं पूर्वार्थसुत्तरार्थञ्च तेन तरनीत्यादौ सर्वदा अकार
एव न तु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्च प्रेजते परो-
क्षनीत्यादौ सर्वदा हिमात् एव एङ् न तु कश्चित् लिमात्रोऽपि ।

(६६) भूश्च वाञ्छेति भूवौ आदिग्रन्थयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदौ
तौ आदौ येषामिति बहुव्रीहिः भूपभूतयो क्रियावाचित्वेन वा सप्तधा
धातव इत्यर्थः । मनो०

(६७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं ?
याः पश्यतीत्यत्र धातुत्वं सा भूत् सति हि तस्मिन् आनो धातोर्लि-
त्यालोपः स्यात् । भ्वादयः किं किङ्क् पृथगित्याद्याव्ययानां शिष्ये
इति भावार्थलिङ्गानामाच्च सा भूत् । सौत्राणां स्तनुभ्वादौनामुदित्कर-
णेन धातुत्वं ज्ञाप्यत इति बोध्यम् । मनो० ।

(६८) अघिरीश्वरे (१ । ४ । ६७) रीश्वरपदयुक्तसूत्रवाक्यात् तत्सूत्र-

चादयोऽसत्वे । १।४।५७।

अद्रव्यार्था (६६) चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः । १।४।५८।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०) । १।४।५९।

गतिश्च (७१) । १।४।६०।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ।

अभिव्याख्येत्यर्थः गीति मन्थलरघुञ्जणं तु ईश्वरे तोसुनुकसुनाविति
(१।४।१२) सूत्राभिव्याप्तिप्रारणाय । प्रथमं निपाताः सन्तः पञ्चाद-
गतिसंज्ञकाः भविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम् ।

(६६) असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विशेष्यतया
द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादि-
घटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः । लोभं नयन्ति पशु मन्थमाना इत्यादौ पशुः
सम्यगर्थकं गतिकारकेत्यादिना समासः इत्यर्थत्वे पशुमन्थमाना इत्येव
स्यात् । लिङ्गसंज्ञान्वितं इव्यम् । चादयः किम् । स्वरादिपठितानाम-
सत्त्ववृत्तित्वे आद्युदात्तत्वं वा भूदिति ।

(७०) यदर्थं प्रादोनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगपञ्चकम् तेन
निर्गतः सेवको यस्मादिति निःसेचका इत्यादौ न पत्वम् । शब्देन्दुः ।

(७१) गतिरिति चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थेन प्रतिप्रचीनमित्यादौ
गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रतिगतिपरे प्रतीति-
नन्तरनुदात्तत्वं प्रत्यक्षोपसर्गत्वात् अत्वञ्च सिद्धमिति । प्रादय इति
गतिश्चेति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वात् एत-
त्विद्वेषोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वसङ्गं चाद्यान्तर्गण्यत्वेनेति
इत्यभिहितम् । शब्देन्दुः ।

प्र परा (७२) अप सम् अनु अव निम् निर् दुस् दुर् (७३)
वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप
एते प्रादयः ।

नवेति (८६) विभाषा । १ १।४४ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

(७२) प्रपरेत्याद्यानुक्तान्यनुक्तान्योर्भेदविवक्षया न सुबुद्धयः ।

(७४) निम् दुस् इति सालौ निमित्तपरायमाद्येने इति (८ । २ । १००)

सूत्रे निम् इति निर्देशात् निष्कृते दुष्कामित्युदाहृत्य इदमुपपन्नं
सकारस्य यो विमर्जनीय इति भाष्योक्तौ च । निरुक्तप इति
(७।२।४६) सुदुरीरधिकरणे इति च निर्देशात् शान्तावपि । मनो० ।

(७६) नवेति । इतिगच्छः काकालिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते चेति निषेधो
वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञा यथैः । अत्र इतिगच्छान्विधाने स्थं
रूपं गच्छस्येति परिभाषणात् गच्छभावः न वागच्छरूपं विभाषासंज्ञा
स्यात् तथा च विभाषा इति सूत्रे द्विधातुस्थाने विभाषा-
प्रदर्शितनवागच्छादेशापत्तिः । सति तु इतिगच्छपरत्वे गच्छपर-
स्यापि नवागच्छस्याप्यत्र त्वलाभः । इतिगच्छस्य स्वाभाव्यं हि गच्छ-
परस्यापि अर्थपरत्वहातित्वम्, अर्थपरस्य च गच्छपरत्वहातित्वमिदमेव
तस्यार्थविषयसंज्ञाहातित्वम् एव गच्छपरत्वादिवाच्यपरत्वादि गच्छ-
परत्वहातित्वमनुक्तस्यादिषु दृश्यते । तथा च विभाषापादेन निषेधः
विकल्पस्याभिधीयते । विकल्पस्याकस्य च त्रिविधा प्रवृत्तिः कविद्वयोरे
विकल्पविधानं कविज्ञ प्राप्तस्याव्यभाषागतविधानं कविज्ञ प्राप्तविषय-
कनिषेधपुरःसरं सामान्यसुक्तेन प्राप्तप्राप्तोभयविषये प्राक्तिकप्राप्ति-
विधानम् । तत्र विभाषापदवर्तिनसूत्रे सामान्यप्राप्तिनिषेधपूर्वकमेव
प्राप्तप्राप्तिविषये सामान्यसुक्तेन प्राक्तिकविषयकनिषेधस्य नवेति ।

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशब्दे या संज्ञा तां विना ।

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य । (७६)

विभाषेति सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च विभाषा श्वेति सूत्रे •
विभाषापदेन निषेधो विकल्पश्च क्रमेणोपस्थापितौ तत्र स्वपि-
ययीत्यादिना कितु नित्यप्राप्तं सम्प्रसारणं प्रथमं निषेधोविपयी-
कोति ततः लिटीत्यनुवृत्तौ किदकिताधारणरूपेण उपस्थितं
सम्प्रसारणं विकल्पो विपयीकोति एवञ्च विभाषादिपदवर्धनता-
वत्सूत्रेणैव एवं रूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञासूत्रं
प्रवृत्तम् ।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति । राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य
रूपतिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-
भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारण्येऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्प्रत्यय-
निरासार्थमाह स्वं रूपमिति । उपसर्गे घोः कितित्यादौ स्वरूपपङ्क्त्य-
वारणाय अशब्दसंज्ञेति । कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञत्वेन शब्दसंज्ञात्वा-
भावात् कर्मसंज्ञेति सूत्रे स्वरूपपङ्क्त्यभावाद् व्यावष्टे शब्दशब्दे
या संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः । तथा च शब्दशब्देऽप्येव
कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वाच्च तत्र स्वरूपपङ्क्त्यमिति ।

(७६) येनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विविधविधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य
संज्ञा, स्वं रूपमिति सूत्रस्य स्वं रूपमित्यनुवृत्त्यै पञ्चान्वितिः प्राप्ते-
नात्ययात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः । तेन एरजिति (२ । २ । ५६)
सूत्रेण दृष्टान्तस्य विप्रश्नोतिव दृष्टान्ते च दृष्टान्तत्वं चयः जव
इत्यादिषु प्रत्यय इत्यादिषु सिद्धिः ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

२३

*समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः * । *उगिहर्णग्रहण-
वर्जम् ॥ (७८) ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।

वर्णा- (७८) मभावाऽवसानसंज्ञः स्यात् ।

परःसन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ ।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निकर्षः संहितासंज्ञः स्यात् ।

सुप्तिङन्तपदम् । १ । ४ । १४ ।

सुवन्तन्तिङन्तश्च (८१) पदमज्ञं स्यात् ।

(७७) तेन द्वितीया श्रितादीतिस्त्रुते श्रितादिना ससुपाश्रितादेर्न यङ्गं
तथा च लृष्णं श्रित इति वाक्ये लृष्णश्रित इतिवत् लृष्णं ससुपाश्रित
इति विग्रहे न समासः ।

(७८) तदन्तपङ्क्तौ प्रत्ययनिषेधस्य उगिहृपङ्क्त्यवर्जमिति प्रतिप्रसवात्
अति भवतीत्यादौ उगितश्चेति स्त्रुतेऽथ ङीप् भवत्येव ।

(७९) शब्दानुशासनप्रस्तावादाङ्ग वर्णानामिति उच्चारणाभावे इत्यर्थः स
च व्याख्यानात् किञ्चिहर्णोच्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते वर्णवत्
अभावस्यापि बुद्धितं पौर्वापर्यमस्तीति । शब्देन्दु० ।

(८०) परशब्दे नाम्नार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाङ्ग अतिशयित इति
स्वभावसिद्धार्थमात्रातिरिक्तकाव्यवधानेन रङ्गितस्तदर्थेन तद्व्यव-
धानेन वाक्योच्चारणे संज्ञा न प्रवर्तते इति भावः । सन्निकर्षश्च प्रायः
परेण क्वचित् पूर्वेषामपि अतएवावसानकाव्याणां संज्ञिताधिकारे पाठः
सन्निकर्षश्च सारणीयम् । शब्देन्दु० ।

(८१) सुपः परस्मिन् सकृदो लकारेण च कृप्तिङौ प्रत्याहारी व्याख्या-
नात् । तद्व्यवधाने तदन्तपङ्क्त्यवर्जमिति शब्देन्दु० परिशेषवादात्

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अज्भिर (८२) व्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्त्यहणस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्त्यपदोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्यय-
तदन्त्यहणं नास्तीति ज्ञापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आत्मन्त्यर्थं व्यवधानाभावो व्यवधानस्य विजातीयत्वात् । येनाह अज्भिर-
रिति । भाष्ये अज्भिर इत्यादौ कत्वदर्शनेन अज्भिरिति कृत्स्नम्भा-
वनायामपि असम्भार्यं तदकरणमिति बोध्यम् । हल इति बहु-
वचनं सौत्वं यद्वा ह्रस्वो च ह्रस्वत्वेकशेषः । तेन द्वयोरपीति मिलित्यत्र
गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्धयति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्यानां सन्निवृत्त्यर्थोपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणम् इति
समाप्तमित्यर्थः । तेनाभेदितप्रत्ययसंज्ञाव्युत्पत्त्यस्यैऽपि न चार्त्ताः । अ-
थ इत्याद्युत्पत्त्यास्य प्राप्तिक्रम इति । यन्देन्दुः ।

इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धौ विधीयेते (१) तत्र इक इति
षष्ठान्तं पदमुपतिष्ठते ।

अचच् । १ । २ । २८ ।

ऋस्वदीर्घप्लुतशब्दैः यत्र अच्विधीयते तत्र अच (२) इति
षष्ठान्तं पदमुपतिष्ठते ।

(१) अनुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्तते इत्याग्येनाह विधीयेते इति
तेन अतो गुणे इति (६ । १ । ६७) सूत्रे वृद्धिर्वाचसादिषट्पृष्ठ-
मिति (१ । १ । ७१) सूत्रे च गुणवृद्धोरनुवाद्यत्वात् तत्र इक इत्य-
स्योपस्थितिः । इक इत्यनुक्तार्थं सान्तं नपुंसकं, पदमित्युपपन्नस्य
विशेषणम् ॥ यत्र च गुणवृद्धोः स्थानिविशेषनिर्देशकत्वादीयं न
प्रवर्तते साक्षादस्यैव परिभाषया पर्याप्तत्वं च साक्षात्पर्यभावात् ।
सति सम्भवे च इकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकर-
ण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धौ भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति
मिदं गुण इति मृजेर्वृद्धिमित्यादौ च सामानाधिकरण्यसम्भवात् मिदि-
कृज्योरवयवस्थेक इति सन्देह इति बोध्यम् ।

(२) अच इति सान्तं नपुंसकमनुक्तार्थम् । अत्रापि पूर्ववत् सति सम्भवे
सामानाधिकरण्येनैवान्वयस्तेन सूत्रो नपुंसके इति (१ । २ । ४७)
सूत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव सूत्रो न तदध्यायास्तथा च अपिपत्त्या-
दिसिद्धिः अतिशय्य सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाच उपधासुस्य । शमा-
नदानां दीर्घः ध्वनीति (७ । १ । ७४) सूत्रे तु सामानाधिकरण्या-
सम्भवात् शमानामच इति वैयधिकरण्येनैवान्वयः ॥ अत्र च कृत्वादि-
शब्दैरक्षविधीयते इत्यभिधानात् अक्षमात्रविधाने मेवं प्रवर्तते
तेन लङादीनाम् इति द्विष उदिति कटन आ विभक्तमित्यादौ अच्

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ।

टिक्कितौ (३) यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौस्तः ।

मिदचोऽन्यात्परः । १ । १ । ४७ ।

अच इति निङ्क्षीरणे षष्ठी । अचाम्नाय्ये योऽन्यस्तस्मात्पर-
स्तस्यैवान्तावयवो (४) मिथ्यात् ।

विधानेऽपि न अच इति षष्ठ्यन्तपदशेषस्थितिः तेषु षष्ठ्यादिगर्भैर्विधा-
नाभावादिनि बोध्यम् ।

(१) ह्रस्वात् प्रत्ययसामान्यस्य षष्ठ्यस्य प्रत्येकस्य स्वात् टिक्कित्वावित्युक्तम् आदि-
भातृकषेड्प्रलादेशिनि स्त्रुत्वे इटः टित्करण्यात् वलादेराद्यावयव-
वत् शास्त्रासाङ्गाव्यायेषां युगिति युक्तः कित्करण्याच्च धानोरन्ताव-
यवत्वम् । इदञ्च षष्ठी स्थाने योग्यत्वस्य पुरस्तादपवादकम् । बरेट
इत्यादयः टितस्तु प्रत्ययाः परा एव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां
प्रत्ययानां परत्वप्रतिपादनात् तथा च एतदपेक्षया तत्सूत्रस्य पर-
वर्तित्वात् तस्य बाधकत्वमिति ब्रूय्यम् अतएव यत्नैतदभावे स्थान-
षष्ठीसम्भावना गत्येयं प्रवर्तते इत्याह यस्योक्तौविति आद्यन्तादिप्रो-
यच्छब्दार्थोऽवयवीति भावः ॥

(४) इयं बाध्यसामान्यचिन्नाभावाच्च स्वरिपदे प्रवृत्तयोः स्थानयोग्यत्व-
प्रत्ययपरत्वयोरपवादिका अस्मन्मोर्भित्करणसामर्थ्यात् 'तृष्ण' इदिति-
निर्देशाच्च । यस्य सप्तदायस्य मिहिङ्गितस्तस्याषां मध्ये योऽन्यस्तस्या-
न्तावयव इत्यर्थः । यथासि भिनत्तीत्यादौ नुस्मभोर्भित्करणादन्ताषः
प्रत्ययेन तदन्तावयवत्वम् । निङ्क्षीरणेऽपि बहुत्वस्यौर्गिकत्वेऽपि
अचइति सौत्वमेकवचनम् । आद्यन्तौ टकितौविति पूर्वसूत्रे समस्त-
स्याव्यन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानत्वेन स्वरितत्वात् तस्य च
स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेणाधिकारसम्भवेनाहुतस्वरितत्वापेक्षया
स्थानावयव इति ।

षष्ठौ स्थानयोगः । १।१।४६ ।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठौ स्थानयोगः (५) बोध्या ।

स्थानञ्च प्रसङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १।१।५० ।

प्रसङ्गे सति सदृशतमः (६) आदेशः स्यात् । यत्रानेकविध-

(७) आन्तर्यस्तत्र स्थानत आन्तर्यम्बन्धीयः ।

(१) स्थानेन प्रसङ्गेन योगो यस्या इति विग्रहे निपातनादेवम् इति भाष्यानुयायिनः । तेन इगुञ्जाराण्यप्रसङ्गे यणुञ्जाराणीय इति इको यण्वीतिरुक्तार्थः सम्पद्यते । अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो यथेति सा नया । तथाविशेषणाञ्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थाने योगा अत्रयव 'यास इदङ्ङ्लोरिति (६।४।२४) सूत्रे यास इत्यवयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानपठौ किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानत्वमिति दृष्टव्यम् ।

(२) सादृश्यञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च सम्भवति । तत्र स्थानतः सदृशो यथा तालस्थानेकारस्य तालस्थानो यकारः सदृशः । अर्थतो यथा तद्वत् क्रोदुरिति ७।१।६५। सूत्रे क्रोदुशब्दस्य स्थाने क्रोशब्द-
शब्द-आदेशः अर्थतः समः । गुणतः (प्रयत्नः) यथा नादवतो बोध-
वतो मङ्गाप्राणस्य संवृतकचटस्य हकारस्य * सदृशसादृश्य एव वका-
रादिः । प्रमाणतो यथा अदशोऽष्टौर्दुर्दोम इति सूत्रे अदःशब्दात्
परस्य सुस्यस्य स्थाने सुसोकारः, दीर्घस्य च स्थाने दीर्घोकारः काल-
रूपप्रमाणसाध्यादिति असम्, अणू इत्यादिरूपभेदमिति । सदृशतम
इति तमपा विशेषणाय 'अयोहोऽन्यतरस्या'मिति सूत्रेण हकारस्थाने
क्रियमाणे सर्वत्र मङ्गाप्राणत्वसात्वताब्देन न वर्गेद्गोयस्यकारादिवर्गः
न वा नादवत्त्वबालसाब्देन वर्गेद्गोयौ मङ्गारादिर्भवति किन्तु भव-
धर्मवत्त्वेन साध्यात् हकारादिरेव भवतीति द्योतितम् ॥

(३) यत्रानेकविधमिति ॥ तेन 'अदेङ्गुञ्ज इत्यभिधानेन अकारस्य गुणवर्धि-

तस्मिन्निति (८) निर्दिष्टे पृथेक्य । १।१।६६।

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

तस्मादित्युत्तरस्य (९) । १।१।६७ ।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणङ्कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

त्वात् सुखत्वरूपप्रमाणसाध्येन चेत्ता तोतेत्याटो इटोः स्थाने न चकारः किन्तु स्थानिसास्यादेकारोकाराविति बोध्यम् ।

(८) तस्मिन्निति, उत्तरत्वं सूत्रे तस्मादिति च पठं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुकर-
णम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वान्तपञ्चद्वयसर्व-
नामनिर्देशस्तथा सति 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकाविति (४ । १ । २)
तस्माच्छसो नः पुंसीति (६ । १ । १०२) सूत्रयोरेव प्रवर्तयानां तयो-
रेव तच्छब्दपठितसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात् नाप्यत्र तथा च सर्वत्र
विप्रवापत्तिः । सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तमात्राणां तच्छब्दार्थत्वमिति
द्योतनाय ॥ तदुक्तस्य चार्थस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यात्
इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं द्रव्यति निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशि
इत्यारण्ये एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपलिप्तस्य पूर्वस्य कार्यं
भवतीति वाक्यार्थः ।

(९) तस्मादिति पूर्वसूत्रात् निर्दिष्ट इत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन
निर्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च वा पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगसक्तत्वात्
तेन चानियतविकृशब्दाङ्कारे प्रवर्तते परशब्दस्यैव तत्र तत्र सूत्रे-
ऽङ्कार इत्याह उक्तस्येति तथाच तस्मादिति निर्दिष्टात् अ-
व्यवहितोच्चारितात् परस्मैत्वर्थः कश्चित् इत्याह पञ्चमीनिर्देशे-
नेत्यादि ।

अलोऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ।

षष्ठानिर्दिष्टस्यान्त्यस्याऽलः (१०) आदेशः स्यात् ।

ङिच्च (११) । १ । १ । ५३ ।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य (१२) । १ । १ । ५४ ।

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्विशेष्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य (१३) । १ । १ । ५५ ।

स्यष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादौ

आदेः परस्येत्येतदपि परत्वादर्शनं बाध्यते ।

(१०) षष्ठानिर्दिष्टस्य विधीयमानं कार्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवनीत्यर्थः

यथा त्वटादीनाम् इत्यादौ अन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति ।

अत्र इति प्रत्याहारप्रकृतां किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं कार्यमन्त्य
मात्रस्थाने मा भूदित्येव दर्शकम् ।

(११) इयमपि 'अनेकाल् शित्सर्वस्य'पवादिका तेन ज्ञापयित्वाद्यौ न सर्वा-

देशः 'अवङ् स्फोटायनस्य' इति सूत्रे अवङो ह्रस्वेनान्यस्यालः स्थाने
जायमानत्वात् ।

(१२) परस्येति आवृत्त्या पाठग्रम् । तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं

कार्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवनीत्यर्थः यथा उद्ःश्याकशोः
पूर्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः श्याकशोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने
पूर्ववयवस्य तया सकारादेशः ।

(१३) अतोभिप्रेदित्वाहौ अनेकाल्त्वात् सन्दिग्धे राजैरिति इहम् इयि-

त्यादौ शित्वात् सन्दिग्धे इह इत इत्यादि च विवक्षितम् ।

स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परमित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरस्वलीयः (१५) । अमिङ्

(१४) स्वरितेनेति । इत्यन्भावे ढनीया स्वरितत्वप्राप्त्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वश्च दोषविशेषजन्यमङ्गलसाधारणान्वयम्, अधिक्रियमाण-पदघटकाजान्त्रांषा बोध्यम्, तच्चानुनामित्ववत् प्रसिद्धयैव निश्चीयते अधिकारश्च नित्यदुर्गमित्यत्रास्ति बाधकं व्याख्यानमेव शरणम् । शब्देन्दु० ।

(१५) परमित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्ववाचकात् परयास्मात् नित्यं जनाकृतप्रसङ्गि बलवत् । तत्राह्नुप्राभावकत्वापेक्षया ह्नुप्राभावक-स्यैवाभावकत्वनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे योजं तथा च तद्विपरीतस्य अनित्यस्य ह्नुप्राभावकतया जनाकृतयोरुभयत्र प्रसङ्गाभावाद्दुर्बलत्वम् । अन्तर्मध्ये बहिरङ्गास्त्रीयनिमित्तसप्तदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गं तदीयनिमित्तसप्तदायानन्तर्गताङ्गकबहिरङ्गात् परात् नित्याच्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे योजं बहिरङ्गासिद्ध-त्वमेव तच्च यक्ष्यते । अपवादो विशेषशास्त्रं परमित्यान्तरङ्गेभ्यो बलीयान् यच्चनप्राबल्यादिनि विवेकः ।

परासित्वं बलीयोऽयथा । तदादिभ्य इत्यादिना विहितः शकारः तद-तीत्यादौ परमपि लघूपधगुणं नित्यत्वात् बाधते । परादन्तरङ्गं यथा । उभय देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमचरमेत्यादिना जमि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति प्रवर्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-शब्दस्य स्वतादात्म्यमेव सर्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु बहिरङ्गजस्त्वितिभक्तिमेष्यैव विकल्पविधेः प्रवृत्तेरतोऽन्तरङ्गं पर-रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकाङ्ग-दिनि सर्वादेशं बाधित्वा द्विवेकान्नादेशः । यथा अस्मिदधीत्यादिना-सातोऽनङ्गं द्वित्वात् दम्न इत्यादावन्नादेशः ।

(१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः ।

निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तकार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

निष्ठादन्तरङ्गं यथा यामणिनी कुले इत्यादौ । नित्यमपि इको-
वीति नुमं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कृते तु तृप्ति-
जननत्वात् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः
श्रीग इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्गुणे,
इको यणवीति च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । तथा नित्ये
इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकावोऽसंयोगपूर्वस्योदाद्यप-
भादत्वात् यण् । इयांस्तु विशेषः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ-
स्पर्द्धि परान्तरङ्गाभ्यामेव बाध्यते । तथा हि द्विर्वीति अन्वयाद्य-
ङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् तातडि न प्रवर्तते किन्तु
परोक्षानेकान्गदित्वेनेव बाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्वा-
देशः । तथा सर्वे इङ् यामे इत्यमित्यादौ सर्वे इ-इङ्, याम इ-इत्य-
मिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्गुणेन सवर्णदीर्घरूपापवादो बाध्यते
तस्य समानाश्वेऽन्यत्र दैत्यारिः श्रीग इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

(१६) अधिङ्गमिति । अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्मण्ये तत्काल-
प्राप्तिकं वहिरङ्गमधिङ्गमित्यर्थः । पङ्कश खड्ग इत्यादौ णटु-ई-आ
खटु-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्व' पूर्वयथादेशः परव्यथा-
देशस्य वहिरङ्गतया तदानीमसिद्धत्वाच्च ईकारस्यावृत्त्यवधानः ।

(१७) न कृतो विविधः अकृतको निमित्तविनाशोऽपि कार्यस्थितिरूपो यस्ते
अकृतव्यूहाः अकृतकार्या इति कल्पितार्थः । निमित्तमिति तत्प्रयुक्तं
जानमपि कार्यं न कुर्वन्ति नोद्धारयन्तीत्यर्थः । यथा निपेदुषीत्यादौ
अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तेऽपि कसोरिटं भाविना सम्प्रसारणेन वहादित्वा
नक्षत्रीत्याद्योऽप्य न कुर्वन्तीति । शब्देन्दुः ।

३६ इकोयस्मिचि । ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये । रुधो उपास्य इति स्थिते । स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः । सुधय् उपास्य इति स्थिते ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ।

अचःपरस्य (३) यरो हे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

(१) कार्यनिमित्तयो रतिगयितः सन्निविर्यदा विवक्ष्यते तद्विषय इत्यर्थः ।

तद्विषयानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या नित्या धातुपसर्गयोः ।

नित्या समाधे वाक्ये तु सा विवक्ष्यमपेक्षते ॥

इत्युक्तदिशवसेयः । अत्र एकपद इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ समास्यङ्गण-
मनुक्तसमाससंयङ्गार्थम् । धातुपसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः ।

(२) प्रत्याहारेण तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणा कथमन्यथा यू रूपास्त्वामिति
त्वादिभ्य इत्यदिनिर्देशः स्यात् । तथा च तत्तज्ज्ञापकत्वात् इक्-
पदेन (इ १८ उ १८ । अ १२ । सू १२) षट्पटिर्गुणने यत्पदेन
च (य २ व २ ख २ र १) सप्त षट्ज्ञाने एवञ्चैतेषां निप्रसत्वात् यथा-
संख्यसुपदेगः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यङ्गणसम्भवेन स्थानत
एवान्तर्यादादेश इत्याद्येनाङ् स्थानत इति । मनो० ।

(३) अथो रङाभ्यां हे इति (८।४।४६) सूत्रात् अच इति हे इति च
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यरइति, वेति च पदमनुवर्त्य
यथावोन्मं योजयन्नाङ् अच इति भाषास्त्वामित्यादौ द्वित्वनिरासाय
अचः परस्मैत्युक्तम् । अनधीत्यस्य अज्भिच्चार्यकत्वपरत्वे आचवात्
हृषीत्वेनाभिदध्यात् तथा च मञः प्रसङ्गप्रतिषेधपरतया अचशानेऽपि
वाक् वाङ् इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्यादिनेनाङ् न त्वचीति ।

स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्प्राप्तौ तु स्थान्यलाश्रयविधौ (५) । अने-
नेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्व-
निषेधो न शङ्कोऽनल्लिधाविति तन्निषेधान् ।

(४) आदेशे स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामग्रहसौ विधिविधेरूप-
तत्कार्यनिर्वाहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिष्यते इत्यादेश इत्यव्य-
मानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति ।

(५) न तु स्थान्यलाश्रयेति । स्थान्यवयवीभूतो योऽन् चतुर्दशस्त्रीत्याका-
रादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिल्लिधौ कर्त्तव्ये न स्थानिव-
दित्यर्थः । आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मान्, तस्य, तस्मिन्,
इत्यादिरूपेण अनन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्यं
विधीयते तत् सर्वमादेशे न प्रवर्त्तते इति भावः । भाष्ये तु प्राति-
पदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रित्य तद्विरूपजायते सा सा
आश्रयितव्यत्वविधायक अनन्तर्गत्यने अलाश्रयः अलाश्रयो विधिल्लि-
धिविरल्लिधौ । तत्र कला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावे यथा
व्युत्तरस्तेनेत्यादौ अह व्यवायेऽपि अल्लिधौ अकारस्य इत्या-
निकतिवर्गस्थानिकतया अतिदेशात् स्थानिप्रयुक्तप्राप्ता न शक्यम् ।
तस्मान् यथा । द्यौरित्यादौ कौकारस्य उकारस्थानिकतया इन्-
त्यमाश्रित्य इन्त्येति इति न सुलोपः । तस्य यथा । द्युभ्यामि-
त्यादौ उकारस्य वस्थानिकतया स्थानिवत्त्वेन इन्त्यमाश्रित्य व्योर्लो-
पो वलीति न उकारलोपप्रसङ्गः । तस्मिन् यथा । न इह इत्यादौ
यजेः सस्यसारणे इति पदसिद्धेरिकारस्य वस्थानिकतया यङ्ग
इन्त्यमाश्रित्य इति चेति उत्तरं न । अत्र ते च तथा व्याख्याने तत्तत्
कार्त्तव्यप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम् । अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विगे-
प्रधान् रामानेत्यादौ छपि चेति दीर्घः सिध्यति अनो दीर्घो यजीति
(३ । १ । १०१) कलात् यजीति पदमनुवर्त्तते दीर्घे कर्त्तव्ये अत्र ।

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।

अत्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्ताजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये । इति यणः स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते ।

दित्वमात्रिणं शास्त्रकारैः यकारश्च इहादेशावस्य एव न स्थान्ययवः
उच्ये इति सूत्रेण उक्त्याने यादेशात् ।

- (६) अचः स्थाने आदेशः अजादेशः अच इति घञान्तपदस्य पूर्वसूत्रा-
दादेशपदमतुक्स्थान्ययः कार्यः । पूर्वपरयोरवधिसाक्षाङ्गत्वेन शु-
त्वात् अच इत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनावय इत्याशयेनाह अचः
पूर्वत्वेनेति । अत्व अजादेश इति विशेषणात् आगत्येत्यादौ परनि-
मित्तकस्य वा स्थपीत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वस्यस्य तुक्ति कर्त्तव्ये न
स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात् । परस्मिन्नितिकरणाञ्च
दीध्ये इत्यादौ दृष्ट एव कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्यं प्रति स्थानि-
वत्त्वेन योवर्णयोर्द्विधीवेत्योरिति न इवर्णपरे अन्तलोपः एतदुपा-
जादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात् । पूर्वविधाविति
विशेषणाञ्च नैषेय इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा भाजः किप्रत्यये
आतो लोपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्वयत्वेऽपि परनिमित्तकाऽऽकारलो-
पस्य स्थानिवत्तया त्वयत्कत्वप्रसङ्गेन द्वयश्च इति इत्यनानिज इति
(४।१।१२१, १२२) सूत्राभ्यां द्वाष्टादिदन्ताद्विहितस्य ढक्प्रत्ययस्य
तत्प्राप्तसिक्तस्य च पूर्वविधित्वाभावेन न तत्ताजादेशस्थानिवत्त्वमिति
दृश्यम् । अत्व स्थानिनि इति यङ्गति यङ्ग भवति वा तदादेशेऽपि
तङ्गवति न भवति चेति भावाभावयोर्द्वयोरर्थान्देशो लङ्गासुरो-
धात् । पठयति लङ्गतीति णिषि टिलोपे कृते अत उपधाया इति
हङिङ्प्रकार्यं कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपेरुपाजादेशस्य स्थानि-
वत्त्वाच्च ततः पूर्वकार्यं मित्युदाहार्यम् ।

- (७) स्थानिवद्भावे इति सुब्रुवाश्च इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशवशा-

न पदान्तर्द्विचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वार
दीर्घजश्चर्निधिषु (८) । १ । १ । ५८ ।

पदस्य चरमावयवे, द्विचननादीचकर्त्तव्ये परनिमित्तोऽजा-
देशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनवीतिनिषेध-
प्रसङ्गे इत्यर्थः ।

(८) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौ स्त इत्यादौ अक्षोरलोपस्य परनिमित्त-
तया पूर्वयथावादेशविधिं प्रवि स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्या-
दिना निषेधः । एषु सत्तरात्रापि । द्विचने सुष्ठुपास्य इत्यादि । अत्र
द्विचने कर्त्तव्ये यथो न स्थानिवत्त्वम् । वरे यायावर इति यातेर्यङन्ताह-
रच् अक्षोपयलोपो आलोपे कर्त्तव्ये अक्षोपो न स्थानिवत् । यलोपे
यातिः । यातेर्यङन्तात् किन् अक्षोपयलोपो अक्षोपस्य स्थानिव-
त्त्वादातो लोपः स चाक्षोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः ।
स्वरे चिकीर्षकः । करोतेः समन्तात् एव ल् अनोलोपः स च खिनीति
स्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवत् । सवर्णे शिष्टम् । शिधः श्रुधातोः पकार-
स्थाने उकारे कृते तस्मिन् परे लुप्राकारस्य श्रमो नकारस्थाने सवर्ण-
विधाने कर्त्तव्ये श्रमोऽक्षोपः न स्थानिवत् । अतुस्वारे गिं गलि । श्रमो
ऽक्षोपः न स्थानिवत् । दीर्घं प्रतिदीर्घः । अक्षोपो न स्थानिवत्
जशि शिधः । अदेः क्लिनि ङन्त्शि वङ्गादेश उपधाक्षोपः स च
जश्चत्वे न स्थानिवत् । वरि जङ्गलः । उपधाक्षोपश्चरि कर्त्तव्ये न
स्थानिवत् । अत्र प्रतिषेधे स्वरदीर्घयक्षोपेषु लोपाज्जादेश एव न
स्थानिवदित्युक्ता यो ह्यस्य आदेश स्थानिवदेवासावित्युक्तं भाष्ये । तेन
किञ्चोः गिञ्चोःरित्यत्र परनिमित्तकवचरूपाज्जादेशस्य स्थानिव-
त्त्वात् न दीर्घः । याङोः ङङ्ग्योःरित्यत्र परनिमित्तकवचरूपाज्जादे-
यस्य स्थानिवत्त्वात् व्योर्लोपो वकीति न वलोप इति । सौलत्वात् वरे
इत्यङ्गाङ्गम् ।

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ।

इति धकारस्य दकारः ।

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ।

प्रसक्तस्यादर्शन (६) लोपसंज्ञं स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलीपे प्राप्ते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः* (११) । यणो मयो द्वे वाच्ये । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे (१२)

(६) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरगत इत्यत्रः स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसक्ते इति तदर्थस्तदेतदाङ् प्रसक्तस्येति दृष्टिर्ज्ञानसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्जनीयतया तत्त्वामप्यन्तर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते इत्यास्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तत्त्वमिति विषये लोपास्तत्पक्षेरेवान्वाख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(१०) नञापदान्त्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्तावित्यादौ तद्धोपालोपौ द्रष्टव्यौ ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वाच्यो व्याख्येयः भक्तो भक्तीत्यतोऽपिभ्रष्टत्वात् भक्तइत्यलोपकर्षणेन संयोगान्तस्य भक्तएव लोपो नान्यस्येति व्याख्येयम् यम् यद्वा यणादिकं वक्षिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य वक्षिरङ्गतया कश्चिदेर्ने लोपइति व्याख्यानाभावः ।

(१२) इति पक्षे इति यणः परस्मै नवः, नवः परस्मै च यणो द्वे वा क इति पक्षद्वयस्यापि भाव्ये स्थितत्वादिति भावः ।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च-
त्वारि (१३) रूपाणि । एकधमेकयं द्विधं द्वियं द्वियमेकधं द्विध-
मेकयम् । सङ्ग्राहः । मध्वरिः । धाचङ्गः (१४) । लाकृतिः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ।

पुत्रशब्दस्य न हे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने ।
पुत्रादिनो त्वमसि पापे ! । आक्रोशे किं तत्कथनं द्विचनं
भवत्येव । तत्परं च • (१५) पुत्रपुत्रादिनो त्वमसि पापे !
वा हतजग्धयोः (१६) । पुत्रहतो । पुत्रहतो । पुत्रजग्धो ।
पुत्रजग्धो ।

विप्रभृतिषु (१७) शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ।

(१३) चत्वारिणि पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सङ्गदेव प्रवर्तते
इति एकः पूर्वपरयोर्गति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित्वात् अन्यथा
हित्वानामानन्यापत्तिः न च भ्रूरो भ्रूतिङ्गलौ यस्मादिति च लोपेन
निर्वाङ्गः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति । मनो०

तथा च द्विधं द्वियमित्यादि नाधिक्यरङ्गा । एतच्च धकारयकारच-
टितमेव । सकारयकारयोरपि द्वित्वे अटौ रूपाणीति इष्टव्यम् तस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः ।

(१४) धाचङ्ग इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रङ्गाभ्यां हे
इति साक्षात् श्रुतेन रङ्गोर्निमित्तभावेन कार्यत्वबाधनादिति । मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनोतिशब्दपरे पुत्र-
शब्दस्य न हे स्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्य द्वित्वं नात्यक्षेपि नियमार्थमिदं
वार्तिकम् ।

(१७) विप्रभृतिष्विति वार्तिकं वज्रपातानामेव धृक् परस्परसाहच-

त्रादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः ।
राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकत्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वम् । अर्कः । ब्रह्मा ।

दीर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वम् । दात्रम् । पात्रम् ।

अचो रहाम्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराम्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो हे वा स्तः ।
हृर्यनुभवः । नह्यस्ति ।

हलो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ।

हलः परस्य यमो लोपः स्यादा यमि (१८) । इति लोपपक्षे

ध्यात्, न च तद्याचः सम्भवन्ति इत्यः संयुक्तेष्वित्युक्तम् सप्तमी निर्धारणे । अत्र अचो रहाम्यामित्यतोऽचइत्यनुत्तरे त्विप्रभृतिवर्ध-
मध्ये अचः परस्य यरो हे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र
नकारपकारयोः प्राप्तद्वित्वस्यैव विकल्पः । शब्देन्दुः ।

(१८) अच इति श्रुत्यात् व्याख्यानाच्च रहाम्यां सम्बन्धेने तस्यादित्युत्तर-
स्त्वोबलभ्यभावाच्चः पराम्यामिति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको नेत्यनः
यइत्यस्य नेत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । अच इति किं किं कुरुने
इत्यत्र मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(१९) वा वमीति । भवो जो ऽन्यतरस्यामित्यत्र (८ । ४ । ६२) नेत्यनु-
वृत्तेस्तथार्थः कच इति किं रथा इत्यत्रः परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपस्तुल्यं लोपारम्भफलस्तु आदित्यो
देवताऽस्येति आदित्यं हविः । यमां यमौति यथासंस्थविज्ञा-
नाग्नेह । माहात्म्यम् ।

एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ।

एचः क्रमाद् अय्, अय्, आय्, आव्, एते स्युरचि ।

तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न, उच्चारण-
सामर्थ्यात् । एवञ्च, इत्संज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे ।
नायकः पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ।

यकारादौ (२१) प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः ।
गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्थ्यं नाव्यम् ।
नौवयोधर्मत्वादिना यत् । * गोयूतौ कन्दस्युपसंख्यानम् * ।

मिति किं तर्क्यत्वत्तु यकारस्य मा भूत् यमीति किं राभाभ्यामित्यत्र
यकारस्य मा भूत् । आदित्यशब्दात् शेषार्थव्याप्ताद्देवतात्वं यथाः
यस्येति चेति (६।१।७८) अक्षोपे अनेन लोपो इति । शब्देन्दु० ।

(२०) तस्येति उपदेशेऽजनुमासिक इदिति (१।१।१०) छत्रादिद्वित्वस्य पञ्च-
लनया परासर्वादाङ् तस्य इत् इति तथा च इत्तन्मिति छत्रेण
अयादौर्मां यकारादिलोपप्रसङ्गावाङ् उच्चारणवशादिति ।

(२१) येन विधिरित्यस्याऽपवादभूत्वा तस्मादुच्यते (६।१।७९) छत्रादौ
आवक्ष्यया यस्मिन् विधिरित्यदौदावत्पङ्क्त इति वार्तिद्वैतकृतपरि-
भाषया नञ्दर्शनं नाङ् यकारादिति । शब्देन्दु० ।

* । अध्वपरिमाणे च * । गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना
यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र (२२) वकारात् गौर्यता-
वित्यत्र कृकाराद्वा पूर्वभाग लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्र-
क्षिप्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो
न लुप्यत इति यावत् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ।

यादौ प्रत्यये परे धातोरेचखेहान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव
(२३) नान्यस्य । लव्यम् अवश्यलाव्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति
(२५) किम् । श्रूयते (२६) । श्रूयत ॥

(२२) कलि सर्वपाणिमन्त्रेण लोपः शाकल्यस्थेत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः
स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति वान्त इति वृकन्दसीति स्थिते उक्त-
कृत्वाभ्यां वकारलोपात् कृतवार्तिकयोस्तथाक्षरसन्निवेशेऽपि लुप्त-
वकारक्षरणात् वाक्यार्थबोध इत्याह श्रूयमाणेति ।

(२३) धातोरेचखेहान्ताभावे प्रातिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्य-
मित्यत्र न स्यात् श्रूयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो निधे-
मापादनेन एवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धान्तोरेवेति निय-
तं धावव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।

(२४) लव्यं अवश्यलाव्यमित्यत्र गुणवृद्धौर्ध्वद्वयकिमित्ततया यादिप्रत्यय-
मित्तकत्वम् ।

(२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । बालो विप्रत्यये इत्यनेनैवेति हि यौ ए-
कत्वमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२६) श्रूयते इति आहूपवेकान् वेकः कर्मणि कटि यकि यजादित
व्यपहारणे दीर्घे च कृते आह्वः कृत्वाद्युपे श्रूयत इति निहम्
आह्वारस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् च आदेशः । धातुपदार्थोः कार्य

क्षय्यज्यौ शकार्थे (२७) । ६ । १ । ८१ ।

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । चेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यम् जय्यम् । शकार्थे किम् । चेतुं जेतुं योग्यं चेत्यं पापक्षेयम्भनः ।

क्रय्यस्तदर्थे (२८) । ६ । १ । ८२ ।

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रैतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपये प्रसारितं क्रय्यम् । क्रियमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ।

अवर्णपूर्वयोः (२६) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽपि परे ।

वहिरङ्गत्वात् यान्तादेशे कर्त्तव्ये शुभोऽसिद्ध इत्यनुशब्देनाङ्गं श्रूयतेति अत्र तस्मादेव धातोः कर्मणि लङि अङ्गागमे आटञेति वृद्धौ अटा सङ्ग आटुगुञ्ज इति शुभे लते औकाटस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वाभावात् न आवादेशः कश्चित् तु अङ्गिन् सूत्रे यान्तीयोऽस्यादित्वात् आदिति सूत्रारम्भ इति भावः । अवाकयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यर्थः ।

(२७) क्षय्यज्यौयिति सि क्षये जि जये इत्यनयोरेव शेषार्थं व्याख्यानात् ।

(२८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानात् । तदर्थ इति प्रत्ययार्थे शुभभूतस्यापि क्रयस्य तदा परासर्थः । अर्थेन सङ्गं निरूपयामो विशेष्यविकृता वेत्तुङ्गेराङ्गं प्रकृत्ययवेति । अयं धाम्नादि इत्या यत् तन्मूल्यं वृद्धाति तत्त धाम्नं क्रय्यं यत् तत् इत्थं इत्या परकीयधाम्नं वृद्धाति तत्त धाम्नं क्रयं मूल्यरूपइत्थं तु न क्रयं नापि क्रयं किन्तु धाम्नादिकमेव तथा यत्क्रियभावादत्त धाम्नसरतोऽपीति शब्देन्दुः ।

(२६) अत्र भो भगो अयोपूर्वयोरनुदाहरणार्थेऽपि कोतो नार्थकोति

पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसन्धिः । हर-
एहि-हरयेहि । विष्णा इह-विष्णाविह । श्रिया उद्यतः-
श्रियायुद्यतः । गुराउत्कः-गुरावुत्कः । कानि सन्ति कौ स्त
इत्यन्तास्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्नो न पदा-
न्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ।

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ।

इत्थधिकृत्य ।

आङ्गुणः । ६ । १ । ८७ ।

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात् । संहितायाम् ।
उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् ।

उरण् (३०) रपरः । १ । १ । ५१ ।

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेतुः क्तन्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव
प्रवर्तते । तन्नान्तरतम्यात् (३१) कृष्णार्द्धिरित्यच्चार, तव-
स्कार इत्यच्चार । अचो रक्षाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् (३२) ।

सूत्रेण कोकारान्तात् परयोर्नित्यलोपस्यपि निषेधविधानादाह अवर्ण-
पूर्वयोरिति । व्योऽरित्यस्यैवानुवृत्तावपि अक्षरसमान्याये यकारस्यैव
प्रथमपाठादाह अवयोरिति अत्र अवर्ण्येति किम् गौर्यत्र पदान्तयो-
रिति किं हरवे ।

(३०) उरितिपदं वृणन्तेन ऋणद्धेन सिद्धम् । अच् किं रीङ् कृनरति रीङि
कृते मात्नीवतीत्यादौ रपरत्वं ना भूम् ।

(३१) आन्तरतम्यादिति अरित्यस्य कृष्णारेण रेफद्वारा, अरित्यस्य लृकारेण
लकारद्वारा च स्थानिसाभ्यादित्यर्थः ।

(३२) पक्षे द्वित्वमिति इत्यानिनः ऋधेर्यकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

भरो भरि सवर्णे । ८ । ४ । ३५ ।

हलः परस्य (३३) भरो लोपो वा स्यात्सवर्णे भरि द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति (३४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् (३५) । कृष्णार्धः-कृष्णार्धः-कृष्णार्धः । यण इति पञ्चमो मय इति षष्ठ्येति पदे ककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवत्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवत्कारादिषु बुधैर्बोधैश्च रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ।

आदेचि (३६) परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः । कृष्णौ-कत्वम् । गङ्गायः । देवैश्चर्यम् । कृष्णौकृष्णौ ।

एत्येधत्यूठसु । ६ । १ । ८९ ।

(३३) कृत्वा वसां यमि लोप इत्यतो कृत्वा इति लोप इति च भयो कौटिल्यतर-स्थानित्वतः अन्यतरस्थानिति पदचतुष्टयं योजयन्नाह कृत्वा परस्येति । अत्र कृत्वा इत्यनेन प्रसन्नित्वाद्वा तस्य, अत्र इत्यनेन शार्ङ्गित्वाद्वा उच्यते, अतोऽनेन प्रियपञ्चस्थानित्वाद्वा चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तर्पित्वाद्वा पस्य न लोपप्रसङ्ग इति दृष्टव्यम् ।

(३४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यत्रचतुष्टयते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः ।

(३५) त्रिधमिति वक्ष्यते भवति कृत्वात्कारेण पुनर्हित्वाकारेण तु चतुर्धमिति बोध्यम् ।

(३६) आद्युच्यते इत्यत आदिति पदचतुष्टयाह आदेपीति ।

अवर्णादेजाद्यो (३७) रत्येधत्योरुठि च परि वृद्धिरेकादेशः
 स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टौहः ।
 एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्ता-
 (३८) दपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपस्यैव बाधिका
 नत्वोमाङोच्चेत्यस्य । तेनावैह्येति वृद्धिरसाधुरेव । *अच्चा-
 दूहिन्यामुपसंख्यानम्* । अचौहिणी (३९) सेना । *
 स्वादीरेरिणोः* । स्त्रैरम् । स्त्रेनेरितुं (४०) शीलमस्येति
 स्त्रैरी । स्त्रैरिणी । * प्रादूहोढोद्येथ्येषु (४१)* ।

- (३७) आद्युपुष्प इत्यत आदिनि वृद्धिरेचीत्यन एषीतिपदयोरुत्तवर्त्तनेऽपि
 योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्येधत्योरेव विशेषणं नोठः असम्भवादिह्याशयेनाह
 एजाद्योरिति ।
- (३८) पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरानेव विधीन् बाधन्ते नोत्तरा-
 निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सञ्चित्तत्वात् प्रथमं नुद्या-
 कृत्वात् अपेक्षान्तान् सञ्चित्तत्वात् बाधन्ते न तु ततो विप्रकृतानि-
 त्यर्थः । ओमाङोच्चेत्यस्य एङि पररूपमेक्षया विप्रकृतत्वादिति भावः ।
- (३९) अङ्गः समूहोऽस्या अस्तीति अङ्गिनी अक्षाणां रथचक्राणां लक्षण्या-
 रथानामूहिनी अचौहिणी परिभाषाविशेषविशिष्टायां सेनायां कृद-
 त्वात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति खलम् । अक्षाणामूहकतदुत्तरमिनी
 कते तु अचौहिनी(णी)त्वे स्यात् तत्त्वान्तरङ्गत्वेन युष्मेन वृद्धिबाधा-
 दिति इष्टव्यम् ।
- (४०) रैरित्पङ्क्तस्य कसनाह । रैरित् शीघ्रं यस्मेति लुप्तजाताविति
 षिनिः उपपदसमासे स्त्रैरीति स्त्रिणां ङीपि तु पूर्वभागाभीरित्-
 शब्दादाय वृद्धिः ।
- (४१) एवमङ्गवर्त्तनेऽप्यनव्ययस्य पञ्चस्येन प्रेक्ष गतु इत्यादौ एतेष्वान्तात्
 खपि न वृद्धिरिति इष्टव्यम् ।

प्रौढः । प्रौढः । अर्थवदग्रहणेनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं त्रसेति-
 सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणात्तेन जटग्रहणे ज्ञान्तमेव
 गृह्यते न तु ज्ञानत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ।
 इष इच्छायां तुदादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्णे
 क्वादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्
 पररूपे (४३) प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्मै
 ईष जञ्छे । यस्य ईष गतिर्हि सादर्शनेषु तयोर्दोषोपध-
 त्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राहुणे । प्रेषः प्रेष्यः । * ऋते
 च तृतीयामसासे * । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयोक्ति
 किम् । परमर्तः । * प्रवत्सरकम्बलवसनार्णदशानामृणे * ।
 प्राणं वत्सरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृण-
 क्षियते तदृणार्णम् । दशार्णोदेशः । नदी च दशार्णा ।
 ऋणशब्दो दुर्गभूमी जले च ।

उपसर्गादिति (४४) धातौ । ६ । १ । २१ ।

(४२) अव्यसन्नस्येति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणस्यैव त्वागादो-
 गादिति भावः ।

(४३) पररूपे प्राप्ते पूर्वं धातुः साधनेन बुध्यते पचादुपसर्गेणेति भाष्योक्त-
 विद्वान्नादिति भावः एतज्ज्ञानार्थोऽर्थ उपसर्गकार्यात् पूर्वमेव प्रत्यया-
 दिवाधनकार्यप्रवृत्तित्वेन प्रत्यय इत्यादिदृष्टमिति । शब्देन्दुः ।

(४४) ऋकारादिधातोरेभावेन ऋणीति तपरकारणं वदपि व्यर्थं तथापि वा
 सुपीति पररूपे एतस्यानुवृत्तौ उप ऋकारीवगीत्यादौ उदितारकार्य-
 तया सर्जकम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गाट्टकारादौ (४५) धातौ परे वृद्धिरेकादेशः
स्यात् । उपार्कति ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ।

योऽय- (४६) मिकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात् ।
इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनौयः । ८ । ३ । १५ ।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनौयः स्यात्पदान्ते । इति
विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः
उभययर्थं कर्त्तरि चविदेवतयोरित्यादिनिर्द्देशात् । उपसर्गे-
णैव धातोरान्ते सिद्धे धाताविति योमविभागेन पुनर्वृद्धि-
विधानार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावांश्च
न भवति ।

वा सुप्याप्रिशजेः । ६ । १ । ६२ ।

(४५) यस्मिन् विजिस्तदादेरिति परिभाषासत्त्वादाह ककारादेरिति ।

(४६) अन्तादीत्यत्र पूर्वपरकोरित्यनुवर्तते अन्तादिशब्दाभ्यां यथाक्रममन्-
यात् पूर्य परस्य च तद्वटिनससदावस्थानादिभ्यां षष्ठाभ्यां प्राप्ति-
पदिकत्वसुपन्तावादिव्यवहाराः कृतैकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्धमान-
इत्यत्र इत्यर्थः फलितस्तदाह योऽयमिति । तेन रामावित्धातौ औका-
रस्य परादित्वेन पदान्तसिद्धिरिति । शब्देन्दुः ।

(४७) पदान्तत्वेति अन्तादिवच्च इत्यनेन पदान्तत्वेऽपि उभयवर्त्तित्यादि
अन्तनिर्देशोपपत्तापक्षबलाच्च विवर्गे इत्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुधातो(४८)परे ह्रस्विर्वा स्यात् ।
आपिश्लियहणं पूजार्थम् । प्रर्षभोयति—प्रार्षभोयति ।
सावर्ण्याल्लृवर्णस्य ग्रहणं प्रल्कारीयति—प्राल्कारीयति । तप-
रत्वादौर्षं न । उप ऋकारोयति—उपक्कारीयति ।

एङि पररूपम् । ६ । १ । ६४ ।

आदुपसर्गादेडादौ धातो परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते
उपापति । इह वा सुपोत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन
• एडादौ सुधातो वा । उपेडकोयति—उपैडकौयति । प्रोषी-
यति—प्रोषोयति । * एवे (४८) चानियोगे * । नियोगो
ऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवकृताविवशब्दः । अनि-
योगि किम् । तवेव ।

अचोऽन्त्यादि टिः । १ । १ । ६४ ।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्द्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । * शकन्वा-
दिप् (५०) पररूपं वाच्यम्* । तच्च टेः । शकन्तुः कर्कन्तुः ।
कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्त्यः । मनीषा ।

(४८) सुधाताविति सुबलप्रकृतिके धातावित्यर्थः । ^१ अत्रापि धातावित्य-
नुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभोयतीत्यादौ ऋत्वस इति न
प्रकृतिभाव उपसर्गादिति यङ्गल्लरहादिति भूल एवाग्रे खटं वक्ष्यते ।

(४९) नावकृतौ यदा टटः पररूपस्य गोचरः ।

एवमु विषयो ह्रस्वेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति । मनो० ।

(५०) शकन्वादिविति तत्पिङ्गलपुष्पं पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह
तच्च टेरिति शकानां देशानामन्तुः रूपः शकन्तुः । कर्कानां
राशामन्तुः कर्कन्तुः । वद्रीवापी ट कर्कन्तुयदो दीर्घान्तरूपस्य-
वशात् । अटतील्लटा कुलादटा कुलटा । ईष उङ्गे ईष मन्ता-

लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपत्तिनीः । सारा-
ङ्गोऽन्यः । शक्तिगणोऽयम् । मार्त्तण्डः । * ओत्तोष्ठयोः
(५१) समासे वा * । स्थूलोतुः—स्थूलोतुः । विष्णोष्ठः—
विष्णोष्ठः । समासे किम् । तवीष्टः ।

ओमाङ्गोश्च । ६ । १ । ६५ ।

ओमि षाङि च पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोन्नमः ।
शिव-एङि—शिवेच्चि ।

अव्यक्तानुकरणस्यात इतो । ६ । १ । ६८ ।

ध्वने (५२) अनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूप-
मेकादेशः स्यात् । पठत् इति—पठति । * एकाचो न * ।
अदिति ।

नाम्बेडितस्यान्यस्य तु वा । ६ । १ । ६९ ।

दिवु आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये स्त्रीत्वादाप् ईषा मनसा ईषा मनीषा
हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलस्य ईषा लाङ्गलीषा ईषा लाङ्गलदण्डः ।
पतञ्जलिर्येऽङ्गु नमस्तार्थत्वादसौ पतञ्जलिरिति । तत्त्व० ।

अङ्गलेः पतितः इति विपक्षे मयूरव्यं सकादित्वात् समासे तलोत्तर-
निपातनात् साधुः स च कपिः गोनर्द्देशे सम्बन्धाकरणसमये
कस्यचिद्वेदङ्गलेः पतित इत्येतिहासम् । अन्ताखण्डाद्गत इत्यपि
मार्त्तण्डः । शब्देन्दु० ।

(५१) अक्षर्यस्य ओत्तोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थिताविदम् प्रवर्त्तने तेन
ह्रस्वस्योत्तमचक्षे इत्यादौ न विकल्पः सल ह्रस्वस्य इति ओष्ठ-
इव इति च समासद्वयम् ।

(५२) अव्यक्तयन्द्ं व्यापडे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अक्षुटाकाराद्विषयः ।

आम्नेडितस्य प्रागुक्तञ्च स्यात् । अक्षरस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् । * डाचि बहुलं हि भवत * इति बहुलवचनाद् द्वित्वम् ।

तस्य परमाप्नेडितम् । ८ । १ । २ ।

द्विरुक्तस्य परं रूपमाप्नेडितसंज्ञं स्यात् । पठत्यटिति ।

भलान्नशोऽन्ते । ८ । २ । ३६ ।

पदान्ते भलान्नशः स्युः । पठत्यटदिति ।

अकः सवर्णे दीर्घः । ९ । १ । १०१ ।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । अचि (५३) किम् कुमारी शेते । नाज्जलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकथा-
स्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्याम्प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् । हरये । अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम् । ऋति सवर्णेऽर्क् वा* । होत् ऋकारः—होतृकारः । लृति सवर्णे (५४) ल् वा * । होल्लृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् लृ होतृकारः । ऋतिर्ऋत्वा लृतिर्लृवेत्युभयत्रापि विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् ।

(५३) इकोमण्यपीति दूरस्थस्य लादपीति पदमनुवर्त्य योक्तिं तत्प्रयोजन-
माह कपीत्यादिना ।

(५४) कनि ऋ वा ऋति लृ वेत्याकारयोः वार्तिकपाठे स्थिते अकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रस्य सवर्णपदमनुवर्त्य योक्तमनु पठति ऋत्वे इत्यादि । इचि ऋकार इत्यादौ तद्वारणाव सवर्णे इति विशेषणम् ।

आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽञ्भक्तेर-
परा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ।
इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाचिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ।

एङः पदान्तादति (५५) । ६ । १ । १०६ ।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ।

लोके वेदे (५६) चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्
पदान्ते । गो अयम्—गोग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्तग्वग्रम् ।
पदान्ते किम् । गोः ।

१० अभितः उभयतः अञ्भक्तेः अञ्भगस्यापरा मात्रा ।

(५५) एङः पदान्तादति । ङसिङसोऽति प्रथक् सूत्रारम्भसामर्थ्यादस्य
पदान्तत्वे लब्धेऽपि पुनस्तदुपहृणं सर्वत्र विभाषा गोरित्याद्युत्त-
रार्थमिह तु स्वार्थमिति ब्रुव्यम् ।

(५६) यजुष्युर इत्यादिप्रक्रमात् ऋन्त्येवेदं सम्भाव्येन अत उक्तं सर्वत्रेति
तद्वशाच्चे लोके वेदे चेति । प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (६ । १ । ११५)
सूत्रात् प्रकृत्येति पदमनुवर्त्याङ् प्रकृतिभाव इति प्रकृत्या स्वभावेन
अविकृतस्वरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्वरूपं
नापि अवाद्य इति भावः । एङः पदान्तादतीत्यनः एङ इत्यनुवर्त्य
तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्तग्वग्रमित्यत्र नेति स्वयं
वक्ष्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव पक्षेण नियमेन हे
चित्तगोऽन्तागच्छेत्तादौ न तस्य सम्बोधनमग्रात् लक्षणसाध्यात् ऽपि
प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवर्त्या विपरिभाषेनात्मनः ।

अवङ्स्फोटायनस्य (५७) । ६।१।१२३।

अतीति निवृत्तम् । अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा
स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया
(५६) गवाक्षः ।

इन्द्रे च नित्यम् । ६।१।१२४।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः । अथ प्रकृतिभावः ।

सुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६०) । ६।१।१२५।

सुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तैः अचि नित्यम् अकृत्या स्यः । एहि
कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति (६१) । हरो एतौ । नित्यमिति

(५७) सर्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनपङ्कशं पू-
जार्थं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादको वैयाकरण-
विशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्तव्ययमित्यत्र
नेति बोध्यम् ।

(५८) अचि पर इति इकोयणचोत्पत्तोऽपीति पदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं
तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेण इत्यादि सिद्ध्यति ।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भावाभासविषयकतया कश्चिद्विषयविशेषे
भावभासविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते कश्चित् तदव्यव-
स्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावभास-
विषयत्वम् । गवां किराणामासक्तौ च अङ्गोऽर्धनादित्यवप्रत्यये गवाश्च
इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने कृदः पुंस्वं लोकात् ।

(६०) नित्यमिति । इन्द्रे चेति छले सामर्थ्यादेव नित्यत्वमाभादिकं तद्वृ-
द्धतिसंभवेऽपि पुनस्तदुपपन्नम् वाचकविषयेऽपि प्रत्यक्षवर्तताद्योगनाय ।

(६१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयमाहावोदाहरणम् उदाहृते च

किम् । हरो एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावी यथा स्यात्
इकोऽसवर्ण इति ऋत्वसमुच्चितो मा भूत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च । ६।१।१२७।

पदान्ता (६२) इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा ।
अत्र ऋत्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थ-
शकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्षि-अत्र-चक्षी-
अत्र-चक्षुत्र । पदान्ता इति जिं गौर्यौ । *न समासे* ।
वाप्यश्वः । *सिति च* । पार्श्वम् (६३) ।

ऋत्यकः (६४) । ६।१।१२८ ।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः ।
पदान्ता इत्येव आच्छेत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त-
ऋषीणां-सप्तर्षीणाम् ।

वाक्यस्य ढेरिति स्वरयोरैकपाक्यतया वाक्यस्य ढेरेव ऋतस्य (सम्बो-
ध्यस्य) भुनक्तुविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावाद्नः
केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि व्युत्पदाहरणमेव
कुण्योक्तस्य दुराहृतस्यपि वाक्यटित्वाभावात् ।

(६२) एकः पदन्तादित्यनः पदान्तादित्यनुवर्त्य विभक्तिवचनयोर्विपरि-
त्यामेनाह पदान्ता इति अपदान्ते यणश्चरितार्थतया पुनर्हृतयपो
विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति ।

(६३) पार्श्वमिति पश्चो णस् वक्तव्य इति णसि शिष्यात् प्रकृतिभावाभावात्
पार्श्वमिति सिद्धम् ।

(६४) ऋत्यक इति सवर्णार्थमनिगर्ह्येष्टे स्वरं तेन ह्रस्वोक्तकारः ब्रह्माक-
षिरिच्छादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः । आच्छेदिति आटो भालवयव-

वाक्यस्य (६५) टेः झुतउदात्तः । ८ । २ । ८२ ।

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादे (६६) ऽश्वद्रे । ८ । २ । ८३ ।

अश्वद्विषये प्रत्यभिवादे यदाक्यं तस्य टेः झुतः स्यात् । अभि-
वाद्ये (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मन्निधि देवदत्त ३ ।
स्त्रियान्न । अभिवाद्ये नार्ग्यहं भो आयुष्मतो भव गार्गि ।
नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादावाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव झुत
इत्यते नह आयुष्मन्निधि । * भोराजन्यविशाञ्चेति वाच्यम्
(६८) * । आयुष्मन्निधि भो ३ । आयुष्मन्निधीन्द्रवर्मा ३ न ।
आयुष्मन्निधीन्द्रप्रानित ३ ।

त्वेन पदान्ताभावाच्च प्रसङ्गः । समासेऽपीति व्याख्यानमिति भावः ।

सप्रपीणामित्यत्र दिक्संज्ञे संज्ञायामिति समासः ।

(६५) झुतप्रवृत्त्याणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे कृतत्वात् प्रकृतिभावविधायकं कृत-
हयस्यपत्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् झुतं निरूपयितुमात्रं वाक्यस्येति ।

(६६) प्रत्यामादिभिराशिषं वाच्यमानो युवोदयेतुं प्रतिसंभाषते च प्रत्यभि-
वादः नत्वाशीर्वसनमात्रं शूद्रेयाशीर्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अश्वद्वे
इति विशेषणस्य वैधव्यापत्तेः अतएव अश्वद्वे इति किं कुण्डलादि उप-
लक्ष्येऽनुक्तम् शब्देऽनुशेखरे ।

(६७) अभिवाद्ये प्रत्यामेन आशीर्वादं वाच्यमोदर्थः आयुष्मन्निधस्य
विधेयतया न सम्बोधनान्ता एपीति भवेत्यादेरुपलक्ष्यम् ।

(६८) भोःशब्दस्य रौक्म्यवैश्यावाचकगङ्गाङ्ग टेः झुततेत्यर्थः गङ्गा भोःशब्द-
स्माप्रान्ते इतरयोस्तु नामत्वेन प्रान्ते निवसानमिति बोध्यम् ।

दूराद्धूते (३६) च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सम्बाधनं यदाक्यन्तस्य टेः प्रुतः स्यात् । सक्तून् पिब देवदत्त ३ ।

हैह्येप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ।

एतयोः प्रयोगे दूराद्धूते यदाक्यन्तत्र हैहयोरेव प्रुतः स्यात् ।
हे ३ राम । राम है ३ ।

गुरोरनृतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ ।

२ । ८६ ।

दूराद्धूते यदाक्यन्तस्य ऋद्धिन्नस्यानन्यस्यापि गुरोर्वा प्रुतः
स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः
किम् । वकारात् परस्याकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् ।
कृष्ण ३ ॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो
विभज्यते । तेन सर्वः प्रुतो विकल्प्यते ।

अप्रुतवदुपस्थिते । ६ । १ । १२६ ।

उपस्थितोऽनार्थः इतिशब्दस्तस्मिन् परे प्रुतोऽप्रुतवद्ववति ।
अप्रुतकार्यं यणादिकङ्करोति । सुप्तोक् ३ इति । सुप्तोकेति ।
वत् किम् अप्रुत इत्युक्ते प्रुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्या-
शये प्रकृतिभावे प्रुतस्य अवणन्न स्यात् । अग्नो ३ इति ।

(३६) यावति दूरे स्वाभाविकप्रयत्नोच्चारितं वृथं समीध्यमानो न श्रूयति
किन्तु अधिकप्रयत्नपेक्षते तावद् दूरं दूरादाङ्गानञ्च दूरबोधनसा-

इ ३ चाक्रवर्णस्य । ६ । १ । १३० ।

इ३ःपुतोऽचि परेऽपुतवद्वा स्यात् । चिनु हीति-(७०) चिनु हि ३ इति । चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम् । उभयत्र (७१) विभाषयम् ।

ईदूदेह द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरो एतौ विष्णू , इमौ । गङ्गे अमू । पचेत (७२) इमौ । मणौ(७३)वोद्वस्तेति तु इवार्थे वाशब्दो वशब्दो वा बोध्यः ।

पुपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्तः इत्येवं प्रथमान्तपरभागोऽपि स्यादेवेति शब्देन्दुः ।

(७०) चित्तु हीति । मया किं कर्तव्यमिति पृष्टे चित्तु हीति प्रतिवचनम् विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३ःपुनः अत्र इतीति इदमिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितीकारस्य वाक्यत्वात् श्रुतत्वम् ।

(७१) उभयत्रेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन तदाह । प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति ।

(७२) एदन्तपङ्क्त्यस्य फलान्तरमाह पचेत इति । 'संज्ञाविधौ प्रत्ययपङ्क्तये तदन्तपङ्क्त्यं नास्तीति परिभाषया द्विवचनपदेन न द्विवचनान्तपङ्क्त्यं तेन गौयोरङ्गेति विग्रहे गौयोरङ्गत्वत् द्विवचनान्तत्वेऽपि न प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः ।

(७३) मणौ इति 'मणौ वोद्वस्ते सम्बन्धे प्रियौ वत्सुरती ममे'ति मङ्गाभारतवाक्यम् । वाशब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च वस्तुज्ञे' इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतहि लानीयादिवाच्ये च तदव्ययमिति जेद्विद्युक्तेः ।

५६ . सिद्धान्तकौमुदी ।

अदसो मात् । १ । १ । १२ ।

अस्मात् पराधीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णा-
वम्भु आसन्त । माकिम् । अमुकेऽत्र । असति मादृगृहणे
एकारोऽप्यनुवर्त्तते ॥

शे । १ । १ । १३ ।

अयमप्रगृह्यः स्यात् । अस्मि (७४) इन्द्रावृहस्यतौ ।

निपात (७५) एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ।

एकोऽज् निपात आह्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ अवद्यम् इ-
विस्मये । इ इन्द्रः उ उमेयः । अनादित्युक्तेरङिदाकारः
प्रगृह्य एव । आ एवञ् मन्वसे । आ एवङ्ङित (७६) तत् ।
ङित्, न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोर-
ङित् अन्यत्र ङिदिति विवेकः ।

॥ एनोऽनुवृत्तौ अस्तुके इत्यस्य प्रगृह्या स्यात् तत्प्राप्त्याय भादिति ।
(७४) अस्मि अस्माभ्यमित्यर्थः भ्यसःशे आदेशः शित्वात् सार्वादेशः ।

(७५) अनादिति पशुदासादेव लब्धे निपाते पुनर्निपातप्रगृह्यसुत्तार्व-
दिह तु सप्तार्थं जनम् । आ एवमिति पूर्वप्रकान्तवाक्यार्थस्यान्यथा-
त्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्यं गानंस्वा इदानीमेवं मन्वसे इत्यर्थः ।
जनो० ।

(७६) आ एवं तिष्ठेति आत्यद्योतकोऽयमाकारः । तथा च भाष्यम् ।

इदमर्थं क्रियायोगे भव्योदाभिनिधौ च यः ।

एतन्नातं ङितं विद्यत् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

अस्मादिङ्ङाणश्च एव तात्पर्यं ज्ञापयान् प्रतीतोपयोगाच्च । अन्यत्र
ङित्पदमर्थविह्वलित्याशयेन तदेवदङ् रःस्येति । जनो० ।

ओत् । १ । १ । १५ ।

ओदन्तो(७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईयाः ।

सम्बुद्धौ(७८)शाकल्यस्येतावनार्थे । १ । १ । १६ ।

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७८) इतो परे । विष्णो इति । विष्ण इति-विष्णविति । अनार्थ इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

उअः । १ । १ । १७ ।

उअ इतो वा प्रागुक्तम् । उइति-विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ।

उअ इतोदीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ।

मय उओ वो वा । ८ । ३ । ३३ ।

मयः परस्य उओ वो वा स्यादचि । किमु-उक्तम्-किमुक्तम् वस्यासिद्धत्वानुस्वारः (८०) ।

(७७) निपात इत्यनुवृत्तमोदित्वेन विशेष्यत इत्याह ओदन्तो निपात इति ।

(७८) सम्बुद्धौ किम् अहो इतोऽस्त्वत् कामूत् । अह परत्वात् ओइति छल-
भावेन विभावया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

(७९) अथिर्वेदकालोक्त आर्यसङ्ग्रहोऽनार्योऽवैदिक इत्याशयेनाहवैदिक इति ।

(८०) ओऽनुस्वार इति छलस्य (८ । ३ । ३३) निपाद्यन्तर्गतत्वेऽपि तद्वेष्यता
विविधवैतत्त्वस्य निपाद्यां परपर्यन्तता पूर्वशक्तं प्रति चोत्तर-
शाकल्यसिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्यस्याविवक्षितानुस्वारः ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १६ ।

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृदन्तम्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी
(८१) अधिश्रितः । मामको तनू इति । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणद्धिम् । वृत्तावयान्तरोपसंक्रान्ते
मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिँ दधि ।
अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नौ ॥ इत्यच्सन्धिः । (८२) ।

(८१) लौकिकोदाहरणसङ्गावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोम इत्यादि
गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्
अधिअयणक्रियायां गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्नयः गौर्यधिकरणे
लक्षणायां भानाभावः । वाप्यश्व इत्यादौ तु सुप्सुपेति समासरूप-
वृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लाक्षणिकत्वमित्यनयोर्भेदः ।

(८२) अच्सन्धिरिति अत्र जुत्वं सुत्वं वा न कृतं स्यदप्रतिपत्त्यर्थमेवमेवानु-
सारस्याच्त्वादिभ्यादिनिर्देश इति इष्टव्यम् ।

स्तोः (१) चुना चुः । ८ । ४ । ४० ।

४४

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः
हरिश् शेते । रामयिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ।

३५

यात् । ८ । ४ । ४४ ।

३६

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ।

४५

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामषष्ठः । रामष्टीकते ।
पेष्टा । तटीका । चक्रिण् टीकसे ।

न पदान्ताद्वोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ।

अनामिति लुप्तपष्ठोक्तम् । पदान्ताद्वर्गात्परस्याऽनामः

- (१) स्तोरिति समाहारद्वये सौत्वं पुंस्त्वं चुना चुनित्यपि तथा । एवं परत्वं
ष्टुनेत्यादौ सर्वत्र । बहुशुक्लप्रधाने इत्यादिष्टत्वे बहुयोगं विनापि
तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् चुनेति तृतीया नासङ्गता । इत्थौ योग इति
एतच्चाध्याहृतसम्भ्यम् तद्योतिका तु तृतीयेव । स्थानादेशवोर्यथासंख्य-
नियमेऽपि निमित्तकार्थिणोर्न तथात्वं सति तु तद्योरपि यथासंख्यत्वे
शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्ग इत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति
स्त्रत्वस्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वैय-
र्थ्यापत्तिः । योगश्च निमित्तस्य पूर्वत्वं परत्वं वा स्थितौ भवति तत्र
पूर्वस्थिते यज्ञः याज्ञेत्यादि परस्थिते हरिश् शेते इत्यादि ।
- (२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोः षोडशतः तोरितुवत्त्वाङ्गं यात्
परस्य तवर्गस्थेति । कश्चन्यित्वादेरवर्गस्थित्यर्थकयोडाङ्गत्वात्तस्य-
वेनान्त्ये भेदे परे उदाहरणमाह विश्न इति ।

स्तोः ण्, न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईडे ।
टोः किम् । सर्पिष्टमम् (३) । * अनाम्नवतिनगरीणामिति
वाच्यम् * । पम्पां । षम्नवतिः । षम्नगर्थः ।

तोः षि । ट । ४ । ४३ ।

तवगस्य षकारे परे न ण्त्वम् । सन् षष्ठः । भलास्त्रयोऽन्ते
४८५० । वागीशः । चिद्रूपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ट । ४ । ४५ ।

यरः पदान्त (४) स्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मरारिः—एतदमरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे
स्पर्शे चरितार्थी (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।
प्रत्यये भाषायां नित्यम् । * तन्मयं चिन्मयम् (६) । कथं तर्हि
मदीदृषाः ककुब्धन्त इति, यथादिगणे दकारनिपातनात् (७) ।

(३) सर्पिष्टममित्यत्र लुप्तान्तादौ तद्धिते इति वक्तव्यम् ।

(४) पदान्तस्येति किं चेद्वि लुभ्वातीत्यादौ न, तत्र यरः पदान्तत्वाभावात् ।

(५) स्पर्शे चरितार्थं इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण,—कलम्-मरारिः कलम्
नेतेत्यादौ लवयोः यथा कलञ्चित् प्रवृत्तिरित्याद्येनाह रेफे न प्रवर्तते
इति तेन लवयोरपि कचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम् । प्राञ्चस्तु स्पर्श-
स्येति नियमेन स्पर्शभिक्षेपु नाहुनासिकविधिकेन रेफ इत्यस्योपलक्ष-
चत्वाच्च लवयोरपि पङ्कजम् ।

(६) चिन्मयमिति सार्विकः तत्प्रकृतिवचने इति नयट् चिन्मालमिति
क्वाचित्कः पाठः सार्विकस्य मालम्प्रत्ययस्य पाणिनीयमतेऽभावात्
तच्चिबौद्धस्य नयूरब्धंकादित्याह समाधेनेन । शब्देन्दुः ।

(७) निपातनादिति यथादिगणे ककुब्धानिति प्रकृतिप्रत्ययवच्छेदादः पठ्यत
इति मतेनेदम् ।

तोलि । ८ । ४ । ६० ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः विहांसिखिति ।
नकारस्याऽनुनासिको लकारः ।

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ।

उदः परयोः (८) स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य
(२८५०) । उत्थानम् । उत्तश्चनम् । अत्राऽघोषस्य (८) महा-
प्राणस्य सस्य तादृशएव थकारः । तस्य भरो भरीति (४३५०)
पाक्षिको लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणत्र तु
खरि चेति (६२५०) चत्वं, चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् (१०) ।
उत्थानम् । उत्थतश्चनम् ।

भयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ।

भयः परस्य (११) हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो (१२)

(८) तस्मादित्युक्तस्येति (२८५०) परिभाषासम्बन्धमाह उदःपरयोः (८) ।

(९) अघः पक्षेति समनियमत्वेनान्यतमपह्नये सर्वस्यैव प्राप्तयः "कार्ष्विवा-
रयोस्त्वामेऽपि न न्यूनता ।

(१०) थकारस्यासिद्धत्वादिनि एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६०५०) पूर्वं
प्रत्यसिद्धयः तत्कार्यस्यासिद्धत्वमिति भाव इति प्राञ्चः । भाव्यमते
त्वतापि चत्वंमिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

(११) भयइति पञ्चमीमभिप्रेत्याह भयः परस्येति पूर्वसूत्रात् पूर्वस्येति
पदमनुवर्त्याह पूर्वसवर्ण इति ।

(१२) घोषवत इति समनियमत्वेनार्थे लभ्यतेऽपि सङ्ख्यप्रतिपादनात् घोष-
मादृशात्त्वत्र पङ्क्तम् न होषाः इति ।

नादवतः, संवतकण्डस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशी वर्गचतुश्च-
एवादेशः । वाग्त्ररिः । वाग्हरिः ।

शष्कोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

भयःपरस्य शस्य ङी वा स्यादटि । दस्यचुत्वे न जकारे कृते ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ।

खरि भलाश्चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्गिवः ।
तच्छिवः । * छत्वममोति वाचम् * । तच्ञोकेन । तच्छो-
केन । अमि किम् वाक्ययोतति ।

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्वलि । अलोऽन्त्यस्य(२८ पृ०)।
हरिवन्दे । पदस्येति किं गम्यते ।

नञ्चापदान्तस्य भलि । ८ । ३ । २४ ।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) भल्यऽनुस्वारः । यशांसि ।
आक्रांस्यते । भलि किं मन्यसे ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ।

(१३) उजि च पदेऽन्त्यः पदेऽन्त्यनुवर्त्य विपरिचयस्य इति सर्वेयामित्यतः

इलीचतुऽन्त्याह पदस्येति इलीति च इति किं रूपमल किमल ।

(१४) नञ्चापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् घाङि ।

हलसन्निप्रकरणम् ।

६३

स्यष्टम् । अद्वितः । अद्वितः । कुण्डितः । शान्तः ।
गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे
परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न णत्वम् ।

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५६ ।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णे वा स्यात् । त्वङ्-
रोधि—त्वं करोषि । संयन्ता—संयन्ता । संवत्सरः—संव-
त्सरः । यँलोकम् यँलोकम् । अत्राऽनुस्वारस्य पक्षेऽनु-
नासिका यवलाः ।

मो राजि समः कौ (१५) । ८ । ३ । २५ ।

किञ्चिन्ते राजती परे समो मस्य मएव स्यात् । सम्नाट् ।

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा । हल हल सञ्चलने ।
किम्बल्लयति—किंल्लयति । * यवत्सपरे (१७) यवला
वेति वक्तव्यम्* ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।

(१५) सम इति । राजीति किं संयत् । सम इति किम् इदं राट् क्षाति
किं संरेजे मकारस्य मकारभावोऽनुस्वारनिवृत्त्यर्थः ।

(१६) मपरे इति बहुव्रीहिः । उदाहरणेन तदेवाह किम्बल्लयतीति ।

(१७) यवलाः परे वलात् अथ यवत्सपरेऽपि हकारे मस्य यवला भवतीत्यर्थः ।

समसम्बन्धी(१८) विधि यथासंख्यं (१९) स्यात् । किंङ्—कि-
यँङ् । किङ्गलयति किङ्ङलयति । किङ्गादयति, किङ्-
ङ्गादयति

नपरे नः । ट । ३ । २७ ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किङ्गते । किङ्ङते ।

ङ्णोः कुक्कुक् शरि । ट । ३ । २८ ।

ङकारणकारयोः कुक्कुक्कावागमौ वा स्तः शरि । कुक्कुक्को-
रसिद्धत्वाज्जत्वञ्च । *चयो द्वितीयाः (२०) शरि षोष्कर-
सादेरिति बाच्यम् । प्राङ्-षष्ठः प्राङ्ख्-षष्ठः—प्राङ्ख्-षष्ठः ।
सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ठ षष्ठः सुगण् षष्ठः ।

ङः सि घुट् । ट । ३ । २९ ।

(१८) समसम्बन्धीति । समससंबन्धं विधानमिति त्वं नोक्तं तथा इति यतो-
हिष्टवनेषु समानं विधानं प्राधादिषु पिबादीनां प्रियस्त्रिरादिषु
च प्रत्यादीनां तत्त्वैव यथाक्रमं प्रकृतिः स्यात् इष्यते त्वं अतुवाद्ययो-
रपि यथासंख्यंतां समूहगतजीवेषु हननपङ्क इत्यादिषु । समाना-
मिति किं अक्षर्यैस्त्वन्मूतेत्वत् कर्त्तुं यत्पारो अक्षर्यादयोऽर्थाः प्रत्याद-
वस्तु लयएव तत्त्व सर्वेषां सर्वत्र कर्त्तृप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

(१९) यद्येति येनैव क्रमेण पदार्थां प्राणं पदार्थौपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण
वाक्यार्थबोधव्यवस्थानुवाचित्वर्थः ।

(२०) यव इति शरि परे षष्प्राकारस्याने सप्तवर्गद्वितीया भवन्ति
षोष्करवादेराचार्यैस्स मते इति बाच्यम् पुष्करे तीर्थविद्येने षोड-
शीति पुष्करवद् तस्यापत्त्वमिषीचि विपदङ्घ्री षोष्करवादिस्त्वर्थः ।

हात्परस्य सस्व (२१) धुट् वा स्यात् । षट्सन्तः षट्सन्तः ।

नञ् । ट । ३ । ३० ।

नकारान्ताक्षस्व (२२) धुट् वा स्यात् । सन्तः । सन्तः ।

शि तुक् । ट । ३ । ३१ ।

नस्य पदान्तस्य शि परे तुम्बा स्यात् । शम्बोऽटीति (६२ पृ०)

कृत्वविकल्पः । पक्षे भरो भरीति (४३ पृ०) च लोपः । सञ्क्षुः-

सञ्क्षुः-सञ्क्षुः-सञ्क्षुः ।

अक्षौ अवक्षा अवशा अशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्कृत्वचलोपानां विकल्पनात् ।

उमो ह्रस्वादचि उमुण् नित्यम् । टा३। ३२ ।

ऋसात्परो यो उम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो

नित्यं उमुङागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगच्छीशः ।

सञ्च्युतः ।

(२१) उः सीति । सीति सप्तमी चण्डर्वे तदाह चण्डर्वे पदे इत्यनुवर्त-
मानस्य चण्डर्वित्वा उकारेणान्वयः ।

(२२) नकारान्तादिति उजि च पदे ईत्ततः पदे ईत्ततुहत्तं पञ्चत्वा विपरि-
चय्यते अपदान्तनकारस्याऽनुसारविधानात्-पदान्तादित्यर्थश्च ।

(२३) पदे इत्यनुवर्तं शास्त्रानाधिकरणानुरोधेन पञ्चत्वा विपरिचयत्वाद्
तस्मादिति तस्मात् उम् इति पदं उन्मत्तपरं वीक्ष्यमाद्
पदार्थेकदेशे उजि उम्बादित्यन्वयः । ततश्च उम् इति प्रथमं
उम्बादिति विशेषणैकत्वजनकमुच्यते तस्मात् पदे विशेषणत्वान्वापेति

समः सुटि । ८ । ३ । ५ ।

समो वः स्यात् सुटि । अलोऽन्त्यस्य (२६४०) ।

अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा । ८ । ३ । २ ।

अत्र रूपकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६४०) ।

विसर्जनौयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति (३२४०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । 'सम्पुङ्गानां सो वक्तव्यः' (२७)* । संसंस्कर्त्ता-संसंस्कर्त्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रूपकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

कन इति पञ्चमीवलात् अचोति सप्रथी पञ्चर्थे तदाह अप इति कनन् पदमिति किम् अनितोत्पादो वा भूत् ।

(२४) काल रूपकरणे एवास्व सप्तम्यो नत्वपे द्वकोपे इत्यादाविति स्वचनार्थं, परस्य नित्यं तत्वम् पूर्वस्य ह वातुनासिक इतिद्योतनार्थं च इह दयन्दः प्रयुक्त इति ब्रूव्यम् ।

(२५) अनुनासिकादिति स्वचकोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति ।

(२६) नबहुकमुत्वा खरवसानदोरित्यतः खरीत्यनुपस्थाह खरीति अव-
वापस्यानुष्ठसौ विसर्गेविभेर्भिर्विषयत्वापत्तेः सात्वरित्वात् ।

(२७) सो वक्तव्य इति सनः छदीति, पुनः कञ्चनपरे इति, नञ्चनपया-

रूपद्वयं द्विसकारान्तूक्तमेव । तन्नानचि चेति (१२४०) सकारस्य
द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वा-
मृलीयोपाध्यानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योप-
संख्यातत्वे नाऽनुस्वारस्याप्य (२९) चत्वात् । अनुनासिकवतां
चयाणां* शरः खय* इतिः कदित्वे षट् । अनुस्वारवतामनु-
स्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तत्कारस्य द्वित्वे
वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्रितमिति चतु-
ष्वच्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वे ऽष्टोत्तरशतम् ।

पुमः (३१) खय्यमुपरे । ८ । ३ । ६ ।

अम्भरे खयि पुमशब्दस्य बः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे (३२) प्रत्यय-

- निति च सूत्रत्रये सकारः प्रस्त्रियते तथाच तैः सूत्रैः स एव विधीयते
नतु रुक्तेन सकारस्यासिद्धतया चत्वाभावेन विसर्गप्रवृत्तिरिति भावः ।
(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु पयःसुः ययःस्त्रित्वाद्दौ इक्-
परत्वेन चत्प्रसङ्ग इति भावः ।
(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संप्रसङ्गः नचैषामन्त्ये इति
नमति विष्णुः करोतीत्यादौ यच्प्रसङ्गः लिपादीस्यावेन यथादिक्
प्रत्ययानुस्वारविसर्गादीनामसिद्धिः ।
॥ शरः परस्य खयोद्दे सः इति ८।१७७ सूत्रस्यवार्तिकार्थः ।
(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकवचनस्य बहुदेव प्रवृत्तेर्नियमाद्वा वचना-
न्तरेणेति तेन अचो रङ्गाध्यामिति (१८४०) द्वित्वे कृतेऽपि यथोक्तम्
इति (१६४०) द्वित्वकरत्वे न बाधकमिति भावः ।
(३१) पुम इति संयोगान्नकोषे कृतेऽवशिष्टस्मानुकरचमिहम् कनपरे इति
बहुव्रीहिः ।
(३२) व्युत्पत्तिपक्षे इति चत्वादीनामनुसङ्गतं अनुसङ्गतं तुमवचनकारे स्मितं

स्येति बलपर्युदासात्+क(पयोः प्राप्नोति, अथ्युत्पत्तिपक्षे तु बलप्राप्नोति)*संपुङ्गानामिति सः(६६५०)। पुंस्त्वोक्तिः। पुंस्त्वुत्तः। पुंस्त्वुत्तः। अन्त्ये किम्। पुंस्त्वोरम्। खयि किम् पुंदासः।
स्याजादेये न। पुंस्थानम्।

नञ्छ्वप्रशान् । ८ । ३ । ७ ।

अन्त्ये छवि नकारान्तस्य पदस्य रुः स्यात्। न तु प्रशान्-
शब्दस्य। विसर्गः सत्वं युत्वम्। शाङ्गिश्चिन्धि शाङ्गि-
श्चिन्धि। चङ्गिस्त्रायस्व चङ्गिस्त्रायस्व। पदस्य किम् इति।
अन्त्ये किम्। सन्त्यरुः खङ्गमुष्टिः। अप्रशान् किम्
प्रशान्तमिति।

नृन् (३३) पे । ८ । ३ । १० ।

नृनिन्त्यस्य रुः स्याद्वा पकारे परे।

कुपूः+क(पौ च । ८ । ३ । ३७ ।

तल अत्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसङ्गादेन पूजो दुम्भुनिति दुम्-
भुनि कृते विभक्तौ पुंस् इति शब्दस्य बालप्रत्ययान्ततया इडुपधस्य
बाप्रत्ययस्येति कुपूः प्रत्ययान्तविभक्तौ रोः स्थाने बलविधानेनाल
तस्याप्रत्ययः कुपूः+क(पाविति कुपूः विधेयवोः+क(पयोः
प्रत्यय इति भावः। अत्युत्पत्तिपक्षे इति तल्ले प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गाभावादिति भावः। तल्ले इति इडुपधनाधिकपक्षे, अनुसारपक्षे तु कुपू-
रित्यर्थेव प्राप्ति अनुसारस्यविधानेन उडुपधनाभावात्।

(३३) नृनिन्ति द्वितीयात्मानुवरणं वीजत्वात् यच्चा लुक्, वीजत्वादेव नञोपो
न। इत्वं कानिचिन्नापि। मरत्तत्वाकार उच्चारणार्थः।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामुलीयोपाध्मा
नीयो स्तः चादिसर्गः (३४) । येन (३५) नाप्राप्तइति त्वाद्येन
विसर्जनीयस्य सइत्यस्यापवादोऽयम् ननु शर्परे विसर्जनीय-
इत्यस्य (३२४०) । तेन वासःचौममित्यादौ विसर्ग एव ।
नृ-पाहि । नृ-पाहि-नृःपाहि-नृःपाहि-नन् पाहि ।

कान् (३६) आम्नेङिते । ८ । ३ । १२ ।

काङ्कारस्य रुः स्यादाम्नेङिते परे । संपुङ्गानामिति सः ।
(३६४०) यद्वा (३७) ।

कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ।

एष्विण (३८) उत्तरस्य विसर्गस्य वःस्यादन्त्यस्य तु+क-पयो

(३४) चादिसर्ग इति शर्परे इति ८।१।१५ स्यात्तदनुवर्णकारेणेति भावः ।

(३५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते च तस्य बाधक इति न्यायेने-
त्यर्थः । वेनेत्यादेर्यत्कसृकावक्ष्यप्राप्ते यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्-
इत्यस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् प्राप्ते इति भावे ज्ञः । तदप्राप्तिबोध्य-
विषयेऽपारिताम्नादि हि बाधकत्वे बीजम् । शब्देन्दु० ।

(३६) कानिति कानुकानितिवाच्ये आम्नेङितपदार्थं नञ् द्विवक्तिजनैव तेन
कान् ? कान् पक्षवीत्यादौ न, कान् प्रथमविधेयस्य प्रत्ययार्थकत्वात्
द्वितीयास्य कुञ्जितार्थकत्वाच्च कान् ? कुञ्जितान् पक्षवीति तदर्थको-
नानबोर्मे हित्युक्तता ।

(३७) संपुङ्गानङिति, वासिन्ने संपुङ्गानङितं नञ् द्विवक्तिजनैव तेन
इत्युक्तत्वात्तदनुवर्णकारेणेति भावः ।

(३८) एष्विण इति नञ् कस्यस्यनञ्वाच्येव पाठादिति वाच्यः । कस्यः कौय

रपवादइति सः । कांस्कान् कांस्कान् । कस्कः । कीतस्कृतः ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ।

संहितायाम् (३६) । ६ । १ । ७२ ।

इत्यधिकृत्य ।

हे च । ६ । १ । ७३ ।

ऋस्वस्य (४०) हे परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । तुलस्या-
सिद्धत्वाज्जत्वेन दः । ततश्चत्वंस्यासिद्धत्वात्पूर्वचुत्वेन जः ।
तस्य चत्वेन च । तुलस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (१६५४०) कुत्वं न ।
शिवच्छाया सच्छा (४१) ।

आङ्गाङोश्च । ६ । १ । ७४ ।

एतयोश्चे परे तुक् स्यात् । पदान्तादेति (७१४०) विकल्पा-
पवादः । आच्छादयति । मा च्छिदत् ।

दौर्घात् ६ । १ । ७५ ।

स्कृतः भ्रातृष्वर्द्धपुनस्कार्यः सद्यस्काहः सद्यस्काहीः सद्यस्काः कांस्कान्
सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् सर्पिष्कुण्डम् धनुष्कपालम् सद्यस्कान् तम-
स्काण्डः मेदस्काण्डः भास्करः सद्यस्करः । आकृतिगणोऽयम् ।

(३६) संहितायामिति स्मारकिकार्षिणात्माविकल्पोऽस्मारकं संहिता तत
आधिक्ये नैवेतद्विचारवाक्यामवतिरिति इदम् ।

(४०) तुलस्य पिति कृति तुलिततः तुलस्येति परं तदुपरं नानुवर्त्तान्
तुलस्येति दृगपि इति च ।

(४१) सद्यर्द्धं तमपदे सयते के सद्यमन्तो निर्गते स्यः ।

हल्सन्धिप्रकरणम् ।

७१

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घायां (४२) तुक् न तु
कस्य सेनासुराच्छायेति (३८८५०) ज्ञापकात् । चेच्छ्रियते ।

पदान्ताद्वा । ई । १ । ७६ ।

दीर्घात् (४३) पदान्तात् छेपरे तुम्वा स्यात् । लक्ष्मीकाया-
लक्ष्मीच्छाया ।

हल्सन्धिप्रकरणम् ।

---

(४२) दीर्घादिति वक्ष्ये पञ्चमी तदाङ् दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्तार्थकत्वे
तुक्ः कित्त्वेन ककारोत्तरत्वमेव स्यात् तथा च सुराच्छायेति निर्देशो
न स्यादिति भावः ।

(४३) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्योत्तरार्थः ।

विसर्जनीयस्य (१) (६६४०) सः । विष्णु स्थाता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ।

शर्परे (२) हरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् (३) ।
कःक्षरः । घनाघनः शोभणः । इह यथायथं सत्वं जिह्वा-
मूलौयथ न ।

वा हरि । ८ । ३ । ३६ ।

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
श्रुते-हरिश्चेति । *खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः* ।
रामः-स्थाता-राम-स्थाता । हरिः-स्फुरति-हरिस्फुरति ।
पक्षे विसर्गे सत्वे च त्रैक्यम् । कुप्वोः+क (पौ च (५०६८४०) ।
क+करोति-कः करोति । क+खनति-कः खनति । क-
पचति-कः पचति ।

सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ।

विसर्जनीयस्य सः स्यादपदादयोः (४) कुप्वोः परयोः । * पाश-

- (१) विसर्जनीयस्येति प्राग्व्याख्यातमपि विसर्जनीयपदास्तुतिप्रदर्शनाय
कारितम् ।
(२) शर्परे इति वङ्गश्रीङि विशेषश्च कषध्यवधिनतो राजात्मात् विस-
र्जनीवाचिप्तः करेवेत्याह करोति ।
(३) विसर्गस्य विसर्गविधौ कषणाह न त्वन्यदिति कन्वदेव विद्वस्येति
इह्यादि ।
(४) अपदादाविति । वीजत्वादेकवचनात्कालेऽप्यहङ्कारोः कुप्वोर्विशेषत्वादा-
दापदाद्योरिति ।

विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

७३

कल्पककाम्ये ध्विति(५) वाच्यम् * । पयस्याशम् । यशस्कल्पम् ।
यशस्कम् । यशस्काभ्यति । अमव्ययस्येति (६) वाच्यम् * ।
प्रातः कल्पम् । काम्ये रोरेवेति वाच्यम् * । नेह । गीः-
काम्यति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३६ ।

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्वाशम् ।
सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ।

नम (८) स्वरसंगत्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्योः पदयोः । नमस्करोति ।
साक्षात्प्रभृतित्वाद् (पू० ७४२०) कृञो योगे विभाषया गतिसंज्ञा ।
तदभावे नमःकरोति । पुरोऽव्ययमिति (पू० ७४२०) नित्यं

- (५) प्रायकल्पेत्यादि सम्भवप्रदर्शनाय न ह्य परिगणनार्थमन्यस्यासम्भवा-
दिति बोध्यम् ।
- (६) अमव्ययस्येति कथ्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिसंज्ञेतिर्यक्तोऽप्यपदस्याव्य-
यीत्वाद्गौ सत्वम् । शब्देन्दु० ।
- (७) इच्छ इति । सर्पिष्वाशमित्यादौ इडुपधसंज्ञेनेन (पू० ७४२०) प्रत्ययस्यतया
यत्प्राप्तौ तदुवाचमाय गीष्वाचं दोष्वाशमित्यादौ यत्प्राप्तौ च कर्म
प्रवृत्तम् । अमानव्ययस्येति अपरादाविति काम्ये रोरेवेति च सम्बध्यते ।
तेन उच्यैः कल्पम्, दोः पयस्य, गीः काम्यतीत्यादौ न सत्वम् । अतएवाम
प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विज्ञेयं तस्यैव इच्छ उत्तरत्वे विसर्गस्यानिवृत्त्या-
नेन सत्वमिति भाव्ये सत्वम् । शब्देन्दु० ।
- (८) नम इत्यादि काल अपरादाविति न सम्बध्यते व्याख्यानात् तेन
नमस्करोतीत्यादौ च वृत्तिः ।

गतिसंज्ञा । गुरस्करोति । अगतित्वात्नेह । पूः पुरौ पुरः
प्रवेष्टव्याः ।

इडुडुपधस्य (१) च प्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य घः स्यात्कुप्योः ।
निष्प्रत्ययम् । अविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् ।
अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्त-
कस्य (१०) न यत्वम् कस्कादिषु (४०६८५०) भ्रातृषु च शब्दस्य
पाठात् । तेनेह न मातृः कृपा । * मुहुसः प्रतिषेधः * ।
मुहुः कामा ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ।

तिरसः (११) सो वा स्यात् कुप्योः । तिरस्कृता । तिरःकर्ता ।

द्विसिञ्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८ । ३ । ४२ ।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य घकारो वा स्यात् कुप्योः ।

(२) इडुडुपधस्येति इडुहौ उपधे यस्य सप्तदायस्य तस्याववयीभूतस्य
विसर्गस्य घ इत्यर्थः अप्रत्यय इति प्रयुदासो ज्ञापनात् प्रत्ययपदञ्च
प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम् ।
तेन कविभिः कृतमित्यादौ इडुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वात्
न यत्वं सम्बन्धितञ्च यववित्त्वेन स्थानित्वेन वेत्तव्यदेतत् ।

(१०) एकादेशेति एकादेशशास्त्रनिमित्तोऽतः (११२४०) पररस्यानिकत्वेन
विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । इडुइति तपरकरत्वं
किं नीःकाम्यति पुःकाम्यतीत्यादौ द्वौर्ध्वे वा नृत् ।

(११) तिरश्च इति गतिसंज्ञकत्वात्कृत्वा न यद्वत्त्वं तेन कृत्वोऽर्थे तिरसो
नतित्वेन (१७४५०) प्ररामवार्धकतिरक्कारप्रवेष्टव्येति भवत्येव ।

हिष्करोति--हिःकरोति इत्यादि । कृत्योऽर्थे (७२२४०) किम् ।
चतुष्कपालः (१२) ।

इसुसोः (११) सामर्थ्यं । ८ । ३ । ४४ ।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुपोः । सर्पिष्करोति--सर्पिः
करोति । धनुष्करोति--धनुः करोति । सासुर्थमिह
व्यपेक्षा (१४) । सामर्थ्यं किम् । तिष्ठतु सर्पिः पितृ त्वमुदकम् ।

नित्यं समासेऽसुत्तरपदस्यस्य । ८ । ३ । ४५ ।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्यस्य समासे नित्यं षः स्याद्वा कुपोः

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संस्कृत इति अत्रापि इदमुप-
सृतेति नित्यं चत्वम् ।

(११) इसुसोरिति । प्रातिपदिकावयवावेतौ नृद्धेते तेन षेबुः काष्ठैः,
सख्युः पाकः, कविभिः कृतमित्रादौ न प्रसङ्गः तत्तत्स्थाने इसुसोः
प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् ।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोऽभ्यासात् कृत्स्नत्वाद् व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः
'अध्यात्मभिक्षितं' सानानाधिकरणसमर्थवज्रवनी'सुक्तेः सर्पिःपतित-
मित्रादौ न तत्त्वं तयोः सानानाधिकरण्येन सामर्थ्येऽपि असमर्थ-
तत्त्वात्वात् सर्पिष्मोचते इत्यादौ न तत्त्वं स्यादेव तयोः सानाना-
धिकरण्येऽपि चातुसर्पिभ्यामृतप्रत्यक्षार्थेन । सानानाधिकरण्यप्र-
त्यक्षमिदमित्यनेन तत्त्वमुदाहरात् । सर्पिर्भेदः स्यादव्युत्पत्तत्वात् 'उ-
त्पादयोऽव्युत्पत्तानि प्रातिपदिकानि'ति भाष्योक्तेः चतुर्णादौ नर्भिष्येति
(२६६४) कृतमिहैव रूपप्रापकादपि चतुर्णां नामव्युत्पत्तिपक्षः प्राच-
नेरभिसतोऽन्यथा तच्छब्दानां चतुर्णां प्रत्यक्षान्तत्वात् बहुत्तरविसर्गस्य
प्रत्यक्षव्युत्पत्त्यात् सकारप्रत्यक्षेरेवासम्भवे कृतकारात् कृते तत्त्वमिहैव
सम्भावयेति इदमप्यम् ।

परयोः । सपिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परम-
सर्पिः कुण्डिका । कक्षादिषु (६८४०) सपिष्कुण्डिकाशब्दो-
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि पत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः (१५) कृकमिक्कंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी-
ध्वनव्युषस्थ । ८ । ३ । ४६ ।

प्रकारादुत्तरस्थानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारा-
देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु ननुत्तरपदस्थस्य । अय-
त्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कृन्धः । अयस्पात्रम् ।
अयः सहिताः कुशा अयस्कृशा । अयस्कृणी । अतः किम्
तित्कारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् ।
शःकरोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधः शिरसौ पदे । ८ । ३ । ४७ ।

तयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् ।
परस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
नुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् । कक्षादिषु (६८४०)
। भास्करः (१६) । इति विसर्गसन्धिः ।

(१) अतइति कथञ्चन तदादिपङ्क्त्यम् हेन कथाद्वनियसकइत्यशब्द-
कालस्य पङ्क्त्यम् समासे तस्यैव षट्कालसम्भवाद् अतइति तपर-
करणं किं वाः कर इत्यादौ वा भूत् ।

(२) तपरकरणे भास्करस्य कथं च इत्याशङ्क्य कक्षादिपङ्क्त्यन्तिस्याद्
भास्कर इति ।

स्त्रीजसमौडिति (८६४०) सुप्रत्यये शिवश्च चर्च इति स्थिते ।

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ।

पदान्तस्य सस्य सजुष्यब्दस्य च रुः स्यात् (४६४०) । जगत्त्वापवादः ।

अतो रोरभुतादभुते । ६ । १ । ११३ ।

अभुतादतः परस्य राकृत् स्यादभुतेऽति । भोभगो अघो इति (७८४०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्त्वं प्रति कृत्वस्यासिद्धत्वम् न भवति कृत्वमनूय उत्त्वस्थिः सामर्थ्यात् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घः एकाद्विभः स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि । ६ । १ । १०४ ।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आहुषः (४२४०) (२) । एकः पदान्तादिति (५०४०) । शिवोऽर्थः अत इति तपरः किम् । देवा

(१) प्रथमयोरिति प्रथमायब्दः प्रथमाद्वितीयासप्तहात्रे गौचः द्विवचनं तु सप्तदावापेक्षया । इकोयण्यपीति सूत्रात् (१२४०) अपीति' अतः सप्तर्षे दीर्घ इत्यतः (४६४०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्वपरयोरिति (४२४०) सूत्रज्ञातुवत्त्वं योजयन्नाह अक इत्यादि । अपीति किं इति कविः । अक इति किम् नावौ नावौ । इरी इत्यादाविव इकोरित्वापि पूर्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमोरित्युक्तम् ।

(२) अपवादे निमित्ते हुनस्यार्णस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिमीति दीर्घस्य अपवादे निमित्ते उत्त्वस्य आहुष इत्यस्य महत्तिरित्याह आहुष इति,

अत्र । अतीति तपरः किम् । अत्र आगन्ता । अङ्गुतात्किम् ।
एहि सुओतः (३) अत्र आहि । अङ्गुतस्यासिद्धत्वादतः
परोऽयम् । अङ्गुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यावासिद्ध-
त्वम् । तपरकारणस्य तु न सामर्थ्यन्दौर्घनिवृत्त्या चरितार्थ-
त्वात् । अङ्गुते किम् । सिष्ठतु पय अ ३ गिदत्त । गुरो-
रनृत इति (५४४०) भुतः ।

हृशि च । ई । १ । ११४ ।

अङ्गुतादतः परस्य रोरुत् स्यादृशि । शिवो वन्द्यः । रोरि-
(७२४०) ल्युकारानुबन्धग्रहणाच्चेह प्रातरच । धातर्गच्छ ।
देवास् इह इति स्थिते । क्त्वम् ।

भोभगो अघोअवर्णपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादृसि परे । अक्षन्धिः स्रोतः (४) ।
लोपः शाकल्यस्य (४१४०) । देवा इह । देवायिह । अशि किम् ।
देवाः सन्ति । बध्यपौह यत्त्वस्यासिद्धत्वादिसर्गी लभ्यते
तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन क्त्वादयत्वं स्यात् । न ह्यय-
मलिङ्गिभिः (३३४०) (५) रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात् । भोस्
भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते

(१) सुओतःयङ्ः कक्षचित् संज्ञा तत्त्वानुद्धौ दूराद्भूमेति (५४४०) भुतः ।

(४) कृत् कृतः स्रोतः एतच्च भगोऽशोचङ्बोरोकारान्ताभावेन इति त्व
शान्त्यनते अक्षन्धिरेव न्याय इति बोध्यम् ।

(५) रोरकारकाहुपञ्चवद्या रेफबालविधानेन , तदेव विवर्गस्थानि,
तथा आगलिङ्गितिति निषेधाच्च स्थानिवद्भावोद्देशाच्च नञ्प्रवृत्तिरिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८।३।१८ ।

पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघुस्वारणी वयो वा स्तोऽपि परे ।
यस्योस्वारणे जिह्वायोपायमध्यमूलानां ग्रैथित्यं स लघु-
स्वारणः ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८।३।२० ।

ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं
लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । असल्लु-
प्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् तोयम् ।

उजि च पदे । ८।३।२१ ।

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वययोर्वा लोप उजि परे । स उ
एकान्तिः । पदे किम् । तन्मयुतम् (७) । वेजः संप्रसारणे
रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्ती निपात उजिति गृह्यते ।
तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम् ।

हर्लि सर्वेषाम् । ८।३।२२ ।

तथाच अपह्रीदिह्यत्त यजोऽन्तिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट ईटीति
यथा प्रवर्तते एवमिह्यापि विसर्गस्य सत्त्वेन यत्त्वं प्रवर्तते इति भावः ।

(६) ओतइति छल्ले व्योर्लघुप्रयत्नतररत्नतः व्योर्लघुस्वास्तुहस्तिस्त्वानेऽपि
ओतःपरस्य वकारस्वास्तुवात् वकारबालस्वास्तुहस्तिस्त्वानादिस्वाय-
वेनाह वकारस्येति ।

(७) तन्मे उतमिति आदेः वेजः संप्रसारणादुतमिति विभं भूतपूर्व-
अकारबादाव उज्यवर्धिति बोध्यम् ।

(८) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि छन्दो ह्रस्वादिह्यत्त(६५४०)मनुहस्यर्थं तत् ।

भोभगीअघोअपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्वलि
सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्वन्द ।
भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति ।
हलि किम् । देवायिह ।

रोऽसुपि (६) । ८ । २ । ६६ ।

अङ्गो रेफादेशः स्यान्नतु सुपि । रोरपवादः । अहरहः ।
अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहविति (१६१४०)
कत्वम् । *रूपरात्रिरशन्तरिप् कत्वं वाच्यम्* । अहो रूपम् ।
गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः ।
अहो रयन्तरम् । *अहरादीनाम्यत्वादिप् वा रेफः* । विस
र्गापवादः (१०) । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धर्पतिः । पक्षे
विसर्गापाधानीयौ ।

रो रि । ८ । ३ । १४ ।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः* । ६ । ३ । १११ ।

ठरेफी लोपयतोति (११) तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाद्विकाररेफात्मके

(६) रोऽसुपेति यदि पर्युदासलहा सुबभिक्षत् तत्सुदृशस्य प्रत्यय-
स्यैव स्थात् नत्वहर्पेतिरित्यादौ तस्मात् नङ्गः प्रसज्यप्रतिषेधपर-
तेषाङ् न तु सुपोति ।

(१०) विसर्गापवाद इति रेफस्यासुपाद्यतया तस्यैव तङ्गावविधानं विसर्ग-
निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(११) द्रलोप इति तत्पुद्गले चकारेणादावभ्यस्तो रलोपे पूर्वाचो दीर्घा-

परं पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः ।
शम्भूराजते । अणः* किम् । लटः लृटः । लृङ् हिंसायाम् ।
लृङ् उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव
दीर्घार्थम् । अजर्घाः (१०) । लोटः । मनस् रथ इत्यत्र कृत्वे
कृते ह्रश्चि चेत्यत्वे (७८५०) रो रीति (८०५०) लोपे च प्राप्ते ।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्थम् । १ । ४ । २ ।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्थं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रा-
सिद्धमिति (१२५०) रोरौत्यस्य सिद्धत्वादुत्तमेव । मनोरथः ।

पक्षिर्बहुग्रीवौ व्यधिकरणत्वादसाधुत्वापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेफौ लोप-
यतीति । कर्मण्यणि उपपदसमाप्तः । द्रव्यकार उच्चारणार्थः ॥
अत्राण्* पूर्वेष्वकारेण व्याख्यानात् ।

(१०) अजर्घा इति वृद्धोयङ्गुक्ति लङ्ः सिपि शब्दुक्ति द्वित्वे सिपि ईङ्गभा-
वपक्षे लघूपधगुणे ऋटि इतसेतीकारलोपे (उ०५५०) इङ्गुत्प्राद्विबोमे
(१११५०) च भवभावः जश्त्वम् । इत्येति (उ०१२१५०) दकारस्थाने
रुत्वपक्षे रो रीति (८०५०) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः ।

(१३) विप्रतिपत्तात् कर्मव्यतिष्ठारे वर्तमानात् सेधो वजि परस्परविरो-
धार्थको विप्रतिषेधः । तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गस्य प्राप-
कादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्राप्त्याख्यात्, तेषामेव परशास्त्रं
प्रति बाधकतया तद्विषय एवास्य विषय इति ध्वनयन्नाह तस्यपक्षेति
“परनिव्यान्तरङ्गापवादानाङ्गुत्तरौत्तरं बलीयः” (१०५०) इत्युक्तेर्निव्यादी-
नामेव वचनप्राप्त्य तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्रोद् गोध्यम् ।
परस्मिन् कार्ये जीते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा कश्चित् तदपि
भवति कश्चित् न भवतीत्यत्र चङ्गादुत्तरेणाह व्याख्या । तत्र भिन्नः—

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि
। ६ । १ । १३२ ।

अककारयोरितत्तदोः (१४) सुस्तस्य लोपः स्यादहलि न तु नञ्
समासे । एष विष्णुः । स शश्वुः । अकोः (१५) किम् । एषको
रुद्रः । अनञ्समासे किम् असशशिवः । हलि किम् ।
एषोऽत्र ।

सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादश्चे लोपे सत्वेव पूर्यते ।

कीदृशत्वं परत्वात् विभावे कृतेऽपि पञ्चादकच् । तदुक्तमभियुक्तैः
पुनःप्रसङ्गविधानात् सिद्धमिति । त्वं जुहतादित्यत्र तु परत्वात्
पूर्वं तातलि कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पञ्चात् कुभलभ्य (उ० १०६४०) इति
भित्त्वं न 'सकृत्कृतौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोः र्वगतसंख्याभिधायी यः सुरित्त्वर्थः तेन परमसङ्ख्यादु-
त्तरपदेऽपि तद्वत्संख्याभिधायित्वात् हलि परे लोपोपः । अन्यथा
पञ्चम्यन्तताकरणे परमतदिति सप्तदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प-
कृतित्वाभावाच्च लोपोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकस्य अनञ्समास इति
स्मृत्येव नञ्समासपर्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं शाक्यक्योः अङ्गान्तरत्वाद्प्रसङ्ग इति प्रश्नः । अको-
रिति निषेध एव तन्माध्यपतितस्तदुपहृत्वेन न्यस्यते इति परिभाषां
ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्हृत्वेनैव शाक्यक्योर्हृत्वात् लोपोपप्रसङ्गे
अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) स इति तन्माध्यस्य प्रत्ययैकवचनानुसंगिकत्वाद् स इत्यस्येति ।

खादिसन्धिप्रकरणम् ।

८३

सेमामविड्ठि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यतइति
वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी-
रामः । लोपे चेदिति किम् । स ईक्षते । स एवमुक्ता ।
सत्येवेत्यवधारणन्तु स्यन्दसि बहुलमिति पूर्वसूतादहुल-
ग्रहणामुक्त्या लभ्यते । तेनह न । सोऽह (उ०५११४०) माजन्म-
शुद्धानाम् ।

इति खादिसन्धिः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १।२।

। ४५ ।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिप-
दिकसंज्ञं स्यात् ।

कृतद्धितसमासाच्च । १।२।४६ ।

कृतद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
सेधे (२) समासग्रहणनियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वा

१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तत्संज्ञास्येव प्रथममाह अर्थवदिति
अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय
इति पुंलिङ्गनिर्देशस्तु परवर्जित्वं हन्तत्पुरुषयोरित्युक्तेः (३६०८०) ।
एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्संज्ञाफलीभूतविभक्तौतरसमभिव्या-
हारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्युदा-
सेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सदृशग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कदादी-
नामनर्थकानामसिद्धे चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अङ्गमिति धातौ,
अक्राण्डे इत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरा-
नपेक्षत्वमस्येवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः एकदेशवर्षे
ऽर्थबोधजनकत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्यया-
न्तपरं तन्वाहक्यैवोभयपक्षणादित्याह प्रत्ययं प्रत्ययान्तश्चेति । अत-
एव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृति-
केनेत्युक्तम् । हरिष्ठाणुक्तम् । 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न
विद्यते । कृतद्धितानामर्थश्च केवलनामलौकिकः । प्राग्विभक्त्यद-
न्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मव्यति-
त्यादौ चार्थकचनन्तु अलौकिकार्थकचननात् प्रक्रियादशायामिति
वेदितव्यम् ।

२) प्राज्ञाचार्यो यथा नास्ति कश्चिद्वाङ्मनश्चकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये

अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

८५

भागः पदं (३) तस्य चेन्नवति तर्हि समारुख्येति । तेन वाक्यस्य न ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।

आपञ्चमपरिसमाप्ते रधिकारी (५) ऽयम् ।

परञ्च (५) । ३ । १ । २ ।

अयमपि तथा ।

ङाप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ।

तथैव सुनिर्णयका इत्युक्तेः खण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात् स्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तद्विधारणायैदं नियम-सूत्रमित्याह पूर्वसूत्रेणेति । 'प्रत्ययपङ्क्तौ यस्मात् स विहितस्तादादे-स्तदन्तस्य अङ्गत्वे' इति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वाभात् कृत्सङ्घितादीना-मपि प्रत्ययत्वात् पूर्वसूत्रेण संज्ञानिर्द्देशेति भावः ।

(३) पदमिति स्वान्वयेण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्यानिति-परस्य प्रयोगासत्त्येऽपि इति परस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गतिव्यय-माहृत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य गन्धमात्परतत्वात् ।

(४) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात् विक्रणायमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति सङ्गासंज्ञया स्वस्वप्रकु-त्वनिर्वाहप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोपादौ तत्सङ्गायै बोधितत्वम् । अनयव गच्छवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्मार्थोऽस्ति अनयव कोपादौ तदर्थव्यथ-नम् । तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययगन्धनिपक्षे स्वीयपदोपादानम् ।

(५) परञ्चेति द्वितीयोक्त्यर्थे प्रसङ्गाः परः पूर्वे द्वेनियमेनाध्याहारे प्रवृत्ते पर एवेति निवर्तार्थमिदं सूत्रम् तथा प्रकृत्यर्थमात्राविवक्षया

व्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे व्याव्यहणं व्यावन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । व्यावभ्याम्प्राप्ता भूदित्येवमर्थम् ।

स्त्रौजसमौट्छटाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङास्सुप् । ४ । १ । २ ।

व्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुङस्योरुकारिकारौ जश्ङङपाथेयः ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र सुञौजसित्वादीनां समानात्त्विकाणाम्प्रथमादयः समम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरिहापि व्यवहारः ।

सुप् । १ । ४ । १०३ ।

सुपस्त्रोणि (६) चोणि वचनानि एकैकश्च एकवचनद्विवचन-बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

केवलप्रकृतेः पञ्चपठेत्वादेः प्रयोगो वा भूदिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थं च । तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य इति सिद्धम् ।

(६) तिङ्स्त्रोणि लीपीत्यर्थः लीषि लीषीतिपदं ताम्येकवचनद्विवचन-बहुवचनान्येकवचन इति कृतवत् तानीतिपदं विशङ्कावस्तुवत्याङ् लीषीत्यादि । सुप् इति सुप् प्रत्याहारात् यद्वा एकवचनैकमित्यर्थः ।

ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १।४।२२।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः ।

वज्रषु (८) वज्रवचनम् । १।४।२१।

बहुत्वे एतत्स्यात् । कत्वविसर्गौ । रामः ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (८) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

(७) द्वेयोरिति । द्वेयोर्यदौ संख्यापरौ न तु संख्येयपराविष्ठाङ् द्वित्वै-
कत्वयोरिति बौक्तिकप्रयोगे त्वादयतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तौः
संख्येयपरत्व एव साधुत्वम् । कश्चिदेकत्वावोधनेऽपि उत्तरगत एकवचनं
प्रयोक्तव्यं तेन पञ्चतन्त्रमितादौ कथ्येभ्यश्च व्यर्थैकवचनप्रयोगविहि-
रिति कृत्तव्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम् । शब्देन्दुः ।

(८) वज्रत्विति । त्रित्वादिपराङ्मानसंख्याव्यापकधर्मविशेषो वज्रत्वं
तत्परो वज्रयदौ वज्रवचनं तु व्याप्ययगतं वज्रत्वं धर्मे आरोप्य कृतम्
द्वारा इत्यादौ च वाचकयद्व्यस्यैव वज्रत्वं वाच्ये आरोप्यते च वारोपः
दृष्टकोपव्यवहारादुपारादेवेति नातिप्रसङ्गः । भर्तृहारवोरत्तेज-
सोरित्यादि वशात् त्वं वारोपो नामाभावात् द्वेयोरिति त्रिवि-
धात् । एतेनैकत्वमपि श्रवणः वनागता इत्यादि वर्णयितम् । शब्देन्दुः ।

(९) सरूपाण्येवेति इदोदूना तद्व्यवचने देव विशेष इत्यतः (४४४४०) एव-
कारोऽप्युक्तत इत्याङ् सरूपाण्येवेति एवेति करणात् जननीपरिच्छे-
दुपाचिनोर्भाष्ययद्व्यवचनेऽपि व्याप्यव्याप्यैव इत्येव ऽपि बौक्तिकादौ
विरूपत्वात् ।

(१०) एकशेषवाचनमैकचित्तोऽतीत्यारूपात् सुपुल्लभः पूर्वमेवेति तद्विषये
न ह्यप्रतिष्ठिरिति बोध्यम् । एकशेषव्याप्यं इतरमिदमिदं

शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७४०) । नादिषि (७७४०)
वृद्धिरेषि (४३४०) । रामौ ।

चुटू । १ । ३ । ७ ।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतौ स्तः । इति जस्य इत्संज्ञा
न विभक्तौ (१२) वृद्ध्याः । १ । ३ । ४ ।

विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सका-
रस्य नेप्थम् ।

अतो युणे । ६ । १ । ६ । ७ ।

कमेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति । शिष्यते इति येषोऽव-
स्थानं तस्य विद्वतया अन्यनिष्ठसिरेव विधेया तत्र शिष्यमाणं
शुभमानार्थाभिधायीतिव्याजेन न्यूनमात्रपदादित्येव बोधः । धातुषु तु
नास्य प्रकृतिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणां निवर्तनेकनिष्ठानामपि तेषा-
मेकधातुतो बोधने बाधकाभावत् एकादिद्वयान्तसंख्यावाचिना-
मेकयोरद्वयौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यदौ त्विष्टएवैक्येव इति ।
यन्देन्नु० ।

(११) आदिर्जिह्वश्च इत्संज्ञा आदिरिति (७४२४०) चः प्रत्ययस्योत्पत्तः (२१८४०)
प्रत्ययस्योत्पत्त्यर्थं योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटे इत्संज्ञा
आटचः नेप्थम् । तस्य प्रत्ययाद्याविति किं जाननादौ ना भूत् ।

(१२) न विभक्ताविति वृत्त्यवस्थितस्य (४४०) निषेधोऽत्रम् । अनित्यमिदं तेन
किलोऽदिति अतस्तत्कारेणाह ज्ञेति विवक्षम् । यतश्च प्राग्दिष्टीयत्वेन
विभक्तिचञ्चलापि इदमस्योर्ध्वकाररश्चकार्ध्वकारादित्कारणात् ज्ञायते इति
विवेक्षम् । तत्र राणात् पचेरनित्यादौ तोः, राजनचञ्चलित्वादौ
नस्य नेप्थम् ।

अपदान्ताद (१३) कारादगुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदोषः । अतो गुणे इति हि पुर-
स्तादपवादा अनन्तरान् विधौ वाधन्ते नोत्तरानिति (१४)
न्यायेनाकः सवर्णं दोषं (४८५०) इत्यस्यैवापवादो नतु
प्रथमयोरित्यस्यापि (७७५०) । रामाः ।

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४६ ।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

एङ् (१५) ङ्ङ्स्वात्मबुद्धेः । ६ । १ । ६६ ।

एङ्गान्ताङ्स्वात्ताच्चाङ्ङाङ्ङप्यते सम्बुद्धेयेत् । सम्बुद्धाक्षि-
प्रत्याङ्गस्यै (१६) ङ्ङ्स्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत् (१७)
कुलेति । हे राम । हे रामो । हे रामाः । एङ्प्रहणं

- (११) उक्षपदान्तादित्यतः (७०१७५०) अपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः
(४७५०) पररूपस्यानुवर्त्तमानापदान्तादित्यादि ।
- (१४) नोत्तरानिति अनन्तरायेत्यवा उत्तरान् व्यवहितमित्यर्थः आस्ता
तश्चेतत् प्राक् (४४५०) ।
- (१५) एङित्यादि । ङ्ङ्ङादिभ्यस्त्यतः (४११५०) ङ्ङिति ङोपो व्योऽरित्यतो
(४२१५०) ङोप इति बाहुवर्त्यं विभक्तिविपरिचयान्नाम्नः कार्यः ।
- (१६) सम्बुद्धाक्षिप्रत्येति ङ्ङ्ङुङ्ङेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् ङ विहितकादेशे'रिति
परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः । भाष्ये प्रत्यये ङ्ङ्ङायां यस्मात् ङ
विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दधितः ।
- (१७) कतरदिति काल न कुङ्क्षोपः प्रत्ययवाचकादुङि परे ङोपेनापङ्गा-
राङ्ङ्ङपरत्वाभावादिति भावः ।

किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च
सम्बन्धिगुणे कृते ऋस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ।

अकोऽभ्यचि (१८) परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।
रामौ ।

लशक्ततद्धिते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्ये-
त्सञ्ज्ञा ।

तच्चा (२१) च्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ।

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच कृत्वे एङ्पङ्क्यं कर्तव्यमिति भावः किञ्च
बच्चोपहितवाचकस्येष्टसम्बोधने इहोपार्थमेङ्पङ्क्यमावश्यकम् ।
अतएव 'इमां किमाचामय से न वसुधी इति नैमधीयप्रयोगे से इति
पृथक् पदं सम्बोधनान्तं हे बच्चोपहिते इमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निग-
रण्यवचनार्थेभ्यश्चेति कृत्वे मनोरमावागमिहितम् ।

(१९) प्रथमयोरिति (७७४०) पूर्ववचर्दीर्घे प्राप्तं सुखरूपपूर्वरूपार्थोऽयमा-
रण्यः । अतएव पूर्ववचर् इत्यनुष्ठम्बैव सिद्धे पूर्वपङ्क्यं दीर्घरूपमा-
रण्यः । अतः स्वर्थे (४९४०) इत्यतोऽक इति इको यचपीत्यतः
(४२४०)अपीति पदञ्चातुष्ट्याङ्गोऽभ्यचीत्यादि । अनीऽयवनेऽपीत्यर्थः
तेन न सकारवहितस्य पूर्वपङ्क्यम् ।

(२०) अतद्धिते किं प्राचिख्याद्यत इति क्व (६८०४०)पूजाद्यः । बोमादिभ्यः
यः (६८१४०) बोमय इत्यादौ बादीनामित्त्वं न ।

(२१) तच्चादिति तच्चाङ्गेन वृद्धिहितः पूर्ववचर्दीर्घे एव पराकृत्यते न तु
दीर्घमात्रं तेन वाः यच्चादौ न चालम् ।

पर्वसवर्णदौर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ।

अट्कुप्प्राङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, प्राङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्परस्य (२२) नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति (४८२५०) निषेधम्बाधितुम् प्राङ्ग्रहणम् । नुम्यग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् अयोग (२२) बाहानामट्स्पर्शपदेशस्योक्तत्वात् (६७५०) । इति णत्वे प्राप्ते ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ।

पदान्तस्य नस्य णत्वञ्च (२४) स्यात् । रामान् ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४

। १३ ।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपमन्त्रिन् प्रत्यये पं ऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्गसंज्ञार्थमन्तदादिग्रहणम् । विधिरिति किं

(२२) एषाभ्यां चो न इति (१०६ ५०) कृतमनुस्वारो रषाभ्यामिति

वाधितमिति तेन पक्षाच्चरित्वादात्पुपवर्गस्योपपदवशादिऽपि चालम्

(२३) अतोनेति ते चानुस्वारविषयमितिज्ञान्भीषोपाध्यायीयाः अट्किं चकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन नृङ्चं ङङ्चमित्यादौ चालम् ।

(२४) न भाष्यमितिज्ञादितः (४०२००५०) नेत्यनुस्वारो चालं नेति ।

स्त्रो इयती । (२५) प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य (२६)
ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

अङ्गत्वं । ६ । ४ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

टाङ्सि (२७) ऊसाभिनात् स्याः । ७ । १ । १२ ।

अकारान्तादङ्गाद्यादौनाङ्गमादिनादय आदेशाः स्युः । यत्वम् ।
रामेण ।

सुपि च । (२८) । ७ । ३ । १०२ ।

यच्चादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

(२५) इयतीति इदंयन्दात् बहुपि किमिदमुभ्यां वो ष इति (६६८८०) आदेशे
स्त्रायेनेयोभीययः कटक्त्वार्थं प्रत्ययादीनामिति (२१८८०) वक्ष्येयादेशे इदं
किमोरीश्वरी (४७१८०) इतीति वक्ष्येति चेति (१३८८०) ईकारलोपे
छीपीयतीति सिद्धम् तत्र ईयावयवेकारपरतः स्त्रीयन्दाद्येयङाद्यापत्तिः
विधिपक्षे तु नैव दोष इत्यप्रत्ययस्य स्त्रीयन्दाद्विधानादिति भावः ।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां वम्रसेत्यादिविधिः उरदित्यादेशस्य (उ०२५८०)
परनिमित्तत्वाभावेन अथः परस्मिन्निति (१४८०) स्थानिपत्त्याप्रवृत्त्या
न सस्मसारणे सस्मसारणमिति (१६१८०) निषेधाभावात् आभ्यासस्य पुन-
रपि सस्मसारणं स्यात् । अधिकृत्य तथात्वे देवदत्त आदममपदित्यादौ
देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तीकृत्य लङ् पर्यन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्-
परत्वेन देवत्वत्वात् पूर्वमङ्गापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तात्वा-
भावेन लङादिनिष्कर्षः प्रवृत्त्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

(२७) टाङ्सीति । अतोमि च इत्यतः (८१८०) अत इत्यनुवर्तते ।

(२८) सुपि चेति अतोदीर्घो वञ्चितोऽनुवर्तते (उ०८८०) वञ्चीति वाङ्मात-
रादिविधिरिहोक्तः वञ्चादाविति ।

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ६ ।

अकारान्तादङ्गाङ्स ऐस् स्यात् । (२८५०) अनेकालत्वा-
त्सर्वादेशः । रामैः ।

ऊर्थ्यः । ७ । १ । १३ ।

अतोऽङ्गात्परस्य ऊ इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह
स्थानिवशावेन यादेशस्य सुधालुपि चेति दीर्घः । सन्निपा-
तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (२८) परिभाषा तु
नेह प्रवर्तते कष्टाय क्रमणे (३०२२८५०) इतिनिर्देशेन तस्या
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

बहुवचने भल्येत् । ७ । ३ । १०३ ।

भलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः रामस्य । भलि
किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्चम् ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ।

अवसाने भलां चरो (३०) वा स्युः । रामात्—रामाद् ।
दित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ।

(२८) सन्निपातः संज्ञेयः सन्निपातं निमित्तं यस्य तद्विधो वो विधिः य-
तं सन्निपातं विदुस्मीति तद्विघातस्यङ्गानिमित्तसुपजीवभाषायोगा-
दित्यर्थः ।

(३०) भलां जयित्वो (३१५०) भलाति भलादि चरु वेत्तव्यवृत्ति
(३०१५०) चासुवर्त्ताह भलां चरो वा स्युः ।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति (६२५०) चत्वेऽध्यान्तरतम्यात् एव न
तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सौति
(८०७६५०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ऋस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (१३) नुडागमः
स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि
चेति (६२५०) दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्त्तते सन्नि-
पातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्
परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

(३१) नामि सर्वनाम्न इत्यतः (६७५०) आसीत्तदुक्त्यर्थं विभक्तिं विपरि-
चयन्त्याह काम इति ।

(३२) दुर्बोये दीर्घ इत्यतो (८०५०) दीर्घ इत्यनुगन्त्यं कश्चेति (१५५०)
परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं
सर्वनाम्न, सर्वनामित्यादौ ना भूत् ।

(३३) अङ्गे अपदान्तस्य य इत्यनेनैव सिद्धं मूर्द्धन्यपदुक्तम् इत्यः बोध्यमित्यतः
(८०१६५०) प्रकारस्याने उक्त्यनुगन्त्यविधीनार्थेन ।

आपादपरिसमाप्ते रधिकारोऽयम् ।

इण्कोः । ८ । ३ । ५७ ।

इत्यधिकृत्य ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५८ ।

सङ्गेः साङ्गः सहति (१४८५०) सूत्रात् इति षष्ठान्तस्य दमनुव-
र्तते । इण् कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावय-
वस्य (३४) च यः सकारस्तस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । विह-
ताघोषस्य (३५) सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम्
रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः ।
अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनि (३६) सर्वनामानि । १ । १ । २७ ।

(३४) प्रत्ययस्य एव तदवयवपरो व्याख्यानात् सातेः (७१० ५०) प्रत्य-
निषेधस्यापकाङ्क्षायां प्रत्ययावयवस्येति । यदि चोभवावयवौ न्यस्येते
तदा तिसृषामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः । यदि प्रत्ययरूपः सकार
इत्युच्यते तदा रामेचित्तत्वं न स्यादतः एकापि वृत्ति विवचनेर्देहिद्वयते
इति भावः ।

(३५) विहताघोषस्येति विहृतत्वमाध्यन्तरः प्रत्ययः अघोषो वाङ्मयस्य भवत
इत्यर्थस्तत्तावत् ठकारवारं वाच्यं अकारवारं वाच्यम् ।

(३६) सर्वादीनीति । तद्गुणसंविज्ञानो यच्छ्रीङिः इति सर्वनामिति चिह्नान्
सर्व आदिरवयवो येषां तानीति विष्णुः कङ्कतावयवभेदः आरोपिता-
वयवगतसंज्ञः सङ्गहातः सत्तावाच्यः तस्य सङ्गहातस्य युगपद्व्यञ्जे प्रयो-
गभावात् तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्वस्येति पि
प्रवर्तते इति बोध्यम् । सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात् संज्ञावामिति
(७१५५०) न चत्वं विधातनादिति भावो स्थितम् ।

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्या-
पीयं संज्ञा इन्हे चेति (१०२४०)(३७) प्रापकात् । तेन परम-
सर्वत्वेति चल्, परमभवकानित्यत्राकञ्च (३८) सिद्ध्यति ।

जयः शी (३६) । ७ । १ । १७ ।

अदन्तात्सर्यनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्तात्सर्वा-
देशः (२६४०)(४०) । न चाऽर्वणस्त्रित्यादाविव (१६१४०) नानु-
बन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया
(४१) एवाभावात् । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ।

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ।

(३७) इन्हे चेत्स्यं निषेधः सप्तदायस्यैव न त्वययस्य इन्हे इति प्रथ-
मायं सप्तमी इन्हेः सर्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः न हि तदन्त-
विधिं विना सप्तदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्यतेति भावः ।

(३८) अकञ्चेति । कुत्सिण इति (७०६४०) सूत्रोक्तभाष्यटीका संख्याकारकाभ्यां
पूर्वार्थस्येतरात्म्यसम्भवेन सुबन्तादेव तद्वितोत्पत्तेर्नियमात् सर्वनाम-
प्रकृतिकसुबन्तार्थगतसूत्राविवक्षायां सर्वनामावबन्धे प्रागकञ्जिति
सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तद्विशिष्टिरिति भावः । यन्देन्द० ।

(३९) जयः शीति दीर्घोच्चारणसुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यदिशिविद्धिः ।

(४०) अनेका क्त्वादिति न तु शिप्त्वात्, प्रत्ययशित्वज्ञानादेव क्यकञ्जिते
इति (६०४०) शिप्त्वशिद्धेः, प्राक् च तस्याशिद्धेः ।

(४१) इत्संज्ञाया इति । त इत्सलोपदेशकाल एवेत्संज्ञा शीभावस्तु सर्वा-
देशत्वात्कारं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे सिद्धेऽवबन्धनवद्वित इति प्रत्यया-
द्यः देशस्यैव संज्ञेति दृष्टान्तदाटील्लिङ्गयो र्वैषम्यमिति भावः ।

उत्तिष्ठोः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ।

अतः सर्वनाम्नो उत्तिष्ठोऽस्ती स्तः । सर्वस्मात् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ।

अवर्णान्ता (४२) स्वर्णान्तां विहितस्यामः सुडाग्नः स्यात् ।
एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । जेषं रामवत् । एवं
विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चविंशत् । सर्वं विश्व
उभ उभय उत्तर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम
सम सिम । पूर्वपरावरऽनिर्णोक्तरापराधराणि व्यवस्थाया-
मसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं वह्निर्यो-
गोपसंज्ञान्योः । त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदम् एक
हि यश्चद् अस्मद् भवत् किम् इति । उभयश्चो द्वित्व-
विशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह
(४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः
द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्
(४४) । तदुक्तमुभयोऽन्यत्रेति अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे ।

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादृक्तात्पर्येणैवः तेन वेदां तेषाम्निष्ठादा-
वाभ्योऽवर्णान्तसर्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः ।

(४३) सर्वाद्विभक्त्युपाधौ व्यर्थः सर्वनामकाणां चोपभृतीनां द्विवचने-
ऽवस्थावादिभ्यामप्युपाह तस्येति ।

(४४) अवचप्रसङ्गादिति उभापुद्गासो निम्नविश्वलोभापुद्गास इति (३६८८०)
योगो विभक्त्यैकवचनः संज्ञावाचिन उभयव्याहकविश्वस्यैव
स्मात् । उभयो वचिः । उभयव्याहृतिविश्वे निम्नवच स्मात् साधं ।

उभयशब्दस्य द्विवचनमास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः ।
 तस्मात् (४५) जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्त-
 तथा प्रथमचरमिति (१०२८०) विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्ष-
 त्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । उत्तरउतमौ
 प्रत्ययो । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमास्ति
 सुमिडन्तमिति (२३८०) ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणं
 केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा (४६) न्यतम-
 शब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावादृढिबहुविषये निर्धारणे वर्तते ।
 तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत्वेतिहावध्य-
 दन्तावन्यपर्यायो । एक (४७) उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एक-
 स्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु
 नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६३८०) ज्ञाप-
 कात् । अन्तरं वह्निर्योगितिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम् ।
 अन्तरायाम्भ्रि ।

तेन उभयवचनविनीतनिष्ठा इत्यादौ यथा नित्योऽव्यप् एवं कप्रत्ययेऽपि
 स्यादिति भावः । अत्रापि जते तु व्ययस्य न प्रसङ्गः यत् द्विवचनं
 न श्रूयते तत्तद्वैयर्थ्यादिति व्याख्यानम् । मनो० ।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात् । अस्तीति अवयवद्वयारब्धसुदाने बहुत्व-
 विवक्षायां अस्य प्राप्तिरित्यर्थः ।

(४६) उत्तरप्रत्ययेनैव सिद्धे गणोऽन्तरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति
 किं वक्तुं शक्यम् एव (७११८०) उत्तरउतमदोर्विधानाच्चान्यशब्दात्तत्प्रसङ्ग-
 इति भावः ।

(४७) एक उदात्त इति एतत् त्वत्वे इत्युदात्तस्य, उत त्वः परस्मैपदसुदा-
 तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति । मनो० ।

(४८) अपुरीति पूर्यशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं ध्वन्यन्तं किवाहदाहरति
 अन्तरायामिति प्राकाराहारावाभिव्यर्थः ।

त्तैत स च समासेऽपि श्रूयेत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभव-
कानिति वत् । भाष्यकारस्तु (५४) त्वत्कपित्त्वको मकत्पित्त्वक
इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्कृतम्प्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यम् (५५) । *संज्ञोपसर्जनभूतास्तु न सर्वा-
दयः * (५६) । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सवि-
वेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च (५७) तेषाञ्च भवति ।
सर्वो नाम कश्चित्स्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-
सर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ।

तृतीयासमासे (५८) । १ । १ । ३० ।

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-
वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ।

(५४) अत्राते कृत्स्नि वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकम् प्राक् टेरित्त्वकपि (७०१५०)
त्वत्कपित्त्वक इति । तद्विधायं के तु त्वत्कपित्त्वक इति तत्र न वक्तव्यी-
कृषिति निषेधात् त्वत्कपित्त्वक इत्येव कृतकारणतं भाष्यज्ञता तु
त्वत्कपित्त्वक इत्यादिप्रयोगस्योदापत्त्या एतत्कृतं प्रत्याचख्ये इत्याह
भाष्यकारस्तिति ।

(५५) अतित्वप्रमाणानुवादिकस्योऽन्तत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्य-
कारस्य सर्वलोत्तरत्वात्तदुक्तव्यवस्थैव व्याप्नोति भावः ।

(५६) उपसर्जनभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषत्वमेवार्थोपस्थापकत्वम् ।

(५७) अन्तर्गणकार्यमिति अदुष्ट उत्तरादिभ्यः इति (१४०५०) तद्विद्वादीनां
च (११५५०) कार्यम् । तत्वातिवर्तनेत्यादौ तन्मात्रसर्वनामकार्यं, अति-
कतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्यमदुष्टाकारादेशो नेति विवेकः ।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्ववदर्थेति (११६५०) कृतविकृतः समासो

इन्धे च । १ । १ । ३१ ।

इन्धे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । पूर्वपरावराणाम् । नचैवन्तदन्त-विधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात् (८७४०) ।

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये इन्धे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । शीभावम्रत्येव विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः ।

प्रथमचरमतयात्पाङ्गं कतिपयनेमाञ्च । १ । १ ।

३३ ।

एते जसः कार्ये (५६) म्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः । इत्यादि । शेषं रामवत् । तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ताः ग्राह्याः । द्वितये द्वितयाः । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । * विभाषा-प्रकरणे तीयस्य ङित्सुपसंख्यानम्* । द्वितीयस्म-

मृच्छते प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः द्वितीति तेन त्वयका कत-
मित्यादौ न निषेधस्तत् त्वकतुक्तमित्येव प्रयोगः ।

(५६) प्रथमचरमेत्यादि क्तम् क्तमे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वन्धत्वात्
जषीत्तुल्लुङ्गोर्षात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह जसुर्कार्यं प्रतीति-
ः संख्याया अपवने तयविनि (६६८४०) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरावराणि व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् । १ । १ ३४ ।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्र या
प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
ऽवधिनियमो (४८) व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा
गायकाः (५०) कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् उत्तराः
कुरवः (५१) ।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ।

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे स्वाः आत्माया इत्यर्थः । आत्मन इति वा ।
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयाऽर्था वा ।

(४८) पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्षमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । दियः सपत्नी-
भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थास्येव प्रसिद्धत्वात् नानाविधाधी-
शब्दः प्रयुज्यते । आधुनिकवङ्गोऽस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञा-
विरहेण असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः । अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगण-
विशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंज्ञेताभावात् विशेषां देवानामित्यादि-
प्रयोगः । अत्र सूत्रे विभाषा जस्येति (१०२४०) सूत्रमनुवर्तते ।

(५०) दक्षिणा गायका इति इष्टाष्टकत्वात् कुशला इत्यवध्यवसम्भवेऽपि
तद्वियमो नास्तीति भावः ।

(५१) उत्तराः कुरव इति छन्देऽस्यवधियेऽपि कुरूपशब्दो वर्तते इत्यस्मीह
व्यवस्था किम्बाधुनिकवङ्गोऽवधिति निषेधः । एवमधरे तान्मूकतागः ।
उत्तरे यत्नः उत्तरीक्षरंजः इत्यादि द्विकस्योः प्रत्युदाहरणं व्यम् ।
अत्रेह बोध्यं परापरशब्दोद्देशान्तरनिवृत्तयेव यस्यापेक्षा च शतौ

अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः । १ । १ । ३३ ।

वाङ्मे परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृह्याः वाङ्मा इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।

एभ्यो ङसिङ्गोः स्नात्स्मिनी वा स्तः । पूर्वस्मात्—पूर्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवम्परादीनामपि । शेषं सर्ववत् । एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२) ।

न बहुव्रीहौ (५३) । १ । १ । २६ ।

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकम्पिता यस्य स त्वत्कपिटकः । अहकम्पिता यस्य स मत्कपिटकः । इह समासाग्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निविध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच् प्रव-

प्रतिवादिनि च बहुव्या 'तेन तथा परेषां युधि' चेत्वादि, अथापरे प्रत्ययवतिवन्ते इत्यादिच प्रयोगः सम्पद्यते न च साधुशिकले उपसर्ज-
नत्वं स्मार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमणस्यैव तथात्वात् तस्य च समासादि
वृत्तायेव सम्भवात् ।

(५०) 'एकोऽस्मार्थप्रधाने च प्रथमे केवले तथा । चाभारत्वे समानेऽपि
संख्यावाङ् प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नामार्थस्य संख्यावागेवैकवच-
नान्ततान्मल तु बहुवृत्ता तेन एके एकेषामित्यादि ।

(५१) न बहुव्रीहौ वाचिनि । जते तु बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च
न वनादिव रनि (१०।४०) वार्तिके बहुव्रीह्यात्वादन आह चिकी-
र्षिते इति विग्रहसंज्ञाचयवादादवमर्शो बध्यते इति भावः ।

द्वितीयाद्येत्यादि । एवन्तृतीयः । अर्थवदग्रहणाच्चेह । पटु-
जातीयाय (६०) ।

जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ (६१) विभक्तौ । पदाङ्गाधि-
कारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्पत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्द्दिश्य-
मानस्यादेशा (६२) भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्
जराशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादौन्
वाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्ज-
रसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकता तु पूर्वविप्रतिषेधेन
इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य
जरसि कृते निर्जरसिन् निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा
निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति

(६०) होलीय इति (६००४०) सम्प्रसारणश्चेति (६०१४०) तीयः तत्सार्धवत्त्वाद्-
नर्थकस्यैकदेशस्य न पक्षचिन्तिताङ् पटुजातीयायेति प्रकारवचने
जातीवरिति (७०४४०) जातीवप्रत्ययैकदेशेन प्रयुक्तः इति भावः ।

(६१) जराया इति अटन वा विभक्तावित्यतो (१६१४०) विभक्ताविति अचि
रन्तर्गते इत्यतो (११०४०) ऽपीत्यनुवर्त्य यस्मिन् विधिल्लङ्गादावल्पपक्षे
इति परिभाषावत्त्वादाङ् अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं
आरभित्वादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्वादौ न ।

(६२) नन्विदमपूर्वं वचनगतः सोपवर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरादेशश्च इत्या-
द्यङ्गाराङ् निर्द्दिश्यमानश्चेति । ननु तदन्तविधिरपि जरायां वदङ्
तत्त्वेन निर्द्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरादेशेन अवितर्क्यं भालोक्तं
आङ् एकदेशेति ।

रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिश्च षष्ठ्यैकवचने निर्जर-
स्थित्यैव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३) ।

पहन्तोमास्त्वनिशसन्त्युपन्दोपन्यकञ् छकन्नुद-
न्नासञ्छ् सप्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

पाद, दन्त, (६४) नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष्,
दोष्, यक्त, शक्त, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः
स्युः शसादौ वा (६५) । यत् आसनशब्दस्य आसन्नादेश
इति काशिकायामुक्तन्तत्प्रामादिकम् (६६) । पादः । पादा ।
पादाः । पादम् । पादौ । पदः-पादान् । पादेन-पदा इत्यादि ।

सुडनपुंसकस्य (६७) । १ । १ । ४३ ।

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाडसीति कृत्वे इनातौ प्रत्याख्याय
नादेशमद्देशश्च विधाय नादेशे परे आङि चाप इत्यन्ताङीति
योगं विभज्य एत्तच्छब्दा साधितं तेषां निर्जरश्चिन् निर्जरसादित्वत्वं
कुतस्ताराभिन्नस्य आतच्च सम्भव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अत्रैव
कृत्वे भाष्ये स्पष्टसक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति ।

(६४) शसप्रभृतयो निमित्तनयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषा-
नातिपत्नीत्याशयेनाङ् पादइत्येति ।

(६५) अतुदात्तस्य चटुर्ध्रुवस्यान्तरस्यामित्यतः (उ० १०१४०) अन्तरस्या-
मित्यनुवर्त्याङ् शसादौ वेति ।

(६६) प्रामादिकमिति आङो डकस्य वर्त्तिकामभीको इति मन्त्रे सुखादि-
त्यर्थं औचित्यात् डकस्य चिप् वर्त्तिकामन्त्रा स्यादिति मन्त्रान्तर-
संवादाच्च व्याख्यातस्तु तथैव वेदभाष्ये इति । ५अमो० ।

(६७) स्त्रीपुंसयोरेति वक्तव्ये अवपुंसकस्येति कथनं प्रापयति प्रसज्य-

सुट प्रयाहारः । स्वादिपञ्चकवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि
स्युरक्तीवस्य ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं
स्यात् ।

यच्चि भम् । १।४।१८।

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्था-
नेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात् ।

आकडारादेका संज्ञा । १।४।१९।

इत जङ्गं कडाराः कर्मधारय इत्यतः (३६५४०) प्रागेकस्यैकैव
संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा (६८) च । तेन शसादावचि
भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वञ्च । दतः । दता । जश्त्वम्
दङ्गामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि कृत्वे यत्वे च
यत्तोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ।

भस्य । ६।४।२६ ।

अधिकारोऽयम्—

अस्त्रोपोऽनः ६।४।२७ ।

प्रतिषेधेऽपि नञ्प्रभावस्यास्तित्वं, तेनाह्वय्यम्यस्येत्यादि विध्यतीति
कथ्यते ।

(६८) या परेति उभयोः श्रावकावत्वे विप्रतिषेधे परेषु निरवकाशत्वं
चेत् ।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो(५८)योऽन् तस्या-
कारस्य लोपः स्यात् ।

रषाभ्यां नोणः समानपदे(७०) । ८ । ४ । १ ।

एकपदस्याभ्यां रेफकाराभ्याम्परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः ।
यूष्णा । पूर्वस्त्रादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४४०) पक्षे तु
अङ् व्यवाय(८१४०) इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे (७१) न
स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
त्वणत्वेष्विति निषेधात् ।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तमष्टौके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं
यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा-
द्दीर्घमेत्त्वमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः यूषभ्य इत्यादि ।

(६६) भस्वेत्वधिकारादाङ् यजादिस्त्रादिपर इति यकाराजादिप्रत्ययपरो-
ऽजादिस्त्रादिपरत्वेत्यर्थः ।

(७०) पदे इतीयतैत एकपदत्वलाभे समानपदत्वं स्थापयति समासे नाञ्
विधिरसति विशेषे प्रवर्तते इति ।

(७१) पूर्वत्रासिद्धे इति एतच्च न्यावसिद्धम् लिपाया अवशिष्टत्वेन तत्त्वत्वे कार्ये
अथः परस्मिन् (१४४०) इति प्रतिप्रसवाम्रहतेः । तस्य दोष इति तस्य
पूर्वत्रासिद्धे नेत्यादिष्वस्य दोषस्तथाच स्वस्त्वये स्थानिवदेवेति तस्य दोषो
वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र संयोगादिलोपे । अकारस्य इत्याचः परस्मिन्निति
यथादेशस्य स्थानिवत्त्वेन स्त्रीः संयोगाद्योरिति (१६६४०) न कलोपः ।
काले निगद्यते । काल परनिमित्तकस्य विज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वेन
अवि विभाषेति (८१५५४०) गिरीरोक्तः । अत्र माववपनीत्यत्र

विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूष्णि यूषणि । पक्षे रामवत् पद्दिति सूत्रे प्रभृतिग्रहणम्कारार्थम् । तथा च औङः श्यामपि दोषवादेशो भाष्ये ककुदोषणी इत्युदाहृतम् । तेन पदङ्गि यरणोऽस्त्रियां स्वान्तं ह्रस्वानसम्भन इति सङ्गच्छते । आसन्त्यम्पाणमूपुरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोष- शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात् । तेन दक्षिणन्दीर्घाचर इति सङ्गच्छते । भुजवाङ् प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्व- मपि । दोषन्तस्य तथाविधस्य भजत इति । हयोरङ्गोर्भवो दङ्गः ।

संख्याविंशत्यपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ।

६ । ३ । ११० ।

संख्यादिपूर्वस्याङ्गस्याहन्वादेशो वा स्यात् ङौ । दङ्गि-वाहनि दङ्गे । विगतमहः । व्यङ्गः । व्यङ्गि . व्यहनि 'व्यङ्गे । अङ्गः सायः । सायाङ्गः । सायाङ्गि सायाहनि सायाङ्गे । इत्यदन्ताः । विश्वपाः ।

दौर्वाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ।

यद्येति (१३६४०) वेत्तव्यं स्यान्निवृत्तेन नकारस्य प्रातिपदि-
कान्ताभावात् न चत्वं चत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्तेति चत्वं-
विषये निवृत्तात् ।

दीर्घाज्जसि इच्चि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न
 स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्य-
 पोह औडि नादिचौत्येव (७७प्र०) सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्व-
 सवर्णदीर्घं क्षतिर्नास्ति । तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं
 सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ।
 अलोऽन्त्यस्य (२८प्र०) । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं
 शङ्खादयः । धातोः किम् । हाहान् । टासवर्णदीर्घः ।
 हाहा । डे वृद्धिः । हाहै । डसिङ्सोर्दीर्घः । हाहाः२ ।
 ओसि वृद्धिः हाहौ । डी आङ्गुणः (४२प्र०) । हाहै । शेषं
 विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोर्प्याकार-
 लोपः क्वचित् अः । क्तः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोःपूर्वे
 सवर्णः (७७प्र०) हरी ।

जसि च । ७ । ३ । १०६ ।

ङ्खान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ।

हृस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

(७२) षकारात् नादिचौत्येव (७७प्र०) नेतीति इतीति च प्रथमबोरिति
 (७७प्र०) सूत्रस्यानुवर्णाङ्ग इतीत्यादि ।

(७३) जसि षेत्तल्ल सुसल्ल गुञ्च इत्तल्लनुवर्णाङ्ग सुत्तल्लसेत्तादि ।

ऋस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ (७४) । एङ्ङस्वादिति (८८. ४) सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरो । हरोन् ।

शेषो घसखि । १ । ४ । ७ ।

अनदोसन्ना (७५) ऋस्वो याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्वै । एकसंज्ञाधिकारात्कडे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६) । ऋस्वो किम् । वातप्रत्ये । यू किम् । मात्रे ।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७) । ७ । ३ । १२० ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाङ्किम् । मत्वा ।

घेर्ङिति (७८) । ७ । ३ । १११ ।

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । संख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पटौ । घेर्ङितौति गुणे कृते ।

(७४) ऋस्वस्येति सम्बुद्धौचेत्यतः (१२७. ४०) सम्बुद्धावित्यनुवन्त्याङ् सम्बुद्धाविति ।

(७५) यूप्युस्वावित्यतो (११६. ४०) यू इत्यनुवन्त्यं शेषपदार्थमाह्वानदीसंज्ञाविति ।

(७६) स्पष्टार्थमिति कङ्काराः कर्मधारये (१६५. ४०) इत्येतत्पर्यन्तस्य बुद्धिस्त्वत् स्पष्टतया तङ्गाभार्थमित्यर्थः ।

(७७) आङो नेति । अङ् घेरित्यतो (११०. ४०) घेरित्यनुवर्तते नाङुंसीति त नोक्तम् अद्यना कृतेनेत्यत्र उत्पत्त्यादिभूतया इकोऽऽसीति (१४२. ४०)

ह्रस्वोऽप्रसङ्गेन उंस्वाभावेन नाकाराप्रवृत्तौ तद्गुणविशिष्टमिति बोध्यम् ।

(७८) घेर्ङितौति । सुपि चेत्यतः (८२. ४०) सुपीत्यनुवर्तते तेन पटौत्यादौ ।

ङीवादीनां ङित्वेऽपि सुप्ताभावाच्च प्रसङ्गः ।

उसिङसोश्च । ६ । १ । ११० ।

एङो (७६) उसिङसोरतिपरि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ।

हरः । हरः । हर्याः हरीणाम् ।

अच्च घेः (८०) । ७ । ३ । ११६ ।

इदुङ्ग्रामुत्तरस्य डेरौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ ।

हर्याः । हरिषु । एवं ओपत्यग्निरविक्रियादयः ।

अनङ् सौ (७१) । ७ । १ । ६३ ।

सख्युरङ्ग्रामान्तादेशः स्यादसम्बुद्धौ सो परि । डिञ्चेल्य-
न्तादेशः (२६४०) ।

अलो न्यात् पूर्व उपधा । १ । १ । ६५ ।

अन्यादलः पूर्वो वर्ण उपवासंज्ञः स्यात् ।

सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ।

(७६) ङीति एङःपदान्तादमीति (५०४०) कृतम् अग्निपूर्वः (६०४०)

इत्यनः पूर्व इति बाहुवन्त्योऽङ् एङ् इत्यादि ।

(८०) अच्च घेरिति । इदुङ्ग्रामिति (११२४०) ङीदिति च (११२४०) कृत-

इवमनुवन्त्यं योजयन्नाङ् इदुङ्ग्रामित्वादि ।

(८१) अनङ् ङीति इत्युरङ्ग्रामुद्गाविति (१११४०) कृतमनुवन्तं तेन

बाहुवन्त्युद्गाविति पर्युद्गावात् कृत्वा ङीति प्रथमैकवचनपरम् न तु

सप्तमीवक्तृचनपरम् । अनङ्कित्वा नकारोर्ध्वं अकारस्यानुनासिकत्व-

प्रतिष्ठानादित्यम् ।

अनेनापुलिङ्गप्रकरणम् ।

१११

नामस्योपधाया दीर्घः (८२) स्वादसम्बुद्धो सर्वनामस्थाने

अष्टेक एकां प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ।

एकां प्रत्ययो यः सोऽष्टकसंज्ञः स्यात् ।

हल्ङाब्ध्यो दीर्घात् सुतिस्तृप्तं हल् ।

३ । १ । ३८ ।

हलन्तात्परन्दीर्घो यो व्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत् तदष्ट-
कं हल् लुप्यते । हल्ङाब्ध्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्
किम् । निष्कौश्याब्धिः । अतिखटुः । सुतिसीति किम् ।
अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्त्रं ग्रहणात्तिषीप्रहणञास्ति ।
अष्टकमिति किम् । विभर्ति । हल्किम् । विभेदः । प्रथम-
हल्किम् । राजा । नलोपो न स्यात् ऽ संयोगान्तस्योपधा-
सिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ।

संख्युरसम्बुद्धौ । ७ । १ । ६२ ।

संख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिङ् (८१) स्यात् ।

अचो ऽडिति । ७ । २ । ११५ ।

जिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य ङिति (८४) स्यात् । संखाद्यौ ।

(८२) सर्वनामिति । कुलोवे इत्यतो (८०४०) दीर्घ इति मोधवाया इति

(११२४०) अन्तश्चाहुवर्णाङ्गं नामस्येत्यादि ।

ऽ संयोगान्तस्योपेन लोपोपधावङ्गं तस्यादिङ्ङात् नलोपोपधाङ्गं
नलोपो नेति ।

(८१) मोतो षिदिङ्ङतो (११५४०) षिदिङ्ङहुवर्णाङ्गं षिदिङ्ङिति ।

(८४) अजनेदिङ्ङित्यतो (४०१२१४०) इतिरित्यहुवर्णाङ्गं इतिरिति ।

सखायः । सखायम् । सखायो । (१०८४०) विसंज्ञाभावात्
तत्कार्यम् । सखा । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य (८५) । ६ । १ । ११२ ।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ऊसि-
ऊसोरत उत् स्यात् । सख्युः । सख्युः ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुङ्गां (८६) परस्य ऊरोत् स्यात् । उकाराऽनुवृत्तिरुत्त-
रार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा
सुसखायौ सुसखायः । अनङ्घ्रिहङ्गावयोरङ्गत्वात्तदन्तेऽपि
प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति (८७) निषे-
धाऽप्रवृत्तेर्विसंज्ञा । सुसखिना । सुसखये । ऊसिऊसोर्गुणे
कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः ।
सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा । अतिसखा ।
परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखा-

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येतत्कारपर उच्चारणार्थः कृत उद्दिष्टतः (१२२४०) उद्दिष्टि

यकः प्रदानादतीत्यतः (५०४०) कृतीति ऊसिऊसोरेति (११०४०)

ऊसिऊसोरेति विभक्तिं विपरिचयन्याह ऊसिऊसोरत उद्दिष्टि ।

(८६) इदुङ्गांमिति (१२२४०) कृतयणां इ इदुङ्गांमिति उद्दिष्टयस्य

अर्थत्वात्तद्वानाहोसराच्चेति औतो विभक्तिर्न ऽपि न विभक्तौ तुका

(८८४०) इत्यस्यानित्यतायाः प्राप्नुकत्वात् उक्तसुकार्यमेवोच्चारणार्थः

तत्कारणेत्यम् ।

(८७) कृत्यतीति विरोधात्तद्वत्तेति विरोधाच्चतीति (१०८४०) कृत्यस्य

कृत्यीति विरोधाच्चविपत्त्यादित्यर्थः ।

बावित्यादि । गोष्ठत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्त्तते । सखीमति-
क्रान्तोऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाच्च
(२८२५०) टत् । हरिवत् इहानङ्गित्वे न भवतः गोष्ठियो-
रिति (३२२५०) ऋसत्वेन सखिशब्दस्य साचणिकत्वात् सख्य-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ।

पतिः समास एव (८८) । १ । ४ । ८ ।

पतिशब्दः समास एव विसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना ।
भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः (८९) ।

बहुगणवतुडति (९०) संख्या । १ । १ । ३३ ।

एति संख्यासंज्ञाः स्युः ।

(८८) पतिः समास एवेति । शेषो व्यसखीति सूत्रात् (१०९५०) नीलतुव-
त्याह विसंज्ञ इति । एवकारः बाधुत्वावधारणार्थः सतिपरायेषु
पतये सखिनेत्यादिप्रयोगस्याबाधुत्वेऽपि त्रिगङ्गाद्याव्याख्याजनादाविव
तत्तत्प्रयोक्तृणां बाधुत्वात् नैव दोषाभावस्येति तपोवत्तासद्व्ययन-
कावेऽस्मात् न दोषः स्नातस्त्रीत्यासाधूनाहृत्कार्येऽस्मात् दीप इति
नदीसंज्ञासूत्रमार्थं सटम् । यदेतद् ० ।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिभाषे इत्यन्तः (३३८५०) बहुलसंख्याव-
च्छिन्नसंख्येयविशेषप्रश्ने एव इतिप्रत्यय इतिमार्थे उक्तत्वादिति भावः ।

(९०) बहुगणयोनिर्यतविषयगतपरिच्छेदेऽस्मात्तामिनासंख्यात्वादितिदेशार्थं
बहुगणेति सूत्रं त्रित्वादिव्याख्यावर्धविशेषी बहुत्वादिति तस्मिन् वा-
च्येतिदेशो न बहुवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् । अत्र बहुवचनस्य
तद्विषय एव इतिर्ननु वातेर्वातिरित्युच्चादिकोऽपीति । बोध्यम् ।

इति च (६१) । १ । १ । २५ ।

इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (६२) लुक्लुप्तुः । १ । १ । २६ ।

लुक्, लु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

सङ्ख्यो लुक् (६३) । ७ । १ । २२ ।

सङ्ख्यः परयोर्ज्ञासोर्लुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (६४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । २२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८५०) गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । २३ ।

लुक्लुप्तु एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम-

(६१) इति चेति ज्ञान्ताः जडित्यनः (११२५०) जडिति बहुवचनेनः (११२५०) संज्ञेति बाहुवच्योऽङ्गं संज्ञेति ।

(६२) प्रत्ययलोपे अदर्शनं लोपः (२१५०) इत्यतोऽदर्शनमनुवच्योऽङ्गं प्रत्यय-
सादर्शनमिति लोपात् षट् संज्ञा प्रत्ययाङ्गस्यार्था ।

(६३) सङ्ख्य इति । सङ्ख्ययोः विहितान्ते (११८५०) जङ्गमोऽङ्गं लुप्तेति ।
इदञ्च गौके न प्रवर्तते इति भाषे स्मृतम् ।

(६४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययलोपसंज्ञा ज्ञानेऽपि पुनर्यङ्गं तदवयवे लोपा
न ज्ञादिति । सङ्ख्यमिति विवेकाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव
कार्यं न तु प्रत्ययलोपमिति विवेकोऽप्यन्यथः ।

इकार्यं न स्यात् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कती-
नाम् । कतिषु । अस्मद्युक्तसंख्यास्त्रिषु सरूपाः (८५) ।
विशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।
त्रिभ्यः २ ।

त्रैलोक्यः । ७ । १ । ५३ ।

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रया-
णाम् । गोणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रयीणाम् । वसुतस्तु
प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । त्रिशब्दो द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः (८६) । ७ । २ । १०२ ।

यवामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । (८७२) द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
(८७) । द्वौ२ । द्वाभ्यां३ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानामिति किम् ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायाम्, उपसर्जनत्वे च
नात्वम् सर्वार्थान्तर्गणकार्यत्वात् । द्विक्रमं कश्चित् । द्विः ।
द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्कास्तौऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये
तु परमद्वौ इत्यादि । ओङ्लोमिः । ओङ्लोमी । 'उङ-
लोमाः) । लोकोऽपत्ये षु बहुव्यकारी वक्तव्यः* । बाह्यादीषो
(४८८८०)ऽपवादः । ओङ्लोमिम् । ओङ्लोमी । उङ्लोमान् ।

(८८) उङ्लोमा इति विकृतिष्वेववीथककाराणां तुल्यत्वात् कविचिन्ता । यदान्त-
रङ्गिधामं विनाशदाहे किङ्कटिष्वेवावोक्तत्वात् सिद्धान्तात् ।

(८९) तदादीनाम इति । अटन वा विभक्त्यापि ततो (१११२०) विभक्ता-
विभक्त्युत्पत्तिं आदेशे उपसर्गयुक्तानामादाङ्गाकार इति ।

(८७) इतिर्वाचकारादीनामिच्छा ।

इतोदन्ताः वातप्रमौरिति उणादिसूत्रेण (८०४१२५०) माऊई-
प्रत्ययः कित्(८८) । वातप्रमिमौते इति वातप्रमौः । दीर्घा-
ज्जसि च(१०७५०)।वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमौः । अमि-
पूर्वः (८०५०) । वातप्रमौम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमौन् । वात-
प्रम्या । वातप्रमौभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वात-
प्रम्योः । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ऊौ तु सवर्णदीर्घः ।
वातप्रमौ । वातप्रमौष । एवं ययीपप्यादयः । यान्थनेनेति
ययीर्मार्गः । पाति लोकमिति पपोः सूर्यः । यापोः किट्टे
चेति(८०४१२५०)ईप्रत्ययः । क्तिवन्तवातप्रमौषब्दस्य तु अमि
शसि ऊौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि ।
एरनेकाच इति (११८५०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । बह्वः
श्रियस्यो यस्य स बहुश्रियसौ(८८) । दीर्घज्जन्तत्वाद्बहुव्रीहिविति
(१११५०) सुलोपः ।

यू स्वराख्यौ (१००) नदी । १ । ४ । ३ ।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गी नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रह-
णश्च । * । पूर्वख्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य-
मित्यर्थः ।

(८८) किङिति । तेन आतो लोप इडि चेति (८८४५०) आलोपः ।

(८८) बहुश्रियसौति ईवचचेति (४२६५०) न कम् ईवसोपसर्जनीकृतेति
वाच्यमिति (४२७५०) नोपसर्जनसुल इति इट्त्वम् ।

(१००) यू स्वराख्याविति । ईव् अच अविभक्तिवत्त्वेन निर्देशात् यू इति ।

क्तिवाविति वक्तव्ये स्वराख्याविसुक्तिर्नित्यस्त्रीत्ववगर्भम् ।

अन्वार्थ (१०१) नद्योर्द्वयः । ७ । ३ । १०७ ।

अन्वार्थानामन्वत्तानाञ्च ऋसः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहु-
श्रेयसि । शसि बहुश्रेयसीन् ।

आण्णद्वयः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडा (१०२) गमः स्यात् ।

आटश्च (१०३) । ६ । १ । ६० ।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रे-
यस्याः २ । नद्यन्तात्परत्वाद्नुट् । बहुश्रेयसीनाम् ।

ङे (१०४) रान्त्वद्वयान्वीथः । ७ । ३ । ११६ ।

नद्यन्तादावन्तामीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा
नुट् बाध्यते (१०५) । बहुश्रेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्त-
वातप्रमीवत् । अवन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिसन्धीः ।

(१०१) अन्वेति सुम्बुद्धौ सेत्वतः (१२७४०) सम्बुद्धाचिन्नुवर्तते । इह सुख-
पङ्कचसामर्थ्यात् शुचौ न प्रवर्ततेऽन्यथा शुच इष्येवोच्चेत ।

(१०२) चेङ्ङितीत्यतो (१०६४०) ङित्तीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिचयमाह
ङितामिति ।

(१०३) आटश्चेति । इको दक्षपीत्यतोऽपीति (१२५०) वृद्धिरेपीत्यतो वृद्धिरिति
(४१५०) आनुवर्त्याङ्गाचि परे इत्यादि ।

(१०४) ङेरिति वृत्त्यन्तेवचनं न ङ ङेर्यं (६१४०) इतिवचनस्यैवचनं
लिङ्गद्वयोः, क्तिवामिति (११२४०) निर्देशात् ।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति ज्ञते ङ आटि मचात् न प्रवर्तते वज्रवृत्ति-
व्यावाहितौ बोध्यम् ।

शेषस्यङ्गशेषसौवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरत्नां
ब्राह्मणः । कुमारी (१०६) । क्यजन्तादाचारकिबन्तादा
कर्त्तरि क्तिप् । हल्ङ्याविति (१११४०) सुलोपः ।

अचि (१०७) अभातुभुवां योरियङ्गुवङ्गो ।

इ । ४ । ७७ ।

अप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्ताधातोर्भूइत्यस्य चाऽङ्गस्य यङ्गुवङ्गौ
संज्ञादौ प्रत्यये परे । ङिङ्ङेति (२६४०) अन्तादेशः । आन्तर-
तम्यात् (२७४०) एरियङ्गु ओरवङ्गु । इतीयङ्ङि प्राप्ते ।

एर(१०८)नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । इ । ४ । ८२ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यइवर्णस्तदन्तो योधातुस्त-
दन्तास्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति
बण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि अस्मि च ।
कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यः । कुमार्याः २ । कुमारी-

(१०६) कुमारीति क्तिबन्तं प्रति ङङ्गस्योपवर्जनत्वेऽपि न कुलः गोप्तिवो
उपवर्जनक्षेति (१११४०) क्त्वे क्तिबोपवर्जनक्षेव कुलविधानात् एतद्वा
प्रधानत्वनालं नतुपवर्जनत्वं केनचित् क्त्वेन विहितमिति विषयः
तेन हरीतक्याः क्तेति वाच्ये तद्विस्तृतापि हरीतक्या अप्रधानत्वे-
ऽपि न कुलः ।

(१०७) अचीति । ओरिति धातोरेव विधेयत्वं बोधत्वाच्चतुर्भुवोरित्याव-
नेनाह इवर्णोवर्णान्ताधातोरिति ।

(१०८) एरिति हरी वक्षित्वेनो (१११४०) वक्षिति वक्षिषु धात्वन्तोऽपीति
धात्वन्तत्वं च बोधत्वाद्नुवर्त्तते इत्याह धात्ववयव इति ।

याम् । कुमायाम् । कुमाय्योः । प्रधोः (१०८) । प्रधो । प्रध्यः ।
प्रध्यम् । प्रध्यः । उच्यतीत्युच्योः । धातुना संयोगस्य विशेष-
णवादिह स्यादेव यण् । उच्यो उच्यः । हे उच्योः । उच्यम् ।
ऊराम् । उच्याम् । एवं याम्योः (११०) । अनेकाचः
किम् । नोः । नियो । नियः । अमि मसि च परत्वादिवङ् ।
नियम् । नियः । ऊराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् ।
सुत्रियो । यवक्रियो । गति (१११) कारकेतरपूर्वपदस्य
वण् नञ्चते । शुद्धियो । परमधियो । कथं (११२) तर्हि
दुर्धियो हसिक्कभिजेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता (११३) धीर्य-
यामिति विषये दुरित्यस्य धीयन्त्यति गतित्वमेव नास्ति ।
यत्किवायुक्ताः प्रादयस्तम्यन्ते न गत्व पसर्गसंज्ञाः । हसिक्क-

(१०८) प्रधीति प्रहृष्टं धावतीति कर्त्तृत्वे किण्व् प्रधीति प्रहृष्टा धीर्ब्रूतेति
विषये ह धीयन्त्यस्य निवृत्तौत्यात् प्रथमविष्कम्भश्चेति (११६४०)
तस्मा नदीत्यन्तादाय यथावन्मूलं कर्त्तव्यमिति विवेकः ।

(११०) अपयामाभ्यां नवनेरिति चत्वारम् ।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्वपदस्यभिन्नस्य न भवतीति निवृत्तये एतादृ-
शुद्धिर्वाविति शुद्धा धीर्ब्रूतेति विषये भावक्रियनधीयन्त्यस्य
वत्पदपतया तद्विषयेचक्षुः शुद्धस्य कथन्तुभूतार्थविवाचिनेष-
त्वामावेनाकारकत्वात् न वण् । शुद्धं ध्यायतीति वाक्ये ह कारदेवेति-
विवेकः । प्रहृष्टं ध्यायतीति वाक्ये ह प्रहृष्टः चानक्रियाया एवेति
वक्ष्यति बोध्यम् ।

(११२) कर्त्तव्येति दुष्टं ध्यायतीति इतिवाहुविभेतीति विषयविभवादेव यद्वा ।

(११३) दुःस्थितेति दुःस्थितौवाच्यदुष्टत्वं स्थितौ च विषये च न ह धीयन्त्यर्थे,
इति तत्किवाया अनतित्वमिति धारः ।

शब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृत्तिक-
सम्बन्धिनो (११५) भोः वृत्तिकभौरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ६ । ४ । ८५ ।

एतयोर्थेण न स्यादचि सुधि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ।
सखायमिच्छति सखीयति ततः क्षिप् । अज्ञोपयलोपो ।
अज्ञोपस्य खानिवत्खाद्यणि प्राप्ते । कौ लुप्तं न स्थानिवत्* ।
एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायो ।
सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात् (६०४०) परत्वाद्यणि प्राप्ते ।
ततोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बन्धाविति (१११४०) प्रवर्त्तते । सखा-
यम् । सखायौ । असि यण् । सख्यः । सह स्तेन वर्त्तत इति
सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः ।
सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्या-
दिति (११२४०) दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः ।
सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । क्षाममिच्छतीति क्षामीः ।
प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङसोर्यण् । नत्व-
मन्वयोरमिच्छत्वात् ख्यत्यात् (११२४०) इत्युत्त्वम् । लूत्युः । क्षुत्युः ।

(११४) नेहेति । ततश्च सम्बन्धाभावात्पक्षेण वक्तव्यः ।

(११५) वृत्तिकसम्बन्धिनोऽपि पूर्वपदोत्तरभाजनोपः शाकपार्थिव इत्यादि
भावः ।

(११६) न भूसुधियोऽिति वृत्तिकुटुम्बस्य प्रबन्धोपस्थितत्वाद् एनेकाप इति
(११८४०) लोः लुप्तेति (११९४०) एषावेनेहं वाचते ।

प्रक्षीयः । शक्नीयते । शक्नीः (११७) । पक्षीः । इयङ् ।
शक्नियो । शक्नियः । कसिङ्कसोः शक्निय इत्यादि । इति
ईदन्ताः । शङ्खरिवत् । एवं विष्णुवायुभात्यादयः ।

हृज्वत् क्रोष्टुः (११८) । ७ । १ । ६५ ।

क्रोष्टृमृजस्तेन तुल्यं वर्तते असम्यङ्को सर्वनामस्थाने परे
क्रोष्टृशब्दस्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

कृतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङी सर्वनामस्थाने च परे कृतन्ताऽङ्गस्य गुणः (११६) स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

कटुशन स्मृदंशोऽनेहसाञ्च । ७ । १ । ६४ ।

(११७) शुक्रोरिति शुचःकः पक्षो व इति निष्ठा तस्य कत्वान्ते । धातोः चं
योगपूर्वकाच्च यच्चिति (११८४०) व्यात्यस्ताभवेन न उदिति बोध्यम् ।

(११८) क्रुण व्याख्याने रोदने चेत्यङ्गात् चित्तिगमोऽद्यादिना (४०१८७४०)
क्रीडादिके तुनि क्रोष्टृशब्दः त्वि ह क्रोष्टृशब्दः द्वावपि ष्ठगालयाचकौ
हयोरप्यभिधेयैश्च सर्वत्र प्रयोगे प्रचक्षते कस्यस्यैव नामस्थाने क्रियाच्च
हजल एव हनीयाद्यादि ह उभयवचनान् व्याप्तादौ तुल्येन एवेति
प्रयोगनियमार्थं लिख्यती प्रवर्त्तते । क्रोष्टुरिति प्रचक्षैकवचनम् । प्राधा-
व्यात् व्याख्यानाच्च रूपानिर्देशार्थं वक्ष्येयमिति बोध्यम् । सर्व-
नामस्थाने वाचस्पदुद्दिष्टि (११०४०) दूतस्त्वेषामिति व्याख्यानात् ।
(११९) क्वण इति क्वणस्य शुच इत्यतो (१०८४०) शुच इत्यतुर्वर्त्तते तपरकई-
चनमुक्त्वहोर्हकारवारचार्थम् ।

अदन्तानामुपधायादीनाञ्चानङ्(१२०)स्वादसंख्यौ सो ष ।

अमृन्तृचञ्चलनमृनेटृत्वष्टृचत् होटपोट
प्रशास्तृणाम् । ६ । ४ । ११ ।

अवादीनामुपधाया दीर्घः स्वादसंख्यौ सर्वनामस्थाने परे
(१२१) नम्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पिट्
भ्राट्प्रभृतीनां न । उहाट्ग्रह्यस्य भवत्येव । समर्थसूत्रे
उहातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारो ।
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारो । क्रोष्टून् ।

विभाषा दृतीयदिष्वचि । ७ । १ । ६७ ।

अजादिषु दृतीयादिषु क्रोष्टृर्वा दृष्यत् । क्रोष्टा । क्रोष्टे ।

अत उत् (१२२) । ६ । १ । १११ ।

अदन्तान् कसिकसोरतिपरे उकार एकादेशः स्वात् ।
रपरत्वम् ।

रात्मस्य । (१२३) ट । २ । २४ ।

(१२०) अमङ् कविनि कलं (११०४०) वस्तुरवम्बुहो (११२४०) दन्ततोऽदन्त-
मुदाविति वाचस्पत्यं व्याचष्टेऽनङिति ।

(१२१) द्रुकोपे दीर्घे दन्ततो(८०४०) दीर्घे इति मोषधाया रात्मनः(१६०४०)
उपधाया इति सर्वनामस्थाने वाचस्पत्याविति(१११४०)कलमुदावर्तने ।

(१२२) अत उत्ति । कसिकसीरति(११०४०)कलम्, रकः वदन्त्यादीनाम्नः
(६०४०) अतीति वाचस्पत्ये ।

(१२३) रादिनि । अलं संयोगात्सोपेयैव विद्वां रात्मस्येति निबधाय उपान-
विशेति (४४५४०) निर्देशान् रादेश उक्तेति विधरीतनिबन्धेन ।

रैकाक्षयोगान्तस्य सख्यैव खोपो नात्यस्य । रैकस्य विसर्गः ।
 क्रोटः । अस्मि परत्वात्तृत्वभावे प्राप्ते* गुमचिरतृत्वभावेभ्यो
 नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन (१२४)* । क्रोटूनाम् । क्रोटुरि ।
 क्रोटो । पक्षे हलादौ च शभवत् । इत्यदन्ताः । ह्रस्वः ।
 ह्रस्वो । ह्रस्वः । ह्रस्वम् । ह्रस्वो । हुह्रनित्यादि । अति-
 चमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । शेषम् किवन्तवातप्रभो-
 वत् । हे अतिचसु । अतिचम्बै । अतिचम्बाः । अतिचमूनाम् ।
 अतिचम्बाम् । खलपूः ।

ओः सुपि (१२५) । ६ । ४ । ८३ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वी न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तद-
 न्तस्याऽनेकाक्षोऽङ्गस्य यन् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकोट-
 पूर्वपदस्य यन् निश्चते । खलप्यौ । खलप्य इत्यादि । एवं
 सुल्वादयः । अनेकाक्षः किम् । लूः । लुवौ । लुवः । धात्ववय-
 वेति किम् । उलूः । उलूवौ । उलूवः । असंयोगपूर्वस्य
 किम् । कटप्रवो । कटप्रवः । गतीत्यादि किम् परमलुवौ ।
 सुपि किम् । ललुवतुः । लुभूः । न भूसुधिवीः (१२४) । लुभुवौ ।
 लुभुवः ।

(१२४) गुमचिरिति । एकोपीति (१२४) नुट्, अचिर क्त इति (१२४) ।
 रः ह्रस्वभावेति (१२४) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाधने पूर्व-
 विप्रतिषेधेन पूर्वैव नुटा परेण विप्रतिषेधात् बाधात् तद्वान् कलां
 नुटा भविष्यन्ति ।

(१२५) ओः सुपि । एकोपीति इति (१२५) अङ्गमेति । एवं निश्चय-
 बाधनित्यननुपसर्गे इत्याद्येनाह धात्ववयवेति ।

वर्षाभ्यस्य(१२६) । ६ । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्यो । वर्षाभ्यः । दृश्-
 तोति दृश्ः (१२७) । अद् दृश् जम्बूकफेल्कूर्कभूदिषिरिलु-
 णादिसूत्रेण(३०१८६४०)व्यत्यादितः । दृश्नी । दृश्नुः । दृश्मू ।
 दृश्नी । दृश्मून् । शेषं ह्रस्वत् । दृश्निति नान्तो हिंसार्थेऽव्यये
 भूवः क्तिप् । दृन्भूः । दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः* ।
 दृन्भ्यो । दृन्भ्य इत्यादि । खलपूर्वत् । करभ्यो । करभ्यः ।
 दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्यो ।
 कारभ्यः । पुनर्भूयैर्गिकः पुंसि । पुनर्भाविष्यादि । दृन्भू-
 काराभूयद्भ्यो खयंभूवत् । इत्यूदन्ताः । धाता । हे धातः ।
 धातारो । धातारः । ऋवर्णाक्षस्य णत्वं वाच्यम्* । धातृणा-
 मित्यादि । एवं नम्रादयः । उद्गातारो । पिता । व्युत्पत्ति-
 पक्षेऽपि नम्रादियङ्गणस्य नियमार्थत्वात् दीर्घः । पितरौ ।
 पितरः । पितरम् । पितरो । शेषस्याहवत् । एवञ्जानाह-
 आत्मादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ६ । ४ । ६ ।

नृशब्दे तस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् । इति

(१२६) वर्षाभ्यस्येति । न भूदृष्टितेरिति(१०६०)निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्कालस्य
 वामुदृष्टितं वक्तव्यं यद्वक्तव्यं वाच्यं इति । नकारोऽनुक्तवत्तद्व्याप्यः
 तेन दृन्भूदृष्टवः इत्येति शक्तिं बोद्धव्यं तत्पूर्वोऽपि भूयद्भ्योपाद्यः ।

(१२७) दृश्निति अस्मैवादिभिरनन्ता धातृत्वमात्रेण नोपलभ्यते ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति कुप्यन्तीकं वाचीति ईज्(८७४०)वामुदृष्टितं वक्त-
 व्यं नृशब्देनः अभवचेति(६१४६४०)वामुदृष्टितं नृशब्देन नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः । कृ त् अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैक-
ल्पिकाऽतिदेशादिष्वे रपरत्वम् । कीः । कीरौ । कीरः । तीः ।
तिरौ । तिरः । इत्यादि गौर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुश्चन इति
(१२१४०) ऋतो ङीति (१२१४०) च तपरकरणादनङ्गौ न । कृः ।
क्री । कः । कृम् । क्री । कृन् । क्रा । क्रे । इत्यादि । इति
ऋदन्ताः । गन्तृयङ्कृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका ।
गुणविषये तु लपरत्वम् गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।
गमन् । गम्ना । गम्ने । ङमिङ्मोस्तु । ऋत उदिति (१२२४०)
उत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (३६४०) लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति ऋदन्ताः । सेः । सयौ । सयः । अतृतेः ।
अतृत्यौ । अतृतयः । इत्येदन्ताः ।

गोतो णित् । ७ । १ । ६० ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं (१२८) णित्त्वात् । गोः ।
गावौ । गावः ।

औतोऽमृशसोः । ६ । १ । ६३ ।

आ औत इति छेदः । ओकारादमृशसोरचि परे आकार
एकादेशः स्यात् । यसा साहचर्यात् सुवेव भम् गृह्यते नेह ।

(१२८) एतोऽखर्वनामस्थाने णितः (१६१४०) खर्वनामस्थाने इत्यनुगच्छ
विभक्तिं विपरिचययच्छच्छ खर्वनामस्थानमिति ।

अचिनवम् (१३०) । असुनवम् । गाम् । गावो । गाः । गवा ।
 गवे । गोः । इत्यादि । ओतो षिदिति वाच्यम्* । विहित
 विशेषणम्* । तेन । सुयोः । सुयावो । ओकारान्तादिहितं
 सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानान्नेह । हे भानो ! भानवः ।
 सः शब्दः स्मृतो येन सः स्मृतोः । स्मृतावो स्मृतावः ।
 स्मृताम् । स्मृतावो । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रावो ङलि (१३१) । ७। २। ८५ ।

रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्यादिति विभक्ती । राः । अचि
 (५०) आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः ।
 राया । राभ्यामित्यादि । इत्योदन्ताः । ग्वाः । ग्वावो ।
 ग्वावः । ग्वावम् । ग्वावो । ग्वावः । इत्यादि । ओतोऽम्-
 प्रसोरिति (१०५३०) इह न प्रवर्तते । ऐशौ (१३०) च सूत्रेण
 ओदीतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ।

(१२०) अचिनवमिति चिनोतेः नोर्नुच्चे ओकारान्ततया तत्परक सङ्कोऽनो
 ऽपि नरे वा भूदिति ।

(१२१) रावौ ङलीति । अचन वा विभक्ताविभक्तः (१३२३०) विभक्ता-
 विभक्त्युपलब्धि इति विभक्तापिति । ङङोदापितर्कः ।

अजन्तसौलिकप्रकरणम् । १२७

रमा ।

औङ् आपः । ७ । १ । १८ ।

आवन्तादङ्गात्परस्यौङ् शी (१) स्यात् । औङित्योकार-
विभक्तेः संज्ञा प्राचाम् । रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।

आप एकारः (२) स्मात्सम्बुद्धौ । एङ्ङादिति (८८५०)
सम्बुद्धिलोपः । छे रमे । छे रमे । छे रमाः । रमाम् । रमे ।
रमाः । स्तोत्वान्नत्वाभावः ।

आङि चापः (३) । ७ । ३ । १०५ ।

आङि ओसि च परे आवन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याङापः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य डिदचनस्य (४) याङागमः स्यात् । वृद्धिरेचि-
(४३५०) । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः २ । रमयोः रमा-
याम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

(१) औङ् आप इति । अशः शीलतः (८४५०) शीतिपदमहवर्णाङ् शीति ।

(२) वङ्गवचने आलोहितः (८१५०) एदिति आङि चाप इत्यतः, आप
इति बाहुवर्णाङ् आप एकार इति ।

(३) आङि चाप इति चकारेच ओचि वेत्यतः ओचि (८४५०) वङ्गवचने
आलोहितः, (८१५०) एदिति बाहुवर्णाङ् ओचि वेत्यादि ।

(४) वेङ्कितोक्तौ (१०८५०) कितोक्तमर्थं विभक्तिं विपरिचयमाह ।
किञ्च वेति ।

सर्वनाम्नः स्याद्दृष्टव्यम् । ७ । ३ । ११४ ।

।वन्तात् सर्वनाम्नः परस्य क्तितः स्याट्(५) स्यादापञ्च क्लृप्तः ।
।टोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य(६)पूर्वाऽन्त-
न ग्रहणात् आमि सर्वनाम्न इति (६७४०)सुट् । सर्वासाम् ।
र्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विखादय आबन्ताः ।

विभाषा(७)दिक्समासे बङ्गव्रीहौ । १।१।२८

त सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्ना-
।न्यन्तराले इति (४११४०)(८)प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य
हणाग्नेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उद्गुग्धायास्तस्यै उत्तर-
रायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेः (६८४०)नेह अन्तरायै नगर्थे ।

विभाषा द्वितीयाहतीयाभ्याम् । ७।३।११५।

-
- १) याडाप इत्यत्र व्याप नस्य तत्पूर्वे सुहृत्तद्धितबाहुवर्धनादाह आबन्ता-
दिति क्तित इति च ।
- २) आबन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्याशङ्काह एका-
देशस्येति टापा सङ्गादन्तसर्वनामैकादेशस्येत्यर्थः । पक्षणात् सर्व-
नामशब्देन पक्षणात् । किङ्कविशिष्टपरिभाषणा सर्वनामत्वमित्येव तु
उच्यते ।
- ३) विभाषेति । सर्वादीनि सर्वनामानोक्ततः (६५४०) सर्वनामानोक्तबहुवच-
योग्यमनया योजयन्नाह सर्वनामतेति ।
- ४) दिक्समास इति दिक्शब्दस्यार्थं निश्चितं सनाको दिक्समासो न
त्वन्वविध इति इयंविदुषाह दिग्नामान्यन्तराले इति ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् । १२८

आभ्यां क्तितः (८) स्यादापच क्तस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम्
 तीयस्य क्तित्स्वपसंख्यानात् (१०२पृ०) । द्वितीयस्य द्वितीयायै
 द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम् ।
 शेषं रमावत् । एवन्तृतीया । अस्वार्थनद्योर्क्तस्वः (११७पृ०) । हे
 अस्व । हे अक्क । हे अक्क । असंयुक्ता (१०) ये डलकाम्नादताञ्ज
 क्तस्वः । हे अस्वाले । हे अस्वाडे । हे अस्विके । जरा । जर-
 सो । श्रीभावात्परत्वाज्जरस् । आभि लुटः परत्वाज्जरम् ।
 जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वप्रतिषे-
 धेन श्रीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताशायित्य
 जरसो इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्या-
 निवज्ञावेनावन्ततामाश्रित्य षोडश आपः (१२७पृ०) आङि चापः
 (१२७पृ०) याङापः (१२७) क्तस्वनद्यापः (८४पृ०) डेराम् इति (१२७पृ०) च
 पञ्चाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं नमस्निशपृत्स्व, तत्राऽप्यनखिधावि-
 त्यक्तेः (१२७पृ०) न भवन्ति आ आविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः
 सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङादि (१११पृ०) सूत्रेऽपि आ आप् ङो
 ई इति प्रश्लेषादतिखटुः निष्कौशाभिरित्यदि सित्तेर्दीर्घग्रहणं
 (११) प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखटुः येत्यत्र स्वाययमाकारत्वं

(८) वेङ्किलीकृतो (१०८पृ०) द्वितीयलुक्त्वं ण्या विपरिचयस्य च यादाप
 इत्यनः (१२७पृ०) आप इति, सर्वनाम्नः स्यात् ऋत्स्वत्वेत्यतः (१०८पृ०)
 आङिनि लुक् इति बाहुवर्थाङ् क्तित्त्वादि ।

(१०) अस्वार्थं ह्यचरं दरीति भाष्योक्तेर्ह्यचरस्यैवास्वार्थस्य यङ्त्वं नाग्येवा-
 नित्यादेशेन कलिङ्गवाङ्मासंयुक्ता इति ।

(११) दीर्घग्रहणं व्यापृत्तानिबोदीर्घमिदं आदेशो 'न क्कानिवदित्यर्थे'
 द्यावप्यङ्ग्येऽदीर्घ इति १११५.६ सूत्रस्ये । वाचिके इति बोध्यम् ।

स्थानिवद्भावेनापत्वञ्चाश्रित्य याट् स्यादिति बाध्यम् । आबन्तं
यदङ्गन्ततः परस्य याङ्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये (१२)
तदादिनियमात् । पट्दिति (१०४५०) नासिकाया नस् । नसः ।
नसा । नोभ्यामित्यादि । पञ्चे सुटि च रमावत् । निशायाः
निश् । निशः । निशा ।

अञ्चभ्रस्जसृजमृजयनराजभाजकृशां षः । ८

। २ । ३६ ।

अद्यादीनां समानां कृशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्जलि-
पदान्ते (१३) च । षस्य जश्त्वेन ङकारः । निङ्भ्याम् ।
निङ्भिः । सुपि ङःसीति (६४५०) पञ्चे भुट् चत्वं चर्त्तस्याऽसिङ्-
त्वात् (६४५०) च यो द्वितीया इति (६४५०) टतयोष्ठयो (१४)
न, न पदान्तादोरिति (५८५०) न ण्वत्वम् । निट्त्सु । निट्सु ।

(१२) उपसर्जनेति । अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिसादादेशदन्तस्य
पङ्कशमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिविनिवसाभावादिति कङ्-
थ्यस्यावन्तत्वेन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकसक्तं तथा च
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न इति चानुपसर्जने स्त्रीप्रत्यय एव तदा-
दिनियमप्रतिषेधो न त्वुपसर्जनेऽपीत्यर्थो वाच्यः कश्चेति भावः ।

(१३) अञ्चेति अञ्चो अञ्चीत्यनो (७४०५०) अञ्चीति अञ्चोऽन्वोगाद्योरन्ते वेत्ततः
(१६१५०) अन्त इति चानुवर्त्य जोष्यत्वात्पक्षैवान्त इत्याह अञ्ची-
त्यादि । अन्त राजपङ्कशेनैव भाजकाभेऽपि भाजपङ्कशसर्ववहुपङ्कशे
नावर्त्यकक्षेति परिभाषाद्योक्तमात्र । तथाच भाजपङ्कराजभागस्थानवर्-
त्तत्वाच्च राजपङ्कशेन तन्नामः कार्यकराजवत्स्यैव पङ्कशादिति बोध्यम्

(१४) टतयोष्ठवाचिनि भुङ्गभावपक्षे ङकारस्य ङङीरः भुट्प्रक्षेपे न ङकारस्य
चकार इति विशेषः ।

षट्ठोः कः सि । ८ । २ । ४१ ।

षष्ठ्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति (१५)
जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित् (१६) व्रथादिस्त्रे दादेशातो-
रिति (१४६४०) सूत्राद्दातोरीत्यनुवर्त्तयन्ति । तस्मिन् जश्त्वेन
जकारे । निजभ्याम् । निजभिः । जश्त्वं यत्वं चत्वं ।
निचश्च । चोः कुरिति (१६५४०) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्या-
सिद्धत्वात् । मांसपृतनामानूनां मांसपृतस्त्वो वाच्याः * ।
शसादो वा । पृतः । पृता । पृङ्गाम । पत्ने सृष्टि च रमावत् ।
गांषा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वाच्चत्वा-
भावः । मतोः । नात्वञ्च । मत्या ।

ङिति (१७) ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ।

इयङुवङ् स्यानो स्त्रीशब्दभिन्नी नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूती, ऋषी
च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । आण-
नद्याः (११७४०) । मत्यै-मतये । मत्याः मतेः २ । नदीत्वपक्षे
अदीदिति ङेरीत्वे प्राप्ते ।

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् पकारस्य स्थाने इत्यर्थः कते तु जणि
प्राप्तिरेव नास्ति अतस्त्रिभौ (१३४०) इत्युक्तेरिति भावः ।

(१६) केचित्त्विति । दादेशातोरीति (१४६४०) चातृपदस्य एकावो वयोमप्यल्ल
(१४६४०) अनुवर्त्तयितव्यता मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः ।

(१७) ङित्येति काल् वाक्यद्वयमाद्ये यू क्त्वास्त्विति (११६४०) कस्त्रीणि
इयङुवङ् स्यान्वाति, वेति च (१३५४०) तत्तत्तत्तदादनुवर्त्तते अन्ते तु
यू इति, क्त्वास्त्विति, वेति चानुवर्त्तते इत्याद्येनाह इयङित्यादि ।

इदुङ्गगम् (१८) । ७ । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्गां परस्य छेराम् स्यात् । पक्षे अ-
स्य वेः (११० पृ०) । मत्याम् मतौ । एवं श्रुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिष्ठचतसृ । ७ । २ । ६६ ।

स्त्रीलिङ्गयोरितयोरितावादेशौ स्तौ (१६) विभक्तौ परतः ।

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ।

तिष्ठचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घो
त्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्यः २ ।
आमि नुमचिरिति (१२३ पृ०) नुट् ।

न तिष्ठचतसृ (२०) । ६ । ४ । ४ ।

एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिष्ठणाम् । तिष्ठषु । स्त्रिया-
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्तीणि वा यस्याः
सा प्रियत्रिः । इत्यादि मतिवत् । आमि प्रियत्रयाणामिति

(१८) इदुङ्गगामौदञ्च वेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन लिधा विभज्य सूत्र-
लयं कल्पितम् तेन छेरामित्यतो (११० पृ०) नदीति, छेरिति,
आमिति च, पदलक्षणमुक्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि ।

(१६) लिचतुरोरित्यत्र अट्ठञ्च् आ विभक्त्याभित्यतो (१६३ पृ०) विभक्त्याभित्यनुवर्तते
स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीनिष्ठसंख्याबोधकयोरित्यर्थः
तेन लिचतुःषट्त्वोः पुंनपुंसकत्वेऽपि सप्तदायस्य स्त्रीबोधकत्वेनाऽङ्ग-
तया नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम् ।

(२०) तिष्ठचतसृ इति कुप्रचयी द्विवचनं पदं नाकर्तित (६४ पृ०) सानुवृत्तिर-
ननुवर्तते तदाह नामि दीर्घे इति ।

विशेषः । प्रियास्त्रिस्तो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसाः । प्रिय-
तिस्त्री । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमिथादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य
तत्कलम । प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन (११४४०) प्रत्ययलक्षणा-
भावात् तिस्रादेः । न लमतेति (११४४०) निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे
प्रियतिस्रः । राटेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिस्रणी ।
प्रियतिमृणि । तृतीयादिषु (१४१४०) वक्ष्यमाणपञ्चङ्गाविकल्पा-
त्प्रात्यर्थायेण नमरभावौ । प्रियतिस्रा प्रियतिस्रणा इत्यादि ।
हेरत्वे सत्याप् । हे २ । हाभ्याम् ३ । हयोः २ । गौरी ।
गौर्योः गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्यः । इत्यादि ।
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि
ग्रहणादनङि (११०४०) णिङ्गावे (१११४०) च प्राप्ते । विभक्तौ (२१)
लिङ्गविशिष्टग्रहणम् । मखी । सख्यौ । सख्यः इत्यादि
गौरीवत् । अष्ट्यन्तत्वात् सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषङ्गौरीवत् ।
एवन्तरीतन्त्यादयः । स्त्री हे स्त्रि ।

स्त्रियाः । ६ । ४ । ७६ ।

स्त्रीशब्दस्य इयङ् (२२) स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियो । स्त्रियः ।

वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ।

अभि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात्-स्त्रियाम् । स्त्रीम् ।

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्यङ्गत्वं एतच्च
बुधोरनाकाविति सूत्रभाष्ये प्रतिनिमित्तं बोध्यम् ।

ऋषिर्बुधेति (४४१२४०) ईप्रत्ययान्तत्वात् न ङीवन्ता ।

(२२) अथ बुधालिङ्गादिङ्गमात् (११८४०) इयङ्गानुवर्तते स्त्रीशब्दः-
स्त्रीकारान्तादपीत्यनुवर्तते इत्येताद्वैवर्तिकेति ।

स्त्रियो । स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।
 स्त्रियोः परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रिणाम् । स्त्रियोः ।
 स्त्रोषु । स्त्रियमतिकान्तः । अतिस्त्रिः अतिस्त्रियो ।
 गुणना (२३) भावौत्वमुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।

क्लृवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ १

जसि च (१०८५०) । अतिस्त्रयः हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियौ । अति-
 स्त्रयः । वामशसोः (११२५०) । अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम् । अति-
 स्त्रियौ । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रोन् । अतिस्त्रिणा । वेर्ङितीति
 (१०८५०) । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अति-
 स्त्रीणाम् । अश्च वेः (११०५०) । अतिस्त्री ।

(२४) ओस्त्र्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नाऽन्यत्र स्त्रियाः पुंस्त्वपसर्जने ॥ २

अतिस्त्रि । क्लृवे तु नुम् । अतिस्त्रिणौ । अतिस्त्रीणि । अति-
 स्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ऊँ प्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुं वङ्गावात्
 (११२५०) पक्षे प्राग्वद्गुपम् । अतिस्त्रये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २
 अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि ।

(२१) गुष्मनेत्यादि । जसि चेति (१०८५०) वेर्ङितीति च (१०८५०) गुष्मः आङो
 नेति (१०८५०) नामावः कश्च वेर्ङित्यौचं (११०५०) क्लृवनद्यापोनुङिति
 (८४५०) नुट्पेतैः कार्यैः परत्वास्त्रीबलात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते
 इत्यन्यत्रः । इकोऽपीति (११२५०) नुमा चकारात् च एव बाध्यते इत्यर्थः ।

(२४) पूर्वकारिकोक्तवाचविषयं परितृप्त्येवादेशविषयकाह कोऽप्यिति
 अजादौ च इयादेशो विहितः च उपसर्जने उपसर्जनतया ङिति
 विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य कोऽप्यदिपु वङ्गत्वेन भवति नामान्तं गुष्मादि-
 भिक्षोः नु इत्यङो बाधनादिति भावः ।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत् । शसि । अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया ।
 ङिति ङस्त्वयेति (१३१५०) ङस्त्वान्तत्वं प्रयुक्तो विकल्पः । अस्तीति
 तु (२५) इयङ्वङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्ध-
 म्येव चानुवृत्तेः । दीर्घस्यायं निषेधो नतु ङस्त्वस्य । अति-
 स्त्रियैः अतिस्त्रिये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रीणाम् ।
 अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्रो । श्रीः श्रियो । श्रियः ।

नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री । १ । ४ । ४ ।

इयङ्वङ्ङोः (२६) स्थितिर्गयोस्तावीदृती नदीसंज्ञौ न स्त्री नतु
 स्त्री । ज्ञे श्रीः । श्रियो । श्रिये श्रिये । श्रियाः-श्रियः ।

वामि । १ । ४ । ५ ।

इयङ्वङ्ङस्थानौ स्त्र्याख्यौ य वामि वा नदीसंज्ञौ स्त्री नतु

- २५) ङिति तुल्येति इत्थं तुल्ये वर्णविधयेऽप्यस्त्रीत्वस्य सम्भवाद् स्त्रीय-
 द्वावयवमिदं वर्णानादित्यर्थसाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याहङ्गाङ्
 अस्तीति त्विति । तत्र वीजमाङ् तत्सम्बन्धस्यैवेति ।
- २६) नेयङिति अत्र स्थितिरपञ्चमरूपा तेन ज्ञे प्रीतिवादे निषे-
 धात् तुल्यः अत्र यङोऽस्तितावपि अजादौ तत्सम्भवाद् । सा च बाध-
 काविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकटा भीः प्रभीतिवादी एतन्नेकाव-
 दत्यपवादेन (११८४०) बाधत्वेन इवङ्ङोर्बाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इव-
 ङान्तत्वात् नवाच नदीकाव्याचवेऽङ्गे बाधकावाचिनेवङादिस्थितिर्यस्य
 कश्चिदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति कश्चिन्नयनएव प्र-
 कटा भीः प्रभीतिवादावयवधीयङ्स्थ नदीत्वं तदुक्तं भावे इव-
 ङादिप्रतिषेधे यङ्स्थानप्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति अत्रयवकोऽव्यादि-
 स्थानत्वादिति आधी प्रभ्यै इति सिद्धन्तु अङ्गद्वयपङ्चादवस्था-
 न्मन्वेदरी भवतस्तत्त्वेन पङ्क्तं न चेद्वङ्ङकोऽनुवति ।

स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियि-श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु (२७)
 वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि
 स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् लिङ्गा-
 न्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुंवद्रूपम् (२८) ।
 प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत् । अमि शसि
 च । प्रध्यम् । प्रध्यः इति विशेषः । सुष्ठुधीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति
 वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

२७) प्रधीशब्दोति प्रकृतं ध्यायतीत्यर्थकस्योत्तर्यः तत्र च कैयटोक्तमित्य-
 स्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरनः स्त्रीविषयावेव यौ
 यू नित्यमिति भाष्ये एकारोभिन्नकमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविष-
 यादित्यर्थः नित्यमित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः खलु कटप्रूप्या-
 मन्धीप्रभृतिशब्दानां क्रियाशब्दतया ऽसि स्रज्वा वृत्तिः ऽसं यत्त-
 त्वाङ्ग्यरहितत्वाच्च न चर्मेत्यौचित्यात् कतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्री-
 बोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंसवाधात्पमिति पदान्तरं विनाऽपि
 तथात्वमिति विवेकः ।

२८) पुंवद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्रोतनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव क्रिया-
 मपि नदीत्वाभीवादिति भावः ।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदवृत्तिविग्रह इत्यर्थेन प्रकृष्टा
 धीर्यस्या इति वङ्गरीहरेरपि संयङ्गस्यैव तत्पदवृत्तितात् उभय-
 स्यादस्येव मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे वङ्गरीवृत्तिरिति प्रथमविग्रहप्रत्यक्ष
 (११६४०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेवृत्तिरिति निग्रेषस्त भाष्योक्तरीत्या-
 ऽन्ताप्रवृत्तेरिति भावः ।

३०) श्रीवदिति क्रियामिति शेषः । विविहस्यैवङ्गुलान्त्येन जिहामो-
 र्विकल्पस्यान्त्य निग्रेषस्त च प्राप्तः । पुंवि त्वीटयवङ्गीहो न नदीत्यं
 नेवृत्तिप्रवयवस्य निग्रेषः सुष्ठुवावयवस्य चाप्राप्तेरिति भावः ।

अजन्तस्तौलिङ्गप्रकरणम् । १३७

पुंवत् (३१) । सुष्टु धीरिति विग्रहे तु (३२) श्रिवदेव ।
ग्रामणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुन्यन्तया पदा-
न्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपदादेरपि पुन्यन्त-
मौत्सर्गिकस्वोध्यम् । धनुन्मतिवत् ।

स्त्रियाञ्च (३३) । ७ । १ । ६६ ।

स्त्रीवाचो क्रीष्टुशब्दस्तजन्तवद्रूपं लभते ।

ऋदन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रीडौ ।
क्रीडौ । क्रीड्याः । वधूर्गौरोवत् । भ्रूः श्रिवत् । हे सुभ्रूः ।
कथन्तर्हि (३४) हा पितः कामि हे सुभ्रू इति भट्टिः । प्रमाद
(३५) एवायमिति ववहः । खलपूः पुंवत् । पुनर्भूः । दन्-

(३१) अतान्ते पुंवदिति सुष्टु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कैयटमते तस्य
विङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंशेव स्त्रियामपि नदीत्वं
वाञ्छीति भावः ।

(३२) सुष्टु धीरिति विग्रहे इति रेहशपदपठितविग्रहे इत्यर्थेन पूर्ववत्
वङ्गम्रीदेरपि संप्रत्ययत्वा च वङ्गम्रीदाववयवस्य, कर्मधारये सप्तदायस्य,
नेवङिति निशेषस्य द्विदामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः ।

(३३) अत्र हल्वात् क्रीष्टुरिति (१२१४०) ऋदन्तेनाहुवर्त्तते न तु सर्वनामस्थान
इत्यपि तत्राले सुल्लवैयङ्गीयते ।

(३४) कथमिति नेवङित्यनेनावयवस्य सप्तदायस्य च नदीत्यनिशेषात् प्रश्नः ।

(३५) प्रमाद इति विरङ्गपीडितस्य राजस्यैवावधानस्य च प्रमादो न तु
करीः च च काव्ये विरङ्गमोवयवतया तुल्यार्थेन कविना तत्रा निबद्ध इति
विभाषनीयम् ।

करेति (१२४५०) यण् । उवङ्गो बाधनाग्नेयङुवङिति निषेधो
न । हे पुनर्भु । पुनर्भ्वम् । पुनर्भ्वी । पुनर्भवः ।

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्ता-
त्यरस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य (३६) नस्य नित्यं णत्वम्
स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वेसिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
यणं बाधित्वा परत्वान्नट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । मेक-
जातो नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः । कैषटमते ।
मतान्तरे तु हे वर्षाभू । पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभू । मेक्या-
भ्युनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वश्च
(१२४५०) । वर्षाभ्वी । वर्षाभ्वः । खयभूः पुंवत् ।

न षट्स्रस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्रस्त्रादिभ्यश्च ङीष्ठापी न स्तः ।

स्रसा तिस्रश्चतस्रश्च मनन्दा दुहिता तथा ।

याता मानेति (३७) समेते स्रस्त्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥

अमृन्निति (१२२४०) दीर्घः । स्रसा । स्रसारो । स्रसारः ।
माता पितृवत् । शसि । मातुः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ।
नीर्गोवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(१३) प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु ब्रह्मणः (४८२५०) प्रातिपदिकान्तादेरनु-
वर्तनेन विभक्तिविपरिचयादेन बाह्य प्रातिपदिकान्तेत्यादि ।

(१४) स्रस्त्रादिभ्यो मातृगण्यो मनन्दादिबाह्वर्थात् स्रस्त्रादिनामैव परतया
अजन्तमीवाङ्गो याङ्गाः न ह परिष्कृत्याचक्षः ।

अतोऽ(१)ऽम् । ७ । १ । २३ ।

अतोऽज्ञात् क्रीवात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पृथः (६०४०) ।
ज्ञानम् । एङ्ङ्स्वादिति (८६४०) हल्गात्रलोपः । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ।

क्रीवात्परस्यौङः शी (२) स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति (३) च । ६ । ४ । १४८ ।

भस्येवर्णवर्णयोर्लोपः स्यादौकारे तद्धिते च परे । इत्यकार-
लोपे प्राप्ते । औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः * । ज्ञानि ।

जश्शसोः शि । ७ । १ । २० ।

क्रीवादनयोः शि स्यात् ।

शि सर्व्वेनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।

शि इत्येतदुक्तमंशं स्यात् ।

नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ।

(१) अत इति अविज्ञतस्याङ्गस्य विशेषणं अजन्तनपुंसकादिनि (१४२४०) वाच्य-
वर्तते अथवाहम् लुको, वाचको येन नाप्राप्त इति न्यायात् ।

(२) जश्शेति (६२४०) कृत्वात् शीति औङ्कारेण इत्यादि (१२७४०) औङ्कारि-
वाच्यत्वाद् औङः शीति ।

(३) यस्येति इत्यत्र च तस्य हेतु ईकारे तद्धितं भस्येति ईकारः
(६ । ४ । १२६४०) तेन नञ्छितः इत्यतः (१२७४०) तद्धितोऽङ्गव्यति-
रिक्तः भस्येति ।

भलन्तस्याऽजन्तस्य च क्लोवस्य नुमागमः (४) स्यात्सर्वनामस्थाने
परे । उपवादीर्घः (११०४०) नानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं
रामवत् । एवम्यनवनफलादयः ।

अद्भुत्तरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ।

एभ्यः क्लोविभ्यः स्वमोरद् डादेशः (५) स्यात् ।

टेः (६) । ६ । ४ । १४३ ।

ङिति परेभ्यः टेलीपः स्यात् । वावसाने (११४०) । कतरत् कत-
रद् । कतरे । कतराणि भस्येति किम् । पञ्चमः (७) । टेलुम-
त्वात् (८) प्रथमयोरिति (७७४०) पूर्वसवर्णदीर्घः, एङ्क्त्वादिति
(८८४०) । सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् ।
शेषस्युवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतम-
शब्दस्य तु अन्यतममित्येष । एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
एकतरम् । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् ।

(४) इदितोऽनुमित्ततो (७११४०) नुमिति उगिदवां सर्वनामस्थाने इत्यतः

(१५८४०) सर्वनामस्थान इति बाहुवर्त्यङ् नुमागम इत्यादि ।

(५) अद्भुतेति कृते स्वमोरपुंश्चकादिति (१४२४०) अतुर्कर्त्तृतेऽल दकारस्य
दुष् संयोगान्नलोपश्च स्वरूपभेदमिमा न कृतम् ।

(६) टेरिति आहोपोऽन इत्यतो (१०५४०) षोप इति नि विंगतेर्ङितीत्यतो
(४१०४०) ङितीति बाहुवर्त्तते बल्लेत्त्वधिकारः ६ । ४ । १२८ ।

(७) पञ्चम इत्यल उटि सुकागने वाजादित्वाभावेन भलाभावाच्च टिलोपः
किन्तु पदत्वाच्चोप एवेति भावः ।

(८) अद्भुतो ङित्कारश्चकलमाह टेरिति इादेशकाले कृते पूर्वसवर्णदीर्घा-
भावेन एङ् नुत्तादिनि (१०८४०) सम्बुद्धिलोपः स्यादिति भावः ।

अजन्तक्रीवल्लिङ्गप्रकरणम् । १४१

अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाञ्जरसि कृते भलन्त-
त्वाच्चम् ।

सान्त (६) महतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ।

भान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दोषः स्यादस-
म्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि अजराणि । अमि लुको-
ऽपवादममभावम्बाधित्वा परत्वा ञ्जरम् । परत्वाञ्जरम् । ततः
सन्निपातपरिभाषया न लुक्ः । अजरसम् । अजरम् । अज-
रसी । अजरे । अजरांसि, अजराणि । शेषस्युक्तम् । पट्टित्ति
(१०६०) हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांसम् । हृदि ।
हृदा । हृद्गामित्यादि । उदानि । उद्गा । उद्गामित्यादि ।
आसानि । आसा । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांभ्या-
मित्यादि । वसुतसु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थं मित्युक्तम् (१०७०)
अतएव भाष्ये मांस्यवत्या (१०) उखाया इत्युदाहृतम् अय-
स्ययादित्वेन (११४।२०६०) भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पट्टित्यत्र
हि हृन्दीभौत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत्र (१६०६०)

(६) सान्तेति लुप्रचरीतं प्रत्यक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति (१३०६०)
सर्वनामस्थाने चावन्तु इति (११०६०) चावन्तुर्न ते उपधाग्रहणक्षेपं
पूर्वमात्रोपलक्षणं च तदपारिभाषिकं तस्मादवन्तुवादन्यवानेति
शिरांभीत्यादिभिः ।

ः जरयोऽदन्तत्वाभावात् लभोरिति (१४०६०) नाभोक्तम् ।

(१०) पच्यतेऽस्माभित्याधारे लुटि पचमी मांसस्य पचनीति विपक्षे इमांश्च
उक्तौ लुका लुप्तत्वा प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम् । पट्टित्यत्र
(१०६०) हृन्दीभौत्यनुवर्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत्र (१६०६०)

मासम्बन्धसीति वार्त्तिके (११) कन्दोयहणसामर्थ्याज्ञोकेऽपि
कचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या
इति बोध्यम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ।

क्लृवे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः (१०) स्यात् । श्रीपं
ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र मन्विपातपरिभाषया (१३) आतो
धातोरिति (१०-४०) आकारलोपो न ।

खमोर्नपुंसकात् (१४) । ७ । १ । २३ ।

क्लोवादङ्गात्परयः खमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इगन्तस्य क्लृवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी ।
वारोणि । न तुमतेति (११४४०) निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनि
मित्तो गुणः । हे वारि हे वारि । आङो ना (१०६४०) । वारिणा ।

(११) मासम्बन्धसीति (७ । ४ । ४८ सू०) माससङ्कारः स्यात् भादौ प्रत्यये

कन्दरीत्यर्थः यथा माङ्गिः शरङ्गिर्दोदगमित्यादि ।

(१०) ह्रस्व इति । ह्रस्वप्रदेन ह्रस्वविधानादच्येति (२५) परिभाषया उप-
स्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्सदन्विषेष्टाजन्तस्येति साधः ।

(१३) मन्विपातेति खमोर्नमित्तो बादेयः कश्चनउर्ध्वलोपे नितिसं स्या-
दिति भावः ।

(१४) खमोरिति षड्भ्योऽनुमित्तो (११४४०) लुगित्वतुवर्गते खमश्च लुक् ।
त्वदाद्यात्पञ्च चित्तः आदेयस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोऽनुमित्तः (उ ११४०) लुमिति पदमनुपसर्गाच्च नुमागम इति
विभक्ताविति किं नपुंसो नद्यास्ते इं कापवमित्यन्तादि आ भूत् ।

अजन्तक्रीवलिकप्रकरणम् । १४३

चेङितेति (१०६४०) गुणे प्राप्ते । हृद्रीत्त्वत्त्वद्वावगुणेभ्यो (१६)
नुम् पूर्व्विप्रतिषेधेन * । वारिणे । वारिणिः । वारिणीः ।
नुमचिरेति (१०६४०) नुट्, नामोति (८४४०) (२०) दीर्घः । वारो-
णाम् । वारिणि । वारिणीः । हलादौ हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वम्बुङ्गालवस्य । ७।

१। ७४।

प्रवृत्तिनिमित्तक्ये (१८) भाषितपुंस्त्वमिगन्तं क्रीवं पुंवद्वा
स्याद्यादावचि । अनादये—अनादिनि । इत्यादि । शेषं
वारिवत् । पोलुवृच्चस्तफलम्पोलु तस्मै पोलुने । अत्र न
पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२८) ।

(१६) हृद्रीत्त्वेति । अतिसंकीर्णत्वात् सख्युरसम्बुद्धाविति (१११४०) विष्वाङ्गिः
वारिणीत्वात् अत्र चेङिति (११०४०) औत्सर्ग्यं, प्रियक्रोदुभीत्वात्
तत्त्वद्वावः वारिणे इत्यत्र चेङितेति (१०६४०) गुणश्च प्राप्तस्त-
थान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् तुमा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) तुमुतुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि तुमोऽङ्गावयवतया नामीति न
दीर्घोऽतोदीर्घार्थमेव तृटा तुमो बाधनाय तुमचिरेत्याधारम् ।

(१८) भाषितः पुमान् वेनेति विष्णवे पोलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य
तस्यैव हस्तवाचित्वे पुंस्त्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नेव प्रवृत्ति-
निमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्ततोऽर्थ आदिवादिषु शब्दपरत्वमित्या-
शयेन व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तक्ये इति तथा च तद्व्याचष्टे बोधकत्वे सति
पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमिति कलितम् इत्योयस्योक्त्यतो (११४०)
अधीत्यनुवर्तते । पुंस्त्वमिति हस्ततुमोरभावातिशेयः ।

(१९) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पोलुशब्दस्य हस्ते प्रवृत्तौ तद्वोधक-

अस्त्रिदधि(२०) सकथ्यऽक्षामनङ्कुदात्तः ।

७।१।७५।

एषामनङ् स्यादादावचि स चोदात्तः । अक्षोपोऽनः (१०५४०) ।
 दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । दध्नि दधनि शेषं
 वारिवत् । एवमस्त्रिसकथ्यच्चि । तदन्तस्याप्यनङ् । अति-
 दध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधि-सुधे । सुधिया-
 सुधिना । सुधियाम्-सुधीनाम् । प्रध्या-प्रधिना । मधु ।
 मधुनी । मधूनि । हे मधो हे मधु । एवमम्बादयः । सान्
 शब्दस्य कूर्वा । स्रुनि-सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।
 ळञ्वङ्गावात्पूर्वविप्रतिषेधेन(१४३४०)नम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादो
 पुं वत्पक्षे-प्रियक्रोष्टा-प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टे-प्रियक्रोष्टवे ।
 अन्यत्र ळञ्वङ्गावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना ।
 प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरेति(१२३४०)नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ।
 सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुलुना-सुल्व्या । धाट् ।
 धाट्णी । धाटूणि । हे धातः हे धाट् । धात्रा धाट्ण्या ।
 एवं ज्ञातृकर्त्तादयः ।

एच इग्न्त्रखादेशे । १।१।४८ ।

आदिश्यमानेषु ऋस्त्रेषु मध्ये एच इगेव स्यात् । प्रथु ।

तायाम् ऋक्त्वव्याप्तजातिरेव विभक्तं फले तु फलत्वव्याप्तजातिरित्य-
 नयोर्भेदादित्यर्थः । यीदुशब्दात् विकाराच्चैव कश्च तस्य च फले कुमिति
 (४।१। १६१४०) कुमिति तस्य व्यववाचकता ।

(२०) अस्त्रिदधीति अस्त्रिदाङ्क्यत्वात् प्रकरणाद्दधीति नपुंसकमेव स्याद्यं
 न तं प्राप्यः किंप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् ।

प्रसुनौ । प्रसूनि । प्रसुनेत्यादि । इह न पुंवत् यदि-
गन्तं(२१)प्रसु इति तस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् । एवमप्येऽपि ।
प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या-
ऽनन्यत्वाद्वायो हलौति(१२६४०) आत्वम् प्रराभ्याम् । प्रराभिः ।
नुमचिरेति(१२१४०)नुव्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वसुतसु
सन्निपातपरिभाषया नुव्यात्वन्न । नामीति(६४४०)दौर्घस्वारश्च-
सामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु ।
सुनुनौ । सुनूनि । सुनुना । सुनुने इत्यादि* ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

- (२१) यदिगन्तमित्यादि एतच्च माधवमते प्राचीनमते तु प्रकटस्वर्गवत्त्वादि-
रूपनिमित्तैक्यात् प्रयोगव्यो भाषितपुंस्कः च एव लोके इगन्त इति
न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीयव्यादिल्लपि न स्यात् दीर्घान्तस्त्वैव भाषित-
पुंस्कत्वेन लोवस्य च सुसतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्ममीलनीयमिति
तत्त्वबोधिभ्याद्यनुसारिणः । तत्त्व० ।

होढ । ८ । २ । ३१ ।

हस्य ढः स्याज्भलि (१) पदान्ते च । हल्ख्याविति (१११८०)
सलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ढः । जश्त्वचत्वे । लिट्—लिङ् ।
लिहो । लिहः । लिहम् । लिहो । लिहः । लिहा । लिङ-
भ्याम् । लिट्—लिङ् ।

दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ।

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्भलि पदान्ते च । उपदे-
शे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इ-
च्छति दामलिह्यति । ततः किपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

एकाचो बशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । ८ । २ ।

३७ ।

धातोर्वयवो य एकाच् भषन्तस्तद्वयवस्य बशः स्थानं भष्
स्यात्मकारे, ध्वगर्दे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामा-
नाधिकरण्येनाव्यये तु इह न स्यात् गर्हभमाचष्टे गर्हभयति ।
ततः किपि णिलोपः गर्हप् । भलोति निवृत्तं सध्वोर्यहण-
सामर्थ्यात्तिनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन (२)

(१) भलो भलीत्यगो (उ४०८०) भतीति लोः संयोगाद्योरन्ते वेत्यगोः
(१६६८०) अन्ते इति बाहुवर्त्यं पदस्य (८।१।१६८०) अधिकारादाह
भलीत्यादि तत्र भलि परतः पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च ह्रस्वत्वर्थः
यवमन्त्यापि पदान्त इति पदस्य व्याख्या बोध्या ।

(२) ननु धातोर्वयव इति वैशधिकरण्येनाव्यये किपनाङ्गोदाहरिति वत्येन

धात्ववयवत्वाद्भावाः जश्त्वचत्वे । धृक् (ः) । धृग् । दुह्री ।
दुहः । षत्वचत्वे । धृक्षु ।

वा (४) दृहमुह्णहृणिहाम् । ८। २। ३३।

एषां हस्य वा घः स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ठः । धृक् धृग्
धृट्-भृङ् । दुह्री । दुहः । धृग्भ्याम् भृङ्भ्याम् । धृक्षु
धृक्षु भृङ्त्सु । एवं मुह्णाहृणिहाम् ।

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १। १। ४५ ।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह (५) ऊट् । ६। ४। १३२ ।

भस्य वाहः सम्प्रसारणऊट् स्यात् ।

अप्यन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् दुषिति सप्तदायस्य यः पूर्वभाग
एकाच् दु इति भागस्तस्य अप्यन्तत्वाभावात् अन्यभागस्य च उचि-
त्यस्य एकाचः अप्यन्तत्वेऽपि न तत्त्वयः सम्भव इत्याशङ्काच्च व्यप-
देशिवङ्गावेनेति निगिष्टोऽपदेशो सख्यव्यवहारो व्यपदेशः, कोऽस्या-
सीति व्यपदेशो तेन दुष्यमित्यर्थः भष्भाव इति कृपः प्राक् प्रह-
त्तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वाद्वादेरिति वादेशे कृते
अप्यन्तत्वाच्चेति भावः ।

(३) धुगिति अत्यन्तत्वेति (१८०५०) कृत्वेऽपातोऽरिति निषेधेन क्लिबन्तत्वा-
व्यप्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः । एकाचः किं दामलिट् ।

ययः किं ऋतोत्सति । अप्यन्तस्य किं हास्यतीत्यादौ वा भूत् ।

(४) द्रुतेर्दौदित्वात् प्राप्तौ अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाषेयम् ।

(५) वाह इति वहीः सख्यव्यवहारचिह्नितः (१८०५०) सख्यव्यवहारमनुष्ठ-
तौ विषेयत्वं तेनात्माकोऽन्तत्वेति (१८५०) न प्रवर्तते ।

सम्प्रसारणाच्च (६) । ६ । १ । १०८ ।

सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्सु (४१४०) ।
विश्वीहः । विश्वीहेत्यादि । कन्दस्येव (७) गित्तिरिति पक्षे
शिल्लन्तादिव् ।

चतुरनडुहोरासुदात्तः । ७ । १ । ६८ ।

अनयोरात् स्यात्सर्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः ।

सावनडुहः (६) । ७ । १ । ८२ ।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आत् ( ) इत्यधिकाराद्वर्णात्परो-
ऽयम् (१०) नुम् ।

अतोविशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते । अमा (११)

(६) सम्प्रसारणाच्चेति अत्र अचि पूर्वरूप इत्यतः (६०४०) पूर्वरूप इति
इकोयणचीत्यतो (३२४०) अचीति आनुवर्तते एकः पूर्वरूपयोः (४२४०)
इत्यधिकारः ।

(७) कन्दस्येवेति । वङ्गचेति (१।२।६४४०) कृत्वे भजो विभः, कन्दसि वङ्ग
(१ । २ । ६२१ । ६२४०) इत्यतो पितृप्रत्ययस्य कन्दरीत्यस्य आनुवर्तते इति
भावः । अकारान्तोऽपद एव बाङ्गः साधुतेति कैवटादिवज्जो भुवं
वङ्गतीत्यादौ भूवाङित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति । भाष्ये तु प्रगृह्य
आगतः प्रथवाङ् कृत्यमिति प्रयोगात् कोऽपि वङ्गः क्विविति द्योत-
नाव पक्षे इत्यस्वरसः सूचितः ।

(८) इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्यतः (१६६४०) सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते ।

(९) वाचिविति । आत्मीयद्योर्नुमित्यतः (१६६४०) आदित्यधिकारात् नुमित्यनुवर्तते

(१०) आदित्यधिकारादिति । बाहुता (७।६४०) बीबुङ्गि (७२८४०) विशेष-
विहितेन तुका कम् बाध्यतामित्याद्यङ्गाङ्गप्रकारात् वर इति उप-
जीवोपजीवकभावानेनाविरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः ।

(११) कमा चेति कम् कम्पुह्यमिति (१८६४०) विशेषविहितेनापीत्यर्थः । पुनः-
प्रवङ्गविधानात् कमावेवाहुभक्त्यपि भवतीत्यर्थः । कमा चेति आकाहा-

च नुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । नुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याह-
सुखं स्थिति दत्वञ्च । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वात्सोर्लोपो न ।
अनङ्गान् ।

अम् सम्बुद्धौ । ७ । १ । ६६ ।

चतुरनङ्गहारम् स्यात्सम्बुद्धौ । आमोऽपवादः । ङं अनङ्गान् ।
अनङ्गाहौ । अनङ्गाङः । अनङ्गङः । अनङ्गङ्गा ।

वसु स्रं सुध्वंश्चनङ्गुहान्दः । ८ । २ । ७२ ।

साल्वस्वन्तस्य (१३)स्रंमादेश दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गद्भ्या-
मित्यादि । सान्तेति किं विद्वान् । पदान्ते इति किं स्वस्तम् ।
ध्वस्तम् ।

सङ्घेः साङः सः । ८ । ३ । ५६ ।

साङ्गरूपस्य सङ्घेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट् । तुराषाङ् ।
तुरासाहौ । तुरासाङः । तुराषाङ् भ्यामित्यादि । तुरं सङ्घते
इत्यर्थे ङन्दसि सङ्घ इति (३।२।६३स्)खिः । लोके तु साङ्यतेः
क्षिप् । अन्ये घामपीति (६।३।१३७स्)पूर्वपदस्य दीर्घः ।

टिपाठे वङ्गनङ्गाङ्गीत्यल परत्वादाभि कृते पुनःप्रसङ्गविधानात्
नपुंसकस्य भलव (११६४०) इति तुम् नामा बाध्यते इत्यर्थः ।

(१०) तुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्वत्राविकृते तुभा भवितव्यं न तु दत्व-
संयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः । किन्तु पदान्तरवर्धवक्षिघाते
वन्निवार्यं सादेव तेन अनङ्गाङ्गान्तेत्यादौ नञ्कथम् परे प्रमान् इत्यतः
(६८४०) इत्यमिति बोध्यम् ।

(११) वक्षिति प्रत्ययलोचनं तदन्तं पाठ्यं वङ्गमुच्यतेततः (७७४०) वङ्गमुच्यते
वङ्गान्तस्य विभेदुं तदेतदाह वङ्गान्तवङ्गान्तोति पदान्तरवङ्गिः भाषा-
दिव्याख्यानात् ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ।

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्को (१४) परे । अस्त्रिधित्वेन (११४०) (१५) स्थानिवत्त्वाभावाद्बल्ल्यादिलोपो (११४०) न । सुद्यौः । सुदिवो । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवो ।

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६) । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः २ ।

षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो गुडागमः स्यात् । षत् द्वित्वश्च । चतुर्णाम् ।

रोः सुप्ति । ८ । ३ । १६ ।

सप्तमीबहुवचने रोरेव (१७) विसर्जनोयो नान्यरेफस्य । षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

(१४) दिव औदिति चावतुष्टु इत्यतः (१४८४०) चावित्तुवर्त्तते तपरकरणं सुखसुखार्थम् ।

(१५) अस्त्रिधित्वेनेति स्थानिवद्देशोऽनङ्विधावित्स्यात्कोविधिरङ्विधिरिति पञ्चम्यन्तसुपुचस्यस्थानाश्रयीयतायाः (११४०) प्रायुक्तत्वादिति ।

(१६) पदान्तात् (६।१।७६४०) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिधानेनामवादाद्बल्ल्यादिलोपो इति ।

(१७) रोरेवेति षत्वं विपरीतविबचसु न भवति इत्योऽनन्तराः संज्ञोऽन्तर्भावोऽपि विवर्त्तनेर्द्विषयापत्तादिति भावः ।

शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ।

अचि परे शरो न हे स्तः । चतुर्थः । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः प्रियचत्वारी । गौणत्वे तु शुट् नेष्यते । प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्थीम् । कमलङ्गमलां
वा आचक्ष्वाणः । कमल् । कमली । कमलः । षत्वं कमलष् ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ।

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽसिद्धत्वात्सोपो न ।
प्रशाम्यतीति । प्रशान् । प्रशामी । प्रशामः । प्रशान्भ्या-
मित्यादि ।

किमः कः । ७ । २ । १०३ ।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८) । अकचसङ्गितस्त्राप्ययमादेयः ।
कः । को । के । कम् । को । कान् । इत्यादि । सर्ववत् ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ।

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्वदाद्यत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंषि । ७ । २ । १११ ।

(१८) अहम् वा विभक्ताविभक्तौ (१६१२०) विभक्ताविभक्तवर्त्तते । तस्यैवपति-
तस्यैवपतिवत्त्वमिति व्याख्यातुं अहम्पुनरिति । अस्या-
परेष्वनेन अहम्पुनरितिमाऽस्यपय प्राप्त्वं अहम्पुनरितिमाऽस्यपय
इति बोध्यम् ।

१५२

सिद्धान्तकौमुदी ।

इदम इदः स्थानेऽयं स्यात् सौ (१८) पुंसि । सौलीपिः । अयम्
त्यदाद्यत्वम्पररूपत्वञ्च ।

दञ्च । ७ । २ । १०६ ।

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ (२०) । इमौ । इमे । त्यदादेः
सम्बोधनं नास्तीत्युत्तरं (२१) ।

अन्नायकः । ७ । २ । ११२ ।

अकारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आबिति टा
प्रत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः (२२) । अनेन ।

(१८) इदोऽयं पुंसीत्यन्तदोः सः सावित्यतः (१६०४०) सावित्यतुवर्तते ।

(२०) इदमेति तदोः सः सावित्यनः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽयित्यनेन
सावयादेगात् दसासम्भवात् दूरस्थितमपि अष्टन आ विभक्ता-
वित्यतो (१६१४०) विभक्ताविति पदमनुवर्तते इत्याह विभक्ताविति ।

(२१) उत्तरं इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये समन्वयोरिति
किं, हे स इति भो आच्युत इति सम्बुद्धाद्व्यकरणं न विरुध्यते इति
भावः । नृलीङ्गल नृल्लुत् प्रपुरप्रयोगेऽवर्धनमेवाहुः ।

इदमस्तु वज्रिजटं समीपतरवर्त्तं चैतदोक्तम् ।

अदसस्तु विमज्जटं तदिति श्रोत्रे विज्ञानीयादिति ॥

वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिहितोक्तव्यामर्शत्वादिस्त्वैतदेव मूलमिति ।

अन्नायकः तदावततः वज्रिजटोऽदियद्वाभावान् इदमादीनामपि
सम्बोध्यपरत्वे वाचकाभावात् विमज्जटस्यापि बुद्ध्या वज्रिजा-
पितस्य वज्रयः सम्बोधनार्थमाह । तथाह भट्टिः हे पितः काचि
हे वज्रु वज्रेऽपि वाच्यं च इति ।

(११२) प्रत्याहार इति न तु शेषं टापि, विभक्तौमिति विशेषणात् तच्च
अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६१४०) (सुवृत्तम् । मध्ने ।

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ।

प्रककारस्येदम् इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थके (२३)
ऽलोऽन्यविधिरनभ्यासविकारे ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४) । १ । १ । २१ ।

एकस्मिन् क्रियमाणकार्यमादाविव (२५) प्रक्त इव स्यात् ।
भाष्याम् ।

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

प्रककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् (२६) न स्यात् । एत्वम् ।

(२३) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये ऋलोऽन्यस्येति (१८४०) परिभाषा इदोऽन्यस्य
लोपः स्यादित्यामङ्गा नानार्थके इत्यादि परिभाषा कृषिता । अनर्थके
ऽलोऽन्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तत्राथ इदं यद्वाच्येन इदभागे-
ऽर्चयन्त्याभावात् ऋलोऽन्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पिबतीत्यादौ
भज्जातिरिति (७०१२८४०) अस्ति पूर्वोच्चेति (७१२८४०) इत्थं सर्वाभ्यास-
स्यान् द्वित्याभावे केवलस्यार्चयन्ते इति इति द्वित्ये सङ्गहायक्येन तत्रात्मा-
दित्यामङ्गाभावात् नभ्यासविकारे इति ।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्तस्मिन् यस्य पूर्वोऽन्यो नास्ति स आदिः 'तथा
यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्तः' इति सत्यस्य एव आद्यन्तव्यवहारो
लोके अविद्यः स च एकस्मिन्वचने न व्यवहरीति तत्राद्यन्तव्यवहारानि
कान्यानि न कुतसोऽवयविदेशादभ्यः । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपवादः
व्यपदेशिपदेकस्मिन्निति कृतमूकितं विभिन्नोऽपदेशोऽपदेशोऽप-
व्यवहारः सोऽस्मिन्वचनीति व्यपदेशोऽपवादः इति भावः । तेन तस्य-
नेकस्मिन्वचनेऽपि कान्यं आदिति तदर्थः ।

(२५) एकस्मिन्वचनेऽपि सत्यन्तस्मिन्वचनेऽपि सत्यन्तस्मिन्वचनेऽपि सत्य-
न्तस्मिन्वचनेऽपि सत्यन्तस्मिन्वचनेऽपि सत्यन्तस्मिन्वचनेऽपि सत्यन्तस्मिन्वचनेऽपि सत्य-

(२६) अथ यतोऽपि द्वेस्मिन्वचने (८१४०) भिन्न-वेद्यमवयवमिति ।

एभिः । अत्वं नित्यत्वात् (२७) डेस्मै पञ्चद्वलि लोपः ।
अस्मै । आभ्याम् एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः ।
अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ।
ककारयोगे तु । अयकम् । इमको । इमके । इमकम् ।
इमको । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ।

इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तोऽस्य तौयादौ । २ । ४ ।

३२ ।

अन्वादेशविधयस्येदमोऽनुदात्तोऽस्य आदेशः स्यात्तौयादौ ।
अश्वचनं (२८) साक्चकार्थम् ।

द्वितीयाटोऽध्वेनः । २ । ४ । ३४ ।

द्वितीयायां टोसोऽथ परत इदमेतदौरेनादेशः स्यादन्वादेशे ।
किञ्चित्कार्थं (२८) विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुमु-
नरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं
छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं

(२७) इदं ए इति स्थिते कौभावात् पूर्वो परत्वात् कनादेशः स्यादन व्याक-
नित्यत्वादिति परनिष्ठादीनामस्योत्तरपक्षीयत्वात् (१०४०) परभावः ।
कते तु कौभावे न कनादेशो इति सोमेन बाधात् बाधकाबाधित-
कतप्रसङ्गस्यैव निष्ठात्वादिति भावः ।

(२८) इदमोऽनुदात्तमालविधानेनैव इति सोमेनाभ्यामित्यादिद्वेषेति हेतु-
पक्षार्थं किमर्थमित्यादिपक्षप्राप्तादुपपन्नमिति ।

(२९) किञ्चित् कार्यामिति पूर्वो विधातुं योऽपि किञ्चित् कार्यं प्रापयन्त्यस्यैवा-
ल विधानस्यापेक्षयाचक्षे पक्षोऽपि निमित्तमर्थमिति बोध्यम् ।

संमिति । एनम् । एनो । एनान् । एनेन । एन्योः ।
गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणट्ठु—
सुगणट्ठु — सुगण्सु । क्षिप् । अनुनासिकस्य (३०)
क्षिब्भलोरिति (३०२२५५०) दीर्घः । सुगाण् । सुगाणो ।
सुगाणः । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः इलङ्गादीति
(१११५०) सुलोपः । ततो नलोपः । राजा ।

न डिसम्बद्धोः । ८ । २ । ८ ।

नस्य लोपो न स्यात् ङी सम्बद्धो च । हे राजन् । ङी तु
छन्दस्यदाहरणम् । सुपां सुलुगिति (३११०४० डेमुक् । निषेध-
सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् (३१) परमे व्योमन् । उावुत्तरपदे प्रति-
षेधो वक्तव्यः । चक्ष्णि तिला अस्य चक्ष्णितिलः । ब्रह्मनिष्ठः ।
राजानः । राजानम् । राजानो । अङ्गोपोऽनः (१०५४०) । यत्स्वम् ।
नचाङ्गोपः (३२) स्थानिवत्, पूर्वचासिद्धे तन्निषेधान् ।

(३०) अनुनासिकस्येति शीर्षं कर्त्तव्ये अङ्गोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं शीर्षनिषेधो
(१५४०) तन्निषेधान् कौ विधिं प्रति च तन्निषेधादिष्वपि दृष्टव्यम् ।

(३१) प्रत्ययलक्षणमिति लुक् लुगाया अपि वृत्त्या नङिर्लुङ्गोरिति लोपोप-
निषेधलक्षणम् न लुपतेति (११४४०) निषेधस्थानित्वात्प्रत्ययानादिति
कारः ।

(३२) न चाङ्गोप इति । अपः परस्मिन् पूर्वविधायित्वमुत्तरे (१४४०) परनिनि-
ः सत्ताकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदित्यर्थे पूर्वविधियन्तेन पूर्वकारपि
विविधिति वक्तव्योक्त्याचक्षय्यमन्ते अङ्गादिप्रत्ययनिमित्तकलङ्गोपस्य
पूर्वकारः परमर्त्तु सकारात् परमर्त्तुकारात् सुतविधौ कर्त्तव्ये स्थानि-
वत्त्वेन सुतं न चाङ्गोप इति । अङ्गापञ्चे पूर्वविधौ अपादि ।

नापि (३३) वहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) बाह्यी-
परिभाषाप्रति युत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया
अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः (३५) । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कति । व्या२।२।
सुब्विधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कति तुग्विधौ च

- (३३) नापीति । युत्वपेक्षयाऽङ्गोपस्य वहिरङ्गतं याव्यजादिप्रत्ययसामेक्ष-
त्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्याङ्गोप इत्यनुषङ्गते । तथाच तस्या-
सिद्धत्वेन न युत्वप्रसङ्ग इत्यायङ्कार्थः ।
- (३४) यथोद्देशेति । कृत्वाणां उपरिकराणासुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशे
तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्यकालपक्षे
इत्यर्थः बाह्यीमिति यथाध्याये बाह्य उठिति कृत्वाभावे ज्ञापितां
बाह्यीम् असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति युत्व-
स्यासिद्धत्वात् पूर्वज्ञासिद्धमिति (१२४०) याज्ञेय असिद्धत्वबोधनात् । स्तोः
चुना चुरिति (५६४०) कृत्वासाट्माध्यायीयतया तदपेक्षया बाह्याः
परिभाषायाः पूर्वत्वेन पूर्वज्ञासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्रापि प्रवृत्तेः कृत्वा
एव तत्परिकरेऽपि पूर्वोपरत्वतीत्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गत्वैवा-
भावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ।
- (३५) जजोर्ज्ञ इति जनयोर्ज्ञे कोकवेदप्रसिद्धतादयध्वनेर्विपिविधेयस्य
चातुषादजनभिबुक्तवचनमिदं नत्वकारान्तरविभाषकं तेन तत्कृतान-
न्वितादौ युत्वविधिरिति । शब्देभ्यु० ।
- (३६) सुब्विधावित्यत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्वविध-
क्रात्रत्वावयवः क्वापो भावेऽभिहितः । पूर्वज्ञासिद्धमित्येव हि
कृत्वात् निर्देशकत्वको निष्कोऽयं बुद्धयश्चनचमचप्रतिज्ञाह
नाप्यर्थेति । तत्र सुपःस्थाने विधौ क्वा राक्षमिरित्यादौ विध-
देश्यं न । इति विधौ राक्ष्मां इत्यत्र प्रत्यादौ दीर्घ-
मेत्यङ्गत्वात् स्वरविधौ चकार्थं ह्यर्थमित्यादौ तत्पक्षेयत्वाच्चित्तव्य

‘हलन्तपु’लिङ्गप्रकरणम् । १५७

नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजगण इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वाद्वा-
त्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः ।
राज्ञः । राज्ञाम् । राज्ञि राजनि । प्रतिदीव्यतीति
प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्व भविष्ये-
ऽस्तोपे कृते ।

हलि च (३७) । ८ । २ । ७७ ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यादिति । न
चाऽस्तोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८) ।
वहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्तते । प्रतिदीवूः ।
प्रतिदीव्रेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः ।

न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ।

अर्थे चार्थमिति (६।२।८०) अर्थान्तरपूर्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम् ।
संज्ञाविधौ पञ्च द्य वा ब्राह्मण्य इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया स्थाना
अडिति (६।२।४०) षट्श्रयायां न षट्श्रयादिना (१।२।४०) षट्श्रयापो-
र्निषेधः । सति तु सिद्धत्वे नान्तत्वाभावेन षट्श्रयाविरुद्धात् तत्प्रवृत्तः ।
सति तु निषेधो हलङ्गभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया ह्रस्वस्य
पितृति (७।१।४०) न तुक् । अतः कृतीति विधेयत्वात् कृत्विकारेण तुक्
अवस्थेन तेन हलङ्गभ्यामित्यादौ के चेति (७।४०) तुक् । राजावद्व्यादि-
पदेन राजीवति राजावते इत्यादि पाठान् तत्र नलोपस्य सिद्धतया
इत्यदीर्घं संवर्धदीर्घादेशा भवतीति बोध्यम् ।

(१३) अतः कर्त्तव्यत्वादा दीर्घं पठ इति (१।२।४०) कर्त्तुं, विधि धातोरित्यनो
(७।१।४०) धातोरिति बाहुवर्त्तते ।

(१८) तन्निषेधादिति न परान्तर्दिर्घनेत्यादि (१।२।४०) स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

(१९) अन्तत्वादेन षट्श्रयादीनां वाक्यानां अन्तत्वादीनां दीर्घत्वनिषेधो पूर्व-
स्यात् पूर्वस्यासिद्धमिति अन्तेन दीर्घादेशश्चे भावो परितोषां प्रती-
त्यादौ दृष्टेति नेत्यर्थः ।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् ।
यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ।
ब्रह्मभ्यमित्यादि ।

इन् हन्पूषार्थ्यम्णां यौ । ६ । ४ । १२ ।

एषां शब्देवोपधाया दीर्घो नाग्न्यत्र (४०) । इति निषेधे प्राप्ते ।

सौ च । ६ । ४ । १३ ।

इवादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ (४१) सौ परे ।
ह्रस्वहा । हे ह्रस्वहन् । एकाजुत्तरपद इति (१३८८०) शत्वम् ।
ह्रस्वहयो । ह्रस्वहणः । ह्रस्वहणम् । ह्रस्वहयो ।

हो हन्तेऽर्थात्त्रेषु । ७ । ३ । ५४ ।

प्रिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

हन्तेः (४२) । ८ । ४ । २२ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य शत्वं स्यात् । प्रहस्यात् ।

अतूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ।

हन्तेरतूर्वस्यैव नस्य शत्वं नाग्न्यस्य । प्रध्नन्ति । योगविभा-

(४०) इन् हन्ति । सर्वनामस्थाने वाचस्पत्याविग्रहेनेव (११०३०) दीर्घसिद्धौ

परिहृत्स्यात्परिग्रहार्थमिदं सन्निमित्तम् । शब्देवेति नाग्न्यर्थात् च ।

(४१) अत्र सर्वनामस्थाने वाचस्पत्याविग्रहेनेव (११०३०) परहस्यस्येति

(४२) हन्तेरतूर्वस्यैव नस्य शत्वं नाग्न्यस्य । प्रध्नन्ति । योगविभा-

यस्यार्थादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायभ्रारहितः।
 एकाक्षररूपदे इति (१३८४०) (४३) एत्वमपि निवर्त्तते (४४)
 नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्याद्भोपो न स्थानिवत्। हचन्नः
 हचन्ना। इत्यादि। वतु हचन्न इत्यादौ वैकल्पिकं एत
 माधवेनोक्तम्। तद्वाच्यशक्तिर्विरुद्धम्। एवं शार्ङ्गिन्यश्लि
 ष्यमन्पुषम्। यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्धकत्वेऽपि
 इन्हन्नित्यत्र ग्रहणभावत्येव “अनिमस्मन्ग्रहणान्यर्थवत
 चानर्थकेन च तदन्तर्विधम्ययोजयन्तीति,, (४५) वचनात्
 अर्थमणि अर्थमणि। पूष्णि पूषणि।

मघवा वज्रलम्। ६।४।१२८।

मघवन्शब्दस्य (४६) वा ढ इत्यन्तादेशः स्यात्। ऋ इत्

उणिदचां (४७) सर्वनामस्थानेऽधातोः। ७

। १।७०।

(४३) अत्यूर्ध्वेति उपसर्गादित्यस्य निहत्वा अत्वमात्रस्यायं निवच इत्या
 द्वैकाक्षररेति।

(४४) अपिर्भिन्नत्वे एकाक्षररूपदेहत्वपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्ते
 त्वस्य (४८२४०) कुमति चेत्त्वस्य (४८२४०) च संपङ्कः बाध्यबाधान्ते
 चित्तया सर्वबाध इति भावः।

(४५) अनिमकचित्ति राशे त्वर्थवता बाधे त्वनर्थकेन दृष्टीत्वर्थवता बाधे
 त्वनर्थकेन सुपवा इत्यर्थवता उक्तता इत्यनर्थकेन सुपञ्जेत्वर्थवत
 प्रतिकेत्वनर्थकेन तदन्तकचनित्तुदाहार्कम्।

(४६) मघवेति सर्वचक्षुषाविश्रुतः (१६१४०) ढ इत्यनुवर्त्तते ज्ञावरपत्र
 कले मघवेति मर्दं षड् सुप्रसङ्गोपचिन्नाच्च मघवन्शब्दश्चेति।

(४७) उणिदचानिति अक्षुत्तिपङ्कच निवचार्थम् अनिमो धातोर्चिन्तरी
 उणिदचाच्च तर्ज्यतेरेवेति।

अधातोः गितो नलोपिनोऽश्नुते च तुमागमः स्वात्मवर्णान्-
 खाने परे । उपधादीर्घः । 'मघवान् । इह दीर्घं कर्त्तव्यं
 संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं भवति, बहुलपङ्क्यात् । तथाच
 मघवचिन्ति ॥ निपातनामघग्रन्थान्तुपा च भाषायामपि
 ग्रन्थद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रमप्याख्यातमाकरे । "इविज-
 चिति निःशब्दो-मखेसु मघवान्काविति" भट्टिः । मघवन्तो ।
 मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तो । मघवतः ।
 मघवता । मघवद्गामित्यादि । ल्त्वाभावे । मघवा । कृष्-
 'सौवनिपो' (४८) चेति वनिवन्तमभ्योदात्तं कृष्णस्येव (४८) ।
 मन्तोदात्तस्य लोकोऽपीति विशेषः । मघवानो । मघवानः ।
 इति राजवत् ।

युबन्मघोनामतद्धिते । ६ । ४ । १३३ ।

अन्तानां भसंज्ञकानामिषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
 सम्प्रसारणाच्च (१४८५०) । आहुकः (४२५०) । मघोनः । मघ-
 नानाङ्गिम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । यत-
 धिते किम् । माघवनम् । मघोना । मघवभ्यामित्यादि ।
 कृन्तः । युना । मघ्यामित्यादि । युबन्ग्रन्थस्योत्पत्ते कृते ।

(४८) कृष्णोति नलोपे इतिपौ कः कृष्णोत्पत्तिः । इ कृष्णोत्पत्तिं वदुः ।

यन्नि मघवानमीमहे इत्युदाहरित्यो लोकोद-लुच्यता वैदिकप्रत्यये ।

(४९) कृष्णोति ।

कृष्णोति मघोनच य विज कृष्णं हि तत् ।

यतश्चोत्पत्तिर्भाषाच्च कृष्णमघवर्चकादिति ॥

कृष्णवन्तं मभ्योदात्तं मघवन् ग्रन्थविषयचिन्ति माधे उक्तम् । मनो ।

नः सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६ । १ । २७ ।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य-यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति
यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं सम्प्र-
सारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । अ
अर्वन् ।

अर्वणस्वसामऽनञः । ६ । ४ । १२७ ।

नञा रहितस्वार्धन्तस्यऽङ्गस्य ट इत्यन्तादेशः स्यान्नतु
स्ते (५०) । उगित्वाङ्गम् । अर्वन्तो । अर्वन्तः । अर्वन्तम् ।
अर्वन्ती । अर्वन्तः । अर्वन्ता । अर्वद्भ्यामित्यादि । अनञः
किम् । अनर्वा (५१) यज्ववत् ।

पथिमय्यभुञ्जामात् । ७ । १ । ८५ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्तो परे । आ आदिति प्रक्षेपेण
उदाया एव व्यत्तेर्विधानाकानुनासिकः ।

इतोत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ।

पथादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

बोत्थः । ७ । १ । ८७ ।

(५०) अर्वादिति यङ्गुदादि ध्रुवभिर्वा ध्रुववद्वे विभक्तिद्वये एव प्रत्यये कृत-
तत्कार्यतीव्रलिङ्गादि न स्यादतः प्रक्षेपेण परतयाङ्गम् इति शङ्क्यति ।

(५१) अनञः किविधिति अनञ इत्यस्य आ-यङ्गोच्चावर्त्य इति प्रकः । अन-
। ३० । नैति अज्जनुयज्ज्वद्वद्वोऽपर्वन्तुङ्गो स्यात्कार्य इत्युपरिचयः सर्वम् ।

पश्चिमथोऽस्यस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः ।

पन्थानो । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानौ ।

भस्य टेर्लोपः । ७ । १ । ८८ ।

भसंज्ञस्य पन्थादेष्टेर्लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । ॥ एवमन्थाः ऋभुक्षाः । स्त्रियान्तलक्षणे ङीपि भत्वाङ्लोपः । सुपथो नगरी । अट्भुक्षो सेना । आत्वन्पुंसके न भवति न लुमतेति (११४४०) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । सम्बुङ्गो नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः* । हे सुपथिन् हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरिति (१५६४०) नलोपस्यासिद्धत्वाद्भ्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाङ्लोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

षण्णान्ता षट् । १ । १ । २४ ।

षण्णान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । (११४४०) पञ्च २ । संख्या किम् । विपुषः । पामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र । सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति (१५०००) नुट् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ।

नान्तस्थोपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः ङी । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परस्मैपञ्चानाम् । गोषत्वे तु न लुगनुटौ ।

ङी स्यादिति (१०५४०) पदस्य न लोप इति (१०६४०) कर्त्तव्यम् ।

प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चानाम् ।
एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।

अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ (५२) विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्चसोरीश् स्यात् । अष्टभ्य इति
वक्तव्ये (५३) कृतात्वनिर्देशो जश्चसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति
वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो (५४) दीर्घादिति (६११७०)
सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टो२ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।
अष्टाभ्यः२ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट२ ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि
प्रियाष्टः । इह पूर्वआदपि विधिवत्तोपस्य स्यान्निबद्धावाव

(५२) रायोहलीत्यतो (१२६५०) हलीत्यपक्रमाद् हलादादिति तदकरथे अष्टा-
नामित्यादि न विद्मन्ति तत्र परत्वात् भित्त्वान्न तुटः प्रागात्वे कृते
अनालत्वेन षट्संज्ञाभावात् तुटोऽपहृतेः । कृते ह तुटि हलादि-
परत्वेभावमिति बोध्यम् ।

(५३) ननु हलीत्यपक्रमेऽपि जश्चसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतत्त्वत
आह अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति । तथाच कृतात्वसौवेदप्रत्युत्तरणं ननु
लज्जसम्बन्धं तथा कृति अनालोक्तज्ञापकेन तस्यैव वैकल्पिकत्वाभावात्
अष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(५४) अष्टन इति । दीर्घानादष्टनः परा अष्टवन्तामस्यानमित्तिर्ब्रह्मा
स्यादिबन्धः तेन कृति अष्टौ भित्ति अष्टाभिरित्यसोदासता दीर्घान्
किमटभिरिति मध्योदासम् । तत्पठ० ।

ष्टुत्वम् कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽङ्गोपस्थाऽसिद्धत्वाद्वा ।
 प्रियाष्टौ । इत्यादि । जश्शसोरनुमीयमानमात्रं प्राधान्य-
 एव (५५) नतु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टौ हलादावेव वैकल्पि-
 कमात्रम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । २-
 प्रियाष्टासु ।

प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ।

भवभावः । जश्त्वचस्त्वं । भुत् — भुद् । बुधौ । बुधः ।

कट्विगदधृक् सगिद्गुष्मिण्युयुजिक्कुब्जाश्च ।।

३ । २ । ५६ ।

एभ्यः क्तिन् स्यात् । अन्ताच्च विक्रमपि क्तिन्त्वित्यर्थं निपातना-
 त्कभ्यते निरुपपदासुजेः क्तिन् स्यात् कनाविती

ह्रस्वतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिः प्रत्ययः कसंज्ञः स्यात् ।

वेरष्टकस्य । ६ । १ । ६७ ।

अष्टकस्य वस्य लोपः स्यात् । कसन्निहितेति प्रातिपदिकत्वात्
 स्वादयः ।

युजेरऽसमासे । ७ । १ । ७१ ।

(१६) प्राधान्य एवेति कौमुदं हि सुन्दरादिव प्राधान्य एव भवति नतु गौ-
 णत्वे चराभ्य एति कञ्चननिर्देशाद् तद्विषयं कौमुद्विषयौ कतात्-
 निर्देशवदेनाहुनीकमानमात्रं प्राधान्य एवेति भावः ।

वजेः (५६) सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमावे । सुलोपः
संयोगान्तस्य लोपः ।

क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ।

क्तिन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य
इतिनामनासिको ऊकारः । युक् । नचापदान्तस्येति (६१४०)
। मीऽनुस्वारः परसवर्चः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न ।
। औ । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जो । युजः । युजेत्यादि ।
प्रसमावे किम् ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ।

। वर्मस्य कवर्गः स्वाज्झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । क्तिन्-
प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् सुयुग् । सुयुजो ।
। युजः । युजेरिति धातुपाठपठितकारविभिष्टस्याऽनुकरणं
त्विका निर्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज-
माधी दैवादिक भावनेपदी । संयोगान्तस्य लोपः । अन् ।
। औ । युञ्जः । इत्यादि । व्रजेति (११०४०) वत्वम् । जम्त्वचत्वे ।
। द्-राज् । राजो । राजः । राट्-सु—राट्सु । एवं
। भाट् । देवेट् । देवेजो । विश्वसट् । इह वलिसृज्योः कुत्वं
ति लीवे (१८४४०) वच्यते । परिसृट् । पत्वविधौ राजिसाह-
भात् ट्भाज्जृदोताविति कथादिरेव यञ्यते । ननु राज् भा-
दोताविति तस्य कुत्वमेव । विभाक् विभागभ्यामित्यादि ।

(१) अत्र उभिरुक्तं सर्वनामस्थाने इत्यन्तः (३५, ३६०) सर्वनामस्थान इति
प्रतिषेधमिति (४०, ३१४०) कुरिति धातुमर्थे ।

परौ व्रजेषः पदान्तेः । परावपपदे व्रजः क्तिप् स्यादौर्ध्वं च
पदान्तविषये षत्वञ्च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् ।
परिव्राजो । परिव्राजः ।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं
वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणाद्यम् ।
चत्वारिंशद्विवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड् । विश्वराजौ ।
विश्वराजः विश्वाराड्भ्यामित्यादि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २६ ।

पदान्ते (५८) भक्ति च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारकका-
रयोर्लोपः स्यात् । भट्—भृङ् । सस्य सुत्वेन शः । तस्य जश्-
त्वेन जः । भृञ्जौ । भृञ्जः । ऋत्वितिदिना (१६४०) ऋता-
वुपपदे यजेः क्तिन् क्तिन्नन्तत्वात्कृत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् ।
ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति (१२२०) नियमान्न संयोगा-
न्तस्य लोपः । जर्क्—जर्ग (५०) । जर्जर् । जर्जः ।
त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च ।

(५७) विश्वस्य त्वत्वं द्रुकोपे दीर्घे दत्ततो (८०४०) दीर्घे इत्यनुवर्त्तते ।

(५८) स्कोरित्वत्वं पदस्येवविहारः भक्तौ भक्त्यन्ततो (८४०४०) भक्त्यन्तनुवर्त्तते
संयोगेति शुभ्रपञ्चमं पदं भक्त्याभ्यां विधिवन्ते इत्याह पदान्ते भक्ति
येति भक्ति किं भटः । भृञ्जरीति भट् लृषेतिदिना (१२०४०) पत्यम् ।

(५९) उज्जिति । उज्जं बहुधाश्चनकोरित्वत्वात् कुरादेः क्तिपि चिखोनः
सच योः कुत्वे न स्थानिरित् पदान्तविधिवत् पूर्वजाविधिवत् ।

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । १६७

तदोः (६०) सः सावनन्त्ययोः । ७ । २ ।

त्वदादीनान्तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सो । स्यः ।
 त्वौ । त्वे । त्वम् । त्वौ । त्वान् । सः । तौ । ते । परमसः ।
 परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्वेव । नेह । त्वम् ।
 नच तकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौषे
 चरितार्थत्वात् । सञ्ज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न । अतित्वद् ।
 अतित्वदौ । अतित्वदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।
 अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ।

उपेप्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ऊ (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-
 मादेशः स्यात् ।

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६०) तदोरित्यत्र त्वदादीनाम् इत्यतः (११६७०) त्वदादीनामित्यनुवर्तते
 त्वदादीनां किञ्चातपः इत्यत्र इत्यादौ न । तदोः किं न इति अनन्त्ययोः
 किं हे व । अत्र परत्वात् त्वदाद्यर्थं बाधित्वा पूर्वमन्त्यस्य
 दकारस्य वकारे कृते हल्ङ्कारादिना (१११४०) कृत्तये च हलविधर्मी
 स्यातां तथा च हे व इति वविधर्मे कृतं स्यादिति भावः ।

(६१) उपेप्रथमयोरित्यनुवर्तते युष्मदस्मद्भ्यां ऊचोऽधिकृतो (१७२४०) युष्मदस्मद्भ्या-
 मित्यनुवर्तते ऊ इति युष्मदीकं उपचक्षदं प्रथमापक्षश्च प्रथमा
 द्वितीयाश्चद्वारे गौषे इत्याशयेनाह ऊ इत्यनेत्यादि ।

त्वाहौ (६२) सौ । ७ । २ । ६४ ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतादादेशौ स्तः सौ परे ।

शेषे (६३) लोपः । ७ । २ । ६० ।

आत्वयत्वनिर्नामत्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४)
लोपः स्यात् । अतो गुणे (८८४०) (६५) । अमि पूर्वः । (६०४०)
त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम्, अह अम्
इति स्थिते अमि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्याप्य
प्राप्नोति । सत्यम् । 'अलिङ्गे युष्मदस्मदौ' तेन स्त्रीत्वाभावाच्च
टाप् । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविधत्तया
(६६) तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परो-

(६२) त्वाहाविति त्वभावेऽवचने इत्यनेनैव (१७०४०) युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि
युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्धार्थ-
मिदं सूत्रं तादृशस्य च युष्मद् एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशा-
वस्थाप्य इति बोध्यम् ।

(६३) प्राप्नुतात्वत्वातिरिक्तविभक्तिरिह शेषयद्वार्ध इत्याह्वात्वयत्वेति ।
पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च प्रथमाश्च प्रथमयोरपि
बाधद्विवचनान्तर शेषे लोपो विधीयते इति काशिका ।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (१६४०) परिभाषावस्थमाह्वान्त्यस्येति ।

(६५) त्वाह्योऽकारान्ता इति इत्थद्वारादेशाद् अतो गुण इति वस्तुतस्तु
भाष्ये वृत्तान्तो इति स्थितम् ।

(६६) अधिकरणत्वविधत्तयेति यदि शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि
अर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहित्वाभ्यां अविधत्ते लोपस्य
बाधवन्मत्वात् परिधत्तत्वात् तदतिरिक्तविधत्त-
त्वात् लोप इति चाभावात्
स्तः शेषयद्वार्धमन्त्यनेनेह मन्त्यावहे इति भावः ।

ऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे (८८४०) कृते (६७) प्रवर्त्तते । अदन्तत्वा-
भावात् टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ।

इयोरुक्तौ (६८) युष्मदस्मदोर्मपर्थ्यन्तस्य युवावौ स्तौ विभक्तौ ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औहीत्येव सुव-
चम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् ।
मपर्थ्यन्तस्य किम् (६९) । साकचकस्य मा भूत् । युजकाम् ।
आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्वया स्येति (७०) मा भूत् ।
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्धेत् ।

(६७) अतो गुणे इति । यर्णादाङ्गं बलीय इत्येतत् समानविषये एव,
इह तु येषे लोमे विभक्तिर्निमित्तं, परङ्गमे लकार इति विभिन्नविष-
यत्वाच्चास्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(६८) इयोरुचनं बोधनं तत्र समर्थयोरित्यर्थे द्विवचनगङ्गौण इत्याह इयो-
रुक्ताविति तत्फलन्तु गौणेऽप्यादेश इति मूलोदाहरणे कष्टम् ।

(६९) मपर्थ्यन्तस्य किमिति अधिकारकृतत्वेन किमर्थमिति प्रश्नः ।

(७०) ननु सप्तदायादेशस्त्रीकारेऽपि ओकारसकारभकारादौ, सुषि सर्वनाम्ना-
मकच् प्राक्टेरित्यत्र (७०६४०) सुबन्तस्य टेः प्राग्वक्तिरिति व्यवस्थाया
युष्मद्विषये त्वयकेत्यादिबिहये वक्ष्यमाणात्वात् अन्तरङ्गत्वात् युवाविति
विष्णुस्तरमकच् भविष्यतीति न तत्र दोष इत्यत आह तत्रास्येति ।
तत्रनयोर्इलन्तत्वपक्षे योऽपीति (१०७१४०) आदेशे तयोः संयोगात् तद्याह-
पापन्निरिति भावः । नन्वापि योऽपीत्युक्ता अप्येति कृतवत्य-
नेन एकारादेवे अन्तादेशे च तत्तद्विहितत्वात् आह युवकाभ्यामिति

यूयवयौ जसि । ७।२।६३।

अष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अति-
यूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्धलोप इति पक्षे
जसःश्री प्राप्तः अङ्गकार्ये (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न
भवति, ऊप्रथमयोरित्यत्र (१६७४०) मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम्
मान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानादा ।

त्वमावेकवचने । ७।२।६७।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ सौ विभक्तौ ।

द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न । ७।१।२६।

नेत्यविभक्तिकम् युष्मदस्मद्ग्रां परस्य शसो नकारः स्यात् यो-

सर्वादेशस्वीकारे साक्ष्ययोरपि स्थाने युवाद्यादेशापत्तौ तद्रूपाति-
क्षिरिति भावः । इत्यन्ताः त्वाद्यादेशा इति पक्षे सर्वादेशे त्वयेत्वाद्य-
सिद्धिश्च मपर्यन्तानभिधाने सादृश्यमि बोध्यम् । भाष्ये तु मपर्यन्त-
स्येत्वभिधानेन किञ्चित्पक्षेवहितयोरेव तयोर्मपर्यन्तस्थाने आदेश
इत्युक्त्या यत्न निरवशेषस्तत् युष्मद्वते अस्मद्वते इत्यादौ नादेश इति
फलान्तरमभिहितम् ।

(७१) अङ्गकृते पुनर्हतावविधिरिति परिभाषामर्धतो दर्शयति अङ्गकार्ये
इति अङ्गे अङ्गाधिकारे हतं वर्तनं यत्न तदङ्गहृतं शास्त्रं तस्मिन्
कृते प्रहते सति पुनरन्यस्य प्रहत्तौ प्राप्तायाङ्गविधिरप्रहतिरिति

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । १७१

ऽपवादः । आदेः परस्य (२८५०) (७२) । संयोगान्तलोपः ।
युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि । ७ । २ । ८६ ।

अनयोर्गकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमह्यौ ऊयि । ७ । २ । ८५ ।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ऊयि । अमादेशः । शेषे
लोपः (१६८५०) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परम-
मह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसो भ्यम् । ७ । १ । ३० ।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्ये शेषे लोपो-
ऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गुत्तपरिभाषाया एत्वं न । अभ्यम् तु
पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ।

तदर्थः तत्राच जसः स्थानेऽङ्गुत्तौ न पुनः तस्य स्थाने शीमद्वि-
रिति वाचः ।

(७२) आदेः परस्मैति (२८५०) परिभाषया अह आदेरकारस्य स्थाने
नकारादेशे तेन संकुलस्य नृन् इत्यस्य अन्तलोपः ।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । ऊवे
वेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ ङसि । ७ । २ । ६६ ।

अनयोर्मपर्थ्यन्तस्य तव ममौ स्तो ङसि ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ।

तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ।

आभ्याम्बरस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः (७३) सुटो निवृ-
त्त्यर्थं ससुट्कनिर्हेयः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।
मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्वमाने (७४) । द्विकत्ववाचिनौ युष्मदस्मदौ ।

(७३) आकमादेशात् पूर्वं बोधोति (१७१४०) यत्नेन भाव्यं ततश्च शेषे कोपा-
भावात् । अवर्यान्तादिहितस्य सुटोऽप्रसक्त्याभावरति ससुट्कनिर्हेयः
कथमित्यायस्याह भाविन इति कृते हि शेषे कोपेऽकारान्तात् प्राप्तः
सुट् ससुट्कस्य स्वानिप्त्वेन निर्देशाच्चिर्वर्तेते इति भावः ।

(७४) द्विवचनैकवचनयोरर्थपरलोकोः फलं दर्शयति समस्वमाने इत्यादि ।
पञ्चकं ग्रहं महिर्कार्य इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिग्रहिर्कार्यत्वा-
त्ताह द्विकत्ववाचिनौ इति सर्वपरत्वात्पञ्चदशम्यादेव भूतपूर्व
मतेरपि द्विकत्वसंख्याया यद्वचनेन युवाभ्यामेव इति भावः ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥

सुजसृङ्खलु परतः आदेशाः स्युस्मादैव ते ।

त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्नौ तवममावपि ॥ २ ॥

एते परत्वादबाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।

त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

इरेकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मादौ ।

तयोरहरे कतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥

त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतित्वम् । अत्यहम् ।

अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अति-

त्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतित्वया ।

अतिमया । अतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः ।

अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्नम् । अतित्वाभ्याम् ।

अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः ।

अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राप्सवत् । अतितव । अति-

मम । अतित्वयोः । अतिमयोः । अतित्वाकम् (७६) ।

अतिमाकम् । अतित्वयि । अतिमयि । अतित्वयोः । अति-

मयोः । अतित्वासु । अतिमासु । युवामावां वा अतिक्रान्त

(७५) त्वाहादिभिः परत्वेन युवावयोर्बाधनेऽपि तेभ्यः परौ त्वमौ कथं

तेषां चोवातामिवावह्नाह त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र

(८१२०) परयङ्ग्लेऽविषयेऽकार प्रत्ययेषु पूर्वार्थकत्वान्नवेति भावः ।

(७६) अतित्वाकमिति प्राप्सवत् वक्षानः ङुङ्ये भावो तस्मात् प्राक्

अतित्वम् न च तद्विचले भवतीति तत्त्वाकम् न प्रवर्तते तथाच तम्

अतित्वान् अतित्वामिभ्यश्च ङसिभ्यश्चङः ।

इति विग्रहे । सुजस्ङेङ्ङस्म प्राग्वत् । औ अम् औट्स अति-
युवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अति-
युवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ ।
अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्या-
वभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । ओसोः ।
अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् ।
अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मा-
नऽस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्ङेङ्ङस्म प्राग्वत् ।
औअमौट्स । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् ।
अत्यास्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ ।
अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि ।
अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् ।
अत्यस्मत् । ओसोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।
अतियुष्मासु अत्यस्मासु ।

पदस्य (७७) । ८ । १ । १६ ।

पदात् (७८) । ८ । ११७ ।

अनुदात्तसर्वमपादादौ । ८ । १ । १८ ।

इत्यधिकृत्य (७९)

(७७) अपदानस्य पूर्वस्य इति (८।१।१५ख०) विशेषनिर्देशात्ततः प्राक्
पदस्योत्पत्तिकारः ।

(७८) कृत्तुने च युष्मन्तोलादित्यतः (८।१।१६ख०) प्राक् पदादित्यधिकारः ।

(७९) अनुदात्तं सर्वमपादादाविति पदस्यस्य आपादसमाप्तेरधिकारः ।

युष्मदस्मदोः षष्ठौचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वान्नावौ
। ८ । १ । २० ।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वान्नावित्यादेशौ स्मृस्तौ चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ।
वान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठौचतुर्थीकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।

द्वितीयेकवचनान्तयोस्त्वामा एतौ स्तः ।

अथस्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शश्व सः ।

त्वामौ ते मेऽपि म हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुखं वां नौ ददात्वोशः पतिर्वामपि नौ हरिः ॥ २ ॥

सोऽव्याहो नः शिवं वो नौ दद्यात्केव्योऽत्र वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु माम्पातु ।

अपादादौ किम् । वेदैरश्वैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदा-
ऽवतु । अथहृषान् (८०) श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह ।

(८०) अथपञ्चादिति, तिवतिरिहाङ्गानौ वजने तिव कुपीनेतिवह (वज्रं-
मा हाङ्गीरिति तदर्थः) तथा च वज्रादीन् अजङ्गतोरेव ततोरेतं आ-
देशा इत्यर्थः ।

इति ऽ युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । समान-
वाक्ये निघात (८१) युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः * । एकतिङ्
वाक्यं तेनेह न । ओदनम्यस तव (८२) भविष्यति । इह तु
स्यादेव । शालीनान्ते ओदनन्दास्यामीति । एते वांनावादय
आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः * । अनन्वादेशे तु नित्यं
स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति धाता नव भक्तोऽस्तौति वा ।
तस्मै ते नम इत्येव ।

न चवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वं मास्य रक्षतु ।
कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात् (८३) बाष्पा-

॥ प्रत्युदाहरणे पदात् परस्वसम्बन्धे उभयत्वादौ इति शब्दः ।

(८१) उदात्तादिङ्जनपूर्वमनुदात्तकरणं निघातः । आसन्नित्तस्य चेति
(८ । १ । १६) छत्रेण पदात् परस्वापादादिस्थस्य सम्बोधनस्यानुदात्तता
स्यादित्यर्थेन सम्बोधनान्तस्य निघातो विहितः । यथा ब्रूहि देव-
दत्तत्वादौ ब्रूहीतिपदात् परस्य देवदत्तेति सम्बोधनस्यानुदात्तताङ्गो
निघातः । तत्र ब्रूहीतिपदं सनीनवाक्यमेव न तु भिक्षुणक्यं वधाले
विभिक्षवाक्यस्तथा तस्मात् परत्वेऽपि नादेशप्रसङ्गः अतएवोक्तं हरिणा
सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया इति प्रथम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽलं तथाकृति ।

(८२) एवं युष्मदाद्यादेशा अपि समानवाक्ये एव ओदनं पथेति पथपदस्य
भिक्षुवाक्यतया ततः परस्य युष्मदादेः स्थाने नादेश इति प्रत्युदाहरति
तवेति तथा च तस्य समानवाक्यान्तर्गतपदात् परस्वाभावेन नादेशः ।

(८३) तृतीययापि युक्तत्वकाभसम्बन्धे युक्तपदार्थं व्यर्थमित्याशङ्क्य
यति युक्तपदार्थादिति बाष्पादिति यत् युष्मदस्मदतत्त्वज्ञादीन्
बाह्यो द्योतयन्ति तल्लैव बाष्पाद्युद्योगः करोहरिचेल्लं तु हरि-
गतसुष्ठुवद्योतकत्वात् ताभ्यां बाष्पाद्युद्योग इति बोध्यम् ।

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । १७७

योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव हरो
हरिश्च मे स्वामी ।

पश्चाद्वैश्वानालोचने । ८ । १ । २५ ।

अचानुषन्नानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा
त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्त्व
रूपं ध्यावति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ।

विद्यमानपूर्वाग्र्यमाप्तात्परयोरणयोरन्वादेशेऽप्येते आदेशा
वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहस्तेन हस्तिस्त्वान्नायते स माम् त्वा
मेति वा ।

साऽऽमन्त्रितम् (८४) । २ । ३ । ४८ ।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्त्रितस्यूर्ध्वमविद्यमानवद् । ८ । १ । ७२ ।

स्वष्टम् । अग्ने । तव (८५) देवास्मान् पाहि । अग्ने ! नय अग्ने !
इन्द्रवरुणः । इह युष्मदस्मदोरादेशः तिङन्तनिघात आम-

(८४) सम्बोधने वेत्यत (२४७४०) सम्बोधने इत्यनुवर्त्तते सेतिपदेन प्रथमोप-
स्थाप्यते ।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न । अग्ने नवेत्यत्र
तिङन्तिङ् इत्यादिना (८११२८) नवेत्यत्र तिङन्तनिघातो न । अग्ने
इन्द्रवरुणादी आमन्त्रितस्य वेति (८११२८) इन्द्रेति सम्बोधननिघातो
वेति विवेकः ।

न्वितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव ! न इत्यत्र तु देवेत्यस्या-
विद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवं
इमं मे गङ्गेयमुने इति मन्त्रे यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनाम-
न्विताविद्यमावद्भावविर्भा मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषाम्निघातः ।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

८ । १ । ७३ ।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणी आमन्त्रितं परे न अविद्य-
मानवत् स्यात् । हरे ! दयालो ! नःपाहि अग्ने तेजस्विन्(८६)
सुपात् सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

पादः पत् । ६ । ४ । १३० ।

पाच्छब्दान्तं वदङ्गश्चान्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः
स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गमित्यादि । अग्निं मन्यति
इत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्नि-
मङ्गामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेण(१६४४०)अङ्गेःसुप्युपपदे किन् ।

अनिदितां हल उपधावाः किङ्कति । ६ । ४ । २४ ।

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्वात्किति
ङिति च । उगिदचामिति(१५६४०)नुम् । संयोगान्तस्य(१६४०)लोपः ।
नुमो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति(१६५४०)कुत्वेन ङकारः ।
प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ ।

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आमन्त्रितस्य
चेत्यादिभिरनिघातः ।

अचः (८७) । ६ । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

चौ । ६ । ३ । १३८ ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात् ।
प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः ।
प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गिऽपि
यण् न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति (११४०) परिभाषया । प्रतीचः ।
प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अच् इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च (८९) टेर्द्राञ्चतौ वप्रत्यये । ६

। ३ । ६२ ।

अनयोः सर्वनाम्नय टेर्द्रादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ।
अदद्मि अच् इति स्थिते यण् ।

अदसोऽसेर्हादु दो मः । ८ । २ । ८० ।

(८७) भस्येत्यधिकारः अङ्गोपोऽन इत्यतो (१०५) ऽङ्गोप इत्यनुवर्तते आङ्गाव-
ययोऽसर्वनामस्थानवाजादिसादिपरो योऽञ्चतिसंज्ञाकारस्य लोपः
स्यादित्यर्थः । तत्त्व० ।

(८८) ढ्रलोप इत्यतो (८०४०) ऽणो दीर्घः इत्यनुवर्तते ।

(८९) चकारेच आ सर्वनाम्न इत्यतः (१८५४०) सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते
लुप्तञ्चयते । अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः वेरष्टकसंज्ञनेन (१६४४०)
नुमः किनुकिर्वादिः प्रत्ययो वञ्चात् अप्रत्ययसङ्गतेऽङ्गतावित्यर्थः ।

अदसोऽसान्तस्य (६०) दात्वरस्य उटूती स्तो दस्य मय । उ
इति ऋस्वदीर्घयोः समाहारइन्हः । आन्तरतम्याद् स्तु (६१)
व्यञ्जनयोर्ऋस्वौ दीर्घस्य च दीर्घः । अमुमुयङ् । अमुमु-
यञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमु-
ईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । सुत्वस्याऽन्ति-
हत्वात्र यण् । अन्त्यबाधेऽन्त्यसदेशस्येति (६२) ऋरिभाषाभा-
वित्य परस्यैव सुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । असेः सका-
रस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदाद्यत्व-
विषय एव सुत्वम् नान्यत्वेति पक्षे अदद्राङ् । उक्तञ्च (६३)

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाच्चौ । अञ्चतौ किम् विष्वग्युक् ।

(६०) असेरितोकारः उच्चारणार्थ इति द्योतयन्नाज्ञासामर्थ्येति । असे-
रिति किम् अस्तमान्न इच्छति अदस्यतीत्यादौ मा भूत् । दात्-
वरस्य किम् अस्तया अस्तयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत् ।

(६१) स्तुत्वेति व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया ऋस्व ईप्सुसदृशो दीर्घस्तु द्विमात्र-
त्वादन्त्यासदृश इति भावः । अस्तुयङित्यादादोऽरेरिति वक्ष्य-
माणवार्तिकेनोभयोर्मत्वम् ।

(६२) अदस इति ऋरी नावक्ष्ये किन्तु स्थाने एषञ्चाणोऽन्त्यस्येति परिभाषो-
पतिष्ठते तथा च अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात्
दात्वरस्य साकारस्यानन्त्यत्वात् अन्त्यस्यैतत्त्वस्य बाधे गङ्गायां गोवदत्वादौ
तीरबाधे तत्त्वस्योपस्थित्यान्त्यसदेशस्यान्त्यस्योपस्थित्यपेक्षयितुमिति भावः । तत्त्व०

(६३) उक्तञ्चेति वार्तिककृततेतिशेषः कश्चित्तथैव पाठः । लत्ववत् ऋपो रो
उ दस्यनेन (उ८०४०) ऋसीक्त्वयतेत्यादौ ऋरीकारपरोक्षधा लत्वं तथेत्यर्थः ।

वप्रत्यये किम् विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कक-
मीति (२०६४०) सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ।

उद ईत् । ६ । ४ । १३६ ।

उच्छ्रद्धात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् ।
उदीचः । उदीचा । उद्गभ्यामित्यादि ।

समः समि । ६ । ३ । ६३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतो परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ।
समीचः । समीचा ।

सहस्र सभिः । ६ । ३ । ६५ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतो परे । सभ्रङ् ।

तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ६४ ।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतो वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ।
(६४) तिर्यचा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

नाञ्चैः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकार-

---

(६४) भविष्ये ऋषः (१०६४०) इत्यनेनाकारलोपाद् तिर्यादेशाभावे तिर्य-
ङ् इत्यादिरूपविधिः ।

त्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावाद-
 कारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु प्राङ्षु ।
 एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः । कृञ् कौटिल्यात्पीभावयोः ।
 अस्य ऋत्विगादिना (१६४४०) नलोपाभावोऽपि निपात्यते ।
 क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः । कुः । पयोमुक्
 पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति (१३०४०) षत्वम् । स्को-
 रिति (१६६२०) सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुवृट् सुवृङ् । सुवृश्चौ ।
 सुवृचः । सुवृट्सु सुवृट्सु । मह पूजायाम् । वर्त्तमाने
 पृषन्महद्वृहज्जगच्छत्वञ्च* । एते निपात्यन्ते श्रुत्वचैषां
 कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् । सान्तमहत इति (१४१२०) दीर्घः ।
 मह्यते पूज्यते । महान् । महान्ती । महान्तः । हे महन् ।
 महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्याद्वातुभिन्नासन्तस्य (६५) चास-
 न्बुद्धौ सौ परे । परन्त्रित्यञ्च नुमम्बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ
 दीर्घः । तत्ते नुम् । धीमान् । धीमन्ती । धीमन्तः । हे
 धीमन् । शसादौ महवत् धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः ।
 गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा क्वञन्तादाचार-

(६५) सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतो (११०४०) ऽसम्बुद्धाविति, सौ चेत्ततः
 (१५८४०) बाधिति, द्वयोप इत्यतो (८०४०) दीर्घ इति, गोपधाया इत्यत
 (१६१४०) उपधाया इति चानुवर्त्तते । अत्राधातोरिति बोधो विभज्यते
 तत्त्वान्मर्याद्वन्तरस्यैवावन्तस्य प्रतिषेधो मूलविलम्बोत्पाद चातुभिन्ना-
 वन्तश्चेति ।

कलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

१८३

क्लिबन्ताहा कर्त्तरि क्तिप् । उगिदचामिति (१५६५०) सूत्रेऽज्-
ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्चेदुगित्कार्यन्तार्हश्चतेरेवेति । तेन
स्रत्- ध्वत् इत्यादी न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्व-
स्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्ती । गोमन्त इत्यादि ।
भातेर्द्ध्वत् । भवान् । भवन्ती । भवन्तः । शब्दन्तस्य स्वत्वन्त-
त्वाभावात् दीर्घो भवतीति भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ।

प्राष्ठदित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते (८६) अभ्यस्त
संज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्धुम् न (८७) स्यात् । ददत् ददद् ।
ददतो । ददतः ।

जञित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ।

षट् धातवोऽन्ये जञितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जञत्
जञद् । जञतो । जञतः । एवं जायत् । दरिद्रत् ।
यासत् । चकासत् । दीधीवेभ्योर्ङिस्त्रेऽपि ज्ञान्दसत्वाद्वा-
त्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेध्यत् । शुप् शुब् । शुपो ।
शुपः । शुब्भ्यामित्यादि ।

(८६) उच्यते इति न प्रत्येकचित्तर्कलोचने निज्यतीत्यादी अभ्यस्तानामा-

दिरिति चाद्युदात्तं न प्रत्येकं पञ्चानिच कश्चिद् उच्यतेत्यनेन बोध्यम् ।

(८७) अवहितोऽपि नूनं प्रतिविध्यते अन्येषामप्रत्ययेरित्याद्येनाह नूनं नेति

त्यदादिषु दृशेरनालोचने (६८) कञ्च । ३ ।

२ । ६० ।

त्यदादिषूपदेश्यग्रामार्थादृष्ट शर्धातोः कञ् स्याच्चात् किन् ।

आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ।

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्यादृष्टगृहश्वतुषु (६६) । कुप्-
स्यासिद्धत्वात् व्रजेति । (१०४०) षः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन
गः । तस्य चत्वेन पच्चे कः । तादृक्-तादृग् । तादृगौ । तादृगः ।
पत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते । हरद-
त्तादिमते तु चर्त्वाभावपच्चे खएव श्रूयते । न तु गः जश्त्वं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति (५७६४०)
मिहैशास्त्रासिद्धत्वमिति बोध्यम् । व्रजेति षत्वम् । जश्त्व-
चत्वं । विट्विड् । विशौ । विशः । विशम् ।

(६८) कञ्मन्साजन्तया कृत्तप्रकरणे नोदाहरणम् । अलोचनं सा-
मात्रम् । अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दर्शः कर्मशब्दम् । ता-
दादयस्तु कविशब्दाः अकृत, अशब्दार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञाना-
र्थाद् दृशेरित्यवधारणकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्ति-
र्दक्षिता तमिवेन पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयोभय-
तीत्यर्थः ।

(६६) दृग्दृशवत्त्वमिति (४८३४०) कत्वमेवानुवर्त्तकं दृग्दृशेति ।

(१००) खकार इति अक्षोषमङ्गाप्राणादिप्रयत्नसाम्यादिति भावः ।

(१०१) अक्षिप्तत्वादिति यस्यानिरुज्जत्वस्यैव कृतापवादत्वं न तु खस्यानि-
रुज्जत्वापीति भावः ।

नशेषी । ८ । २ । ६३ ।

नशः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्—नग् नट्—
नङ् । नशी । नशः । नगभ्यां—नङ्भ्यामित्यादि ।

स्पृशोऽनुदके क्तिन् । ३ । २ । ५८ ।

अनुदकं सुप्युपपदे स्पृशः क्तिन् स्यात् । घृतस्पृक्-घृतस्पृग् । घृत
स्पृशी । घृतस्पृशः । क्तिन्प्रत्ययो यस्माद्वह्व्रीश्चाश्रयणात् (१००)
क्तिप्यपि कुत्वं स्पृक् । षडङ्गकाः (१०३) प्राग्वत् । जिघृषा
प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना (१६४४०) क्तिन् । इत्वमन्तोदात्त-
त्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वञ्चत्वेन डः गः कः घृष्णातीति ।
दधक्—दधग् । दधषी । दधषः । दधग्भ्यामित्यादि । रत्नानि
मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुङ् । रत्नमुषी । रत्नमुषः । पङ्भ्यां
लुक् (११४४०) । षट्-षङ् । षङ्भिः । षङ्भ्यः २ । षट्चतुर्थ्य-
श्चेति (१५४४०) नुट् । अनामिति (५६४४०) पर्युदासान्नष्ट्वनिषेधः ।
यरोऽनुनासिक इति (६०४४०) विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति
(६०४४०) नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः । षष्णाम् । षट्सु—षट्सु ।
तदन्तविधिः । परमषट् परमषष्णाम् । गोणत्वे तु प्रियषषः ।
प्रियषष्णाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सञ्जुषोरिति
(७७४४०) रुत्वम् ।

वर्गेरुपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ।

(१००) किन्नुप्रत्ययस्य कुरिति (१६५४०) क्तिन् क्तिन् प्रत्ययो यस्मादिति
वह्व्रीश्चाश्रयणादित्यर्थः ।

(१०१) षडङ्गका इति विषयविशेषे षट्कुण्डलावकत्वात् षष्णाम् भवति,
तथेकापीत्यर्थः ।

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात्पदान्ते ।
पिपठीः । पिपठिषी । पिपठिषः । पिपठीर्भ्याम् । वा शरीति
(७२४०)वा विसर्जनीयः ।

सुम्बिसर्जनौयशर्च्यबायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः
स्यात् । ह्रस्वेन पूर्वस्य षत्वम् (१०४) । पिपठीःषु—पिपठीषुषु
प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वम् । निम्स्व (१०५) ।
निष्के । सुम्पहणसुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्धमिति व्याख्या-
नात्तेनेह न । सुङ्गिंसु । पुंस (१०६) । अतएव (१०७) न शर्-
च्यहणेन गतार्थता । राक्स्येति (१०२) सलोपे विसर्गः । चिकीः ।
चिकीर्षी । चिकीर्षः । रौः सुपोति (१५०४) नियमान्न विसर्गः ।

(१०४) ह्रस्वेन पूर्वस्येति । पिपठीषुषु इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदा-
न्त्येति (६१४०) निवेधात् ह्रस्वेनैव षत्वम् एतच्च कत्वविसर्गयोः कृतयो-
रपि वा शरीति (७२४०) विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्यव-
धानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति (६५४०) षत्वम् सुम्बिसर्जनौयशर्च्य-
बाये इति विधानादिति भावः ।

(१०५) निम्स्वेत्यादावाद्यवकारस्य सुम्बालम्ब्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययो-
रिति (६५४०) निबन्धेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, कत्वस्य प्रत्यय-
त्वेऽपि सुभा शरा कोभ्यां व्यवधानाच्च षत्वमिति भावः ।

(१०६) सुङ्गिंसु पुंसित्यादावसुस्वारकल्पेऽपि तस्य सुम्स्थानिकाभावाच्च
षत्वमिति भावः ।

(१०७) अतएव सुम्स्थानिकस्यैवाहुस्वारस्य यङ्कारादेशेत्वर्थः तेन यङ्कार-
नैवायोनवाङ्गानां यङ्पूर्वस्यातवा यङ्कारसम्भवेऽपि भूमिति यङन्-
विहङ्गो सुम्बिसुम्स्थानिकनिवारणार्थ इति विभारणीयम् ।

इत्यन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् । १८७

चिकीर्षु । दम्भोस् छित्त्वसामर्थ्यादिलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वा-
 द्भुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पृष्टदिति (१०४४०) वा दोषन् ।
 दोष्णः-दोषः । दोष्णा-दोषा । विश् प्रवेशने सन्नन्तात्
 क्षिप् षत्वस्यासिद्धत्वात् (१०८) संयोगान्तलोपः । व्रजेति (१२०४०)
 षः । जग्रत्चत्वे । विविट्-विविड् । विविचौ । विविचः ।
 स्क्रोरिति (१६१४०) कलोपः । तट्-तड् । तचौ । तचः । गोरट्
 गोरड् । गोरचौ । गोरचः । तक्षिरचिभ्यां स्यन्ताभ्यां
 क्षिपि तु स्क्रोरिति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
 पूर्वचासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः
 संयोगादिलोपलक्षणत्वत्वेऽपि ( ) निषेधात् । तस्मात्संयो-
 गान्तलोप एव । तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । स्क्रोरिति कलोपं
 प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक्-पिपग् ।
 एवं विवक्-दिधक् । पिस गतौ सुष्ठु पिसतीति सुपौः ।
 सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपौर्भ्याम् । सुपौषु
 सुपौःषु । एवं सुतुः । तुस खण्डने । विहान् । विहांसौ
 विहांसः । हे विहन् । विहांसम् । विहांसौ ।

वयोः सन्नसारणम् । ६ । ४ । १३१ ।

वसन्तस्य भस्य सन्नसारणं स्यात् । पूर्वकपत्वम् षत्वम् ।
 विदुषः । विदुषा । वसुस्त्विति (१३१४०) इत्वम् । विहङ्गाभि-
 त्यादि । वेदिवान् । वेदिवासौ । वेदिवासः । वेदिवासम् । भन्त-

(१०८) कश्चित्त्वदिति ; इतरथा- स्क्रोःसंयोगास्क्रोरिति कलोपः ; कादिति
 भावः ।

रङ्गोऽपीडागमः सम्प्रसारणविशये न प्रवर्त्तते अकृतव्यूहा इति
(११४०) परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवङ्गामित्यादि ।
सान्तमहत इत्यत्र (१४१४०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव
गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हिनस्तीति ।
सुहिन(१०६) । सुहिंसो । सुहिंसः । सुहिनभ्याम् । सुहिन्स
सुहिन्स । ध्वत्—ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वङ्गाम् । एवं स्तत् ।

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८६ ।

सर्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चार-
णार्थः बहुपुंसोत्यत्र उगितश्चेति (१०८४०) ङीबर्थकृतेन (१११) पूजो-
ङुमसुनिति (३४२४४०) प्रत्ययस्योगित्वेनैव तुम्सिङ्गेः । पुमान् । हे
पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।
पुभिः । पुंसु । ऋदुश्चन इति (१२१४०) अनङ् । उशना । उशनसौ ।
उशनसः । अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः* । हे
उशनन् हे उशन हे उशनः । उशनीभ्यामित्यादि । अनेहा ।
अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ।

(१०६) सुहिङ्गिति संयोगान्तलोपस्याविहतया नोपघादीर्घ इति बोध्यम् ।

(११०) इतोऽत्यर्थं नामस्थाने इत्यतः (१६१४०) इत्यर्थं नामस्थाने इत्यनुवर्त्तते ।

विवक्षित इति तेन परस्मैपदानि तत्र परस्मैपदसुङ् कृते समासलोपा-
सत्त्वं भवदंशुक एतादृशं भवति परस्मैपदेषु तु नैतद्विद्यते
सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारलोपासत्ते कृते कंसंभर्ष-
चीङ्गलः स्थाने तदर्थं चोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्गः स्यात्तत्र परस्मैपदी
विज्ञाय विवक्षितार्थिका सप्तमीत्वभिहितम् । * -

(१११) पातेर्बुन्सुनिति सूत्रे (३४२४०) पूज इति पाठान्तरस्या-
दाह पूज इति ।

वेधाः । वेधसी । वेधसः । हे वेधः । वेधीभ्यामित्यादि ।
अधातोरित्युक्तेः (१८३४०) न दीर्घः । सुष्ठु, वस्ते । सुवः । सुवसी ।
सुवसः । पिण्डं ग्रसते । ग्लसते । पिण्डग्रः । पिण्डग्नः । ग्रसु
ग्लसु अदने ।

अदस औः सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ।

अदस औकारोऽन्तादेशः (११२) स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः
सः साविति (१६७४०) दस्य सः । असी । औत्वप्रतिषेधः साकच्-
कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च * । प्रतिषेधसन्नियोग (११३)
शिष्टमुत्पन्नदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः (११४) ।
त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः । अदसोऽसेरिति (१०८४०) मत्वोत्वे ।
अमू । जसः शी (८६४०) । आहुणः (४२४०) ।

एत ईद्वयवचने । ८ । २ । ८१ ।

अदसो दात्यरस्यैत ईद्वयादस्य च भो वद्वर्थोक्तौ (११५) ।

(११०) तदोः सः सावित्यतः (१६७४०) सावित्यवृत्तते । अदस इति प्रथो ।

अलोऽन्त्यस्येति (२८४०) अभिधानादाहान्तादेश इति ।

(१११) प्रतिषेधस्य साकचकस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य सः वृद्धिकोगः निदा-
मकशास्त्रं तेन शिष्टं विहिततत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधभावे औत्व-
पक्षे इति वाच्यं न प्रवर्तते तथा च असकाविति रूपवृद्धिः ।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यादाद्यत्वं सादुत्वञ्च । स्त्रियान्तु असुकोति
एवञ्च असुकी स्त्री असुको जनः असुकस्योत्पादिप्रयोगोऽवापुरेव
वत्त्वेन सत्यस्य बाधार्थ इति भावः ।

(११५) पारिभाषिकवद्वयवचनपक्षे कश्चि औः इति न विज्ञेयं एकारस्य
वद्वयवचनसंज्ञकत्वाभावात्तो व्यापटो वद्वर्थोक्तौ विहितः ।

अनी । पूर्वनासिद्धमिति (१२४०) विभक्तिकार्यम् प्राक्, पश्चादुत्प-
मेव । असुम् । असू । असून् । मुत्वे कृते विसंज्ञायान्नाभावः ।

न सु नै । ट । २ । ३ ।

नाभावे कर्त्तव्ये (११६) कृते च (११७) सुभावो नासिद्धः स्यात् ।
असुना । असूभ्याम् ३ । अमीभिः । असुभै । अमीभ्यः ।
असुष्मात् । असुष्य । असुयोः २ । अमीषाम् । असुषिन् ।
अमीषु ।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

(११६) न तु ने इत्यत्र ने इति विषयप्रतीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति
अन्वयाच्चेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः ।

(११७) ननु कृते नाभावे सुपि चेति (६२४०) दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति हलन्ता-
विहत्यादत् आह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति
व्यापेक्षमिति भावः ।

नहो यः । ८ । २ । ३४ ।

नहो हस्य घः स्वात् भलि(१)पदान्ते घ । उपानत्-उपानद् ।
उपानहो । उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानक्षु । उत्पू-
षात् स्निह प्रीतावित्यस्माद्वृत्तिगादिना (१६४४०)क्लिप्तिपातना-
त्तलीप भवे क्लिप्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः अश्वत् चत्वे । उष्णिक्
उष्णिग् । उष्णिहो । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।
द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गौः । गिरौ । गिरः ।
एवं पूः । चतुरश्रतस्त्रादेशः । चतस्रः २ । चतस्रणाम् ।
किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ।

यः सौ । ७ । २ । ११० ।

इदमो दस्य यः (२) स्वात्सो । इदमो मः (१५१४०) । इवम् ।
त्वदाद्यत्वं टाप् दद्येति (१५१४०) मः । इमे इमाः । इमाम् ।
इमे इमाः । अनया । हलि लोपः (१५१४०) । आभ्याम् २ ।
आभिः । अस्थे । अस्थाः । अनयोः २ । आसाम् । अस्थाम् ।
आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनयाः ।
एनयोः २ । ऋत्विगादिना स्रजोः क्तिन् अन्तर्गतं निपा-
तितः । स्रक् स्रग् । स्रजौ । स्रजः स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदा

(१) नहो य इत्यत्र नहो कबीकतो (४०४०४०) नहोति पदमेति इत्यर्थः
(८ । १ । १४) नहो, नहोः यनोमाद्योरनं वेत्ततः (१६१४०)नलो
इति बाहुवर्त्ये नहोऽन्वयोऽनेन (१६४०) नहोति काः भक्ति परे
पदान्ते विद्यमानस्य कबीकतो ।

(२) इदमो इदोति (१५१४०) इदोति विद्यमानस्य इदो य
वोर्ध्वा योर्ध्वेन प्रत्ययस्य बाहुवर्त्ये प्रत्ययेनात् विद्यमानेन यत् ।

यत्वं टाप् । स्या । त्वे । त्याः । एवन्तद् यद् यतद् । वाक्-
साग् । वाची । वावः । वाग्भ्याम् । वासु । अप्प्रब्धो नित्यं
बहुवचनान्तः । अमृमिति (१२२४०) दीर्घः । आपः अपः ।

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।

अपस्तकारः (१) स्वाद्वादी प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भिः २ ।
अपाम् अप् । दिक् दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ।
दिक्षु । त्वदादिष्विति (१८४४०) दृशेः त्रिविधानादन्यत्रापि
कुलं ङक्-ङ् । दृशौ । दृशः । त्विट्-त्विङ् । त्विषौ । त्विषः ।
त्विङ्भ्याम् । त्विट्सु । सङ् जुषते इति सजूः । सजुषी ।
सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु सजूषु । सत्वस्यासिद्धत्वा-
दुत्तम् । आशीः । आशिषी । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।
असी(४) । त्वदाद्यत्वं टाप् शीङ् । शौ । उत्त्वमत्वे । अमू ।
अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुष् । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुष्याः २ ।
अमुषीः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ।

इति वृत्तान्तः श्लोचिज्ञाः ।

(१) अचोऽन्त्यस्येति (१८४४०) परिभाषया पकारस्याने तकारादेशः ।

(२) अवापिचल अहव शीतुषीषवेति (१८८४०) विशेषविधानाद् शीतमेव
न ह अवापिचलश्रीः ।

हस्तसंज्ञौवल्लिङ्गप्रकरणम् । १६३

स्वमोर्लुक्(१४०४०)।दत्वम्।स्वनहुत् स्वनहुद्।स्वनहुही।चतुरन-
हुहीरित्याम्(१४८४०)।स्वनहुंहि।पुनस्तद्वत्।शेषं पुंवत्।दिव
उत्(१५०४०)।विमलयु अहः।अन्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमात्रित्य
पूर्वपद(१)स्वीत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्।उत्त-
रपदत्वे(२)चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणम्।
विमलदिवी।विमलदिवि।अपदादिविधौ किम्।दधि-
सेची।इह पत्न्यनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्येव।चकारस्य
कृत्वे तु न।वाः।वारी।अभलसत्वाच्च लुम्।वारि।
चत्वारि।न लुमतेति(११४४०)कादेशो न।(३)किम्।के।कानि।
इदम्।इमे।इमानि।अन्वादेशे(४)नपुंसके एनद्-
वक्तव्यः*।एनत्।एने।एनानि।एनेन।एनयोः२।
ब्रह्म।सम्बुद्धौ नपुंसकानाम् वा वाच्यः*।हे ब्रह्मन् हे
ब्रह्म।ब्रह्मणी।ब्रह्माणि।रोऽष्टुषि(८०४०)।अहर्भाति।
विभाषाङ्गिभ्योः(१०७४०)।अह्नी अहनी।अह्नी।

अहन् । ८ । २ । ६८ ।

अहन्नित्यस्य हः स्यात्पदान्ते।अहोभ्याम्।अहोभिः।
इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरत्नयोरसिद्धत्वाच्चोपे

- (१) पूर्वपदत्वेति पूर्वपदस्य पदत्वमादेः।राजपुत्रः वामीय इत्यादौ नलोप
कृतयोरङ्गत्वम्।
- (२) उत्तरपदत्व इति उत्तरपदानस्य पदत्वे पदत्वपदेने कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न।
- (३) किम् कः(१५१४०) इति कृते चेति शेषः।
- (४) अन्वादेशे इतीदमस्येव व्याख्यानात् तस्य लुक्वा लुप्रत्ययेऽपि वचनपदान्ताद्
प्रत्ययलक्षणादेनादेवः।

प्राप्ते अह्नित्यावत्त्यं नलोपाभावनिपात्य द्वितीयेन क्वि-
 चैयः । तदन्तस्याऽपि रत्वकत्वे दीर्घास्यहानि यन्निन्दीर्घाहा-
 निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे(१११४०)प्रत्ययलक्षणानि असुपीति
 (८०४०)निषेधादत्राभावे कस्तस्यासिद्धत्वान्तात्त्विकेन उपधा-
 दीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहाणौ ।
 दीर्घाहाणः । दीर्घाहा । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिमौ ।
 दण्डौनि । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वार्गम् । वार्गिनी ।
 वार्गमीनि । बहुवृत्तह । बहुवृत्तघ्नी । बहुवृत्तहाणि । बहु-
 धूषाणि । बहुवृत्तमाणि । असृजःपदान्ते कुत्वं सृजेः(१११४०)किनो
 विधानात् । विश्वसृज्यादौ न सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जु-
 सृज्म्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा ब्रयादिसूत्रे(११०४०)सृजि-
 यज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रग्विक्वक्षब्दयोस्तु निपा-
 तनादेव कुत्वम् । असृक्क्षब्दस्तु अस्वतरोपादिक कृज्प्रत्यये
 बोध्यः । असृक्क्षब्दम् । असृजौ । असृजि । पददिति
 (१०४४०)वा असम् । असानि । असृजा अस्मा । असृग्भ्याम् ।
 असृभ्यामित्यादि । जर्कम् । जर्गम् । जर्जी । जर्गर्जि । नरजानां
 संयोगः । बह्वर्जिं तुम्प्रतिषेधः* । अस्यात्पूर्वो वा तुम्* ।
 बह्वर्जि—बह्वर्जि वा कुलानि । त्वत् त्वद् । त्वे । त्वानि ।
 तत् तद् । ते । तानि । यद् यत् । ये । यानि । एतत्
 एतद् । एते । एतानि । अन्वादेये तु एनत् । वेभिद्यतेः
 क्षिप् । वेभिद् । वेभिद् । ग्रावक्षोपस्य स्थानिवत्त्वात्
 अक्षत्वात् । तुम् अक्षत्वात् । तुम् अक्षत्वात् । तुम् अक्षत्वात् ।
 स्थानिवत्त्वाभावात् । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि वेष्टिदि ।

हलन्तलोवलिङ्गप्रकरणम् । १६५

गवाक्ष्यद्स्य रूपाणि लोबिऽर्चागतिभेदतः(५) ।

असन्धावङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वमसुषु नव षट् भार्दी(६)षट्के, सुस्त्रीणि जशश्मोः ।

चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय ॥ १ ॥

तथाहि । गामञ्चतीति विग्रहे । ऋत्विगादिना(१६४०)क्विन् ।
 गती नलोपः । अवङ्स्फोटायनस्येत्ववङ्(११४०) । गवाक् गवाग् ।
 सर्वत्र विभाषेति(५०४०)प्रकृतिभावे । गोअक्-गोअग् । पूर्वरूपे ।
 गीक्-गोग् । पूजायामस्य कृत्वेन ङः । गवाङ् गोअङ् गोङ् ।
 अस्यपि एतान्येव नव । ग्रीङः ग्री भत्वादङ इति(१७६४०)
 अलोपः । गोची । पूजायान्तु । गवाञ्चो गोअञ्चो गोञ्चो ।
 जशश्मोः शिः श्रेः सर्वनामस्थानत्वाद्गुम् । गवाञ्चि गो-
 अञ्चि गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीष्वेव । बीचा गवाञ्चा गोञ्चा
 गोअञ्चा । गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम् । गवाङ्-
 भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् । इत्यादि । सुपि तु छान्तानां
 पक्षे ङ्गोः (६४४०) कुगिति कुक् । गवाङ्ङु गोअङ्ङु गोङ्ङु
 गवाङ्ङु गोअङ्ङु गोङ्ङु गवाञ्चु गोअञ्चु गोञ्चु । नवेह चयो
 द्वितीया इति (६४४०) पक्षे ककारस्य खकारेण षष्ठान्नाधिक्यं
 शङ्क्यम् चत्वरस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वात्तद-
 त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशान्नोपि रूपाणि वर्तन्त एव ।

(५) अर्चायां पूजायां नवीपानायेन गती व तद्धोमेन रूपभेदादित्यर्थः ।

(६) भार्दी आन्ध्रिभार्दी षट्के प्रत्येकं षट् भेदाकान् १६ । नव लोबीच-
 नदीरपि प्रत्येकं नव लोबीत्यर्थः ।

(७) शेषे छान्तादिभिः कार्याकार्यव्यभिक्ते कौकीट्भार्दी दशके प्रत्येकं
 चत्वारितीति निश्चितानि नवाधिकं मतम् १०८ ।

ऊह्यमेषां द्विर्वचनासुनासिकविकल्पनात् ।

रूपाण्यश्वास्त्रिभूतानि (८) ५२ ७ भवन्तीति मनोषिभिः ॥ १ ॥

तिर्य्यक् । तिर्य्यो । तिर्य्यश्चि । पूजायान्तु । तिर्य्यङ् ।

तिर्य्यश्चो । तिर्य्यश्चि । यक्तत् । यक्ततो । यक्तन्ति । पद्दिति

(१०४५०) वायकन् । यकानि । यक्ता-यक्ताता । यक्तत् । यक्ततो ।

यक्तन्ति । यकानि । यक्ता—यक्ताता । ददत् । ददतो ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७६ ।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य तुम् वा स्यात् सर्व-
नामस्थाने । ददन्ति—ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्गुम् । ७ । १ । ८० ।

(८) अश्वास्त्रिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चयतानीत्यर्थः । तच्चाङ्गौ
नवानामन्तस्य द्वित्वे १८ । औङि चतुर्थी मध्ये पूजायां लयाणां
अकारद्वित्वे षट् गतौ त्वेकमिति सप्त । तयोः प्रत्यङ्गात्वाद्वाहविक-
ल्पम् । अङ्गुश्वोः द्वित्वविकल्पादुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२
इति निश्चिताः २४ । अङि छन्दस् १८ । टायां ऊष्णादिषट्के बाजादौ
लयाणां पूजायै अद्वित्वविकल्पात् षट् अहनासिकाननुनासिकत्वा-
भ्याम् १२ । गत्वर्थे नकारकोप्तेन द्वित्वाभावात् केवलाहनासिकाननु-
नासिक विकल्पात् द्वे इति प्रत्येकम् १४ । छेविमक्तौ तु अहनासिक-
त्वाभावात् ततोऽङ्गुम् ७ । आम्भ्यश्चपञ्चमे अभवानां द्वित्वात् प्रत्येकं
११ । द्वित्वाभावापत्तेः १२ । मनोषपञ्चमे तु गमवानां द्वित्वविकल्पात् १२४ ।
इति १४८ । भिषि भग्रात्वर्थगयोर्द्वित्वात् १२४ । छुभि गत्वर्थे लयाच्चा-
नकारनकारयोर्द्वित्वे उकारस्याहनासिकत्वे ० च २४ । एवं पूजायै
तुङ्गपञ्चमे चत्वारि ऊप्योर्द्वित्वे अहनासिकत्वे च ४८ । कुनमाने लयाणां
उकारद्वित्वे अहनासिकत्वे १२ इति निश्चिताः ८४ । सर्ववर्णदिः १२७-

हलन्तक्रीडलिङ्गप्रकरणम् । १६७

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शत्रुवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य तुम् वा
स्याच्छीनयोः परतः । तुदन्ती तुदती । तुदन्ति । भात् ॥
भान्ती-भाती । भान्ति । पचत् ।

शपश्यनोन्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ।

शपश्यनोरात्परो यः शत्रुवयवस्तदन्तस्य नित्यं तुम् स्याच्छी-
नयोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती ।
दीव्यन्ति । खव्-खप् । खपी । नित्यात्परादपि तुमः प्राक्
अमृत्ति (१२२४०) दीर्घः प्रतिपदीकृत्वात् । स्वाप्ति । निरव-
कायत्वं प्रतिपदीकृत्यमिति पक्षे तु प्रकृते तद्विरहादुमेव ।
स्वप्ति । स्वपा । अपोभिः (१६२४०) । खङ्गाम् । खङ्गिः । अर्त्ती-
त्यादिना धनेरुस् हत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति (७०४०) दीर्घः ।
तुम्बिसर्जनोद्येति (१८६४०) पत्वम् । धनूंषि धनुषा । धनुर्भ्याम् ।
एवञ्चसुहृद्विरादयः । पिपठिषतेः क्तिप् वीरिति (१८५४०)
दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वाङ्गान्त-
लक्षणोऽनुम्न स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादङ्गान्तलक्षणोऽपि
शुम् न । पिपठिषि । पिपठिषीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी ।
पयांसि । पयसा । पयोभ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसि ।
सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् उल्लभत्वे । अम् । अमूनि ।
शेषं पुंवत् ।

इति हलन्त नपुंसकलिङ्गः ।

स्वरादिनिपातम(१)व्ययम् । १ । १ । ३७ ।

स्वरादयो निपाताद्याव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर १ । अन्तर २ ।
 प्रातर ३ । पुनर ४ । समुतर ५ । उच्चैस् ६ । नीचैस् ७ ।
 ग्रन्थैस् ८ । कृष्णैस् ९ । कृते १० । युगपत् ११ । आरात् १२ ।
 पृथक् १३ । अस् १४ । अस् १५ । दिवा १६ । रात्रौ १७ ।
 सायम् १८ । चिरम् १९ । मनाक् २० । ईषत् २१ । जोषम् २२ ।
 तूष्णीम् २३ । वहिस् २४ । अवस् २५ । सभया २६ ।
 निष्काया २७ । स्वयम् २८ । पृथा २९ । नन्तम् ३० । नज् ३१ ।
 द्विती ३२ । इषा ३३ । अद्या ३४ । सामि ३५ । वत् ३६ ।

- (१) स्वरादिनिपातमिति वनाङ्गरहसः । स्वरादीनाञ्च स्वरित्वादि ।
 कदिति कर्त्तुं परकोके च । १ । अन्तरिति मध्ये । २ । प्रातरिति
 प्रातःपूर्वे । ३ । पुनरित्यप्रथमे विधेये च । ४ । समुतरित्यन्तर्धाने । ५ ।
 स्वराद्याः पञ्चरेफाणाः । वाक्ये कथ्यंतीत्यादि न चिह्न्यते ।
 उच्चैश्च नहति ६ । नीचैश्च अस्ते । ७ । ग्रन्थैश्च क्रियानाम्ये । ८ ।
 कृष्णैश्च विद्योगयीपुत्रापीवसायनेमित्यर्थे । ९ । कृते वर्ज्यते ।
 १० । युगपत् एककाले । ११ । आरात् दूरस्थपीपयोः । १२ । पृथक् भिन्न
 १३ । अस् अतोतेऽस्ति । १४ । अस् अनागतेऽस्ति । १५ । दिवा
 दिवसे । १६ । रात्रौ रात्रि । १७ । सायम् निशाहने । १८ । चिरम्
 बहुकाले । १९ । मनाक् (२०) । ईषत् (२१) । इषावर्ज्य । जोषम् उच्ये
 नीचे च । २२ । तूष्णीम् नीचे । २३ । वहिस् । २४ । अवस् । २५ । सभया
 वरयोः सभया वर्यानि युक्तौ च । २६ । निष्काया वर्यानि । २७ । स्वयम्
 स्वायत्तार्थे । २८ । पृथा अर्थे । २९ । नन्तम् रात्रौ । ३० । नज्
 द्वितीये । ३१ । द्वितीये । ३२ । इषा युक्तौ । ३३ । अद्या युक्तौ । ३४ । सामि
 युक्तौ । ३५ । वत् युक्तौ । ३६ ।

ब्राह्मणवत् चतुर्विधवत् । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । उपधा ५० । तिरस् ४१ । अन्तरा ४२ । अन्त-
रेण ४३ । ज्योक् ४४ । कम् ४५ । शम् ४६ । सहसा
४७ । विना ४८ । नाना ४९ । स्वस्ति ५० । स्वधा ५१ ।
अलम् ५२ । वषट् ५३ । औषट् ५४ । वौषट् ५५ ।
अन्यत् ५६ । अस्ति ५७ । उपांश ५८ । क्षमा ५९ । विहा-
यसा ६० । दोषा ६१ । मृषा ६२ । मिथ्या ६३ । मुधा ६४ ।
पुरा ६५ । मिथो ६६ । मिथम् ६७ । प्रायस् ६८ । मुहुस्
६९ । प्रवाहुकम् ७० । प्रवाहिका ७१ । आर्य्यहलम् ७२ ।

वतिप्रत्ययो गृह्यते इत्युदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि ।
न तु स्वरादिवत् । वृषक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृत्युत्तरत्वेनैव प्रयोगः
इति वृष्टव्यम् । ३६ । सना । ३७ । सनत् । ३८ । सनात् । ३९ । निखे ।
उपधा भेदे । ४० । तिरस् अन्तर्ही तिर्यगर्थे परिभवे च । ४१ । अन्तरा
मध्ये विनार्थे च । ४२ । अन्तरेण वर्जने । ४३ । ज्योक्काल भूयस्व
प्रअशीषार्थसम्बन्धेषु । ४४ । कम् वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । ४५ ।
शम् सुखे । ४६ । सहसा आकस्मिकाविमर्शयोः । ४७ । विना वर्जने
। ४८ । नाना अनेकविनार्थयोः । ४९ । स्वस्ति मङ्गले । ५० । स्वधा
पितृदाने । ५१ । अलम् भूषणपञ्चाग्निशक्तिवारणनिषेधेषु । ५२ ।
वषट् । ५३ । औषट् । ५४ । वौषट् । ५५ । हविर्दाने । अन्यत् अन्वर्थे । ५६ ।
अस्ति सत्त्वात् । ५७ । उपांश अप्रकाशोच्चारणरङ्गस्योः । ५८ ।
क्षमा आलौ । ५९ । विहायसा विवर्धे । ६० । दोषा रालौ । ६१ ।
मृषा । ६२ । मिथ्या । ६३ । वितथे । मृषा अर्थे । ६४ । पुरा अविरते वि-
रागौते भविष्यदावज्ञे च । ६५ । मिथो । ६६ । मिथम् रङ्गः सहायार्थयोः ।
६७ । प्रायस् बाहुल्ये । ६८ । मुहुस् पुनरर्थे । ६९ । प्रवाहुकम्
समकावे अङ्गीर्षे च । ७० । प्रवाहिका पाठालम् । ७१ । आर्य्यहलम्

अभीष्टम् ७३ । साकम् ७४ । सार्द्धम् ७५ । नमस् ७६ ।
 हिरक् ७७ । धिक् ७८ । अथ ७९ । अम् ८० । आम्
 ८१ । प्रताम् ८२ । प्रशाम् ८३ । प्रताम् ८४ । मा ८५ ।
 माङ् ८६ । आकृतिगणायऽम् ।

असाकारे । साकटाद्यन्तु आर्थे प्रतिबन्धे कलम् प्रतिषेधविवादयो-
 रित्याह । ७३ । अभीष्टम् पौनःपुन्ये । ७४ । साकम् । ७५ । सार्द्धम् ।
 ७५ । सहार्थे । नमस् नतौ । ७६ । हिरक् वर्जने । ७७ । धिक्
 निन्दाभक्त्यनयोः । ७८ । अथ सङ्गलानन्तरारम्भप्रसङ्गात्स्त्रयाधि-
 कारप्रतिष्ठापकस्यैव ७९ । अम् शैथिल्येऽप्येव । ८० । आम् अङ्गीकारे ।
 किनेतिङ्गव्ययवादाह (५।४।१।१०) इत्यादिविहितोऽप्याम् गृह्यते इत्येके
 किन्तराम् प्राङ्तेतराभित्यादि । ८१ । प्रताम् ग्लानौ । ८२ । प्रशाम् शासनार्थं
 । ८३ । प्रतान् विस्तारे । ८४ । मा । ८५ । माङ् । ८६ । शङ्कानिषेधयोः ।
 आकृतिगण इति तेनान्येऽपि श्रेयाः । तथाहि कामम् स्वाकान्ये ।
 प्रकाशम् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साध्यतम् न्याये । परम् किन्त्वर्थे
 साक्षात् प्रत्यक्षे । साचि तिर्यगर्थे । सत्वम् अङ्गीकारे । सङ्क्षु शैथिल्ये
 संवत् वर्षे । अवयवम् निश्चये । सपदि शैथिल्ये । बलवत् अतिशये । प्रादु
 र्भावविष् प्रकाशे । अविशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सत-
 तम् एते सातत्वे । उषा रात्रौ । रोदशी द्यावापृथिव्योः । क्षोम्
 अङ्गीकारे अङ्गुलि च भूर्गृथिव्याम् । भुवर् अन्नरित्ते । भट्टिति
 भक्त तरसा शैथिल्ये । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्टु कष्टे । सु पूजायाम् ।
 कृ कृत्स्नितेष्टदर्शयोः । अहङ् आचरणे खेदे च । अङ्गवा तत्परीक्षणयोः ।
 निष्ठु हासित्वे । भ्राजक् शैथिल्ये । चिराय चिररालाय चिरस्य चिरम्
 विरेष चिरम् एते चिरार्थकाः । अक्षम् विनाशे । आनुषक् आनु-
 पूर्व्ये । अन्तक् अनुमाने अन्तम् शीघ्रप्रकृतिकयोः । स्थाने युक्ते ।
 वरम् ईषडुक्त्ये । हरि पुरुषत्वे । वदि कथ्यपक्षे । एवं सङ् सत्तं
 वादमित्यादयोऽपि आद्याः । स० ।

(२) च १ । वा २ । ह ३ । अह ४ । एव ५ । एवम् ६ । नूनम् ७ ।
शश्वत् ८ । युगपत् ९ । भूयस् १० । कूपत् ११ । सूपत् १२ । कुवित्
१३ । नेत् १४ । चेत् १५ । चण् १६ । कश्चित् १७ । यत्र १८ । नह
१९ । हन्त १० । माकिम् २१ । माकीम् २२ । नकीम् २३ ।
नकिम् २४ । नकिर् २५ । माङ् २६ । नञ् २७ । यावत् २८ ।
तावत् २९ । त्वे ३० । है ३१ । रै ३२ । औषट् ३३ । वषट् ३४ ।
स्वप् ३५ । स्वधा ३६ । वौषट् ३७ । तुम् ३८ । तयाहि ३९ ।

(२) च समुच्चयादिषु । १। वा वा स्याद्विकल्पोपभयोरेवार्थे च समुच्चये इत्यु-
क्तार्थेषु । २। ह प्रविद्धौ । ३। अह पूजःयाम् । ४। एव व्यवधारणो-
नवकृष्टौ च । ५। एवम् उक्तपरामर्शे । ६। नूनम् निम्नये । वितर्के च । ७।
शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सङ्घर्षे च । युगपत् ऐककाल्ये । ८।
भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । ९। कूपत् सूपत् एतौ प्रभे प्रशंसा-
यास्तु । १०। ११। कुवित् भूर्यर्थे प्रशंसयास्तु । १२। नेत् शङ्कप्रतिषेध-
समुच्चयेषु । १३। चेत् यद्यर्थे । १४। चण् णित् चेदर्थे समुच्चयादौ
त्वनतुवन्धः । १५। कश्चित् इष्टप्रभे । १६। यत् अनवकृष्ट्यनवमर्शगर्हा-
चर्येषु । यथा नावकल्पयाभि न मर्शये गच्छे आचर्ये वा यत् भवान्
दृष्टव्यं याजयेदित्यादि । १७। नह प्रत्याख्ये । १८। हन्त हर्ष-
विषादादुक्तस्यावाक्यारम्भेषु । २०। माकिम् माकीम् नकीम् नकिम्
नकिर् एते वर्जने । २१-२५। माङ् नञौ स्तरादिषूक्तार्थे इह
ज्ञातस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति स्वरविशेष
एवमन्यत्वापि बोध्यम् । २६। २७। यावत्तावत् एतौ वाक्ये । २८।
२९। त्वे विशेषवितर्कयोः । ३०। है वितर्के अलम् इति पाठा-
नन्तरम् । ३१। रै दाने अनादरे च । ३२। औषट् वषट् स्तरादि-
षूक्तार्थे । ३३। ३४। साङ्गा देवताभ्यो दाने । ३५। अथा औषट्
आख्यायनी । ३६। ३७। तुम् तद्वारे यथा गुरुं नृकृत्तुं कृत्तुं
प्रयोगः । ३८। तयाहि निर्दर्शने । ३९। अङ्गु निर्दिष्टे वाक्याङ्गद्वारे

खलु ४० । किल ४१ । अथ ४२ । सुष्ठु ४३ । अस्म ४४ । आदह ४५ ।
 उपसर्गसुप्स्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्ति-
 चीरा ४६ । अ ४७ । आ ४८ । इ ४९ । ई ५० । उ ५१ ।
 ऊ ५२ । ए ५३ । ऐ ५४ । ओ ५५ । औ ५६ । पशु ५७ ।
 शुक्लम् ५८ । यथा ५९ । कथाच ६० । प्याट् ६१ । पाट् ६२ ।
 अङ्ग ६३ । जै ६४ । हे ६५ । भोः ६६ । अये ६७ । अ ६८ ।
 विष्णु ६९ । एकपदे ७० । युत् ७१ । आतः ७२ । चादि-
 रप्याकृतिगणः (३) ।

निश्चये च । ४० । किल वार्त्तायामनीके च । ४१ । अथ स्वरादिषु-
 कार्यः । ४२ । सुष्ठु स्वरादिषु व्याख्यातार्थः । ४३ । अस्म अतीते पाद-
 पूरणे च । ४४ । आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । ४५ ।

अवदत्तमित्यादीन्युदाहरणानि तत्तावगच्छोपसर्गप्रतिरूपकतयानुप-
 सर्गत्वात् अथ उपसर्गास इत्यनेन ( ) तत्कारो न भवति । अहमिति
 सुबन्तप्रतिरूपकम् तेन न विभक्त्योपः । एतेन तेने केन विनीतो वा
 मिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वानित्यव्ययं द्रष्टव्यम् । अस्तीति तिङन्त
 प्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्वामस्मि वषमीत्यादि
 सिद्धाति आह्वेत्युवाचेत्यर्थे आसीति वभूवेत्यर्थे इवास यत्न इति कु० ४६ ।
 स्वरप्रतिरूपकाश्चाङ् । अ सम्बोधने अधिष्ठेति निषेधे च । ४७ । या
 याक्यकरणयोः । ४८ । इ सम्बोधनजुगुप्साविज्ञानेषु । ४९ । ई
 उ ऊ ए ऐ औ एते सम्बोधने । ५०-५६ । पशु सम्बोधने । ५७ ।
 शुक्लम् शीघ्रम् । ५८ । यथा कथा च कथादरे । ५९ । ६० । प्याटादयः
 सप्त सम्बोधने । ६१-६७ । अ हिंसाप्रातिपदिकयोः पादपूरणे च । ६८ ।
 विष्णु नामार्थे । ६९ । एकपदे अस्मादिदित्यर्थे । ७० । युत् कुत्सायाम् । ७१ ।
 आतः इतोऽपीत्यर्थे । ७२ ।

(३) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः । ते च दद्या । वत्तम् उेतौ
 आहोस्मिन् विक्रमे सीम् सर्वतोभवे । कम् पादपूरणे । अङ्कम् अति-

तद्धितच्चाऽसर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ।

यस्मात्सर्वा (४) विभक्तिर्नीत्यद्यत् स तद्धितान्ताऽव्ययं स्यात् ।
परिश्रयणं कर्त्तव्यम् । तसिलादयः (५) प्राक् पाशपः शस्त्रप्रभ-
तयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् (७) । आम् (८) ।
कत्वोर्थाः (९) । तसिवती (१०) । नानाआविति (११) ।
तेनैह न । पचतिकल्पं पचतिरूपम् ।

शब्दे । अनुक्तम् विवर्त्ते । शट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादप्रकरणे
इवार्थे च । दिष्ट्या आनन्दे । बटु चाटु मिये वाक्ये । ऊम् भर्त्-
सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे । एषम् अदरे जानुअदाद-
योऽपि पाश्याः । अत्रेदमवधेयं खरादिषाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे-
ऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु अन्ये खरादिषु उभयस्वरभाज-
स्तभयत्न पठितः इत्येतत् सर्वम् मनोरथायां स्थितम् ।

- (४) सर्व्वेति वचनत्वमित्यर्थः किन्तु अर्गादेकवचनमेवोक्तव्यते इति भावः ।
(५) पञ्चव्याससिक् ५ । १ । ७ । इत्यारभ्य यावत् पाशप् ५ । १ । ४७ ।
इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितान्ते इत्यर्थः ।
(६) वङ्गलोपार्थसिक् ५ । ४ । ४२ सू० । इत्यारभ्य समासान्ताः ५ । ४ । १८ ।
इति सूत्रात् प्राक् ङाच्प्रत्ययानां ये विहितान्ते इत्यर्थः ।
(७) अम् अन्द्सीति ५ । ४ । १२ सूत्रेण विहितोऽम् ।
(८) किमेतिङ्गव्ययवादात् ५ । ४ । ११ इत्यादि सूत्रेण विहित आम् ।
(९) संख्यायाः क्रियाभ्याङ्गिगण्यने कत्वसृजिति ४ । ४ । १७ सूत्रेण
विहितः कत्वसृच् तत्सुख्यायाः सृजादिवच ।
(१०) तेनैका द्विक् तसिचेति ४ । १ । ११ । १२ । सूत्राभ्यां विहितकसिः ।
तेन दुष्यं क्रियाभ्येन वतिरिच्छादि ५ । ११ । १५ । सूत्रैर्विहितो गतिः ।
(११) विनञ्भ्यां नानाआविति ५ । २ । २७ सूत्रविहितो नानाआ-
वित्यर्थः ।

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३८ ।

कृद्यो भान्त (१२) एजन्त्य तदन्तमव्ययं स्यात् ।

स्मारंस्मारम् । जोवसे (१३) । पिवध्ये (१४) ।

क्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ।

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः (१५) । विस्वपः (१६) ।

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ।

अधिहरि ।

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपस्य लुक् (१७) स्यात् । तत्र शालायाम्
अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां
यद्यपि तदन्तविधिरस्ति । तथापि न गौणे । आब्रूयहणं (१७)
व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

(१२) कृद्यो भान्त इति । कारवानासेत्वादावानः कृत्वादव्ययत्वमिति भाव्यम् ।

(१३) जोवसे इति लभ्ये सेसेनसेऽसेनित्वादि १।४।८ कृत्वेण कसेनुप्रत्ययः ।

(१४) पिवध्ये इत्यपि तेनैव कृत्वेण मध्यप्रत्ययः ।

(१५) उदेतोः इति लतपूर्वकादिभूषातोः भावस्यचो स्वीय इत्यादि ।

१ । ४ । १६ कृत्वेण तोसुनुप्रत्ययः ।

(१६) विस्वप इति क्षुपितहोः कृच्छ्रमिति १।४। १७ कृत्वेण विहितः कृच्छ्रम् ।

(१७) एवञ्चलिवार्धव्यितोयूनि कुगित्यतो (१।४।२४०) कुगित्यनुवर्तते ।

(१८) अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं विज्ञाभावादिति वार्त्तिकमर्थतो दर्शयति
आब्रूयहणमिति ।

सदृशन्त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्ययमिति ॥

श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१८) ।

वष्टि भागुरिरस्त्रीपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशादिषा (२०) ॥ १ ॥

बगाहः । अबगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

इत्यव्ययानि ।

(१८) अविज्ञाते आद्यव्ययश्रुतिविरोधमाशङ्काह लिङ्गकारकसंख्याभावप-
रेति । इह विभक्तिवचनशब्दीकारकसंख्यापरौ अव्ययान्यतरवैयर्थ्या-
पत्तेरिति भावः । उपक्रमोपसंङ्काराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेऽपि
भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम् ।

(२०) यथा वाचा नि शा दिशेत्यादि परिगणनार्थं द्विगुणादिविशेषात् ।
इति शरणाख्यायां कौस्तुभ्याख्यायामव्ययप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदी।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८५०) यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ।

अजादीनाम्(१)अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र षोत्थे
टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्दोषोऽप्यस्य बाधनाय । अजा । अतः
खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणानिह । पञ्चाजी (२)
अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एकका ।
अम्ना । चटका । मूषिका । एषु जातिसत्त्वो ङीप् प्राप्तः

- (१) अजाद्यत इति षष्ठी वाच्यवाचकभाववत्त्वमकार्थः स्त्रियामित्य-
धिकारवत्त्वस्य सर्वप्रधाननिर्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थकदेवताश्च अजा-
दीनामित्यादि । अजाङ्गवतीत्याद्याङ्गावां कश्चिच्चावादिभ्य
इत्यर्थाद्भवत इति बोध्यम् । अजादीनां प्रकारः चारणः । तस्य
अजा एकका कोटिका चटका मूषिका अम्ना वाचा ङीप् । चाकात्म्य
वत्त्वा नन्वा विद्यता मूषीचटका अम्नाचटका मूषा उचिचट
देवविद्या अम्ना कश्चिच्चावा । अजादिसप्तविंशतिः ।
(२) पञ्चाजिती । अत्र हि अजादेऽजवत्त्वमपि अजाकारनिष्ठं स्त्रीत्वं

बाला । वला । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि
प्रथम इति (११८४०) ऊीप् प्राप्तः । सन्धस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
फलात् (ग०) । सम्फला । भस्त्रफला (३) । व्यापौरिति (४६८४०)
ऋस्त्रः । सदच्(४)काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्यात्(ग०) । सत्पुष्या ।
प्राक्पुष्या । प्रत्यक्पुष्या । शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः (ग) ।
पुंयोगे तु शूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुष्ठा ।
उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयो-
गेऽपि कोकिला जातावपि । मूलात्रयः (ग०) । अमूला ।
कृत्स्नस्यो (११७४०) ऊीप् । कर्त्री । दण्डिनो ।

उगितश्च । ४ । १ । ६ ।

उगिदन्ताप्रातिपदिकात् स्त्रियां ऊीप् स्यात् । भवन्ती ।
पचन्ती । प्रपञ्चनोरिति (१८७४०) नम् । उगिदचामिति (१५८४०)
सूत्रेऽज्प्रहयेन धातोश्चैदुगित्कार्यन्तर्ह्युचतेरेवेति नियम्यते
तेनेह न । उच्चायत् । क्षिप् । अनिदितामिति (१७८४०)
नलोपः । पर्यधत् । अक्षतेसु स्यादेव । प्राची । प्रतीची ।

उचदावहप्रवकाववाच्यं न तत्रयन्त्राववाच्यमिति न डापः प्रसक्त
इति वाच्यः ।

- (क) भस्त्रे प्रवक्ति वला इति भस्त्रफला कोसविः ।
- (ख) अमिति कर्तव्यत्वाद्भीषणिव्याहृतिनामाव्ययश्च ।
- (ग) शूद्रा वेदज्ञा जातिरित्यभिधानाद् जातिवचनकालेन वयाववाच्ये न द
इति कोसप्रवकाववाच्यं पुंयोगे तिथिः एतत्कोसप्रवचं पञ्चदशीचपि
भवत्येव ।

वनो र च (६) । ४ । १ । ७ ।

वक्षन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । रचा-
न्तादेशः । वन्निति धुनिप्कनिव्वनिपां सामान्यग्रहणम् ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन
प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमति-
क्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधीवरी । शर्वरी । वनो न
ह्य (७) इति वक्ष्यम् * । ह्यन्तादातोर्विहितो यो वन्
तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् र च नैत्यर्थः । भ्रीण्
अपनयने वनिप् विङ्बनोरिति (उ० ३२६४०) आस्वम् । अवावा
ब्राह्मणी । राजयुध्वा । बहुव्रीहो वा * । बहुधीवरी—
बहुधीवा । पक्षे डाप् लभ्यते ।

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्ताप्रातिपदिकात् ङीप् वा
स्यात् । द्विपदी-द्विपाद ।

ठावृचि (८) । ४ । १ । ९ ।

अचि वाच्यायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्विपदा षट्क् । एकपदा ।

(६) वनोर वेति शार्ङ्गकक्षेत्रे वनोपग्रहणात् वनोभीतादौ न प्रवृत्तः । रदह
कृत् न ङीवविधायकम् अक्षेभ्योऽङीभित्तेनेव (१५७४०) तद्विधेः किन्तु
तत्कृत्तविहितङीवोऽङ्गवादेन रत्ननामविधायकमिति बोध्यम् ।

(७) वनो न ह्य इति कृत्यवगच्छतीत्यर्थम् अदाकरत्वेन तदाह अवावेति ।

(८) ठावृचि कृत् अकारान्तपदवर्गेन विपक्षेऽपि अचि वाच्यायां द्विपदी
लिपदीत्यादिप्रवृत्तिनिवारणम् । तत्तत् ।

न षट्सखादिभ्यः (११८४०) । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र (८) नलोपे
कृतेऽपि णान्ता षडिति (११०४०) षट्संज्ञां प्रति (११६४०) नलोपः
सुप्स्वरिति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्सखादिभ्य इति (नटाप्)

मनः (१०) । ४ । १ । ११ ।

मन्मन्ताद् ङीप् । सीमा सीमानो ।

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ।

अनन्ताद् बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानो ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ।

स्रद्धयोपात्ताभ्यां ङाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे सीमानो ।
दामा । दामि दामानो । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा ।
बहुयज्वे बहुयज्वानो ।

अनउपधासोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । १८ ।

अनन्ताद् बहुव्रीहेरुपधासोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाब्-
ङीविषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञी बहुराज्ञी बहुराज्ञानो ।

(८) न षडिति कृते ङीप् इव टापोऽपि निषेध इत्याह पञ्चेत्यत्रादिना ।

असिद्धत्वादिति तत्रा च सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनाच्च टापं प्रत्य-
यिद्धत्वमिति डादि प्रत्यये न असिद्धत्वादिना टापोऽपि निषेध इति
भावः । अत्रापि निषेधः प्रियमङ्गा इत्येवमङ्गादौ नोपे न प्रयत्नते तद्-

भावे ङीत्वेऽपि पञ्चम्यन्तस्य ङीत्वाभावादिति बोध्यम् ।

(१०) मन इति, मन उपपद्येत्यादि चेते कृते टाप् ङीपोरनयोदपि नि-

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात् इदायसुपः । ७ । ३

। ४४ ।

प्रत्ययस्यात्कारात्पूर्वस्यात्कारस्येकारः स्यादपि परे स
आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किं
नौका । प्रत्ययस्यात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम्
बहुपरिवाजका (११) नगरी । कात्किम् नन्दना । पूर्वस्य
किम् परस्य मा भूत् । कटुका (१२) । तपरः किम् राका ।
आपि किम् कारकः । मामक (१३) नरकयोरुपसंख्यानम् * ।
मामिका । नरान् कायतीति नरिका । त्यक्त्यपोष * ।
दाक्षिणात्यिका । इहत्याका ।

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ।

यत्तदीरस्येव स्यात् । यका । सका । यकाम् । सकाम् ।
त्यकनश्च निषेधः * । अधित्यका । उपत्यका । आशिमि वुनश्च
न * । जीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न * । देवदत्तिका ।

वेधके, तेन सीमन्तां बहुपञ्चभ्यां बहुधीवभ्यामित्यादौ 'डाव्'सीधोर-
भावेऽपि नलोपेऽस्मत्तया न टाप्प्रवृत्त इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(११) बहुपरिवाजकेति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य सुपो कुकार्षि प्रत्ययस्यपठ्ये-
नामः सुपन्तात्परत्वमिति न तन्नेत्यप्रवृत्तः बहुप इति निषेधादिति
भावः ।

(१२) बहुकेति टापा बहु उत्तरपदीयात् पूर्वे, कर्त्तादाहक बहुवचसात्परवा-
द्वत्वाच्च प्रत्ययस्यकारात् परस्मिन्कारणक नेत्येव सादिति भावः ।

(१३) नामकेति तत्तद्वचनानेकवचने इति (१५८७०) अत्रकादिबकाप्रत्ययानां
इमान् विधानम् ।

देवका(१४) । क्षिपकादीनाञ्च न(१५) * । क्षिपका । भुवका ।
 कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि(ग०) । अन्यत्र तारिका ।
 वर्णनात्ताम्बे(ग०) । अन्यत्र वर्णिका । वर्त्तका शकुनी प्राचाम्(ग०)
 उदीचान्तु वर्त्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये (ग०) । अष्टिकान्या ।
 सूतिकापुत्रिकाद्वन्द्वारिकाणां वेति वक्तव्यम्* । इह वा अ
 इति छेदः । कात्पूर्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः । तेन पुत्रिका-
 शब्दे छीन (१६) इवर्णस्य पच्चेऽकारः । अन्यत्र स्वबाधनार्थ-
 मकारस्यैव पच्चेऽकारः । सूतिका—सूतकेत्यादि ।

उदिचाभातः स्थाने य क पूर्व्यायाः । ७।३।४६

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-
 खेदा स्यादापि परे । केऽणइति (४०४४०) क्लृप्तः आर्थिका आर्थिका
 चटकका चटकिका । आतः किं साङ्गाशये भवा साङ्गा-
 शिका (१७) । यकेति किम् अशिका । स्त्रीप्रत्ययेति (१८)

(१४) डालादापूर्व इति वाच्य इति (७०७४०) क्लृप्ते ण इति भागलोपात् देवकेति

(१५) क्षिपका भुवका चरका सेवका करका चटका खवका लङ्का कलका
 कन्यका भुवका एवका । आजातिगणः ।

(१६) छीन इति घातृरवाहिलात् (२४१४०) जातस्य छीन इत्यर्थः ।

(१७) कर्षणतं स्त्रीप्रत्ययादेः कारोऽयं यकपूर्वकस्त्रीप्रत्ययाकारस्येति व्या-
 कृतं तेन साङ्गाशिकाशयेन विवक्ष्यमानाकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन
 स्त्रीप्रत्ययावयवत्वादिभिः भावः ।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति विप्रिति । यकपूर्वादा इति स्त्रीविभक्तिर्हेतुः किमर्थं
 इति प्रश्नः ।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका ।
धात्वन्त्यकोसु (१८) नित्यम् । सुनयिका (२०) । सुपाकिका ।

भस्त्रैषाजान्नाद्वास्त्रा नञ्पूर्वाणामपि (२१)

७।३।४७।

स्वेत्यन्तं लुप्तप्रतीकम्पदम् । एषामत इदंवा स्यात् तदन्तविधि-
नैव सिद्धे नञ् पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुप-
मर्श्वनार्थम् । अन्यस्य (२२) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा वा
एतयोसु (२३) सपूर्वयोर्मेत्वम् अन्तर्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

- (१८) धात्वन्तेति धात्वन्त्यकारकारपूर्वस्याकारस्य इत्वं भवतीति शेषः ।
(२०) सुवुनयो यस्याः सुवु प्राको यस्या इति विग्रहे षैत्रिके कपि केऽन्तः
इति (४०४४०) सुत्वे अकारस्य स्त्रीबोधकत्वादित्यम् ।
(२१) भस्त्रैषेति अत्र ज्ञातः स्वाने इत्यनुवर्त्तते तच्च बोध्यत्वात् भस्त्राद्याऽजा-
जानामेव विशेषणं प्रत्ययस्यादित्यतः (२११४०) ज्ञत इति अनुवर्त्तते ।
अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामविद्यानामपूर्वाणाञ्च संपदः ।
(२२) अन्त्यस्यानुवर्त्तनस्य । उत्तरसूत्रेणाभाषितद्वयस्यैव (२१४४०) ।
(२३) एतयोस्त्विति । भस्त्राद्याऽजाजानां सपूर्वाणामपीत्यं भवत्येव तत्र
टाप् : इप्रत्ययात् परत्वात् सुपःपरत्वाभावेन अनुप इति विशेषाग्रह-
णे चेति बोध्यम् । तत्प० ।
(२४) अन्तर्वर्त्तिनीमिति न, एतदुक्त इति स्थिते अकपिजते अजते वा नञ्
तत्प० इत्येव तद्व्याख्यात् प्राक् सुपी सुपि ततः अकपि आकापिके वा
अपि जते इत्यभिहितम् इति तद्व्याख्यात् टाप् इ च संज्ञावात् पूर्वो-
त्पद्यः सुपः पर इति न तत्र प्रवृत्तिः । वृद्धादीनां तु प्रवृत्तत्वा
मिवैतदित्येव ह्यपि तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः ।

मात्रित्याऽसुप इति निषेधात् । अनेषका (२५) । परमेषका ।
 अहके । परमहके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह
 हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् न तु
 वैषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्द-
 स्वनुपसर्जनमात्मन्यवाची अकजर्हः । (२७) अर्थान्तरे तु न
 स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतसु कप्रत्ययान्तत्वाद् (२८) भवत्युदाह-
 रणम् । एवञ्चात्मन्यायाम् स्त्रिका । परमस्त्रिकेति नित्यमे-
 वेत्त्वम् (२९) । निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका । एषका एषिका ।
 कृतधत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका
 अजिका । अका अिका । हिके-हके । निःस्त्रिका—(३०)
 निःस्त्रका ।

अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ।

- (२५) कश्चाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु कश्चाता
 अनेषेति तच्चासति अनेषकस्त्वित्येव स्यादिति बोध्यम् ।
 (२६) अवयवादिनिष्ठेऽतदोरकारस्य आकारस्यानिकत्वाभावादिति भावः ।
 (२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य आकारस्यानिकत्वमिति नेषप्रसङ्गः
 इति भावः ।
 (२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्प्राप्त्यर्थमिच्छा विनम्रता न ह्यस्य परत्वं केन
 व्यवधानादिति भावः ।
 (२९) नित्यमेवेति अथपि कृतेऽकारस्याऽऽकारस्यानिकत्वमात्रेणैतत्पुंस्का-
 प्रवृत्तः प्रत्ययेकनिष्ठादिनां निष्पत्त्यविवक्षित इति भावः ।
 (३०) निःस्त्रिकेति अस्या निष्क्रान्तेति विग्रहस्येव आशङ्क्यं संज्ञाहपत्ये-
 र्नुपसर्जनत्वात्-समाधानादुक्तेऽपि कश्चातादौ कप्रत्यये केऽह इति
 (४०४४०) सुखः तस्यः दाप् ।

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इहा स्यात् । गङ्गिका गङ्गाका ।
बहुत्रोद्देशाधितपुंस्कात्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अघ्राता
अखट्टा अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प (३१) एव ।

आदाचाध्याणाम् । ७ । ३ । १८ ।

पूर्वनूतविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्कात् ।
शुभ्रिका ।

अनुपसज्जनात् । ४ । १ । १४ ।

कधिकारोऽयम् । यूनस्तिः (७४:४०) इत्यभिधाय्य अयमेव
स्तोप्रत्ययेषु तदन्तविधिं प्रापयति ।

टिड्ढाणञ् ह्यसज्दघ्नञ् मात्रच्तयपठ्ठञ् कञ्
करपः । ४ । १ । १५ ।

अनुपसर्जनं यट्टिदादि(३२) तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकान्तः

(३१) अविद्यमाना कदा वहा इति विदुः शेषादिभावेति (४०:५४०) पाणिन
कवभावे उपसर्जनसुक्ते अकङ्कमन्दापि अघ्रातादौ के सुपो बुवि के-
ऽय (४०:८४०) इति सुक्ते पुनहापि अघ्रातपुंस्काद्विहिताऽऽकारस्या-
निकाकाराभावेन विकल्पस्य तत्प्राप्त्युक्त्यामुक्त्येनो नित्येऽयम् । शैषिक-
कप्पक्षे तु न, कदा च इत्यवस्थायां कपि सुपो बुवि प्रत्ययवक्ष्येन
अकङ्कमन्तस्य सुक्तात्वेऽपि कवभावेन वभावसंज्ञया प्रातिपदिकतया
तदुपठकाऽकङ्कमन्तप्रातिपदिकत्वात् गोक्षिकोरिति (३२:४०) न
सुक्तः । केऽय इति सुक्तस्य न कपीति (४०:४४०) निषेधाच्च न सुक्तः ।
बिन्दु आपोऽन्वयेऽपि (४०:४४०) सुक्ते अकारस्याऽऽकारस्या-
निकात् भावितपुंस्कात्वाभावेन विकल्प इति भावः ।

(३२) टिड्ढाणञ् प्रत्ययादौ तददन्तं कदाते तत्राहुवर्त्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वान्नेह । बहुकु-
रुचरा । नदट् । नदी । वक्ष्यमाणत्वं टित्वादुगित्वाच्च (३३)
ङीप् प्राप्तः । यासुटो (३४) क्त्विन साश्रयमनुबन्धकार्यं
नादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवति । अः (३५) शानचः शि-
त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनस्त्रिधाविति निषेधज्ञापनाच्चा ।
चोपर्ण्यो (३६) । ऐन्द्री (३७) । औत्तौ (३८) । ऊरुद-

- विशेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८४०) अत इत्यनुवर्त्तते इत्याह यद्वि-
दादीत्यादि । टित्त्वं प्रायः प्रत्ययगतम् क्वचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिप-
दिकावयवप्रकृतिगतञ्च । तच्च प्रत्यये आरोप्यटित्वादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृति
गतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरीति धातु प्रकृतिगतं स्तनम्भयोति
स्त्वन्नेटभातोऽकारस्त्वानन्यप्रयोजनतया ङीवर्थत्वमेव व्यवस्थापितत्वाकरो
(३१) टित्वादुगित्वाच्चेति छट्छकारटकारेणात् तदुत्थानिकस्य शानचो-
ऽपि स्थानिकत्वेन तदनुबन्धवत्त्वात् न तत्र ङीप् स्यादित्याशयेः ।
(३४) वचाधत्ते वासुट इति आशीर्विङो क्त्विनेन तदादेशवासुटोऽपि क्त्विने
प्राप्तेऽपि वासुट् परस्मैपदेषूदात्तो क्त्विनेति (उ० १६४०) पुनर्ङित्त्ववि-
धानमेव आदेशुनाम् स्थान्यनुबन्धकार्यापेक्षया ज्ञापकमिति भावः ।
(३५) आप्रत्ययस्य शित्त्वेन तदादेशस्य शानचः शित्त्वविज्ञापयि कृत्तः अः
शानज्जाविति (उ० १६५४०) शूले शानचः शित्त्वरश्चयपि तज्ज्ञापक-
मित्याह न इत्यादि ।
(३६) छपर्ण्येवन्द्यात् औत्तौ इति (५० १६४०) इति आशयेऽपीत्यादिना
(२०८४०) इत्युक्तादेशः ।
(३७) इन्द्रो देवतास्ता इति वाक्ये तास्त देवतेत्यच् (५१०४०) इन्द्रस्त्विति
वा वाक्ये तस्त्विति (५२१४०) । अजादिसाङ्गवर्त्तमानेन तद्विज्ञापनात्
नेन कर्ण्यस्य (उ० १२३४०) इत्यस्य कर्ण्यकार्यमेव भवतीति बोध्यम् ।
(३८) उक्ते भवा औत्तौ उक्ते दिभ्योऽम् (४२०४०) इत्यसि विज्ञप्ति ।

असौ । जरुदन्नी । जरुमात्री (३८) । पञ्चतवी (४०) ।
आसिकी (४१) । लावणिकी (४२) । यादृशी (४३) ।
इत्वरौ (४४) । ताच्छीलिके णोऽपि (४५) । खीरी । नख-
जीककख्यं स्वरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । स्तैणी (४६) ।
पौंसौ । शात्तीकौ (४७) । आब्यङ्गरणी (४८) । तरुणी ।
वलुनी ।

यञञ्च । ४ । १ । १६ ।

यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ।

- (३८) प्रमाणे इयञ्जद्वयजमात् व इति (६९०५०) प्रत्ययाः अत्र मात्वगङ्गाद्वारं
अयञ्चकारेण मात्वजिति प्रजाहरणेन उभयोक्त्यादिसिद्धिः शब्देभ्यः ।
(४०) पञ्चावयवा यस्या इति वाक्ये संख्याया अयञ्च-तयति (६८८०) तयप् ।
(४१) अक्षेण दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६०४८०) ठक् ठस्तेकादेशः ।
(४२) खवचं पयसमस्या इति वाक्ये तदस्य पयसमित्वे (६१४८०) खवचा-
ठठजिति (६१४८०) ठञ् ।
(४३) त्वदादिषु हरेरेनालोचने कम्पेति (१८४८०) कञि आचर्षनात्
(१८४८०) इत्ताकारादेशः ।
(४४) इय् नयमित्वेति श्रुतिरिति (८१७४८०) क्ताप् ।
(४५) योऽनित्वधिकारे (६१४८०) इत्तादिभ्योऽय इति (६१४८०) अयमत्वेऽपि
अण्कार्थं भवतीत्यर्थः तेन पुरा योऽनित्व इति वाक्ये ताच्छीलिके
अयमत्वे चोदीति ।
(४६) स्त्रीषु बभोर्ङ्गजाविति (४८१८०) क्तत्वे क्तिवाः नञ् षुङ् कञ् ।
(४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणमिति (६१५८०) क्तित्वात्
यत्किञ्चोदीकञ् (६१४८०) इतीकञ् ।
(४८) आब्यङ्गमोक्षदिना ३ । २ ५६ । क्तत्वे क्तञ् पुरोऽनाकी
(५१४८०) इत्तादिभ्यो क्तत्वे क्तित्वादिना (८११०८०) कञ् ।

हलस्यादितस्य । ६ । ४ । १५० ।

हल उत्तरस्य तद्वितयकारस्योपधाभूतस्य (४८) लोपः स्यादौ-
ति परे । गार्गी । अनपत्याधिकारस्यात्र ङीष् । ङीपे भवा-
द्देव्या । अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्वेद्या । देवाद्यञ-
ञाविति (४८८४०) ह्रियञ् प्राग्देव्यतो यो न त्वपत्याधिकारपाठतः ।

प्राचां णस्तद्वितः । ४ । १ । १७ ।

यञन्तात् षो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्वितः ।

षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ।

प्रत्ययस्यादिः (५०) ष इत्यात् ।

आयन्नेयौनौयिदः फट्खळ्छास्यत्ययादीनाम्

। ७ । १ । २ ।

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आदेशाः स्युः ।
तद्वितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । षिष्वसामर्थ्यात् (५१) षो-
ऋऽपि स्त्रीत्वे षिद्वीरेति (२२७४०) वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ।

(४८) सूर्येतिव्यागङ्गोत्यादितः (२२८४०) य उषधाया इति अस्येति नेत्यत
(१९६४०) ईतीति बाहुवर्त्तते ।

(५०) उपदेशेऽजन्तनाचिक इदित्यत (४४०) इदिति आदिर्मिटुष इत्यतः
(४०४२४०) आदिरिति बाहुवर्त्तते ।

(५१) स्त्रियां यञ्प्रधानेन यञन्ताद्विहितकस्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्ता-
यान्नामप्रयोग इत्यप्रयोगे प्राप्ते आह मित्ययामङ्गारिति द्विवचं सुब-
भवेतीति आयेन तस्य प्रयोग इति भावः ।

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यजन्तेभ्यो नित्वां षः
स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च । ४ । १ । १९ ।

आभ्यां स्फः स्यात् । क्रमेण टाक् ङोर्परपवादः (५३) ।
कुर्वादिभ्यो ण्यः (५६४०) कौरव्यायनी । टक् च मण्डूकात्
(५६४०) इत्यण् । माण्डूकायनी । आसुरेरुपसंख्यानम्* ।
आसुरायणी ।

वदसि प्रथमे । ४ । १ । २० ।

प्रथम (५४) वदोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कुमारी । वयस्यचरम इति वाच्यम्* । वधूटी । चिरण्टी ।
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः ।
कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति (५०५४०) निर्द्देशात् ।

(५०) लोहितं संयितं बभूव वक्तुं मण्डू गण्डू शङ्खु चिष्टु युक्कु मन्तु मङ्कु
फलियु जिगीषु मत्तु तन्तु मनायी स्तुतु कचक कन्चक डच कच तत्तु
तदच तलुच तल्लु वतल्लु कपि कत कुट कत । गर्गाद्यन्तर्गचः
(५०४१) शकम्बादिहत्वात् पररूपादेशात् कतन्तेति ।

(५१) कौरव्यशब्दश्च योपभवाज्जातिलक्षणाङीवभावे टाप् मण्डूकशब्दे
जातित्वात् ङीप् प्राप्तास्तयोरेपवादः ।

(५४) प्राण्डिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तीभूत इत्यर्थः इ-
त्याह वयोवाग्निन इति आनुवंशीन् पदयो वः भगवान् प्रवृत्तयस्मिन्
यास्तजतः । यथा पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
इत्यस्य स्थाविरं भावे न ह्यो क्तातन्म्यमर्हतीत्यादौ भागवत्यस्य ।

द्विगोः । ४ । १ । २१ ।

अदन्तःद्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलांकी । अजादित्वात् त्रिफलङ्ग
(५५) । त्रानीका सेना ।

अपरिमाण (५६) विस्तारितकम्बल्येभ्यो न
तद्वितलुकि । ४ । १ । २२ ।

अपरिमाणान्ताद्विस्तारयन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्वितलुकि
सति । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । आर्हीयष्टक् ।
अध्यर्हति (६१०२०) लुक् । ह्री विस्तौ पचतीति द्विविस्ता ।
ह्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणात्तु । ह्याटकी । तद्वित-
लुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वी ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ।

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्वितलुकि । हे
काण्डे (५७) प्रमाणमस्वाः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे

आद्यो वयसि नाधीनं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपसाप्तं
चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम् । तत्र प्रथमभाग
एवेत्याह प्रथमे इति ।

(५५) अजादेराकतिगणतया लिखते जादौ टाप् ।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्वत आरोहतः परिचाकृतश्च सीयते इति
परिमाणम् तद्विस्तारपरिमाणम् चतुर्थविको क्षेत्रोऽस्ये इति आवि-
तं ह्यभाराः स्फुरिति कम्बल्यनृचापचतुर्वितति विस्तारोन्मा-
नत्वेऽपि दृश्यन्पञ्चकम्बल्येभ्यो निराधार्यम् ।

(५७) मोक्षगृहप्रमाणो दृश्यः काण्डम् ।

‘ह्येसजिति’ (६६७४) विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोनित्य-
मिति* (५८) लुक्। स्त्रे किं द्विकाण्डी रज्जः ।

पुरुषात्ममाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डीप् वा स्यात्सहितलुकि ।
हो पुरुषो (५) प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषो द्विपुरुषा वा
परिखा ।

जधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ।

जधोऽन्तस्य बहुव्रीहे (६०) रनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।
इत्यनङि कृते डाव्डीन्निषेधेषु प्राप्तेषु (६१) ।

बहुव्रीहेरूपसो ङीप् । ४ । १ । २५ ।

जधोऽन्ताद्वह्व्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डीधो ।
स्त्रियाम् किम् कुण्डीधोः धेनुकम् । इहानङपि न तद्विधौ
स्त्रियामित्युपसंख्यानानात् ।

- (५८) प्रमाणाद्ये ये तद्वितासो द्विगुर्मासात् कःकुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः ।
(५९) प्रमाणासामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्दः पञ्चदशलिङ्गपरिमाणं
परः पञ्चदशलिङ्गः पुरुष इत्युक्तेः ।
(६०) बहुव्रीहौ बहुव्यञ्जोरित्यन्तः (४३४०) बहुव्रीह्यादित्युपपद्ये विभक्ति-
विपरिवर्तनान्तराः ।
(६१) डावेभाभ्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डाप् क्षेत्र उपधासोपनिऽन्य-
तरस्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको ङीप् कर्त्तव्य इत्यनेन (१०१४०)
प्राप्तस्य ङीयः जधो बहुव्रीहेरिति (३१०४०) अनेन निषेधश्च प्राप्त इति
विवेकः ।

संख्याऽव्यवादेऽङीप् । ४ । १ । २६ ।

ङीपोऽपवादः । दूधो । अत्यधो बहुव्रीहिरित्येव जभो-
ऽतिक्रान्ता अन्यधाः ।

द्विमहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (१२) बहुव्रीहेर्द्विमान्ताद्वायनान्ताच्च ङीप् स्यात् ।
द्विमान्ते ङापप्रतिषेधयोः प्राप्तिर्योः हायनान्ते टापि प्राप्ते
यचनम् । द्विद्वान् । अव्ययग्रहणाननुवृत्तेरुद्दामा बहुवे-
त्यत्र डाविधेधावपि पचे स्तः । द्विहायनो बाला । त्रिचतु-
र्थ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्* । वयोवाचकस्यैव हायनस्य
ङीप् णत्वञ्चेत्यने । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र ।
द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना शाला ।

नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । ४ । १ । २८ ।

अत्रन्ताद्बहुव्रीहेरुपधाङीपिनो ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः ।
सुराज्ञौ नाम नैगरी । अन्यत्र पूर्व्येण विकल्प एव । वेदे ।
अतमूर्ध्नी ।

केवलमासकभागधेयपापापरसमानाऽऽव्यञ्जत

कुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । २९ ।

(१२) संख्याव्यवादेरियम संख्यावद्भ्यः समाधानमन्तत्वेऽपि चरितत्वमिति-
सागद्व्यंख्यानाञ्च एकदेशकापि कहुडभिरित्याधेयनाङ्गसंख्यादेरिति

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् सञ्ज्ञान्छन्दसोः । अर्थात्
इन्द्रकेवलीर्विशः । मामकी । भागधेयी (६३) । पापी ।
अपरी । समानौ । आर्य्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र
केवला इत्यादि । मामकयहणन्त्रियमार्थम् अणन्तत्वादेव
सिद्धेः तेन लोकेऽसञ्ज्ञायां मामिका ।

अन्तर्वत्यतिवतोर्नुक् । ४ । १ । ३२ ।

एतयोः स्त्रियानुक् स्यात् । ऋन्नेभ्यो (११७४०) ङीप् । गर्भिण्या-
ञ्जीवइर्तृकायाश्च प्रकृतिभागी निपात्येते । तथाऽन्तरस्थस्यां
गर्भं इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयास्ति
सामानाधिकरण्याभावादप्राप्ते मतुप् निपात्यते । पतिवल्ली-
त्यत्र तु वलन्निपात्यते । अन्तर्वल्ली । पतिवल्ली । प्रत्युदाहरणं
तु । अन्तरस्थस्यां शालायाङ्कटः । पतिमती पृथिवी ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यादयज्ञेन सम्बन्धे । वशिष्ठस्य पत्नी
तत्कर्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधि-
कारात् ।

विभाषा सप्तमस्य । ४ । १ । ३४ ।

- (६१) भागशब्दात् स्त्रीर्निष्ठे भेषप्रसक्ते कश्चिद् स्त्रीर्निष्ठा अपि प्रसक्ताः प्रक-
ृतिरिति विग्रहवचनान्तरवर्त्तनी इत्युक्तेः सञ्ज्ञाशब्दत्वाद् ङीप् ।
(६४) काले संयोगपदं कल्पजवरम् स्त्रियाः कल्पजवाम् वस्तुमवबोधोक्त-
विशेषाद् तत्कर्तृकेति ।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्वात् ।
 गृहस्य पतिः । गृहपतिः गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्थेतीहोस-
 रार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन
 बहुव्रीह्यावपि दृढपत्नी-दृढपतिः । हृषलपत्नी हृषलपतिः ।
 अथ हृषलस्य पत्नीति व्यस्ये (६५) कथमिति चेत् पत्नीव
 पत्नीत्युपचारात् (६६) । यद्वा आचारक्लिबन्तात्कर्त्तरि क्तिप् ।
 अस्मिन् पत्ने । पत्नियो । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः ।
 गवाम्पतिः स्त्री ।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७) । ४ । १ । ३५ ।

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः
 पतियस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी ।

(६५) व्यस्ये इति विभावा सपूर्वस्यत्वत् (२२१५०) यत्तदर्थयोग इति न सम्बध्यते
 इति हृषलपत्नीति सपूर्वस्यत्वेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कामकत्वा हृषलत्वेन
 जज्ञस्यत्वान्वाभावेन कथं हृषलस्य पत्नीति व्यस्येवाक्ये एव प्रश्नः कृतः ।

(६६) उपचारात् विवक्षितस्त्रीत्वरूपसाधारण्ययोगात् ।

(६७) समान एकवीर पितृव्ये च व्याज भद्र इति इत्येते समानाद्व्यस्तत्वं समा-
 नस्य सभावनिपातनाय समानादिपूर्वस्यत्वमुक्त्वा सपत्न्यादिमित्युक्तम्
 सपत्नीत्यस्य समानसाधिकास्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समानसाभि-
 कदासीनपूर्वार्द्धे न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः ।
 समानस्यैव साहचर्यगर्भकतया भेदवदितत्वेऽपि प्रकृते एकार्थताय-
 र्त्वात् पत्नीभेदेनैव समानभेदकारणं वा पत्नी भेद इति साहचर्यगर्भ-
 कत्वेऽपि न शक्तिः ।

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ।

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च । इयन्विस्त्री पुंयोग एवे-
ष्यते । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
पूतक्रतुरेव सा ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ ।

३७ ।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषा-
कपायी । हरविष्णू वृषाकपो इत्यमरः । वृषाकपायी श्री-
गौर्याविति च । अग्नयायी । कुसितायी । कुसिदायी । कु-
सिदशब्दो ऋत्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ।

मनुष्यस्त्रीकारादेशः स्यादुदात्तकारश्च वा । ताभ्यां सक्कि-
योगशिष्टो (६८) ङीप् च । मनोः स्त्री मनावीमनावीमनुः ।

वर्षादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ।

वर्षवाची योऽनुदात्तात्तोपधस्तदनुदात्तपञ्चर्जनात्तातिप-
दिकाद्वा ङीप् स्वात्तकारश्च नकारादेशश्च । एनौ-एता ।
रोहिता-रोहिणी । वर्षानां तच्चतिनितन्तामामिति (६८) किट्

(६८) सक्कियोगविह इति तेन ऐकारौकाराभावे ङीप् निवर्तते इत्याशयः ।

(६९) वर्षानामिति (उ० ६५५५०१०५०) चेतः चोच्चः चितिः प्रप्तिः वृषादिति
तच्चतिनितानानां क्रमेणोदाहरणानि ।

सूत्रेणाद्युदात्तः (७०) । त्र्यंश्या च अलस्येति गृह्यम् । त्रीण्य-
तान्यस्याः (७१) इति बहुव्रीहिः । अशुदात्तात् किम् श्वेता ।
घृतादीनाञ्च (अ५५४४०२२४०) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव ।
शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् * । पिशङ्गी-पिशङ्गा-असित
पलितयोर्न* । असिता पलिता । छन्दसि क्रमेके* (७२) ।
असिक्तौ । पलिक्तौ । अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु
विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ।

तोपधभिवाद् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्माषौ । सारङ्गौ । लघावन्ते (७४)

(७०) आद्युदात्त इति अशुदात्तं पदमेकवर्णमिति (५३८४०) शेषनिघातेना-
न्ताहदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७१) त्रीणीति यतानि कर्तुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन शुक्लादीनां गुण-
वाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । तत्रैतद्वत्त्वोपसंख्यानत्वेऽपि न त-
दन्तमुपसंख्यानमिति द्रष्टव्यम् पूर्वं पदात् संज्ञायामिति (४१५४०) शत्वम्
त्वित्पुंस्त्वान्तेषु एतैति विपङ्क्तुं व्याख्येयत्वात् । शत्वमिति बोध्यम् ।

(७२) उद्गर्गवृत्तान्तरेणा अपवादा भवन्तीति व्याप्तेन वर्णादशुदात्तादिति
सूत्रेण प्राप्तम् अक्षितपक्षितयोर्ङीपं नकारश्च बाधित्वा क्कादेशविधा-
नात् नादेशवृत्तानविषय एव क्कादेश इति ताभात् ङीवपि प्रवर्त्तते
इत्याशयेनाङ् अक्षिणी पक्षिणीति ।

(७३) वृत्तिभानाद् तोपधस्त्वैव प्रतिशो नितयान्वादाद् तोपधभिवादिति ।
नित्यं सारविशेषार्थम् ।

(७४) कौ एवमित्त्वं काले इत्येव कङ्कः प्ररतो कङ्कनो वङ्कचकङ्क एव-
वदात्तः साहित्यार्थः अर्पितः अथः संज्ञेति प्राप्तः ।

कुहो । अनङ्कुहो । पिप्पल्यादयश्च (६७)* । आकृति-
गणोऽयम् ।

सूर्य तिष्यागस्त्यमत्स्थानां यउपधायाः । ६। ४

। १४६ ।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्त चेद्यः सूर्याद्यवयवः । मत्-
स्यस्य व्याम्* । सूर्यागस्त्ययोश्चैव व्याञ्च* । तिष्यपुण्ययो-
र्नञ्चत्वाऽपि यलोप इति वाच्यम्* । मत्स्यौ । मातरि षिञ्चे ति
(१२१४०) शिष्यादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद-
नित्यः षितां ङीष् । दंष्ट्रा ।

जानपदकुण्डगोणखलभाजनागकालनीलकुश
कासुककवराहुत्तामन्त्रावपनाकृतिमायाणा(७८)
स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशे
षु । ४ । १ । ४२ ।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष्
स्यात् । जानपदौ वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदा । उक्ता-
दित्वात्(४६०४०)अजन्तत्वेन टिङ्ठेति (२१५४०) ङीष्प्राप्त्यादात्तः ।
कुण्डो अमन्त्रश्चेत् । कुण्डान्या । कुण्डिदाहे गुरोश्च हलः
(७०४५१४०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमन्त्रे जारजः कुण्ड

(७७) पिप्पली इरितली बोधातली यनी बरी वरी वृषिनी क्रोशी नाता-
नङ्गी षितामङ्गी । आकृतिगणः ।

(७८) अहङ्कारो जीविका इति । जावपनम् अङ्गं उच्यते भाव्यमजिन्
भाव्यस्वाभावभावम् । जाया पक्षा ।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव ।
 अमर्चं हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते न तु
 नियम्यते । गोणी आवपनञेत् । गोणान्या । खली
 अकृत्रिमा चेत् । खलान्या । भाजो आणा चेत् । भाजान्या ।
 नागो खूला चेत् । नागान्या । गजवाची नागशब्दः
 स्त्रीत्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्य-
 गुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णञेत्
 (७६) । कालान्या (८०) । नीली अनाच्छादनञेत् । नीला-
 न्या । नीत्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नीत्या अन्वक्तव्यः* (४०४६०)
 इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु । नीलादोषधी* ।
 नीली । प्राणिनि च* । नीली गौः । संज्ञायां वा* । नीली
 नीला । कुशी अयोविकारञेत् । कुशान्या । कामुकी
 मैथुनेच्छा (८१) चेत् । कामुकान्या (८२) । कवरी केशनां
 सन्निवेशविशेषः । कवराण्या चित्तेत्यर्थः ।

शोणान्ताच्चां । ४ । १ । ४३ ।

शोणी—शोणा ।

वोतो गुञ्जवचनात् (८३) । ४ । १ । ४४ ।

(७६) वर्धयेत् वर्धविशिष्टा वेदितव्यः पुष्पिजिह्वास्तु तद्वतीत्यनरोहोर्वर्धवि-
 शिष्टपरता ।

(८०) कात्यायना जीर्णपुञ्जवृत्तेत्यर्थः ।

(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः कर्म आदितादृक्प्रत्ययेन विवृजिति भावः ।

(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्ताविधाववतीत्यर्थः ।

(८३) गुञ्जवचनादिति । वत्ते निविशतेऽप्येति पुञ्जजातिषु इत्यन्ते । आर्धेव-

अक्षिन्वर्थात् किम् । अजननिः । क्षिन्वत्त्वादप्राप्ते विध्यर्थं
प्रकृतिशब्दो गण्ये पठ्यते । हिमकाषिहतिषु चेति (४६६५०)
पङ्कावः ।

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ।

या पुमाख्या (८६)पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीष् स्यात् ।
गोपस्य स्त्री गोपी । पालकान्तात्र * । गोपालिका । अश्व-
पालिका । सूर्याद्देवतायाश्चावाच्यः * । सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या । देवतायाङ्गिम् । सूरौ कुन्ती मानुषयीम् ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रऋद्धिमारण्ययवयवन

मातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ।

एवामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षष्ठाश्चात्तुला-
चार्ययोश्च पुंयोग एवेष्ट्यते । तत्र ङीष् सिद्धे आनुगागम-
मात्रं विधीयते । इतरेषाञ्चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।
हिमारण्ययोर्महत्त्वे * । महद्दिमम् हिमानी अरण्यानी ।
यवाद्दोषे* । दुष्टो यवो यवानी । यवनाङ्गिण्याम्* । यव-
नानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोदात्तुक् वा * ।
मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपाध्यायी । या तु
स्त्रयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः । उपाध्यायी उपा-
ध्याया । आचार्यादणत्वञ्च* । आचार्यस्य स्त्री आचा-

(८६) पुमास्तेति पुंल्लेखः-प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुंयोगाद् पुंवि प्रकृति
निमित्तबोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्त्तमानत्वम् न्याय्यं पुंल्लेखप्रत्ययभोक्तृ-
त्वम् तदाचकथयन्मातुलीकरोदित्यादिति भावः ।

थ्यानी । पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री । अर्थ-
चतुष्टयाभ्यां वा * । स्वार्थे । अर्थ्याणी अर्थ्या स्वामिनी
वैश्या वेत्त्यर्थः । चतुष्टयाणी चतुष्टया । पुंयोगे तु । अर्थ्या
चतुष्टयी । कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माणमानयति जीव-
तीति कर्षण्यण् (४३२३५०) ।

क्रीतात्करणपूर्वात् (८८) । ४ । १ । ५० ।

क्रीतान्ताददन्तात्करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्रक्रीतो ।
कचिन्न । धनक्रीता ।

ज्ञादल्पाख्यायाम् (८९) । ४ । १ । ५१ ।

करणादेः ज्ञान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादल्पत्वे द्योत्ये ।
अभ्रलित्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिताङ्गना ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ।

बहुव्रीहेः ज्ञान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* । तेन बहुनष्पुकालसुखा-

(८७) ब्रह्माणीवत् इन्द्राख्यादीनामपि विशिष्टाभ्यामेऽपि काले इन्द्रादि-
प्रत्ययं पुंयोगे इन्द्रोत्पत्तिश्चादित्याद्य ।

(८८) करणादित्यनेनैव विद्मे पूर्वप्रत्ययेन गतिकारकोपपदानां कङ्क्षिः
कमाद्यवचनं प्राक् सुपुल्लक्षितमित्यादि अनित्यता ज्ञायते तेन धनेन
क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिविशिष्टादेतदाङ्ग कचिच्छेति ।

(८९) करणपूर्वादित्यङ्गवर्त्तते बहुदावद्योत्यवस्थानं बहु* सिद्धान्तं करण-
गतं वा ।

दिपूर्वाङ्ग । उरुभिन्नी(८०) । नेह बहुकृता । जातान्तास ।
दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम्* । पाणिगृही-
ताऽन्या ।

अस्त्राङ्गपूर्वपदादा (८१) । ४ । १ । ५३ ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् । वस्त्रच्छन्ना । अनाच्छादनात्(उ० ५५८०)
इत्युदात्तनिषेधः (८२) । अतएव पूर्वेषां न ङीष् ।

स्त्राङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ।

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्त्राङ्गान्तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-
कादा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (८३) ।
चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपस-

(८०) उरुभिन्नीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा भिन्नेति(४२८४०)परनिपातः ।

जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् त इति(उ० ५५८०)अन्तोदात्तता ।

(८१) न स्त्राङ्गमस्त्राङ्गं पूर्वञ्च तत् पदञ्चेति पुनरस्त्राङ्गेन कर्मधारयः ।

तथा स्त्राङ्गभूतात् पूर्वपदात् परं यत् ज्ञानं तदन्तर्बहुव्रीहेरित्यर्थः

स्त्राङ्गपूर्वपदादित्यस्य जातिपूर्वादिस्त्वयं परत्वं वाच्यं च उक्तमन्यथा

बहुव्रीह्यादिसुखादिपूर्वज्ञानस्य स्त्राङ्गपूर्वतया तत् विकल्पे न

ङीष्वापत्तेः ।

(८२) निषेध इति आच्छाद्यतेऽनेनेति आच्छादनं कक्षादि तत्पूर्वकत्वा-

दित्वादिति ।

(८३) बहुव्रीहेरुपसर्जनसिनासुखस्यैव तन्नामे इत्युपसर्जनपदस्य तत्पुनरा-

दिसंपदार्थनिष्ठावनेवोदाहृदसि अतिकेशीति ।

जंनात् किम् शिखा (८४) । [शोभना शिखा । सुशिखा]
स्वाङ्गनिधा ।

अद्रवमूर्तिमत्स्वाङ्गं (८५) प्राणिस्थमविकारजम् ।

सुस्वेदा द्रवत्वात् । सुन्नाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थत्वात् । सुगोफा विकारजत्वात् ।

अतत्स्थन्त्र दृष्टञ्च (८६) —

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्याऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।

तेन (८७) चेतत्तथा युतम् ।

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च । ४१ । १

। ५५ ।

(८४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखानां प्रक्षिप्तम् विधिते-
ऽहन्ताभावेनैवाप्राप्तेः । यद्धेन्दुः ।

(८५) स्वाङ्गशब्दस्यावयववर्चित्वे सुमुखी याचेति स्वात् द्वाररूपमुखस्य
शाखाकृत्वात् केशानाञ्च रक्षानकृतया सुकेशी रथ्येति न स्वादि-
त्यतः स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरता इत्येवमिह ।

(८६) रथ्यादृष्टिकेशानामिहानीं प्राचिस्त्वभावात् द्वितीयसङ्ख्यमाङ्क
अतत्स्थानित्वादि । प्रथमसङ्ख्ये प्राचिस्त्वमुपसङ्ख्यं यदा कदाचित्
प्राचिस्त्वित्येऽपि तत्त्वभावात् एवञ्च तस्योपसङ्ख्यपरतावामिह ता-
त्पर्यं प्राङ्कनिति न सङ्ख्यान्तरनिति तं गम्याः । यद्धेन्दुः ।

(८७) प्रतिमानगतसनादेः कदाचिदपि प्राचिस्त्वदन्तेर्बन्धवत्त्वभावाद् तेन
चेदित्वादि । अप्राचिभ्योऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यद्वि तेन तन्मासीवेन
वस्तुना प्राची यदा सङ्ख्येयत्वात् प्राच्यपि सङ्ख्येयत्वादेवार्थः ।

एभ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययो (८८) बङ्गल्लक्षणो निषेधो
बाध्यते पुरस्तादपवादव्यायात् । ओष्ठादीनाम्यञानान्तु असं-
योगोपधादिति (२११४०) पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादव्यायात् ।
सहजल्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकौ
तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः । अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् * । खङ्गी-खङ्गे-
त्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संयोज्यमिति
केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति (८८) प्रामाणिकाः ।
अत्र वार्त्तिकानि । पुच्छाश्च । सुपुच्छी सुपुच्छा । कवरमणि-
विषयरेभ्यो नित्यम् । कवरश्चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी
मयूरी इत्यादि । उपमानात्पक्षात् पुच्छाश्च । नित्यमेव ।
उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रोड़ादि (१००) । बद्धचः । ४ । १ । ५६ ।

क्रोड़ादेर्बद्धचश्च स्वाङ्गात् ङीष् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामु-
रःक्रोडा (१०१) । आकृतिगणोऽयम् । मुजघना ।

(८८) आद्ययोर्नासिकोदरयोर्बङ्गल्लक्षणेन न क्रोड़ादिबङ्गश्च इति वक्ष्य-
माद्यनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति
व्याजेन तन्निषेधो बाधितः । मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्मैव बाधक इति
विवेकः ।

(८९) अप्रमाद्यमिति तेन सुगामीत्यादिरुवाचुरेति भावः ।

(१००) क्रोड् नञ् चुर नृणां उच्चां शिखां वाक् नञ् चुर । क्रोड़ादिरा-
कृतिमन्त्रः । तेन भग्नं नञ् क्रोच इत्यादयोऽपि यावन्तः ।

(१०१) चरः क्रोडावद्धः क्षमाविक्रमावन्तः ।

सहनञ् विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ।

सहेत्यादित्रिकपूर्वाच्च ङीष् । सकेशा । अकेशा । विद्य-
माननासिका ।

नखमुखान्तञ्चायाम् । ४ । १ । ५८ ।

ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा (२०२) । गौरमुखा । संत्रायां
किम् तास्वनखी कन्या ।

दिक्पूर्वपदान् ङीप् । ४ । १ । ६० ।

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्ताप्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीवत्-
देशः स्यात् । प्राप्नुषी । आशुदात्तं पदम् ।

वाहः । ४ । १ । ६१ ।

वाङ्गान्ताप्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् छन्दसि । ङीषेवानुव-
र्त्तते न ङीप् । दित्वाट् चमे दित्वीही चमे ।

सख्यशिश्वौति (१०३) भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ।

इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यन्तान्तरं द्रष्टव्यः । छन्द-
सपि कश्चित् । सखी । शिश्वौ । आ धेनवो धुनय-
न्तामशिश्वौ ।

(१०२). शूर्पणखीत्यन्तं संज्ञात्वेन पूर्वपदात् संज्ञावाच्येति. (४१५४०) . खलं
ताम्रनखीत्यन्तं तदभावाच्चेति विवेकः ।

(१०३) न विद्यते विशुद्धसाः वा. अशिश्वौ । अशिश्वी विशुद्धा विनेत्यन्तः ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ।

जातिवाचि(१०४)यस्य च स्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां
ङीष् स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५) —

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तटौ (१०६) ।

(१०४) अर्थे ङीपादिकार्यासम्भवेन जातिरूपार्थबोधकशब्दपरत्वमिह
जातेरित्यस्येत्याह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽस्मान्मभावप-
रस्तदाह न च स्त्रियां नियतमिति ।

(१०५) भिन्नेष्वभिधानाभिधानप्रत्ययनिवृत्तिः, नित्यमेकमनेकादनुगतं सामान्य-
मिति च जातिनञ्चयं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्ववादिनते तत् तत्ता-
तिव्याप्नोत व्याकृतिप्रत्ययेति प्रत्ययमिति करणे लुट् सा-
मान्यत्वात् नपुंसकम् । व्याकृतिरवयवसङ्घिनेषु प्रत्ययेषु बोधकरं
यस्याः सा अनुगतैकाकारव्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः ईदृशाकारो गौरि-
त्याकारदर्शनादेव तद्वोध इति भावः । वास्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेक-
देहवृत्त्यनुगतदेवदन्तादेराकारव्यङ्ग्यत्वेऽपि न जातित्वम् समान-
कालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेऽपि जातित्वमन्यत्वात् ।
किञ्च देवदन्तादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् सप्तवाचमिति प्रत्य-
यभिन्नानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेर्बैतल्यमेवेति तत् न प्रसङ्गः ।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् अक्षरणीयदेशविशेषो हि तटं
तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात् । एवञ्च तटं लिङि-
त्युक्तिः प्राकारिणी भाष्ये 'अक्षरविज्ञां वङ्ग्यां तां जातिं कवयो
विदुः' इति वक्ष्यमाणरेऽक्षरविज्ञात्वोक्त्या जातिवाचकानां निवृत्ति-
कृत्यस्वीकारात् तदेववाक्यतया इहामुक्तम् विज्ञानाच्च न सर्वभागिति ।
सर्वशब्दस्य सामान्येऽपि भाष्यप्रामाण्यात् भजोक्तिरिति (११८०)
स्तिप्रत्ययः सप्तवाच्य भवतीति इदमर्थः । इतश्च अक्षरवचनविशेष-
नक्षरविज्ञाभिरुक्तिभेदमाशङ्क्यादिति अक्षरणीयत्वम् । तथा च

लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७) ।
 असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनादाप्त्यन्तरे कथनं विना-
 पि सुग्रहा जातिरिति लक्षणात्तरम् । उपलो । सत्यन्तङ्गिम्
 शक्ता । सकृदित्यादि किम् देवदत्ता ।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह ।

अपत्यप्रत्ययान्तः शास्त्राध्येष्टवाची (१०९) च शब्दो जाति-
 कार्यं (११०) लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठो । बह्वृची । ब्राह्म-
 णीत्यत्र तु शार्ङ्गरवादि (२४१४०) पाठान् ङीष् बाध्यते । जातेः
 किं सुगुहा । अस्त्रीविषयात्किम् । वलाका । अयोपधात्किम्
 क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे ह्ययगवयमुकयमनुष्यमख्यानानामप्रति-

शुक्रादियुष्मानामनेकत्वे भानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्ग-
 त्वाभावाच्च जातित्वम् युष्मलिङ्गास्तु तद्वतीति तेषां त्रिलिङ्गत्वात् ।
 शब्देभ्यः ।

(१०७) अयमवसंस्मानस्य दृष्टत्वादित्यत्र ब्राह्मणादिविशेषात् दृष्टत्वादि-
 जातिर्न स्यादतो बलपान्तरमाह सकृदाख्यातेत्यादि । सकृदेकवारं
 यस्यां कस्याश्चिद्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं दृष्टोऽयमित्युपदेशेन निर्णयज्ञा
 निचयेन पान्थोत्तर्यः ।

(१०८) मुख्यजातिसमिधाय जातिकार्यकारिपारिभाषिकजातिमाह गोल-
 ज्ञेत्यादि । गोलं पुत्रपौत्रप्रभृतिगणपरम्परा चरणो वेदशाखा ।

(१०९) वेदशाखाया निवृत्तस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्याप्रसङ्गावाह्यं शाखा-
 ध्येष्टवाचीति वक्ष्यमि । स्त्रीषामध्ययननिषेधात्तदध्येष्टत्वं नास्ति
 तथापि तद्विशोद्धवतया तदाविताऽनधीयमानेऽपि साध्यवशे तत्तत्पदा-
 स्त्ववगदिति इत्यन्वयः ।

(११०) 'जातिकार्यं ङीष् पुंस्त्रयावादि' लभत इत्यनेन कर्त्तार्यकारितया
 पारिभाषिकयोपचारिकं वा जातित्वमिति इति तदिति आहः ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

२३६

षेधः * । हयो । गवयी । मुकयी । हलस्तद्धितस्येति (२१८४०)
लोपः । मानुषी । मत्स्यस्य ज्ञान्* । मत्सी ।

पाककर्षपर्यपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाश्च । ४

। १ । ६४ ।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयः अपि ङीष् स्यात् ।
ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । शङ्कुपुष्पी । दासौ-
फली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिक्षितिष्वे कठा एत ।

इतोमनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ।

ङीष् स्यात् । दासी । योपधादपि * । उद्मेयस्याऽपत्यम्
ओद्मेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः (२१११) ।

जङ्गतः । ४ । १ । ६६ ।

उच्चारान्तादयोपधाभ्यनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ।
कुरुः । कुरुनादिभ्योऽङ् (५१८४०) तस्या स्त्रियामवन्तीत्या-
दिना (५२३०) लुक् । अयोपधात्मिकम् अघ्वर्यः (११२) । अप्राणि-
जातेष्वारज्ज्वादीनामुपसंख्यानम्* । रज्ज्वादियुदासादु-
वर्णान्तेभ्यः (११३) एव । अस्त्राभ्या (११४) । कर्कशा । अनयो-

(१११) स्त्रीङ् ष्वोरपदान्ता द्विवदः षट्पदोरगा इत्यभिधानात् तित्तिरि-
यङ्क्ल स्त्रीणम् ।

(११२) अघ्वर्युपाधाभाविर्बोद्धवा ।

(११३) अप्राणिजातेष्वेत्यत्र एत इति नाह्वर्यते भावे कदाचर्कम् यङ्-
बोर्द्विविधोरपि उदाहरणादत आह उवर्णान्तेभ्य इति ।

(११४) अस्त्राभ्या चर्कन्तेति नोङ्भालोरिति (६१११०५५०) अस्त्रादिभ्य-

हीर्षान्तत्वेऽपि नोङ्धात्वोरिति (६।१।१७५सू०) विभक्त्युदा-
त्तत्वप्रतिषेधजङ् फलम् । प्राणिजातेषु क्तकवाङ् । रज्ज्वा-
देषु रज्जुः । हलुः ।

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् । ४।१।६७।

स्त्रिमासूङ् स्यात् । भद्रबाह्वः । संज्ञायाङिम् । वत्तवाङ् ।

पङ्क्तौश्च । ४।१।६८।

पङ्क्तूः । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च * (११५) । चादूङ् ।
पुंसो गलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रा-
दयः । श्वयूः ।

ऊरुत्तरपदादौपञ्चे । ४।१।६९।

उपमानवाचि (११६) पूर्वपदमुक्ततरपदं यस्यातिपदिकान्त-
आदूङ् स्यात् । करभोक्तः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७०।

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोक्तः । सैव शफोक्तः । शफो

हासत्वनिषेधात् द्वितीयाजोडादुत्तरं तद्विभक्त्युदात्तत्वप्रत्ययान्तं तल्लो-
पोक्तविधानकत्वात् ।

(११५) श्वशुरः अङ्गुति (३४७४०) निर्देशात् न श्वशुरपदान्तात्पर्येण ङीषः ।

(११६) उत्तरपदाङिम्-पूर्वपदं चापेक्षितम् । उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उप-
मानवाचि पूर्वपदमिति । अतएव करभोपयोद्धरित्वादी न ।

सुरी ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् (११७) । लक्षणशब्दादर्श-
णादित्वादच् । लक्षणोरुः । वामोरुः । सहितसहाभ्याश्चेति-
वक्तव्यम्* । हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहि-
तोरुः । सहिते इति (११८) सहौ ऊरु यस्याः सा सहोरुः ।
यदा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ज्वलतिशयप्रतिपादनाय
प्रयोगः ।

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ।

कटुकमण्डलोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कटूः । कम-
ण्डलूः (११९) । संज्ञायां किम् । कटुः । कमण्डलुः । अच्छ-
न्दोऽर्थं वचनम् (१२०) ।

शार्ङ्गरवाद्यञो (१२१) ङीन् । ४ । १ । ७३ ।

- (११७) शफणशब्दार्थसाधारणस्य संश्लिष्टत्वस्य ऊरुपदार्थे आरोपार्थादित्यर्थः ।
(११८) सहिते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां अनभित्वसाध्याङ्कारकोनातिशयित-
रमणीयापित्वर्थः ।
(११९) कटूः सर्पमाता कमण्डलूश्चतुष्पाङ्गातिविशेषः । अतएव चतुष्पाङ्गो
डजितल (५०८४०) कामण्डलेव इत्युदाहरिष्यति ।
(१२०) अच्छन्दोऽर्थमिति चेदे त संज्ञावाचकं कटुकमण्डलोन्मन्-
वीत्यनेन (४ । १ । ७१) ऊङ् भवतीति भावः ।
(१२१) शार्ङ्गरव कापटक, गौलुचव ब्राह्मण वेद गौतम कामण्डलेव मा-
ह्वकतेव आनिवेव आनिधेय आशीवेव वात्स्यायन गौड्यायन कैवल-
काय वेव एहि यवेहि काङ्करव, कौट्यायन करारव वल्गार्च वत-
व्य भोववद् गौरिवद् (यज्ञी संज्ञावाच) क वर । शार्ङ्गरवादिः ।

शाङ्गैरवादेरजोयोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनी ङीन्
स्यात् । शाङ्गैरवी । वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव ।
तृनरयोर्वङिषेति गणसूत्रम् । नारी ।

यङञ्चाप् (१२२) । ४ । १ । ७४ ।

यङन्तात् स्त्रियाञ्चाप् स्यात् । यङ्यङोः सामान्यग्रहणम् ।
आम्बद्या । कारीषगन्ध्या । पाद्यञ्चाप् वाच्यः * । पौति-
माथा ।

आवद्याच्च । ४ । १ । ७५ ।

अस्माञ्चाप् स्यात् । यञ्चेति (१७४०) ङोपोऽपवादः । सवटशब्दो
मर्गादिः । आवद्या ।

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ।

युवन्शब्दान्निप्रत्ययः स्यात्स्व च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षया (१२३) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः ।

(१२२) चापचित्वम् स्वरार्थं पितृवत्तु याङाप इत्यादी सामान्यपक्षवार्थम् ।

(१२३) लिङ्गविशिष्टेति स्वर्थवद्भातरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४४०)

प्रत्ययान्तमित्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन टावार्दीनां प्रत्ययत्वेन

तदन्तानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकपक्षे लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्य-

मिति परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत्ति प्रत्ययान्तत्वत्वात् भविष्यतीति

अनुपसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा ।
युवतीति तु यौतः शतन्तात् ङीपि बोध्यम् ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य कत्तद्धितसमासाच्चेति
(८४८०) प्रत्ययान्तस्यापि प्रातिपादिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धे-
रिति भावः । उत्तरार्थ इति अस्मिन्मोरेनार्थयोः (४११७८) इत्या-
द्यर्थः इह करणन्तु सप्तार्थं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्यो-
ननार्थश्च ।

प्रातिपदिकार्थ (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा । २ । ३ । ४ ई ।

नियतोपस्थितिकः (२) प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

(१) सौजसमौडिति (८६४०) विहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितुं-
माह प्रातिपदिकार्थेति । प्रथमादयः सप्तस्यन्ताः प्राचां संज्ञाया-
भिरिहापि व्यवहारः । तथा च सर्वसिद्धत्वाद्दिक्त्वं शास्त्रे तादां
संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम् ।

(२) स्त्रायोर्द्व्यसु लिङ्गस्य संख्या कर्मादिवेच ।
असौ पञ्चैव लिङ्गायास्तयः केषाञ्चिदपिमा ।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदि-
कार्थतया तदुपहृण्यमनर्थकं प्रातिपदिकार्थं इत्यनेनैव सिद्धेः मात्र-
पङ्क्त्या च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्था-
नतिरेकात् लिङ्गपक्षे तु लिङ्गापहृण्यमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं
दर्शयति नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते
वक्ष्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थः शक्यार्थ इति यावत्
चिह्नो भाष्यक इत्यादौ शक्यार्थमादाव प्रथमाविभक्तौ तत्पत्त्यनन्तरं
प्रदान्तरविभक्त्याकारेण तात्पर्यादिवशात् वक्ष्यार्थ बोधे क्षत्वभावा-
दिति वक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तटादि-
शब्दानाम् नस्तत्पत्त्यस्य विभक्त्याकारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि
लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तदुपहृण्यलिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थ-
वत्त्वेन पङ्क्त्यमिति भावः । तथा च प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं
त्रिकं चैव पदम् पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां कृत्वात् द्योतिका वाचिका
वा कर्हिस्वादीनां विभक्तय इत्युक्ते च द्विस्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे
प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्यार्थमादावैव स्त्रायोर्द्व्यसिद्धत्वाद्य-
विहितमिति दृढम् ।

(३) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेणैकपदवदितमात्रो नवपूर्वव-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २४५

योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये (४) परिमाण-
मात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः (५) । नीचैः ।
कृष्णः (६) । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्राति-
पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमा-
त्राद्याधिक्यस्य । तटः (७) । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे
द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं (८) तत्परिच्छिन्नो
व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

कादित्वात् (२६६५०) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति
विज्ञप्तं इत्यालोच्यमाणस्यैवकारार्थकमात्रयद्वयस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्
प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि कसेषान्वयः ।

- (४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवचनानां
पृथगप्यङ्गत्वात् तदाद्याधिक्ये एव भवेदित्याह लिङ्गमात्राद्याधिक्ये
इति व्यादिपदेन परिमाणमात्राधिक्ये वचनमात्राधिक्ये वेत्तव्यं
पङ्क्तम् । प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादेर्बोधो-
पपन्नादाधिक्ये इत्युक्तम् ।
- (५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन इत्यविसर्गाद्यं प्रथमोत्पत्तिकोपौ । तथा पाने
उच्चैराव संपान उच्चैः संपित्यादौ सपूर्वावा इति (* १७७५०)
छन्दस्य सपूर्वप्रथमापूर्वकत्वादिबल्लो न ते इत्यादेश इत्यपि इदम्यम् ।
- (६) कृष्णो वासुदेवो न तु नीलशुचिचिपिण्डकस्तु लिङ्गिकृतत्वा नियतलिङ्ग-
त्वाभावात् ।
- (७) तट इत्येतच्च तटयद्वयस्य सर्वलिङ्गभाक्त्वेऽपि जातित्वमनङ्गीकृततामस-
रकोपकाराणां भवे इति इदम्यम् ।
- (८) परिमाणयद्वयस्य परिच्छेदकस्य परिमाणवचनान्वयरः न तु “अर्जुनानं
विजोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । कामानन्तु प्रवाचं ज्ञात् संज्ञा-
बोधा तु सर्वतः” इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणवचर- इति बोध्यम् ।
द्रोणरूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य व्रीहिः इति परिच्छेद-

विशेषणम् । प्रत्ययार्थसु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीही
विशेषणमिति विवेकः । वचनं (८) संख्या । एकः । द्वौ ।
बहुवः । इहोक्तार्थत्वादिभक्तैरप्राप्तो (१०) वचनम् (११) ।

परिच्छेदकभावेनाप्यस्य नामार्थयोर्भेदेनाप्यस्याप्युत्पत्त्यास्य सम्भव-
तीति प्रथमार्थ एव परिमाणमित्यभिहितम् प्राचकादिशब्दे प्रकृत्य-
र्थप्राप्त्यर्थस्य प्रत्ययार्थ भेदेनाऽप्येवम् इन्द्रो देवतास्येति वाक्ये सास्य
देवतेति (५३०४०) तद्वृत्तार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाप्यन्यस्य इष्ट-
चरत्वादपि तथान्वय इति नाधिककस्येति भावः ।

(८) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां
व्यवहारः ।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगमाप्तौ प्राति-
पदिकप्रतिपादितसंख्याललाभावाच्च तदप्राप्तिस्तथा च अनन्वितार्थक-
विभक्तिप्रयोगमित्यस्याऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्यायत्वात् न ह्यादि-
शब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः ।

(११) परे तु अत्र अत्र प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयच
न्यस्यते च च अत्र इवाशेषिततदाश्रयोऽपि अतएव विक्रमपदार्थं सार्ध-
कमन्वधा समोर्गुं वकादित्वादि (१४२४०) वाक्यप्रमाणेन विक्रमस्यापि
प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य कश्चिद्वा
क्यव्याः विक्रमप्रवृत्तिनिमित्तकाः इवादेववोदाहरणमन्वै सर्वेऽपि
शब्दाः विक्रादिकस्य इत्यादेववोदाहरणानीति प्राक्तः । शब्देनू० ।
अत्रादेवमिधीयते आनीं विशेषणं प्रथमं विशेष्यं विक्रमं स्त्रीत्वादि
संख्या एवत्वादि कारकं कर्त्तादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः
इति नञ्जिह्वादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः
इहो वधा इत्थं इत्थेयेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषणीयेऽपि विभक्तीनां
यतिनान्वयेनोपयोग इति भाष्यकाराशयः । कैयटस्य संख्याललापस्य
प्रातिपदिकार्थ इति शब्दते । अन्वयमन्तिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २४७

सम्बोधने च (१२) । २ । ३ । ४७ ।

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

प्रथमा (१३) ।

विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् त्रिकमेवेति वृत्तिकारः । सर्वव्याकर्मण्यस्तु
विभक्तिवाच्या लिङ्गन्तु टावादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यर्थे ।
सातेरेवाङ्गत्वपरपर्यायाया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्व
व्यक्तिभानन्तु आलोपादित्येकमेवेति केचित् ।

- (१२) सम्बोधने इति सम्बोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्थारम्भः । प्रथमार्थः सम्बोधनं
सम्बोधनञ्च प्रवक्तृनाविषयबोधनादिफलकाभिमुख्यं तदुक्तं कुरिष्या
सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति

अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तेः प्रजाणि देवदत्तोत्पादादपि ज्ञानी-
कृतिपदाध्याहारेण सकृतिः । विदुष्येत्युक्तेषु सम्बोधनस्यानुवाच्यमत्र
विषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्य स्त्र, इन्द्रशत्रुर्वर्द्ध-
स्तेत्यादौ राजादेर्न सम्बोध्यता । सम्बोधनञ्च प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं
क्रियां प्रति विशेष्यं राम मां पाद्रीत्यादौ रामसङ्गविषयसम्बोधन-
विषयो सत्कर्मकं रत्नत्वमिति बोधः । सम्बोधनस्य क्रियाया अविवेच-
यत्वे सम्बोधनपदस्य विभिन्नवाक्यान्वयतत्वात् “वचनवाक्ये नि-
वातबुद्धदत्तादेशां वक्तव्या” इति (१७३४०)वार्तिकेन प्रजाणि देव-
दत्तोत्पादौ निवातस्य, अत्र राम नः पाद्रीत्यादौ नवादेशस्य च नावप-
पत्तिरिति ज्ञानं प्राक् । प्रयत्नितकृतदत्ताभिः शब्दार्थरत्ने ।

- (१३) अत्रेदं बोध्यम् कर्मादिषु शक्तिषु अकारणदादिभिरभिहितेषु तत्
समानाधिकरणेषु प्रयत्नैव तिष्ठन्वानाभिधरणेषु प्रयत्नेति अभिहिते
प्रयत्नेति च वार्तिकोक्तेः । प्रकृतिसिद्धिर्ज्ञानेन च उभयोरपि तिङ्

कारके (१४) । १ । ४ । २३ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्तुं रौप्सिततमं (१५) कर्म । १ । ४ । ४६ ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमकारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

अभिहितमर्थत्वात् प्रथमा । परन्तु तत्र तिङ्ग प्रकृतेरेव संख्यानुवा-
देन संख्यानूद्यते न तु विकृतेरपि यथोक्तं कृत्विणा प्रकृतेर्विकृतेर्वापि
यत्नोक्तत्वं द्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विकृतेर्न तु
वाचकस्तिङ्गादिशब्दः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः । अत्र
यत्नेत्युक्तेः कश्चिदुक्तत्वाभावे नामार्थे एव प्रथमेति सूचितम् तेन नौका
भूत्वा दृष्टो निर्वां गत इत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम् ।
उद्देश्यविधेयभावस्यैव त्वभाभ्यामेवोक्तार्थतया प्रथमा । संख्याविशेष-
पङ्क्तयन्तु विवक्षावशादुभयोरेव पर्यायेण भवति तेन एको दृष्टः पञ्च
नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति
वेत्यादि प्रयोग इति । प्रथमा ।

(१४) कारके इति । करोति कर्तृत्वाद्व्यपदेशानिति कारकशब्दः क्रियाव-
चनस्यैव च क्रियावाचित्यर्थः एवं चेत् परमधिकरिष्यमाणायां क्रिया-
यामेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियायां साधनामेक्षणात् ।

(१५) कर्तुं रित्यादि । कर्त्तामुभिष्यभाषं कर्मत्वर्थः घातृपातव्यापाराश्च
कर्तृति (२१८६) इत्यन्ते आभिष्य शब्दः स च कर्तृविशेषणीभूतक्रिया-
रूपव्यापारद्वारा एवोपस्थितमपि व्याप्तेनाहोपस्थित इत्यनेन भावाभावान्
एवञ्च कर्त्ता अनिष्टक्रियारूपव्यापारप्रयोजकमेव शब्दमुभिष्य-
भाषं कर्मत्वर्थः तदेतदाह कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिति । क्रियया
घातृपातव्यापारेण व्याप्तुं घातृपातफलद्वारा शब्दञ्च फलव्या-
पारोपघातृपातत्वान्त फलव्यापारयोर्घातृपातत्वे तु तिङ्गः कृता
इत्यनेन सिद्धम् । तत्र कर्म समविभक्तं नौकोक्तं कृत्विणा ।

कर्तुः किम् । माघेष्वश्वस्यधाति । कर्मण ईषिता माघा न तु

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यहेति त्रिधा मतम् ।
 तद्वेपसिततमं कर्म चतुर्धा न्यक्तुं कल्पितम् ।
 खौदासीन्येन यत् प्राप्यं यञ्च कर्तुरभीप्सितम् ।
 संज्ञान्तरेणान्धातं यद्व्यञ्जान्यापूर्वकमिति ।
 तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा ।
 यदसदुजायते सदा जन्मना यत्प्रकायते ।
 प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं, कैश्चिदप्यथा ।
 तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।
 प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काठादिभक्तयत् ।
 किञ्चित् युक्तान्तराधानात् सुवर्णादिविकारयत् ।
 क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिरित्यत्र न विद्यते ।
 दर्शनादनुभागाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते इति
 सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिचासिमी ।
 यस्य नाशोयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षत इति च ।

तद्वयं लक्ष्यचानिष्कर्षः ।

प्रकृतिवाचकपदास्यभिध्याङ्गपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्प-
 त्तिरूपकत्ववत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रिया-
 जन्योत्पत्तिमत्त्वात् निर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावात्वे स-
 ति क्रियानिर्वाहविशिष्टावस्थोत्पत्तिरूपान्तरकर्मवत्त्वं विकार्यत्वम्
 यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य दूरंरूपविशिष्टावस्थक-
 मत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिमत्त्वाद्भवोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाकृता-
 साधारणकर्मप्रकारकप्रतीतिविभक्तानामप्यत्वे सति क्रियाजन्यक-
 मत्त्वेनोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वं यथा घातं मच्छतीत्यादौ घातादेः कर्तृवा-
 धारकर्मवीनरूपकत्ववत्त्वं द्वि क्रियाकृतमत्त्वादिरूपासाधारणविशेष-
 कत्वसाधकत्वं तादृशकर्मप्रकारकवीधाविभक्त्यात् प्राप्यत्वम् । निर्व-
 र्त्यत्वमिदं च, क्रियाजन्योत्पत्त्यादिकत्वस्य कर्मनात्मनिष्ठत्वा

कर्तुः । तमव्यवहणं किम् । पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते ।
कार्त्तुत्वमुहन्ती (१७) कर्मव्यवहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा
गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अनभिहिते । २ । ३ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिभजति (१८) । अभि-

असाधारण्येन तद्व्याख्यातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुरनुद्देश्यत्वे
सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं घातं गच्छन् त्वयं कृष्यती-
त्यादौ तत्पादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन
कर्मता । द्विदसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं वेद्यत्वं यथा अक्षं
बुभुक्षुर्विधं भुङ्क्ते इत्यादौ विपक्षं तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञा-
न्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम्
यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया
दुग्धोपयोगितया च कर्मत्वम् व्यक्तीभविष्यति वेदसुपरिष्ठात् ।
(२५१४०) कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वमन्यपूर्वकत्वं यथा हरिजंघधि-
मधिषेते इत्यादौ जलधरोधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशीङ्क्षा-
धामित्वादिति (२६०४०) कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् ।

(१६) पयसेति भुजिष्यां प्रति पयः प्रसृतोपकारकत्वविचारः । तस्यै-
वेष्टिततमत्वात् पयः पिबतीति स्मारेव इह तु तथा विवक्षयिरद्देश्य
कोदनभोजनं प्रति तस्मात्तथा वदन्त्यवयवं विवक्षितमिति न तस्य
कर्मत्वमित्येव । वदार्थे ततोवेति तु व्याख्यं तस्मात्प्रधानत्वात् तनपा-
योपविह्वलवत्त्वात् ।

(१७) कर्त्तुत्वमुहन्तीत्यादिनां कर्मणि (२६०४०) व्याख्यादिवादिः ।

(१८) हरिभजति भजयति इति हरी प्रीतेरुपाहारः प्रीतिविहिततया

हितं(१८) तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव ।
अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ् । हरिः
वेद्यते । कृत् । लप्प्रा सेवितः । तद्वितः । श्रुतेन क्रीतः शल्यः ।
समासः । प्राप्त भानन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०) । कचिन्निपा-

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं हरिनिष्ठप्रतीत्यनुसृत एव हेतुत्वा-
भिधानाश्रयको वर्तमानो व्यापार इति निष्कर्षार्थबोधः । क्रिया-
प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तेन सर्वत्रैव क्रियासुखविशेषकताङ्गी-
कारात् तथा बोधः । विस्तरस्तु शब्दार्थरत्नेऽस्माभिरभिहितस्तत्रैव
वैष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यमिमांसा विरतम् ।

(१९) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थत्वेन
प्रकरोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ पचिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरुक्तत्वेऽपि
न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोरेव इव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुबध्यते इति । ओदनस्य पचिभुजि-
क्रियापेक्षया हे एव कर्मशक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरभिधानाज
प्रथमेति बोध्यम् । अधिकशक्तं प्रथमार्थनिरूपणे(२७७, ४८, ४९०) । इदन्तु
बोध्यं बहुपटुरित्यादौ बहुप्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवाहयो न प्र-
सन्ने तथा क्रियते षट् इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीयं भविष्यु-
तीति अनभिहित इति कृतज्ञानवशकत्वेऽपि संख्यायां निमित्तार्थत्वपक्षे
कृतज्ञानवशकता तथाहि कर्मणि द्वितीयेत्यज्ञानमिति कर्मणि वदे-
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति कृतार्थः स्वीकार्यः । तत्कृतज्ञानार-
म्भे तु कर्मणि वदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि कृतार्थः सम्यग्यते
तथा इति कृतः षट् इत्यादौ क्तेन कर्मभान्तोक्तवति वदेकत्वस्य क्ते-
नाहुततया तत्र द्वितीयैकवचनम् इवार्थं स्यात् परत्वेन प्रथमावचन-
नस्तु कर्त्तव्यः षट् इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन ज्ञानोक्तवचनस्य
दुर्गोत्थापत्तेरधिकशक्तम् ।

(२०) आनन्दस्य प्राप्तिसर्वभूतः सत्तावाचकः ।

तेनाभिधानम् । यथा, विग्रहोऽपि संबन्धे स्वयञ्केतुमसाम्प्रतम् (२१) । साम्प्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ।

तथा युक्तञ्चानौपसितम् (२४) । १ । ४ । ५० ।

ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनौपसितमपि कारकङ्क्ष्यसंज्ञं स्यात् ग्रामङ्गच्छन् (२३) लृणं स्पृशति । ओदनं वुभुक्षुर्विधं भुङ्क्ते ।

अकथितञ्च (२४) । १ । ४ । ५१ ।

(२१) पक्षे तु अत्र तुल्यः साधुत्वायेत्यत इति पदाध्याहार आवश्यकः अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तुल्यमुत्पत्तिर्दोषः स्यात् । एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तुल्यं तुल्यम् । तथा च विग्रहोऽपि सम्बन्धे केतुमिष्यते इति यत्तदसाध्यतमम्यायमित्यर्थः सम्प्रदाये एवं बाध्याहृततिकाभिधानात्तत्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत् । एतेन क्रमादम्, नारद इत्यबोधितं न इत्यनुदाहरणम् तत्र नारदइति श्रीकृष्णायनानाकारात्तुकरणं नारद इत्येतच्छब्दाभिधायमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेति शब्देन तादृशार्थस्योक्तनयान द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रयत्नेति इदमभिप्रायः । शब्देन्दु० ।

(२२) अनौपसितमिति ईप्सितादन्यदिति पथ्युदासात् बहुपेक्षं यच्च द्वेयं तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्तधाविभागसमये (२४८५०) दर्शितम् । युक्तं क्रियेति येषः सप्तभिध्याहृतधार्तव्यप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफलेन युक्तमित्यर्थः । पराधीनतया विप्रभोजने तु विप्रस्य क्रियाफलान्ययत्वेनोद्देश्यत्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८५०) कर्मत्वम् ।

(२२) अनौपसितस्य ईप्सितानुदाहरणेन दर्शयति यत्तत् नान्यत्रित्यादिना यथा ईप्सितस्य व्यापारेः क्रियजन्यसंयोगजन्यत्वादनौपसितत्वत्वेनेति आशयः । तथा च यत्तत् नान्यत्रित्युपलक्षणं नान्तरीयकमिति तस्यानौपसितत्वम् । उपेक्ष्यत्वञ्च ईप्सितोद्बोधभाव इति बोध्यम् ।

(२३) अकथितमिति । अपरादानादिनिमित्तकसंज्ञकमेवाभावाभावापत्त्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २५३

अपादानादिविशेषैरविवक्षितकारक (२५) कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुष्टाचपज्दण्डरुधिप्रच्छिच्चिद्रूशासुजिमन्मुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितस्तथा स्यान्नौकृष्टवहाम् ॥

दुष्टादीनां हादशानां तथा नौप्रभृतीनाञ्चतुर्णाङ्गैर्माणा यंद्यु-
व्यते तदेवाऽकथितङ्गैरेति परिगणनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । गा-
न्दोग्धि (२६) पयः । वलिं याचते (२७) वसुधाम् । अविनीतं
विनयं याचते । तण्डुलानोदनम्पचति (२८) । गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसङ्गपूर्वकं तद्विवक्षायां पूर्वविधेरप्रसङ्गौ
चैतत्त्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपादानत्वादिविवक्षायां प्रसङ्गव्याधौ
गोर्दुग्धं दोग्धीति बन्धेर्धनं याचते इति व्रजे गां दण्डोन्मादि ।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियामितं वेत्यर्थः । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं
पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वम् । कर्मयुक् कर्मणा क्रियया
युज्यते सम्प्रदातीति कर्मयुक् कर्म क्रिया तस्यातत्त्वे इत्यप्रोक्तोः ।
तथा च कर्मणा क्रियया चङ् संध्यमानं कारकमपादानादिविशे-
षैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः ।

(२६) अन्तःस्थितद्रव्यविभागानुसूचो व्यापारो दुग्धैरर्चः तत्त गोरपा-
दानत्वाविवक्षावापत्तेन कर्मत्वमेवमन्वत्तापि । तद्विवक्षायां प्रसङ्गो
नोः पयस्यमविवक्षायां नटी तस्माच्च न क्रियायामन्वः अन्तः-
भागान् प्रसृतस्य आन्वयबोधनामन्वयनिष्कारे तत्त्वान्वयस्यो-
त्कर्गतो व्युत्पत्तेश्च ।

(२७) अन्तर्हितसत्त्वोत्पत्तद्रव्यव्यापारो देहीत्याद्यभिवाचरूपो वाचे-
रर्चः सत्त्वे निरूपकतवान्वयः पूर्वविषयस्य ब्रह्मावभावादेवा-
विवक्षेति वदतेः कर्मत्वम् ।

(२८) विष्कम्भद्रव्यव्यापारपूर्वोत्पत्तद्रव्यव्यापारः पचेरर्चः तद्व्युत्पत्ति-
लोदयम् नोदनं विवर्त्तयतीति भाव्ये पच्यर्थविवरचर्कनात् तयार्चता ।

दण्डयति (२९) । व्रजमवकण्ठि (२०) गाम् माणवकं
पन्यानमृच्छति (३१) । वृक्षमवचिनोति (३२) फलानि ।
माणवकन्धर्मं ब्रूते (३३) शास्ति वा (३४) । शतञ्जयति (३५)
देवदत्तम् । सुधां क्षोरनिधिमथयति (३६) । देवदत्तं
शतं मुष्णाति १ । ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

- (३९) शासनानुसूतस्वसम्पदानानुसूतव्यापारो दण्डयतेरर्थः ।
(३०) निर्गमप्रतिरोधपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुसूतो व्यापारो कर्णे-
रर्थः । व्रजे गौक्षिष्ठति तां निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीति सम्प्रत्य-
यात् । अधिकरणत्वाविवक्षयाऽनेन व्रजस्य कर्मत्वम् ।
(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुसूतः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिप्रादा-
दिरूपो व्यापारः प्रच्छेदर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् तज्ज्ञा-
नान्नयत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् ।
(३२) विभागपूर्वकादानं विजोऽर्थः वृक्षात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपा-
दानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम् ।
(३३) ज्ञानानुसूतः शब्दप्रयोगः ब्रूतेरर्थः ।
(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुसूतः शब्दप्रयोगः धर्मं कुर्यादिविविविधप्रयो-
पदेशरूपः शास्तेरर्थः ।
(३५) अभिभवपूर्वकं पदद्वयं जयतेरर्थः ।
(३६) विजोऽनपूर्वकोत्थापनं सन्त्यतेरर्थः ।
प्रवृत्तपूर्वकं पदद्वयमेतदर्थः ।
(३७) संयोगानुसूतव्यापारादनुसूतो व्यापारो नयतेरर्थः ।
(३८) वक्रादुपसृष्टपूर्वकदेशान्तरवचनं हरतेरर्थः ।
इच्छाभिलाषिकं ह प्राधान्यद्वारेण एवनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतये-
ष्वित्यतएवनेष द्विकर्मत्वविद्वेदेवव्यापारार्थका एव भाष्ये स्मृता वक्रा
दुक्कापिद्विप्रवृत्तिविजोऽपकोट्यनिमित्तमपूर्वविधौ ।
अु विजाविषयेन च यत् स च ते तद्विधीर्हितमाचरितं कविवेति ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२५५

कर्षति वहति वा । अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा । बलिभिस्तने
वसुधाम् । माणवकस्यैवापते अभिधत्ते वक्तोत्यादि ।
कारकं किम् । माणवकस्य पितरम्यन्यान् पृच्छति । अक-
र्मक (१८) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् * । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते ।
गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

तथा च दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्वेषामाप्तेऽपूर्वविधानमि-
तरेषान्तु द्विव्यापारार्थकतया पूर्वेषु सिद्धत्वाच्चाकथितत्वमिति भावः ।
उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्मापयोगीत्यर्थः । नु विद्याविशुण्णेन
नु विद्यास्योर्निवृत्तार्थे शुणोभूतज्ञानेन यत् वचते संब्रूति तज्-
ज्ञानयन्त्रे बोद्धव्यं यत् तदकथितं कर्मैत्यर्थस्तेन माणवकादेः शासना-
द्यर्थशुणोभूतज्ञानयन्त्रे गोदोह्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्ते तदविवक्षाशासनेन
कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं मत्कृत्यन्तर्द्वारेण दृष्टव्यम् ।

(१८) अकर्मक इति धातोरर्थो व्यापारः फलञ्च । तत्र फलवसानाधिकरण-
व्यापारबोधकोऽकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः

फलव्यापारयोरेकनिश्चयतायामकर्मकः ।

धातुस्योर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत इति कृत्युक्तेः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्वत्रैव सत्ताकालसम्बन्धोक्तदत्तव्यापार-
योश्च बोधकलोभयोः कर्तृनिष्ठत्वाद्कर्मकत्वम् पश्यति गच्छतीत्यादौ
विच्छेदिसंबन्धोनाद्वैतव्यापारयोश्च निष्ठत्वात् सकर्मकत्वम्
एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्वत्रैवकर्मकत्वात् सकर्मकव्याप्ता-
दिगर्भितत्वात्परतात्वात्कार्त्तव्यापारविद्ं कर्म तदुक्तं इति वा

शासनावाध्यदेशानामकर्मकत्वनिवृत्तिः ।

सर्वैरकर्मकैर्बोधि कर्मत्वसम्भावते इति ।

अतः कर्मविमुक्तो धातुर्नैवैरकर्मकः ।

सकर्मकविभागे च निमित्तत्वात् वक्तुं इति च ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणा-
मणिकर्त्ता स यौ । १।४।५२।

गत्याद्यर्थाणां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाञ्चाणौ (४०) यः
कर्त्ता स यौ कर्मसंज्ञः स्यात् ।

अस्यायं भावः सासमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकास-
मादौ सासनादिकरणकसम्बन्धे वा निरुद्धलक्षणाया आपकमेतद्वा-
क्तिकम् तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात्
उहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारा सम्बन्धेन भाव एव ल-
कारको न सासमास्त इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणायास्तु प्रधान-
क्रियायाः सकर्मकतया कालादेशे तत्कर्मत्वे न मुख्यकर्मण्येव लका-
रको न सास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र लक्ष्योत्प-
भानात् ज्ञयोगे न तेभ्यः पठ्योति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम् ।
तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्तेः सासकर्मकतया
गतिबुद्ध्यादिकृतेषु तेषां प्रयोजककर्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यत्र विस्तरः ।
अत्र देशः कुहपाङ्गाङ्गादिनाम्ना प्रविष्टो भूभागः न तु ग्रामादिकृ-
तदेशसालं तेन ग्रामं स्मृतीति न प्रयोगः । अष्टा गन्तव्यदेशः ।
कालो सङ्कर्तमाणादिः । भावो भावार्थ इति बोध्यम् ।

(४०) कश्चौ यः कर्त्तेति । अमुल्लङ्घे चिचि कर्मकाणां धातुपाठ्यां क्रियां
प्रति यः कर्त्ता स स्वलक्षणाध्यायां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादि-
त्यर्थः । नियमार्थमिदम् अत्रमिति प्राहुः ।

पुत्रक्रियायां स्नातकत्वात् प्रपञ्चे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वार्थेणाभिधीयते इति

पुत्रक्रियायां विधेयक्रियायावस्वकक्रियायां स्नातकत्वात् कर्त्तु-
त्वात् प्रपञ्चे स्वकक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदायं स्नानवेदयत् ।

आशयश्चासृतन्देवान्देमध्यापयद्विधिम ॥ १ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ १ ॥

गतौत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन (४२) । अण्यन्ता-
नाङ्गिम् गमयति देवदत्तो यत्तदत्तन्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यत्तदत्त
इत्यादौ स्वधर्मैषैव तृतीयस्यैव अभिधीयते इत्यर्थः । अन्ये तु • अप-
वर्जनेदेवं विधानम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्वादेर्विधितोषितेत्युक्तेरित्याहुः ।

तेषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् विजलप्रकृती-
भूतधातुपस्थाप्यक्रियायां स्नातन्त्येषान्तरङ्गत्वात् कर्तृदेव सर्वकार-
कप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्ती
गत्वादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति ।

(४१) शत्रून्ति स्वर्गकर्मकपालुनिवगमनातुङ्गो हरिश्चतुर्कोऽतीतो व्या-
पार इत्यादिक्रमेण बोधः ।

(४२) अत्रोदं बोध्यं शत्रूणांमतेन कर्मत्वे कृते कर्मण एवेपक्षिततमः स्वर्गो न
तु कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मत्वात्तुपपत्तावपि गतिबुद्धौत्यादिना विहित-
कर्मत्वस्य यत्नलवापेक्षतया बहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वसेवायत्नलधात्व-
र्थव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्नातन्त्येष च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव
स्वर्गादेः कर्मत्वमिति बोध्यम् एवबोभदरोपि कर्मत्वं धातुविशेष-
वङ्कारेण पञ्चविंशोभदोरेव चादिविधानं यत्तत्तं भाव्यतया ।

प्रधानकर्मस्वात्मने कारीनाहुर्विद्वन्मन्त्रात् ।

अप्रधाने दुष्करीणां स्वमे कर्तृत्वं कर्मत्व इति ।

द्विकर्मत्वा द्विव्यापारार्थैकधातुनात्मात्मा प्रधानकर्मणि प्रधान-
व्यापारव्यापकर्मस्वात्मने कारको भवन्तीत्यर्थः । दुष्करीणां दुर्गति-

देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्नोर्नि * (४३) । नाय-
यति वाहयति वा भारभृत्येन । नियन्तृ (४४) कर्तृ कस्य
वहेरनिषेधः * । वाहयति रथं वाहान् सूतः । आदिखा-
द्योन्ने (४५) * । आदयति (४६) खादयति वाचं वटुना ।

व्यापारार्थकत्वपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्मणि लादीनाङ्गरित्वमु-
पपद्यते । यत्नान्तिकर्मकाणां पुनः कर्मसंज्ञां प्राप्नुय कर्त्तुं च कर्त्त-
र्थं च कर्त्तृरूपकर्मणोऽर्थः । तत्प्राप्त्यर्थं विशेषः ।

बुद्धिमत्पार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजेष्वप्या ।

प्रयोज्यकर्मण्याख्ये यत्नानां लादयो सता इति ।

उद्गादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौषे कर्मणि उद्गादेः प्रधाने नीहृकत्वज्ञापिति ।

अतएव सूत्रकाररुद्रे उद्गाजित्वादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नी-
हृकत्वज्ञापिति गणभेदेन पाठः । एवञ्च उद्गादीनां घोडुशानां मध्ये
द्विव्यापारार्थकत्वोपपत्तौ दण्डमन्वादीनां पाठः गौषकर्मणि
लकारादिविधानार्थमन्यथा प्रधानकर्मण्याख्ये लादीनाङ्गरित्वमु-
पविशेत्तत् प्रधानकर्मण्याख्ये सन्वादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा
सुक्तं नगरीः यतं इत्यात्मामिति भाष्यप्रयोगस्य देवाङ्गरैरन्वतमन्व-
निधिमसन्वे इति भारविप्रयोगस्य च गौषे कर्मण्याख्ये लादिदर्शनात् ।

(४३) नीवह्नोरिति अग्नयोः प्रापश्चार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्राप-
यतया तन्मध्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थतया प्राप्नो निषेधः ।

(४४) नियन्ता पशुप्रेरकसत्त्वं न ह्यकारिरेव तेन वाहयति वशीवह्नां
यवानिति प्रयोगः उक्तश्चेति । तत्प० ।

(४५) आदिखाद्योः प्रत्ययसामर्थ्यतया प्राप्नो निषेधः प्रत्ययस्य न भवत्यस्य ।

(४६) खादयतीति निगदयत्यर्थेति (उ३६१४०) न परस्मैपदनिबन्धः
खदेः प्रतिषेध इति (उ३६१४०) तस्य प्रतिषेधात् तेनाल्ल कर्त्तव्यं निग्राये
येनात् कर्त्तृरीति (उ३६१४०) परस्मैपद कर्त्तव्यं निग्राये ह्येवात्मनेपदं भवत्येव

भवेरहिंसार्थस्य (४७) न * । भक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसा-
र्थस्य किम् भक्षयति बलोर्वहान् शस्यम् । जल्पति प्रभृतो-
नामुपसंख्यानम् * । जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रन्देवदत्तः ।
दृशेच्च * । दर्शयति हरिश्चत्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थाना-
मेव ग्रहणञ्च तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरति
जिघ्रसतीत्यादीनाम् । स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन । शब्दा-
यतेर्न (४९) * । शब्दायति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीत-
कर्मकत्वेनाकर्मकत्वाप्राप्तिः । येषाम्देशकालादिभिन्नकर्म न
सम्भवति तेऽनाकर्मकाः न त्वविवक्षित (५०) कर्माणोऽपि ।
तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति ।
देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ।

आद्यतीत्यत्र तु निगद्येत्यादिना (उ२६१क०) परस्मैपदनिवन्तात्
उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः ।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाकृतस्य हिंसप्रयोजनकभिक्षुस्येत्यर्थः परकीय-
द्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितो भवतीति तत्सामान्य एवात्र
हिंसा यास्या एवञ्च भक्षेर्भक्षविशेषनार्थकतया प्राप्नोति विवेक इति
दृष्टव्यम् प्रत्युदाहरणेनैतद्वर्धयति भक्षयति बलोर्वहान् शस्यमिति ।

(४८) पुलोर्वनं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं तं पुलमित्यर्थः ।

(४९) भातोऽर्चान्तरे इत्तेर्भात्वर्थेनोपसंयोजात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्म्मिणा क्रियेत्युक्तेः ।

शब्दायतेर्न हीतकर्मकतयाऽकर्मकत्वेन प्राप्नोति विवेकः ।

(५०) न त्वविवक्षितेति कविप्रकाशे हिंसा तद्व्यवस्थोपपन्नधात्वर्थज्ञानात् सत्ये च
तत्किञ्चन तत्र सत्यमित्येनाम्यथाविवक्षयादित्यवचेदम् । पाच-
यतीत्यादौ कविप्रक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वेऽपि ज्ञानेन कर्तुःकर्मता ।

(५१) तेनेति भाषनाचवतीत्यादौ यथा कर्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५३०) ।

हृक्क्रोरन्यतरस्याम्(५२) । १ । ४ । ५३ ।

हृक्क्रोरणौ यः कर्त्ता स णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्ये न वा कटम् । अभिवादि(५३)दृशो-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम् * । अभिवादयते दर्शयते देवभक्तं भक्ते न वा ।

अधिशीङ्स्यासाङ्कर्म । १ । ४ । ४६ ।

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

अभिनि (५४) विशञ्च । १ । ४ । ४७ ।

अभिनीत्ये तत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभि-
निविशते सम्भारगम् । परिक्रयणे सम्प्रदानमिति(२७६४०)सूत्रा

(५२) हृक्क्रोरिति अन्धपूर्वस्य हृरतेर्भक्षार्थतया विकारार्थकरोतेषाक-
र्मकतया च प्राप्तोऽर्चान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभागेयं तथा चोक्तार्थं
प्राप्तं निष्प्रविधानं निषिद्धं सर्वार्थकतद्वाद्युद्योगे विकल्पविधानम्
एतच्च न वेति विभागेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन मूलतयाऽभ्य-
वहारार्थकसोदाहरणादुक्तावपि न ऋतिः तथा च अन्धवहारयति
सैन्यैः सैन्यवान् वा ह्वयं सैन्यैः सैन्यवान् वा विकारयतीति ।

(५३) अभिवादयतेचुरादेरप्राप्ते इमेव प्राप्ते आत्मनेपदविषये विकल्पः ।

(५४) नेरस्यापत्येन पूर्वविधिते कर्मणे विपरीतोच्चारणं निषिद्धङ्घात-
पदचार्थं तेन प्रत्येकं विपर्ययेण वा बोधे न । अतएव निविशते
वदि प्रकथिता परे इत्यादि । अधिशीङ्स्यासाङ्कर्मतः आधार
प्रत्ययवर्त्तते ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६१

दिह मण्डूकप्रत्यान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित (५५)
विभाषाश्रयणात् कश्चिन् । पापेऽभिनिवेशः ।

उपान्वध्याहसः । १ । ४ । ४८ ।

उपादिपूर्वस्य वसते (५६) राधारः कर्म स्यात् । उपवसति
अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । अभु-
त्तयर्थस्य (५७) न * । वने उपवसति । उभ (५८) सर्व्वतसोः

(५५) व्यवस्थितेति समर्थस्वरूपाध्यैक्येऽभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोग एव
व्यवस्थाकल्पने मानमिति भावः । अन्वये तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिवि-
शेत्याहुर्पूर्वा यत् अर्थं तत्त्वैतत्तूलप्रवृत्तिः । अभिनिवेशस्याप्यह-
ङ्गिद्वार्थकत्वे तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत् यत्नाभिनिविष्टत
इत्यादौ तदाहुर्पूर्वा अर्थेऽपि न कर्मत्वम् । अभिनिविष्टते सम्भा-
गेनित्यादौ सम्भार्गेविषयक आपहृ इत्यर्थ इति प्राक्कः ।

(५६) सुग्विकरणादनुग्विकरणं वधीव इति न्यायेन वध निवाधे इति
भौवादिक एवात्र गृह्यते न तु वध आच्छादने इत्यादादिकस्य
यत्रूपविकरणस्य सुप्रत्यादिवाद्यनेन तिपा निर्दिष्टति वधतेरिति ।

(५७) वधेरध्यर्थस्य प्रतिषेध इति वार्तिकनर्ततो व्यावृत्तेऽभुक्त्यर्थस्येति ।
नयकार्यो धूम इत्यादिवत् कर्मवज्जोनिष्ठसिपरकथा च अविनीजनमर्थो
निवर्त्तनीयोऽर्थोयस्येति वाक्ये एकार्थवज्जोमेन भोजननिष्ठसिपरार्थ
कस्य नेति वार्तिकार्थ इति भावः । गत्वार्थवर्त्तित्यादिबूलवृत्तौ
(उ०३६६) इतिदिनवृत्तौ इत्युदाहरणमप्यस्य तु वधेः स्थितिरे-
कार्यो भोजननिष्ठसिपरार्थोयसीति वीध्यम् । उच्यते एतन्नीजो-
नित्यादौ कांवाध्यनोरत्ननर्तकोने इति (२६८०) द्वितीयेति ध्येयम् ।

(५८) एवं कारकवृत्तौ निरूप्य तत्त्ववङ्गादुपपदविभक्तिपाद उभेत्यादि ।
उपपदविभक्तौ संज्ञाः विविध तत्त्ववङ्गाः तत्त्ववङ्गाः

कार्याधिक्य (५८) पर्यादिषु त्रिषु । (द्वितीयास्त्रेङ्गितान्तेषु
ततोऽन्यत्रापि दृश्यते) १ । उभयतः कृष्णङ्गोपाः । सर्व्वतः
कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्य्युपरि लोकं हरिः ।
अध्यधि लोकम् । अधोऽधो (६०) लोकम् । अभितः परितः
समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः
कृष्णम् । ग्रामं सरया निकषा वा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य
गोच्यत इत्यर्थः । बुभुक्षितन्न प्रति भाति किञ्चित् ।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वाभ्यां हरिः ।
अन्तरेण हरिश्च सुखम् ।

त्वेन तत्त्वानाचक्षत्तौचित्याच्च । उभययन्त्रित्वं प्रकृतित्वसुभग्ये
कारोच्य तदभिहितम् उभययन्त्रास्तुकरणत्वेनात्र नायजिति दृष्ट-
व्यम् । वस्तुतः उभययन्त्रात् तद्विधिं दक्षिणाले उभययन्त्रादयजिषा-
नादयजिति बोध्यम् ।

(५८) प्रकीर्ति कृष्णकरणात् सुधो न लुक् । परे ष प्रिगित्वेन पठन्ति तत्र
विभक्त्यभावाच्चित्तः । धिक्कृद्धो निन्दार्थकः ।

(६०) उपर्य्युपरिङ्गानां हामीच्ये एव उपर्य्यध्यध्वः हामीच्य (७१६४०) इति
द्वित्वविधानात् तदर्थे एव द्योत्ये द्वितीया तेन उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्ती-
चरतुस्तत्र दत्तादी न द्वितीयेति बोध्यम् । अभितः परित इत्यत्र पर्य्य-
भिध्याद्येति (६८१४०) तद्विधुः तत्प्रादास्योभयतः इत्यर्थोऽप्यत्र सर्व्वत इत्यर्थः ।

(६१) अवधित्वरूपः सत्यन्तः सत्यत्वान्वयी सध्वार्थकान्तराङ्ग्ययोगे द्विती-
यार्थः तस्यैव सत्यत्वत्वेन बोधे षष्ठीसम्बन्धेन तदुपवार्द्धिकतया द्वितीया-
या अनेन विधानेन तत्प्रादाचक्षत्तौचित्याच्च कृष्णादिपदानु न दि-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६३

कर्मप्रवचनीयाः(६२) । १ । ४ । ८३ ।

इत्यधिकृत्य ।

अनुसृज्यते । १ । ४ । ८४ ।

लक्षणे (६३) द्योत्येऽनुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञा(१०४०)
पवादः (६४) ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतज-
योपलक्षितं(६५) वर्षणमित्यर्थः । परापि(६६) द्वितीया-

तीया उपपदविभक्तेः कारकाविभक्तेर्गरीयस्यायं तन्नाध्याहृतक्रिया-
मेक्षितया प्रवचया एव प्राप्तोरिति सूच्यम् ।

(६२) कर्म क्रियां प्रोक्तवन् इति कर्मप्रवचनीयाः कर्त्तरि भूते चानीय-
प्रत्ययः तेन सम्प्रति क्रियां न लक्षयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-
निरूपितसम्बन्धवियोगं द्योतयन्ति यथोक्तं कुरिष्या ।

क्रियाया द्योतको नाहं सम्बन्धस्य न वाचकः ।

नापि क्रियापदाद्येयौ सम्बन्धस्य न भेद इति ।

अधिपरी अन्वयविवक्षादेः (२६५४०) तदभावेऽपि द्योत्यतया तथालम्

(६३) लक्षणे इति तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणाभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः ।

(६४) अपवाद इति तदुद्योतसम्बन्धस्य क्रियान्वयाद्विलम्बात्प्राप्तव्यपवादः
तेन नतिर्नताविति(८ । १ । ७०४०) अनेनानीर्न निघात इति बोध्यम्

(६५) अनुद्योत लक्ष्यलक्षणाभ्यामनविवक्षितं जपमनेन हि कार-
विवेकविशिष्टा इति श्रुत्यते तेन अपाधिकृत्येष्टान्वयस्यानविवक्षो
वर्णयन्ति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि ।

(६६) कर्मप्रवचनीयवर्णयन्त्याथो हेतुभावविशेषात्, नदिवचनानां न द्वितीया-

ऽनेन बाध्यते लक्षणेत्थभूतेत्यादिना (१६५४०) सिद्धे पुनःसंज्ञा-
(६०) विधानसामर्थ्यात् ।

तृतीयार्थे (६८) । १ । ४ । ८५ ।

अस्मिन् शब्देऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ।
नद्या सह सम्बन्धेत्यर्थः । पिञ्चन्ने त्तः ।

हीने । १ । ४ । ८६ ।

हीने शब्देऽनुप्राग्वत् । अनु (१८) हरिं सुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः ।

उपधिके च । १ । ४ । ८७ ।

अधिके हीने च शब्दे उपेत्यव्ययम्प्राक्संज्ञः स्यात् ।
अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ।

नकाच इत्यनयोर्विप्रत्ययविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविपक्षवा परस्मा
एव द्वीवावाः प्राप्तिः प्रादिकृत आङ् पराधीति ।

(६७) द्वयः वक्ष्येति द्वयः संज्ञाकारणोपधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः
नन्वस्या तद्विधानं व्यर्थं प्रादिति भावः ।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयावित्तिम् वक्ष्यन्ते (२७२४०)
इत्युपेक्षायाऽनन्तरत्वात् वक्ष्यन्तौ वक्ष्यते तदर्थं प्रादित्वे शब्दे
इत्यर्थः प्रादित्वरूपः वक्ष्यन्तौऽप्युपेक्षो द्वितीयावत्काराद् नयेति ।

(६९) हीने इति अनुप्रासिकामाभावात् अनुप्रासादेव द्वितीया नक्षपज-
तादित्याशयेनोदाहरति अङ्गुलिमिति ।

(७०) सप्तमीति नकादधिक (११४४०) विलम्बेनेति शेषः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभाग (७१) वीष्वाच्च
प्रतिपर्थ्यनवः । १ । ४ । ६० ।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे ।
वृक्षमिति (७३) परि, अमु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भू-
ताख्याने भक्तो विष्णुमिति परि, अमु वा । भागे लक्ष्मीर्ह-
रिमिति परि, अमु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीष्वायाम् वृक्ष-
वृक्षं प्रति (७४) परि, अमु वा सिद्ध्यति । अत्रोपसर्गत्वा-
भावान्न षत्वम् । एषु किम् परिषिद्ध्यति ।

अभिरभागे । १ । ४ । ६१ ।

भागवर्जं लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्त्तते ।
भक्तो हरिमभि । देवदेवमभिसिद्ध्यति । अभागे किम् ।
यदत्र ममाभिष्यात्तदीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ ; १ । ४ । ६३ ।

(७१) इत्यम्भूतः कश्चिद्व्यवहारं प्राप्तः स व्याख्यायतेऽनेनेति इत्यम्भूताख्यानं
प्रकारविशेषनिष्पन्नं, भागवत्त्वेन च कार्यं व्याख्यानेन तत्त्वज्ञानी उच्यते

(७२) वीष्वाया दिव्यचमनोऽस्तमावच्छाद्य विषयभूतेति तत्रा च वीष्वा-
या दिव्यचमनोऽस्तमेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः ।

(७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेवत्वानामुच्यते वृक्षचम् ।

(७४) वृक्षं वृक्षप्रकाशेन दिव्यचमनोऽस्तमावच्छाद्यदेवत्वानामुच्यते वृक्षचम् ।

प्रकारादिनिर्विणीयते तत्रा च तत्रा वृक्षचम्परिषिद्ध्यति इत्यनेन भावः ।

वृक्षादीनां वीष्वावर्त्ततेऽपि तत्रा नाविष्यात्त्वानेन द्वितीया ।

उक्तसंज्ञी सः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।
गतिसंज्ञावाधाद् (७५) गतिर्यताविति (८१।७।सू०) निघातो न ।

सुः पूजायाम् । १।४।६४ ।

सु सितम् । सु सुतम् । अनुपसर्गत्वाच्च षः । पूजायां किम् ।
सुषिक्तं किल्लवान् । आन्विपोऽयम् ।

अतिरतिक्रमणे च । १।४।६५ ।

अतिक्रमणे (७६) पूजायांश्चातिः कर्म प्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।
अति देवान् कृण्वः ।

अपिः (७७) पदार्थसम्भावनामवसर्गगङ्गा-

समुच्चयेषु । १।४।६६ ।

एषु द्योत्येव्यपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् ।
अनुपसर्गत्वाच्च षः सम्भावनायां (७७) लिङ् तस्या एव विष-

(७५) गतिसंज्ञावाधादिति भावार्थेनातद्योतकत्वेन क्रियायोगात् गतित्वे-
ऽपि विशिष्य द्योतकत्वाभावात् कर्मण्येकत्वव्यवहार इति भावः ।

(७६) अतिक्रमण्यस्यविताधिशासुष्ठानम् । यकारात् पूर्वकृतत्वं पूजायानित्य-
मुक्त्यते अति देवानित्यस्य देवेभ्योऽधिको देवपूज्यो वा कृण्व इत्यर्थः ।

(७७) अपिरिति । यदस्याप्रबुद्धमानस्यदस्यार्चोऽपिना द्योतकतदिति बोध्यम् ।
विष्णुः पितृादिरप्रबुद्धमानस्यदस्यार्चोऽपिना द्योतकतदिति बोध्यम् ।

(७८) सम्भावना शङ्कदशोडिका यस्या कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्गोत्वव्यव-
साङ्गं तस्या एवेति सम्भावनाया एवेत्यर्थः । कर्तृदोर्बन्धेति प्रकृता-
भिप्रायं सर्पिषोऽपि पिबेत्तादौ कर्मदोर्बन्धत्वापि संपादयत्वात् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२६७

यभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः
स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन
गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयवविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपि
शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवर्तते
सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिने (७८) त्युक्तात्वात् । अपि
सुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ।
अपि सुहि । अन्ववसर्गः कामचारातुक्ता (८१) । विन्दवद-
त्तमपि सुयाद्वृषलम् (८२) गर्हा । अपि सिञ्च अपि (८३)
सुहि समुच्चयः ।

विन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोऽपि । एवञ्च सर्पिष-
वयविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्तृका सम्भावनाविषयः कर्त्तृति बोधः ।

(७८) न त्वपिनेति विन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्वसम्बन्धेनानन्वय एवेति न
द्वितीया । कर्मप्रवर्तनीयद्योत्वसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते
न अपि द्योत्वसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः ।
यदा तु अष्टप्रतिपत्तयेऽपि द्योत्वस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदापि उप-
पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गदीयसीत्युक्ते द्वितीया बाधित्वेन स्यादिति
क्रियाकर्तृत्वेन प्रथमैवेति दिक् ।

(८०) अपि सुयादिति अवाच्यानसंगोचरं विष्णुसमीक्षनेन शक्त्युत्कर्षावि-
ष्कर्तृत्वायां अत्युक्तिरवस्थाप्यार्थसम्भावना सम्भावनापदस्योद्धार्यकत्वे
व्याख्यानमेव शरणागतिरुच्यते । अथवावा अपि विष्णुसुतेः श-
क्त्यवस्थापनेऽप्युत्तेर्भिन्नत्वेन कर्तुं शक्यत्वादवावातः अत्युत्कर्षः ।

(८१) कामचारः यथेष्टं सुहि वा यथेष्टं कर्त्तुमिति ज्ञानम् ।

(८२) क्रियागतगर्भलक्ष्मि द्योत्वम् तदेव त्रिनिष्कारिमाऽनूद्यते ।

(८३) अपिहमेव निश्चितेन वक्ष्यन्त्यद्योतनात् प्रकृतं संज्ञावाचनमपि
प्रत्याभावा इति बोध्यम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे(८४) । २ । ३ । ५ ।

इह द्वितीया स्यात् । मासहत्याचो । मासमधीते । मासं
गुह्यधानाः । क्रोधं कुटिला नदी । क्रोधमधीते । क्रोधं
गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य हिरधीते क्रोध-
स्यैकदेशे पर्यन्तः ।

। द्वितीया (८५) ।

अतन्त्रः (८६) कर्त्ता । १ । ४ । ५४ ।

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धेन गुणक्रियाभ्यासभावेन च तादृश-
सम्बन्धसम्बन्धेन कोऽप्येकं उदाहरणं वेत्तादिप्रयोगः सङ्गच्छते ।
तथा च गुहादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्बन्धे प्रत्यासत्त्ये कालाध्व-
न्याभ्यां द्वितीयेत्यर्थः । चास्यधीते इत्यादौ बुद्धिस्य वाच्यव्यवसन्ध-
व्यस्यवा व्याप्तिर्द्वितीयाप्यर्थः ।

(८५) अतर्हं बोध्यम् । प्रत्ययान्तत्वेनैव कर्त्तव्यः कर्त्तव्यपदेशभागितया
प्रत्ययापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्त्तव्यस्वीकारात् प्रत्ययस्य च
बाह्यप्रत्यायतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिवक्त्रेण भावेऽपि
तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन कोऽप्यधीतेत्यादि-
किञ्चित्तरस्य प्रत्ययविशिष्टिप्रत्ययरूपक्रियया विशेषणस्य कोकारेः
क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः । इति द्वितीया ।

(८६) अतन्त्र इति शब्दनादिप्रत्ययस्य निष्ठाभूतबाह्यप्रत्यायनीभूतव्या-
पाराभ्यन्तर्गतितरङ्गाद्यादानधीनव्यापारवत्त्वम् वा अतन्त्रं बोध्यम्
कर्त्तव्येष्वप्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणकारेण कर्त्तव्यं प्रचामतया बोध-
निकारि-
कीकर्त्तुं नते कर्त्तव्यत्वात्त्वर्थं शब्दनादिप्रत्ययनिष्ठाभूततेति । चिज-
नत्यस्य प्रत्ययस्य अतन्त्रत्वात्प्रत्यय प्रतीयमानादिति । इति वा तु

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) र्णः कर्ता स्यात् ।

साधकतमङ्कुरणम् । १ । ४ । ४२ ।

क्रियासिद्धौ प्रकटोपकारकं (८८) करणसंज्ञं स्यात् । तम-
व्यङ्ग्यङ्गिम् । गङ्गायास्तोषः ।

स्वातन्त्र्ये विषयो दर्शितो यथा ।

धातुपातक्रिये निम्नं कारके कर्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय ।

प्राधान्यतः शक्तिस्वाभात् प्राग्भावापादनादपि ।

तद्भीमप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविनेके च दर्शनात् ।

आराध्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तृरित्यत इति ।

असाध्यमर्षः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मयुक्तेः कर्तृव्यापा-
रस्य सत्त्वात् तत्राव इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः इत-
रकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्तुरेव प्रयोज्यत्वात्
दात्रादेः कृडारादिवत् कर्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्र-
योगेऽपि कर्तुः प्रयोगात् आरात् साक्षाद्धातुपातकजनकव्या-
पारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्तुरिति ।

(८७) विवक्षित इति कर्मकरकादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनामिकाने-
कर्तृत्वमिति द्योतनाव ।

निष्कृतिनाम्ने कर्तृत्वं कर्मलैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदाभेदावां करणत्वादिवन्मय इति ।

इतिहा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्तृत्वस्य लोकादात्तं नाज्जलता त-
यथाऽपि कर्तृत्वाधिकरणकर्मत्वानेव कर्तृत्वं निर्दिष्टतयादानादीनां
कर्तृत्वानिर्दिष्टनाशेऽप्युक्तत्वात् इत्यादिपरकर्मत्वानेव विवक्षया
कर्तृत्वमिति विवेकः ।

(८८) प्रकटत्वञ्च कर्त्तव्यापारव्यवधानेन प्रकीर्त्यावृत्तं यकोक्तं इतिहा

कर्तृकरणयोस्तृतीया(८६) । २।३।१८ ।

अनभिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाद्येन
हतो वासी । प्रकृत्यादिभ्यः(८०)उपसंख्यानम्* । प्रकृत्या(८९)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत् करणं तत्तदा कृतमिति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अन्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं
तद्व्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्याख्या पच्यत इत्येव प्रयोगो दृश्यते यत इति ।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारेत्यस्य विवक्षायामेव तस्य च कर्त्तृ-
कर्मव्यवहितक्रियाधारेण व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधक-
तमत्वमिति भावः । आधारेत्यस्य यथा कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियाधारेण
तथाऽपि (१०७८०) वक्ष्यते ।

(८६) कर्त्तृकरणयोरिति तृतीयायाः कर्चः कर्त्तृत्वकरणत्वशक्तिमान् जन्य-
जनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणशक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवैयर्थ्येन
तेन हेतौ न प्रसङ्गः ।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरित्यते ।

इत्यादिविषयो हेतुः कारणं चरितक्रियमिति ।

हरिणा हेतोर्व्यापारानामवलोक्त्या व्यापारान्वयस्यैव करणतोक्तेरिति
इदम्यम् । उदाहरणे तु रामकर्त्तृकवाचकरचक्रमाचविद्योजनफ-
लाचक्षयो वासीति बोधः ।

(८०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च वचनयोगं सर्वविभक्त्युपवादः आकृत्यग-
चोऽयं त्वेव नाम्ना कृतीकृत्यहरितेन हान्य इत्यादि सिद्धम् ।

(८१) प्रकृत्येति चारभिरुपः क्रियाया अवयवेन कर्त्तृकरणत्वावगन्नात्
जडीकृ प्राप्ता वदपवादेन मन्त्रधानं करोति क्लिष्टकटचत्वात् तृतीया तन्मात्र

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७१

चाकः । प्रायेण (८२) याज्ञिकः । गोत्रेण (८३) गार्ग्यः । समेनैति (८४) विषमेत्येति । द्विद्रोणेन (८५) धाम्यं क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातौत्यादि ।

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।

दिवः (८६) साधकतमङ्गसंज्ञं स्यात् चात् करणसंज्ञम् ।
अक्षैरक्षान् वा दीव्यति ।

- ततो करणान्तरयुदासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन स्वभावेनायमभिरूपः कृतः न त्वनङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः ।
- (८२) प्रायेत्येति गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् व्याचारादिवाक्यत्वेन याज्ञिकोऽयं ज्ञात इत्यर्थः ।
- (८३) गोत्रेत्येति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात् प्राप्ता गोत्रेषां गार्ग्यो ज्ञायते इत्यर्थः ।
- (८४) समेनैतीति सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तयोच्चात् गमने करणत्वाभ्युपगमेन तृतीयेति बोध्यम् ।
- (८५) द्विद्रोणेनेति द्वयोर्द्रोणयोः समाङ्कारः द्विद्रोणं पात्वादित्यात् क्रीणा-
भावः द्रोणद्वयसम्बन्धि भ्राम्यमित्यर्थः काल गती प्राप्ता द्विद्रोणपरि-
मितधाम्यार्थे मूल्ये द्विद्रोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया ।
- (८६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समानेयः । तेन दिवः साधकतमङ्गं याज्ञिकव-
द्योगो बोध्यतेऽतः अक्षैरेवैवत इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मक-
त्वाद् अकर्मकप्रयुक्तपरकपदाभावः तृतीयस्यैव याज्ञिकद्वयबोध-
नेन अकर्मकत्वाभावात् । अदाऽद्याच्चां कर्मत्वविवक्षा तदाऽद्यान्
दीव्यतीत्यादि वानु सदभिप्रायेणैव कथायां देवित्यादौ तृतीयातः
परत्वाद् ज्ञेयाने गती । जनवादेरीत्यादौ जनवः करणत्वेऽपि तृती-
यस्यैव कर्मत्वबोधनाद् अकर्मकत्वमिति अनुसूचनावः । जनवादेव इत्यादौ,

अप्रवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ।

अथर्वणः फलप्राप्ति (५७)स्तस्यां द्योत्यायाङ्गालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे तृतीया स्यात् । अङ्गा क्रोधेन वाऽनुवाकोऽधीतः ।

फलप्राप्तिः किम् । मासमधीतो नाथातः (६८) ।

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।

सहाधेन (८८) युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः
पिता (१००) । एवं साकं साधे' समं योगेऽपि । विनापि (१०१)
तथ्योगं तृतीया वृषो युनेत्वादि (४४४४०) दर्शनात् ।

हेतुतृतीया तेन पञ्चाद्यजन्तदेवयज्जेन समास इति विवेकः । शक्ति-
ह्रस्वस्तीकारोऽपि लकारादिना एकस्मिन्नापि उक्तोऽयं प्रथमैव न तु
तृतीयेति बोध्यम् ।

(६७) कष्टप्राप्तिरिति तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति कष्टप्राप्तिश्च न तत्पूर्वकस्यैव उच्यते त्यागस्य च कष्टप्राप्तिर्व्यङ्ग्येति कष्टप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धोदपवर्गसम्बन्धाध्या ।

(६८) नावात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटसत्ताम् ।

(६६) पृथग्विनाशनाभिः (१६७४०) इति। सृष्टेः स्थेयसिद्धेः युक्तपक्षं
 यत्सृष्टिर्वाच्यं विनापि तदर्थकज्ञाने भवत्यस्यैतदर्थमिच्छात् सृष्ट्यर्थेनेति ।

(१००) वृक्षार्थः वादिभ्यः तत्र स्ववचनभिर्यादुतक्रिद्वादिबन्धनकालतादृश-
क्रिद्वादिबन्धनं कल्पितुं वचनेष्वक्रिद्वात्तत्वं तेन वाच्यवचनकाले स्व-
स्मिन् खेले तिष्ठतापि तिलैः वृक्षं नामानु वयतीति प्रबोधः । पितृ-
रत्नामनयवचनभ्यः मनसाद्यवोधः इत्यस्य ह्यतीवापीत्य इत्य-
प्रवृत्तवचनं तत्कृत्येवा वया वाक्काप्रधानता तदा वृक्षार्थरते
स्त्वानिः प्रयुजितम् ।

(१०१) कश्चिद्व्यस्योर्ध्वं विनापि भवतीत्यहं विमुञ्च्येति ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७३

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।

येनाङ्गेन (१०२) विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया
स्यात् । अन्धा (१०३) काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट
इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् अक्षि काणमस्य ।

इत्यस्यतलक्षणे । २ । ३ । २१ ।

कक्षिप्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभि-
स्तापसः । जटाप्राप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ।

सम्पूर्वस्य जानाते कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पिना पितरं
वा संज्ञानोते ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ।

(१०२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो न्यस्यते सङ्गिधानात् न चा-
र्थाद्विकृतएव न ह्यविकृतेनावयवेन धरोरी विकृतो भवति तदेतदाह
येनाङ्गेन विकृतेनेति अङ्गविकार इत्यत्र अङ्गशब्दोऽर्ग्यादाजन्तवा,
अङ्गिप्ररो व्याख्यानादिति ध्वेयम् ।

(१०३) अन्धेति अवयवधर्मस्य अवयविभ्यारोपात् तदवच्छिन्ने व्यवहार
इति बोध्यम् । अन्धतोऽपि दर्शनज्ञानधर्मस्य कायत्वम् तद्वीमलमन्व-
त्त्वमिति विवेकः ।

(१०४) इत्यं शब्दः प्रकाटशरी प्राज्ञशरीरुतः कर्त्तरि ज्ञः तत इत्यं शब्देन
भूतशब्दस्य वतावः सङ्गशब्दः करेणशोधन कर्मणश्चानेन इत्यं भूत-
शब्देन वताव इत्याह कक्षिदिति मन्वज्ञानज्ञानकरचतुष्टयातिवकाया-
नेनेतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम् ।

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधारणं निर्व्यापार- (१०४)
साधारणश्च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामानविषयं व्यापार-
नियतश्च । दण्डेन घटः (१०६) । पुण्येन दृष्टो हरिः फल-
मपीह (१०७) हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि (१०८)
क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं अमेण । अमेण साध्य-
आसीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति अमः करणम् । श्रतेन-
श्रतेन बलान् पाययति पयः । श्रतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ।
अग्निष्टव्यवहारे (१०९) दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया * ।
दास्या (११०) संयच्छते कामुकः । धर्मं तु भार्यायै संयच्छति ।
। तृतीया ।

(१०४) निर्व्यापारेति करणन्तु व्यापारवद्देवेत्युक्तम् (२७० प्र०) एवञ्च करणशक्ति-
भिर्ज्ञैव हेतुशक्तिसृतीयार्थः ।

(१०६) दण्डे व्यापारसम्पत्तेऽपि क्रियाजनकत्वाभावाच्च करणत्वम् पुण्ये क्रिया-
जनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वाच्च करणत्वमिति विवेकः ।

(१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम् ।

(१०८) गम्यमानापितीत्याहुतपदजन्यबोधविषयोऽपि न तद्व्यापारत्वाच्च तदु-
पायकपदजन्यबोधविषय एवेति भावः ।

(१०९) अग्निष्टव्यवहारे सङ्कीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया नञ्बोधकदाण्डप्रबोने प्रत्या-
वर्त्तमाना यत्फलत्वेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वं तदुपायकपदात् चतुर्थ्यर्थं
तृतीयेत्यर्थः ।

(११०) दास्येति दासी सन्मदानं रतिककं दानमिति बोधः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७५

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १।४।३२ ।

नस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।

प्रायः गान्ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ।

ययो(११३)यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् । पत्ये श्रुते ।

१) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवत्त्वेन इत्यस्ति व्यं
गवादिमान् भवत्वित्युद्दिशतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादि-
त्यर्थः । दानञ्चापुनर्यदृष्टाय स्वस्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं
पुनर्यदृष्टे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ददात्यर्थस्य गौणत्वे-
ऽपि सम्प्रदानं भाव्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति
भाव्यप्रयोगात् । सम्प्रदानञ्च त्रिविधम्

अनिराकरणात् कर्त्तुं क्लृप्ताग्राहककर्मण्येषु सितम् ।

प्रेरणातुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानतामिति ।

हरिणा अनिराकरणात्प्रेरणातुमतिभिरुपविभाजकहेतुत्वस्य निर्द्देशेन भेद-
त्वस्य प्रतिपादनात् । तत्रानिराकर्त्तुं सम्प्रदानं देवाय वस्त्रं ददातीत्यादौ
देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यप्रतिबन्धेऽनिराकरणात् । प्रेरकं सम्प्रदानं
द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देहीवाद्यभिजापादिना
कर्त्तुः प्रेरणात् । अतुमन्तुसम्प्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ गुरो-
रहितस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अतुमतिमालेखे प्रेरणादिति विवेकः ।
( ) तादार्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी क्लृप्ता दद्यादितिनिष्ठादि (२७६४०)
क्लृप्ताविभवे चतुर्थ्यर्थम् । वस्तुतत्तादृश्याविवक्षायापि चतुर्थ्यर्थम् ।
( ) क्लृप्ताक्लृप्तिमयोर्मध्ये क्लृप्ते कार्यवस्यत्वव इति न्यायेन कर्मण्येति
कर्मवत्त्वस्य पारिभाषिककर्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्या

यजेः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा *। पशुना
(११४) रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रुच्यर्थानाम्प्रियमाणः । १ । ४ । ३३ ।

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं
स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः ।
हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम्, देवदत्ताय
रोचते मोदकः पथि ।

अनेन क्रियये यादिवान्ति कारणाः क्रिययाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्
स्वक्रिया यत्क्रियोद्देशिका तत् सम्प्रदानमिति फलितार्थः भवति च
पत्ये येते इत्यादौ पत्नीययनं पतिपयनफलकमिति पत्युः सम्प्रदानता
काल क्रियाऽकर्तृकैवेति सम्प्रदायविद्ः । तत्तद्भूमिपतिः पत्युर्दृश्यन्
मियदर्शन इत्यादौ तु नानेन सम्प्रदानता किन्तु क्रियाद्योपपदस्य च
कर्मणि स्वानिन (२८८०) इत्यनेन तत्तत्तुर्षी तेन दर्शयन्नित्यस्य
चकर्मकत्वेऽपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।

(११४) पशुनेति कर्म तृतीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयज-
धातुविषयनिब पृजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव । इदञ्च त्वान्दृशमिति
कैयटः ।

(११५) रुचिरर्षो वेदां ते रुच्यर्थोऽर्थो प्रां प्रीयमाणः प्रीयनकर्त्तव्यं सम्प्रदान-
संज्ञं स्यात् । अन्यकर्तृक इत्यस्यायमर्थः । प्रीत्यनुकूलसत्त्वानाभिधत्-
त्यव्यापारो रुचिरर्षेः समवायेन प्रीत्यालयः सम्प्रदानम् । अभिसंख्येतेषु
प्रीतिव्यभिचरव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत् सम्प्रदान-
त्वमेवञ्च कर्म संज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः व्योक्तं हरिणा

हेतवे कर्मसंज्ञायां हेतवे चापि कारके ।

रुच्यर्थादिव शास्त्रे च सम्प्रदानत्वसम्बन्धे इति

प्रत्युदाहरणे पञ्चः प्रीत्यभिधत्तत्वाभावात् न सम्प्रदानता ।

स्वाधङ्गुल्याशपां (११६) त्रीप्स्यमानः ।।

४ । ३४ ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्वरात्
कृष्णाय स्वाधते कृते तिष्ठते शपते वा । त्रीप्स्यमानः किम्,
देवदत्ताय स्वाधते पथि ।

धारे (११७) उत्तमर्णः । १ । ४ । ३५ ।

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णं उत्तमसंज्ञः स्यात् । भक्ताय
धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शत-
न्धारयति ग्रामे ।

सृष्टैरौप्सितः । १ । ४ । ३६ ।

सृष्टयतेः (११८) प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः सृष्ट-
यति । ईप्सितः किं पुष्पेभ्यो वने सृष्टयति । ईप्सितमाने

(११६) बोधविषयगुणवत्त्वप्रतिपादकग्रन्थप्रयोगः स्वाधतेरर्थः, बोधविषय इत-
रादर्शनबोध्यदेशस्थापनं कृतेरर्थः, स्वाभिप्रायबोधनाहङ्कृतस्त्विति-
स्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनाहङ्कृतव्यपकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय
स्वाधते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवत्त्वेन कौतौत्यर्थः एषं सर्वत्र
कृष्णं बोधयितुं निष्प्रवादिकं बोध्यम् ।

(११७) धारेरिति । अस्त्वित्यहङ्कृतव्यापारो धारेरर्थः स्वितायवधर्म्यो
व्यवदानम् । अवधारेवधर्म्यवत्तमसंज्ञेयत्वेन देवं यजोति अमुकस्या
अस्त्वित्यवदानोद्देश्ये उत्तमर्ण इति फलितार्थः अवधारेवधर्म्येन
मोक्षस्वाधि कृतत्वं त्रिरचितविति बोध्यम् ।

(११८) इप्स्यमानं कृष्णं तदुपरिचयः व्यवधानम् ।

इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि
सृजयति ।

क्रुधद्रुहेष्यासूयार्थानां (११६) यम्यति कोपः ।

१।४।३७।

क्रुधाद्यर्थानाम्योगे यम्यति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये
क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्यति असूयति । यम्यति कोपः किम्
भार्यामीर्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः ।
द्रोहोऽपकारः । ईर्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्क-
रणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं
सामान्येन यम्यति कोप इति ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म । १।४।३८ ।

सोपसर्गयोरनयोर्यम्यति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।
क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

राधीष्णोर्यस्य विमन्त्रः (१२०) । १।४।३९ ।

(११६) यथाद्यतुङ्गवृत्तवृत्तिविशेषः कोपः प्रकृतः कोपः क्रुधेरर्षः । इः-
जनकमित्राद्युपापकारवृत्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्षः । उत्कर्षनिरो-
धिवृत्तारोपेऽतुङ्गवृत्तवृत्तिविशेषः ईर्यतेरर्षः । आधारादिपुत्रवि-
शेषे इत्येतत्त्वाद्यारोपाद्यतुङ्गवृत्तवृत्तिविशेषः असूयतेरर्षः । बाल-
वैयुधीनूतकोपस्य वयु विमन्त्रः स वयुदानमित्यर्थः ।

(१२०) प्रकर्षविवक्षणाद्युपापकारकोपस्य राधीष्णोर्यसाद्वयुनाद्युपसृष्टयो
वयुदानमित्यर्थः सादित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७६

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् वदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा दृष्टो गर्भः कृष्ण-
शुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

प्रत्याह्वांशुः पूर्वस्य कर्त्ता । १ । ४ । ४० ।

आध्यात्म्यस्य श्रुतीत्येवमि पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य क-
र्त्ता (१२१) सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिश्रुतीति आश्रुती-
ति वा विप्रे ण मन्त्रन्देहीति प्रवर्त्तितस्तत्प्रतिजानीत इत्यर्थः ।

अनुप्रतिश्रुत्यश्च । १ । ४ । ४१ ।

आध्यात्म्यातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य (१२१) कर्त्तृभूतमुक्त-
संज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुश्रुत्याति प्रतिश्रुत्याति वा हीता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयण्ये सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ।

नियत (१२३) कालभृत्वा स्वीकरणं परिक्रयण्यन्तस्मिन् साध-
कतमङ्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शनेन शताय (१२४)

(१२१) प्रवर्त्तनारूपव्यापारः प्रतिश्रुत आश्रुतवार्त्तः पूर्वस्य आश्रुतवार्त्तविवे-
चनव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञ इत्यर्थः ।

(१२२) शंसनविषयकर्त्तृभूतव्यापाररूपप्रोक्षाङ्गं प्रतिश्रुत्यातिरनुश्रुत्याते-
वार्त्तः पूर्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञः सादित्यर्थः ।

(१२३) सम्प्रदानेनात्मलोकारः श्रुतः परिक्रयण्यन्तस्मिन् साध-
कात् श्रुत्या नियतकालिन् तस्य श्रुतित्वाद्येनाह नियतिति ।

(१२४) शनेनेति करचक्षीन् सम्प्रदानस्य नीमः अतस्मात्कारकात् दानरूप
यन् गर्भ इत्या स्त्रीन् दत्ताकारकवीचात् ।

वा परिक्रीतः । तदर्थं (१२५) चतुर्थी वाच्या* । सुक्तवे
हरिभजति । कृपि सम्पद्यमाने (१२६) च* । भक्तिज्ञानाय
कल्पते सम्पद्यते जायते वा इत्यादि । उत्पातेन ज्ञापिते च* ।
वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च* (१२७) ब्राह्म-
णाय हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २।

३ । १४ ।

क्रियार्था क्रिया (१२८) उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्य-

(१२५) तत्कौ. काव्यायेद् तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं कर्तृवृत्तेभ्यः सम्बन्धमि-
धानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् सम्बन्धेन तादर्थ्यं स चोपकार्योप-
कारकभाव एव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा षष्ठी । सम्ब-
न्धस्य द्विषत्वोऽपि षष्ठीव विशेषणपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विशेष-
ण्वात् तस्य कर्तृकारकादिसंज्ञया बाध्यत्वात् ।

(१२६) कृपीति कृपेभावे कृप् सम्पद्यतेरभूतस्य प्रादुर्भावोऽर्थः कृप्यर्थ-
कषातृयोगे चः सम्पद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः ।
एवञ्च प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तेनाभेदविवक्षायां
भक्तिज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रचक्षेव । जनिकर्तुः प्रकृति-
रित्युपादानत्वं चेत् विवक्ष्यते तदाऽऽपादानत्वमेव भक्तेज्ञानं जायते
इत्यादि । अत्र च कृपीत्यवर्षपरं तदाह सम्पद्यत इति । भक्तिज्ञा-
नाय कल्पते इत्यादिप्रयोगस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धान्तमपि परिष्ठा-
नप्रकारकबोधार्थं कृतमिति बोध्यम् ।

(१२७) चकारात् सुचबोनेऽपीत्यर्थः चतुर्थीतदर्थोर्ध्वविहितसुचैरिति (१४१४०)

कृत्वे सुचबोने चतुर्थीः सवाचविधानात् ज्ञापकादिति बोध्यम् ।

(१२८) क्रिया कर्म कर्त्तुं यस्य तत्क्रियार्थं तेन च कर्त्तव्यं कल्पते एवञ्च

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८१

मानस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति ।
फलान्याह तुं यातीत्यर्थः । नमस्कृती वृत्तिहाय वृत्तिहम-
नुकूलयितृमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ।

तुमर्थोच्च(१२६)भाववचनात् । २ । ३ । १५ ।

भाववचनाच्चेति(उ४१२४०) सूत्रेण (१२०) यो विहितस्तदस्या-
चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ।

नमः खस्तिखाहाखधालंवषड् योगाच्च । २ ।

३ । १६ ।

क्रियाफलकार्यकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तेन क्रियार्थक्रियावाच-
कोपपदकमित्यर्थः । स्यानिगन्धश्चाप्रयुज्यमानवाची व्याकरणशास्त्रे
प्रविष्टः क्रियार्थोपपदत्वञ्च तुलनादेरेवेत्याशयेन व्याचष्टे क्रियार्थं
क्रियेति । फलेभ्य इत्यत्र फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः यथा
वाक्यार्थबोधैकदेशप्रयोगस्थले प्रविष्टं पिण्डीमित्यादौ पिण्डीमिति-
पदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थबोधने शक्तिः तथाऽस्य सप्तदायस्य आहरणफ-
लकोक्तार्थे शक्तिः स्यान्निर इति शास्त्रबलादिति भावः । पिण्डीमि-
त्यादौ अप्रयुज्यमानमवस्थाक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपप-
दस्येति अयमेवावर्थाध्याहारः । नमस्कृते इत्यत्र नमःखस्तिखादिना न
चतुर्थी तस्या उपपदविभक्तित्वेन कारकविभक्तिद्वितीयापेक्षया दुर्बल-
तया बाधात् ।

(१२६) तमृचन्द्रेण तदर्थो लक्ष्यते तेन तम् तमर्थोऽर्थो लक्ष्येति तमर्थस्तुन-
वार्थ इत्यर्थः ।

(१२०) भाववचनाच्चेति सूत्रेणेति भावे ने प्रत्यया लक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रिया-
वाच्योपपदे भविष्यति काचे स्फुरति तत्फलार्थः तुलनादेरेव समान-
कर्तृत्वस्योक्तत्वात् एतच्चतुर्थीकाङ्क्षानामर्थकतया परार्थकक्रियायां न
प्रयोगः । क्त्वा च समानकर्तृत्वबोधनासादृश्यं चतुर्थीनेऽपिदिः ।

एभिर्वैगी चतुर्वी स्यात् । हरवे नमः । उपपदविभक्तेः
कारकविभक्तिर्वैसीवसी । नमस्करोति देशम् । प्रजाभ्यः
स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पित्र्यभ्यः स्वधा । अलमिति चर्वा-
स्वर्धप्रदणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलमभुः समर्थः शक्त
इत्यादि । प्रभादियोगे षष्ठापि साधुः तस्य तस्यै वा प्रभवति
अ एषा ग्रामणोरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्बुवनत्रय-
स्त्रेति सिद्धम् । इन्द्राय वषट् । चकारः पुनर्विधानार्थः ।
तेनाशौर्विवक्षायाम्मरामपि चतुर्थी चाशिषीति (३०६२०) षष्ठी-
स्वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

सत्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ ।

१७ ।

प्राणिवर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे (१३१)
न त्वां त्वर्थं मन्ये त्वणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे
न । न त्वानुपपन्न्ये । अप्राणिष्वित्यपनीय मौकाकावय-
कावगाववर्जेष्विति बाध्यम्* । तेन न त्वाकावमन्नं वा मन्ये
इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये
इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

(१३१) अनादरे इति आह्वानावगाव न नजोऽर्थोऽपि न अपवर्गादाविव
प्रतिपक्षप्राणित्वात्तिरस्कार एवार्थ इत्याशयेनाह तिस्कारेति । मन्यतेः
कर्मणि विशेषश्च एव चतुर्थी तेन उद्देश्यमीताकोटि भावः । तिर-
स्कारात्तानं नामनष्टावगावगावः किन्तु अपवर्गादाविवविशेषमेव-
त्वात्प्रावक्य इत्येवमेव नम्यते आह्वानात् तत्त्वतीति न नम्यन्मनि-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८३

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामन-
ध्वनि । ३ । ३ । १२ ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानाङ्गर्मणि एतेस्तच्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय
वा गच्छति । चेष्टायाङ्गिम् (११२) मनसा हरिं व्रजति ।
अनध्ववीति किम् पन्थानङ्गच्छति (१३३) । गन्ताधिष्ठिते (११४)
अध्वन्येवाङ्गिविधः यदा तूत्पथात्पन्थानमेवाक्रामितुमिच्छते
तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।

। चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (११५) । १ । ४ । २४ ।

- आहार एव तत्पादेत्यस्य तत्पदस्यमपि न गन्धे इत्यर्थः “तथाव मत्पा
रवृत्त्यम्” इत्यादौ तु नञोऽन्वयेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्वयः ।
(११२) चेष्टायां द्विपि चान्वयेन द्विवाङ्गत्वेन चेष्टायात् प्रत्ययः । या-
दीरञ्जिवाया यत् अङ्गत्वेनित्युक्तम् ।
(११३) पन्थानमिति अध्वयङ्कार्यपरत्वात् प्रत्ययौ प्रत्युदाहरणम् ।
(११४) गन्ताधिष्ठित इति यङ्प्रयोगवसानाच्चानन्तुआपारजन्मकथायवे
इत्यर्थः अध्वमयेन मनुष्यायोऽर्थं उच्यते उत्पथादित्यस्य उत्पथं परि-
च्छेदनेत्यर्थः । इत्यते इति न त्वाङ्गान् इत्यर्थेन गन्तमधिष्ठितत्वाच्च
चतुर्थीनिषेधः । तथा च उत्पथेन मनुष्यमार्गः यत्वे ननु प्रवर्तते
इत्यर्थः । चतुर्थी ।
(११५) ध्रुवमिति अथाको विभागजनकत्वात्कारकादपादानमत्रोऽपादानमिति
इत्यस्य मङ्गली विभागावर्ककथास्तत्रात्र एव बाधुः । विभागश्च न बाधव
इत्यन्वयपूर्वको न तु बाधव एव किञ्च नुस्तिवस्तितत्त्वमन्वयपूर्वको नुस्ति-

अपायो विशेषस्तस्मिन् सञ्चि यदुभयमवधिभूतद्वारकान्त-
दपादानं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।

कल्पितश्च “भायुराः पाटलिपुत्रेभ्य आश्चतरा” इत्यादेः दृष्टिकल्पित
विभागाश्रयणेनैव भाष्ये पञ्चमीसमर्थनात् । ध्रुवमिति कर्तृवारणाय
तथा च अपायविषये यत्कारकं विश्लेषक्रियाजनकं तदपादानमिति
प्रक्षितोऽर्थः ध्रुवत्वञ्च प्रकृतपाल्पांशान्श्रयत्वे सति तज्जान्यविभागा-
श्रयत्वं तच्चावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरण
विषयविशेषा कृत्रिणा दर्शिता यथा ।

अपावे यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽवचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेयात् तदपादानमुच्यते ।

पततो ध्रुव एवाशो यस्मादश्चात् पतत्वसौ ।

तस्यावचलस्य पतने कुद्यादि ध्रुवमिष्यते ।

मेवान्तरक्रियामेष्यमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेवयोः स्रक्रियायेष्यं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथगिति ।

कुद्यात्यततोऽश्चात् भौतः पततोत्सादौ कुद्यावधिसप्ततान्श्रवावधिकं
भौतादिनिष्ठं पतनमिति बोधः । अत्रायं विशेषः अवधेः पञ्चम्य-
र्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्ताभेदेन विशेषणत्वम् पतनादिक्रियायाम् सत्यन्वि-
तत्वा पञ्चम्यर्थस्य विशेषणत्वमिति । तच्चापादानं त्रिविधम् ।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपास्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियश्चेति लिभापादानमिष्यते इति ईश्वरकोः ।

निर्दिष्टः श्रूयवाचो विषयो यस्य तत् श्रूयवाचसापेक्षित क्रियवि-
शेषः यथा इत्यात् पलं पततोत्सादौ अपादानविषयोभूतं पतनं श्रूय-
वाचम् । द्वितीयम् उपास्तः स्वीकृतः भावनारार्थवटकीभूत इति वा-
च्यं विषयो वल्लेति स्युत्यन्ता सविषयक्रियावटितश्रूयवाचक्रियान्तर-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८५

यामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकङ्क्षितम् । वृक्षस्य
पर्यं पतति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (१६) * ।
पापाञ्जगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमाद्यति ।

मित्यर्थः यथा मेधात् तद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकविद्यो-
तनार्थकविद्योततियोगे मेधादेस्तदेकदेशनिःसरणाद्युपादानत्वम् ।
अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाठविपुला-
दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाठलिपुलादित्यनयोरेपेक्षितगत्यादि-
क्रियामेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । पतधातोर्कर्म्मकत्वे
उच्चात् पतन् पततीत्यादौ उच्चावधिकविभागपूर्वकः पञ्चद्विजिः संयोग
इति बोधः । तस्य सकर्म्मकत्वे उच्चात् भूमिं पततीत्यादौ उच्चावधिक-
विभागपूर्वकभूमिद्विसंयोगानुक्तलोभ्यापार इति बोधः । परस्पर-
आस्त्रेधावपसरत इत्यादौ मेपपदोपात्तयोरेव क्रियान्तरत्वात् कर्तृ-
त्वम् परस्परपदोपात्तयोश्च विभागान्तरत्वादुपादानत्वमिति विवेकः ।
विभागपूर्वकं पृथतो गमनमपस्तृतेरर्थः । आत्मनस् आत्मना वेङ्गी-
त्यादौ आन्तरिकाद्युपाधिभेदेनौपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्म्मत्वक-
र्तृत्वकरत्वेत्यादिव्यवस्थापनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदज्ञतोमेवबोद्धव्य-
समावेशे इति न किञ्चिदधिककक्ष्यमेतत् बोध्यम् । यामादावातीत्यादौ
विभागपूर्वकोत्तरसंयोगानुक्तलोभ्यापारस्य धात्वर्थतया विभागान्तरसम्भ-
वाद्युपादानत्वम् आन्तेस्तु आन्तमालार्थकतया इत्येव आन्ते इत्येव
प्रयोगः । चक्षतेस्तु विभागपूर्वकचक्षनविवक्षायां आक्षनाञ्छित इति
प्रयोगः । इत्थं त्वजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्य-
धिकरणत्वं न कर्मतया कर्मसंज्ञावैव बाधः । आर्षादीवतेपुत्रश्च इत्यादौ
आर्षादीव धात्वर्थप्रधानव्यापारान्तरत्वेऽपि अपादानेऽर्षादीवर्तु-
रिति (७२७४०) प्रापकात् कर्मप्रत्ययान्तङीकृतयोगे कर्तृरुपादान-
त्वम् पुरुषश्च न कर्मत्वविवक्षया कर्मत्वाङ्कारेणोक्ततेति विवेकः ।

(१२६) जुगुप्सेत्यादि । अनिरुद्धाधनताज्ञानापीना निम्ना जुगुप्सत् । जन्त-

भीक्षार्थानां(१३७)भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।

भयार्थानाम्नाशार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।
चौराद् विभेति । चौराप्तायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये
विभेति प्रायते वा ।

पराजेरसोढः (१३८) । १ । ४ । २६ ।

पराजेः प्रयोगेऽसञ्चोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराज-
यते ग्नायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते अभि-
भवतीत्यर्थः ।

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ।

प्रवृत्तिविधातो(१३९)वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईक्षितो-
ऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ईक्षितः किम्
यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ।

भाषास्मृत्यनुसारात् विनाशः । इहानिष्ठानामन्योऽपि वरीतयविधा-
तस्य प्रवृत्तिविधौ प्रवादः सर्वत्र च विचरतया ज्ञानज्ञानादौ ज्ञानवी-
क्षणपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(१३७) भीक्षार्थानामिति भाष्यनिष्ठस्य प्रतीकाराद्यनर्थज्ञानं प्रवृत्तौ अनिष्ठ-
वारणं त्वार्थं तस्य भयं भयहेतुः ईक्षितं तद्धेतुरपादानमित्यर्थः ।

(१३८) योदुनयस्योऽसोढः अत्र ज्ञानवाध्यभीक्षेयवृत्तयोरन्योऽपि वारणः
पराजयस्योऽसोढः अत्र ययोऽपादानमित्यर्थः । यत्र न पराजयतीत्यादौ
अभिभवार्थे ज्ञानाभावे विचरतः ।

(१३९) प्रवृत्तिविधातोऽपि विधिसङ्गच्छमानादौ वारणं तस्य निवृत्तिविधौ-
ऽपादानं यदादिमध्यमयोऽपि विधौ न यदापीपक्षितादपादानमपि-
क्षितिर्निबोधकम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८७

अन्तर्ही येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८।

व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
(१००) तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्ही
किम् चोरात् दिदृक्षते । इच्छति ग्रहणं (१४१) किम्
अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात् ।
देवदत्तात् यन्नदत्तो निलीयते ।

आख्यातोपयोगे । १।४।२९।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपा-
ध्यायादधीते । उपयोगे किम् नटस्य गायानां शृणोति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः (१४३) । १।४।३०।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते

भुवः प्रभवः । १।४।३१।

(१४०) अन्यकर्तृकत्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितहेतुस्त्वित्यादिक्रपोऽन्तर्हीनं तदुपलक्ष्यदर्शनं यत्कर्तृकमिच्छति तदपादानमित्यर्थः ।

(१४१) इच्छतिपदस्य किमिति अन्तर्ही यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थः ।

(१४२) यत्कर्तृकत्वार्थः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकारण्ये हेतुवशात् दर्शने यत्कर्तृकत्वार्थः अन्तर्ही यत् दर्शनस्याभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः ।

(१४३) प्रकृतिवशाद्जनकारणं ब्रह्म यं प्राचीनवस्तुपादानकारणं प्रकृतिश्च दृष्टान्तात्परीक्षादिति शास्त्रीदृष्टान्तात् विभागेत्तल्ल (२८२४०) योगविभागेनैव विभु उपादानतत्वापादानस्य वीचार्थं तृतीयानिरासार्थञ्चेदं कथम् ।

भवनम्भूः भूकर्तुः (१४४) प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति
तत्र प्रकाशत इत्यर्थः । ल्यब्लोपे (१४५) कर्मण्यधिकरणे च ।
प्रासादापेक्षतेः आसनापेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने-
उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्वेति श्वशुरं वीक्ष्य
त्यर्थः । गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनामिति-
मित्युक्तम् (२८५४०) । कस्मात्त्वं नद्याः । यतश्चाध्वकालनिर्माणं
(१४७) तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासमस्यौ कालात्मसमी
च वक्तव्या । वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्या
आग्रहायणौ मासे ।

अन्यारादितरर्त्तदिकश्चाञ्चूत्तरपदाजाहि-
युक्ते । २ । ३ । २६ ।

एतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८) । इत-

(१४४) कनिष्कर्तुरित्यतः कर्तुरिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वे नातुवत्प्राङ्
भूकर्तुरिति प्रभवः प्रथमप्रकाशः अन्यतः सिद्धस्य प्रथमसुपलम्भ इति
वापत् “प्रभवो जनने भूले जन्तुहेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिसम्भ-
व्या” इति विश्वकोशात् । प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत्र प्रथम-
प्रकाशायाभावाद् इति बोध्यम् ।

(१४५) ल्यब्लोप इति ल्यबलन्तवा अवस्थाभावेऽपीत्यर्थः कर्मधिकरणे
प्रत्यासत्त्याऽञ्चूवभाषस्याध्याहारिष्यभाषल्यबलस्यैवेति बोध्यम् ।

(१४६) गम्यमानामीति विशिष्य तद्व्याचक्षय्यन्तेनातुपस्थाप्यमानामीत्यर्थः अपे-
क्षितक्रियमिदमित्युक्तं (२८५४०) प्राक् ।

(१४७) यतो यदवधित्वा भाध्वनः कावस्य च निर्माणं परिच्छेदस्तत इत्यर्थः ।

यश्च देवकाकयोः परिच्छेदावधिभूतवाचक्यां पञ्चमी स्थादित्यर्थः ।

(१४८) अन्येत्यर्थं यद्वर्णं भेदावकश्चात्तद्वचनितरमवचनं प्रपञ्चार्थं

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८६

रग्रहणस्यपक्षार्थम् अन्यो भिन्न इतरो वा कणात् ।
 आरात्(१४६)वनात् । ऋते(१५०)कणात् । पूर्वी यामात् ।
 दिशि दृष्टः शब्दो(१५१)दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकाल-
 वृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववा-
 च्ययोगे तु न(१५२)तस्य परमास्वेदितमिति(४६४०)निर्देशात् ।
 पूर्वङ्गायस्य । अञ्चूत्तरपदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि
 षष्ठ्यातसर्थेति(२६५४०)पठो वाधितुं(१५४)पृथग्ग्रहणम् । प्राक्

विस्तारः । प्रदर्शनार्थम् । वस्तुत इतरग्रहणं निपातमिदस्य भेदार्थकस्य
 ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्न इत्यादाविव षटः षटो जेत्वाद्दो नञा-
 भेदबोधनेऽपि तस्य निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमी । पृथक्शब्दस्य
 स्वरहितत्वात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमीप्राप्तावपि पृथग्वि-
 जेत्वादिना (२६५४०) वित्तस्य इति बोध्यम् ।

(१४६) “आरात् दूरवमीपयोः” तेनैतद्योगे दूरान्तिकार्थः पञ्चम्यतरस्या-
 मिति (२६६४०) प्राप्तां पाञ्चमीं षष्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमी ।

(१५०) ऋते इति “फलति पुरुषाराधनस्यते” इत्यादौ तु ततोऽन्यत्वापि
 दृश्यते (२६०४०) इत्युक्तेः यावदादियोगे नदीं यावदिहं वनमित्यादि-
 वत् ऋतेयीगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम् ।

(१५१) दिशि दृष्ट इति शब्दपर्यन्तग्रहणात् कृत्वा दिग्बोधस्यैव वाचका
 एव पूर्वादयो व्युत्पन्ने न तु ऐन्द्रिककुभादयः ।

(१५२) नेति न पञ्चमीत्यर्थस्तद्बोदाकरणेन स्थापयन्नाह पूर्वं नायस्येति
 अवयवे पूर्वत्वस्य प्रथमकालोत्पत्तिकलेनैवेति बोध्यम् ।

(१५३) अञ्चूत्तरेति दिक्शब्दवाङ्मयान् दिवाचकस्यैवास्य पक्षेण नत्व-
 न्वाचकस्य तेन सप्तम्युद्देशेन जेत्वाद्दो न ।

(१५४) बाधितुमिति परत्वात् प्राप्तामपि पुरस्तादपरादेन बाधितुमिति ।

प्रथम् वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा (१५५) ग्रामात् । आहि ।
दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिकाः
ऋतूनि भाष्यप्रयोगात् प्रथतियोगे (१५६) पञ्चमी । भवा-
त्यर्थेति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो ह्रिः । अपपरिवह-
रिति (१२८४०) समासविधानात् ज्ञापकात् (१५८) वहिर्योगे पञ्च-
मी (१५९) ग्रामादहिः ।

अपपरी वर्जने । १ । ४ । ८८ ।

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

(१५५) दक्षिणेत्यादिदक्षिणस्यामि ययं दक्षिणादाजिति (६६६४०) आहि
च दूर (६६७४०) इत्याजाहो । पञ्चमवर्षे त्वस्यापवादः ।

(१५६) प्रथतियोगे प्रथमवर्षकर्मयोगे इत्यर्थः कस्यथा उदाहरणे आरभ्य
मैत्रुःक्षारवृत्ता स्यात् प्रथमोत्पत्त्यापिमादावेत्यर्थकत्वे नारभ्यत्वस्याप्ये-
तदर्थकता । अत्रधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनाप्ययः तद्विशेषणत्वेऽपि न
द्वितीया प्रथमवर्षयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात् । आरभ्ये-
त्यस्य षट्ठीत्वेत्याद्यर्थकत्वेऽवधिसारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति विवेकः ।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके मरणान्तरात् भवकालमादाय वा सेव्य
इति शेषः ।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः । ययं
भाषः आत् सूत्रे परस्परसाहचर्यात् तत्तापपरी वर्जनाद्यौ कर्मप्रवच-
नीयैवेति तद्योगे पञ्चम्यपाङ्गपरिभिरिति (७६१४०) वचनात् अपपरि-
निमित्तञ्च पञ्चम्यैव समासः निष्ठासाहचर्यात् वहिर्योगेऽपि पञ्चम्यैव
समासो युक्तोऽतः तद्योगे अतएव पञ्चमीविधाने त्वयं प्रथमोत्पत्त्या
इत्याद्येभ्यः तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति ।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यवीत्यर्थः तेन वरस्य वरभो वहिरित्यादौ पञ्चमि
साधुरिति बोध्यम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६१

आङ्मर्यादावचने । १ । ४ । ८६ ।

आङ्मर्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधा-
वपि (१६०) ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ।

एतैः कर्मप्रवचनोपयोगे पञ्चमी स्यात् । अप हरेः
परि हरेः संसारः । परिरत्न वर्जने (१६१) लक्ष-
णादौ तु हरिस्परि । आ मुक्तिः संसारः । आ सकलात्
प्रज्ञा ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ६२ ।

एतयोर्द्वयोः प्रतिरक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने (१६२) च यस्मात् । २ । ३ ।

११ ।

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मर्यादायावचनं मर्यादाबोधकमित्यर्थः यव-
भीभूताया मर्यादायाः साधेयतया स्वप्रतियोग्यतुयोगिनोऽप्ययो-
रवाकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्वोधे बोधादित्युच्येतानाङ् वचन-
प्रवृत्त्यादिति । तथा च आभिधानं विवक्षितमित्युच्यतेऽर्थः संप्रज्ञ इति
भावः ।

(१६१) लक्षणाद्यर्थकपरिग्रहयोगे द्वितीयादिभिरात् स्वल पञ्चमीविधौ
वर्जनार्थेनाप्यङ्गवाङ्मर्यादात् वर्जन एव परिग्राह्य इति भावः ।
इति परि परि हरेः रत्नप्रवर्ज इति वर्जनमित्यर्थः ।

(१६२) प्रतिनिधीनेति इति प्रतिनिधिः उच्यतेः कर्मणि क्रियत्वान्नः तुल्य-
सूचकं यत्पुनः प्रतिदानं प्रत्यक्षं भावस्तु कर्तुं यस्मादिति प्रत्यक्षे

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्ण-
प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

अकर्त्तर्य्युणे पञ्चमी । २ । ३ । २४ ।

कर्त्तृवर्जितं (१६३) यद्वर्णं हेतुभूतन्ततः पञ्चमी स्यात् ।
शताह्वः । अकर्त्तरि किम् शतेन (१६४) बन्धितः ।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ।

गुणहेतावस्त्रोलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाद्याज्जाड्येन वा
बद्धः । गुणे किम् धनेन कुलम् । अस्त्रियाङ्गिम् । बुद्धा-
मुक्तः विभाषेति योगविभागात् (१६५) अगुणे स्त्रियाश्च
क्वचित् । धूमादग्निभान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धः (१६६) ।

पञ्चमी प्रतिनिधितिदाने यत्त्वस्यन्विनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्
पञ्चमीत्यर्थः । अत्र यस्मादिति निर्देशलङ्गात् तद्योगे क्वचित्
पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णात्ता प्रतिनिधिरि-
त्यादौ उभयो विभक्तिरिति बोध्यम् ।

(१६३) कर्त्तृवर्जितं कर्त्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः कृष्णस्यात्र स्वरूपसन्निमित्तं
न तु वाच्यमोटिनिविडं तद्विधेयव्याप्तिभावेऽपि स्यादेवेति भावः ।

(१६४) हेतावित्त्वस्यानुवर्त्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयो-
जककर्त्तृतया तत्प्रयोजको हेतुचेति (उ० ८६४०) हेतुत्वस्येऽपि कर्त्तृ-
संज्ञया बाध इति भावः ।

(१६५) योगविभागादिति वाक्यस्य प्रकृतेश्चदनुवर्त्तेरिति वार्त्तिकप्रयोगात्
योगविभागाश्रयत्वमिति भावः ।

(१६६) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने वाच्यमित्यत्र तत्र गुणत्वस्यन्वितादौपेऽपि
स्त्रियामित्यस्य व्यभिचारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६३

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २

। ३ । ३२ ।

एभिर्योगे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७) च । अन्यतरस्यां
ग्रहणं समुच्चयार्थस्य पञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्त्तिते । पृथक्
रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्कतिप्रयस्याऽसत्त्वव-

चनस्य । २ । ३ । ३३ ।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः (१६८) करणे तृतीयापञ्चम्यौ स्तः । स्तोकेन
स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात्पञ्चमीद्वितीये (१६९) स्तः । प्राति-

(१६७) पञ्चमी मण्डूकश्रुत्या द्वितीया तु सञ्चिधानादनुवर्त्तते इत्यागदेनाह
पञ्चमीद्वितीये चेति ।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इत्यर्थः द्रव्यज्ञात सर्वनामपरामर्शयोग्यं
लिङ्गनिरूपितविशेष्यनामयो वा तथा च स्तोकादयः शुक्लादिशब्दवत्
धर्मवचना धर्मिवचनाश्च । करणत्वञ्चैतेषां परस्परया । ईदृशार्थ एव
तेषां साधुत्वं सूत्रबलादिति भावः । अतएव सुपुंसपर इत्यात्म कौय-
टेन करणे किं स्तोकं पठतीति क्रियाविशेषणे कर्मणि माभूत् अत-
त्पञ्चमकृतमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्तोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमित्यु-
क्तम् । शब्देन्दुः ।

(१६९) दूरान्तिकार्थेः पञ्चम्यतरस्यामित्यतः (१६९) सप्तम्यवर्गकान्यतर-
स्यां पञ्चमाहुस्तत्रैव पञ्चमीकार्थेऽपि चकारोऽप्यवहितद्वितीयावसप्तम्यवर्ग-
इत्याह वाद् पञ्चमीद्वितीये इति । पञ्चमी ।

पदिकार्थमात्रे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा ।
अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्यैकमुद्-
घेनेन ह । दूरः पन्थाः ।

। पञ्चमी ।

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः—(१७०) स्वस्वामिभावादिः
सम्बन्धः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीना-
मपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठेव । सताङ्गतम् । सर्पिषो

(१७०) उक्तादित्यः शेषः कर्मादियच्च प्रातिपदिकार्थानां उक्ताक्षेषु च द्विती-
यादीनां विधानात्तदन्यत्र षष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकेत्यादि ।
प्रत्ययसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वमेव भावमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन
भावे प्रकृतेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायां भाति सम्बन्धत्वेन भावे इत्यर्थः

सम्बन्धश्च क्रियासूक्तक एव यथोक्तं हरिणा

सम्बन्धः कारकैभ्योऽप्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

अश्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायां भविष्यति इति ।

तत्र राज्ञः पुरुष इत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्तृत्वादिनां
उपकार्योपकारकभावः, नाहः कर्त्यते इत्यादौ तु श्रुताया एव कार-
णादिक्रियायाः कर्मत्वेन तच्चेति विवेकः । अतएव कृते कृत्वा-
दिपदमनुज्ञा तन्मूलकत्वद्योतनायै शेषपदसङ्गमम् ।

कर्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां कर्मा षष्ठी तथाऽप्ये वक्ष्यति ।
(२६५४०) प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययार्थे प्रति विधेयत्वात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ
राजनिष्कृतिरैव कालरूपसम्बन्धवान् पुरुष इति बोधः राज्ञः सेव्यत्व-
विवक्षायां पुरुषस्य राज्ञेयत्वमपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिष्कृतिरैव काल-
सम्बन्धवान् राज्ञेय इति बोधः एवञ्च सम्बन्धसोभयोरित्येव प्रति-
योगिपदादेव षष्ठीवा अश्रुयोगिपदादिस्त्वगन्तव्यम् । यथोक्तं हरिणा

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८५

जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्करते भजे
शश्वोश्चरणयोः । फलानाम्भुतः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ (१७१) शब्दे च षष्ठी स्यात् । अत्रत्य
हेतौर्वसति ।

सर्वनामसूतीया च । २ । ३ । २७ ।

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ शब्दे द्वितीया स्यात् षष्ठी
च । केन हेतुना वसति कस्य हेतुः, निमित्तपर्याय (१७२)
प्रयोगे सर्वनाम्नायो दर्शनम्* । किमिति वसति केन
निमित्तेन कस्य निमित्तायेत्यादि । एवमिदं प्रकरणम् । को
हेतुः । किमयोजनमित्यादि । प्रायश्चित्तादिसर्वनाम्नः
प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः श्रेष्ठः
ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (१७३) । २ । ३ । ३० ।

द्वितीयोऽप्यसौ परार्थत्वात् सुप्तेषु व्यतिरिच्यते ।

तन्नामिधीयमानस्य प्रधानेऽप्युपचर्यते इति ।

(१७१) हेतौ (२।१।२३ छ०) हेताविशेषत्वाद् हेताविति हेतुतावच्छे-
दनात्वे विवक्षित इत्यर्थः तेनाहं हेतुं पश्येत्त्यादौ तत्त्वान्नामावाह
न षष्ठीति बोध्यम् हेतुतावच्छेदं षष्ठीति छलार्थः ।

(१७२) निमित्तोति तेभ्यस्तत्त्वानामधिकरणवत्त्वेभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति
प्रथमानाम् द्वितीयात्मकंति बोध्यम् ।

(१७३) दक्षिणोत्तराभ्यामनस्यजिह्वया (३८५३०) बोधः । द्वि-
बोधोऽसौ तस्य प्रत्ययस्य तेन बोधे इत्यर्थः ।

२८६ विद्वान्तमौसदी ।

एतद्योगि षष्ठी स्यात् । दिक्प्रत्ययेति (२८८०) पञ्चम्यपवाहः
(१७४) ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ।

एनबन्धेन योगि द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्
षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्यैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ।

एतैर्योगे षष्ठी स्वात्पञ्चमी (१७५) च । दूरविकटं ग्रामस्य
ग्रामावा ।

ओऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ।

जानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी
स्यात् । सर्पिणो ज्ञानम् (१७७) ।

(१७४) पञ्चम्यपवाह इति तेन ततः पञ्चात् पञ्चते आहते वेत्तादिधात्व-
प्रयोगात् प्रचाञ्छ्ययोगेऽपि पञ्चनी भवतीति गण्यते तथा च जेयं
तदपवादिका तेन तस्य पञ्चादित्वमपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम् ।
प्रत्ययपञ्चमं चिन् प्रवृत्ताच्च स्वातन्त्र्ये भवति न तु सुप्रतिपि तेन
तान् पञ्चादिधात्वौ पञ्चम्येवेति बोध्यम् ।

(१७५) यस्यां ग्राह्यानां ज्ञानेऽप्यवस्थां पञ्चनीवत्तद्व्याप्यं तेन
निवृत्तव्यापि पञ्चनी वृत्तव्यवृत्ते न तु वृत्तिरहिते अपि द्वितीयादलोके
आज्ञानादिधात्वौ पञ्चनी चेति ।

(१७६) ओऽविदर्थेति शः कविदर्थेति ओः काङ्क्षानाह ।

(१७७) सर्पिण इति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिना प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

कारकादिविमक्तिप्रकरणम् । २८७

अधीगर्ध(१७८)द्वेषाङ्गर्मणि । २ । ३ । ५२ ।

एषाङ्गर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्वरसम् । तर्पिणी
दयनमीश्वरं वा ।

छजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ।

छजः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधोदकस्योपस्तरसम्

रुजार्थानाम्भावचनानामञ्जरेः । २ । ३ । ५४ ।

भावकर्तृकाणां (१७८) ज्वरिर्कर्मिणानां रुजार्थानां कर्मणि
शेषे षष्ठी स्यात् । रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा । अज्वरिस-

(१७८) अधीगर्धः कृतिः अधिगर्धोऽङ्गर्मणिभावविशेषः न अभिव-
रत इति द्योतनाय । कर्मणि किं मातृगुणस्वरसमिलनं शेषवर्गी-
यमासी भवत्येव । एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्गे एव प्रतिपदविधाना षष्ठी
न समस्यते (१४४५०) इति निषेधः तथा च शेषे इत्यस्य सर्वलाहवर्त्तने-
ऽपि समासनिवृत्त्यर्थमेवेति सूत्राणां प्रवृत्तिरित्याकरे अङ्गर्मिणापि
समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्वत्र लङ्गणव्येनोदाहरणमित्युक्तमेवम् ।

कारकत्वमिदं च नूतनाप्यक्रिये पुनः ।

मीक्षां प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ।

हरिणा अङ्गमिदं प्रतिपदं लङ्गणव्येनोदाहरणे न तु परं लङ्गणे ।

(१७९) रुजा आधिरर्चो वैश्वं तेन रुजार्थानां आतृणां भाववाचकत्वात्-
मिचारात् भावव्येनोदाहरणं अज्वरिकाब्जः विद्वत्प्री मातुः अङ्गते
वर्गीतिवचनः बाहुल्यकात् कर्मणि क्लृप्त् प्रत्ययार्थेन न विवक्षितः नहि
मातुः वक्ता सम्भवति तस्मात् प्रत्ययस्य बाहुल्यमिवाङ्गीकृत्य अधिरर्च
प्रयुक्तः । तेषां अङ्गमर्थः भावो वचनः कर्त्ता वैश्वं तं भाववचना
इति तदेतदाङ्ग भावकर्त्तृकाणांमिति ।

(१८०) चौरकोति कर्मणः शेषवर्गविशेषः षष्ठी, रोगकोत्तर रुजा-

नाप्योरिति वाच्यम्* । रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरस-
नापो वा रोगकर्तृकचौरसम्बन्धिज्वरादिकमित्यर्थः ।

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ।

आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथ-
नम् (१८२) । आशिषीति किम् माणवकनाथनम् तत्सम्ब-
न्धिनी याञ्चेत्यर्थः ।

जासिनिप्रहण(१८३)नाटक्राथपिषां हिंसा-
याम् । २ । ३ । ५६ ।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योच्चा-
सनम् । निप्रो संहती विपर्यस्तो व्यस्तो वा । चौरस्य निप्र-
हणनम् प्रणिहणनं निहणनम् प्रहणनं वा । मट अवस्यन्दने
पुरादिः । चौरस्योच्चाटनचौरस्य क्राथनं वृषस्य पेषणम् ।
हिंसायाहिं धानापिषणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ।

व्यवहृणे कर्तृकर्मणोः कर्तृत्वोक्तिरिति विवेकः । भावकर्तृ-
काणां हि संज्ञाश्चौरज्वरज्वरस्य ज्वरज्वरौ तेन वनाथः ।

(१८१) कर्तृत्वोक्तिरिति विवेकात् चौरज्वर इत्यत्र ज्वराणां नाभिव्यक्त्याप्रहती
शेषवटी तेन वनाथ इति नाथः ।

(१८२) सर्पिषो नाथनमिति सर्पिर्ने भूयादित्याशयनमित्यर्थः ।

(१८३) निप्रो वृषो हनो निप्रहणः । व्यवहृपणोःपि शौलत्वात् व्यवहृपण-
व्यवहृपणोः (१५८०) चालम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो-
स्तुत्यार्भता (१८४) । शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा । सम-
र्थयोः किम् शलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं
सुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य (१८५) । २ । ३ । ५८ ।

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी
स्यात् । शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किम् ब्राह्मणदीव्यति
स्रोतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ।

पूर्वयोगाऽपवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति ।

प्रेष्यन्नवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ।

देवतासम्प्रदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य(१८६) नवोः कर्मणो

(१८४) सप्तपञ्चादसंयज्जेन सवाधे सप्तपञ्चस्य सकञ्चादिभ्याम् पराङ्मे
वा कृते सप्तपञ्चोरिति चिह्नं तदेतदाह अमत्रोस्तुत्यार्भतेति तत्रा च
क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकयोरेवेत्यर्थः ।

(१८५) तदर्थस्त्विति तत्पदञ्चैव व्यवहृत्पणौ पराङ्मेते द्यूतक्रयविक्रयव्यवहा-
रेषु तौ दिवस्तुत्यार्भोविभक्तौ द्यूतार्थस्य क्रयविक्रमेति । एह शेषे इति
न सम्बध्यते व्याख्यानाद् उत्तरकृते विकल्पावभासान्ध्यां च सम्बधा
वन्नां विकल्पितायां शेषे विप्रक्षेत्रभरत्वाप्राप्ता इवैव विकल्पावभा-
सादिभ्यामेव सवासवोभ्यताभावं ध्वनयन् तिरुत्तेकोदाहरति यतेन
हीयतीति ।

(१८६) प्रेष्येति एतदेवेतिवादिताम् सोऽन्धमनुसरेत्यवयवम् । तत्प्राङ्प-

हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् पठ्यी स्यात् । अग्नये हागस्य
हविषोऽप्यायाः भेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा ।

कत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकारणे । २ । ३ । ६४ ।

कत्वोऽर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकारणे शेषे पठ्यी
स्यात् । पञ्चकत्वोऽङ्गो भोजनम् । द्विरङ्गो भोजनम् । शेषे
किम् द्विरङ्गन्यध्ययनम् ।

कर्त्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।

कृत्योगे कर्त्तरि कर्मणि च पठ्यी स्यात् । कृत्स्नस्य कृतिः ।
जगतः कर्त्ता कृत्स्नः । गुणकर्मणि वेद्यते* । नेताऽग्नस्य
सुप्तं सुप्तस्य वा । कृति किम् (१८८) । तद्वति माभूत् ।
कृतपूर्वी कटम् (१८९) ।

* कर्त्ता प्रविरपि तदग्न एव यद्वसते अतएवेकमेवपदार्थं न कृत्स्नव्यते
तिङ्गन्तेन चङ् ललावाप्रवर्त्तते ।

(१८७) कत्वकत्वोऽर्थे रक्षणार्थं वेदां ते कत्वोऽर्थाः प्रत्ययाः सुजादयः । शेषे
किमिति द्विरङ्गवर्त्तकत्वादिना (२६८३०) विष्णोर्द्वारधिकरणकारक
एव पठ्यीविधानं युक्तं किं वेदपदार्थेनेति प्रश्नः । द्विरङ्गमीत्यादिद्वि-
प्रयोगप्रामाण्यत्वात् पञ्चकत्वोऽङ्गत्वाच्चकृतिः सीतायैत्युत्तरावयवः ।

(१८८) कृति विभिति रङ्ग कर्म कर्मणोः क्रिया वाच्यवते लक्षणी स भावः-
देव घालोच द्विविधा एव प्रत्ययाः तिङ्गः कृतचेति तत्र तिङ्गप्रयोगे
न बोधित्वादिना (३०२३०) पठ्यीविधानेन परिचेष्टात् कर्मणोर्देवं कृतं
प्रवर्त्तित्वेनेत्यतः किं कर्त्तृति विधेयाभिधानेनेति प्रश्नः ।

(१८९) कृतपूर्वी कटमिति काल कटोति क्रियापेक्षयनविहितं कर्मणं क-
टम् अङ्गात्वेनेति ततः पठ्यी कर्मपरिकल्पेतर्यं तद्विज्ञानादिवाक्यतये क-

उभयप्राप्ती कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् (१८०) कति तत्र कर्मण्येव पठो स्यात् ।
प्राप्त्यर्थो गवान्दोहोऽगोपेन । स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्ना

तीति पञ्चमविति भावः । अतः कर्तृवाङ्मनात् कर्माणि चात्यर्थे
भेदेनात्यर्थेव व्यस्यते तेन लोकं पापक इत्याहौ क्रियाविशेषणरूपे
कर्मदान्वितानि कर्मणि न पठोति । यद्वेत् ० ।

अनेदं बोध्यम् अतः पूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादिभाष्यकारमयो-
गा इत्यन्ते तत्र च कतं पूर्वमनेनेति विपक्षे सङ्गच्छतेति (१९८०) उभयोः
पूर्वादिनि (६७६५०) रित्वात् इनेरनुवृत्तिमता सपूर्वाञ्चेति (६७६५०)
स्यत्वे इति जायते तत्र यदि कतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य
कटादिकर्मरूपविशेषणतया सामेच्छत्वेन पूर्वादिपदेन उभयो न स्यात्
एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यास्य विशेषणतयाभावोनात् न इति व-
न्भावः भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र इत्थौ सत्त्वमेवा रीतिराकङ्गीया
तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते
तदन्तेन पूर्वादीनां सङ्गच्छतेति उभयोः कते तत्पूर्वभात् पूर्वसङ्गा
दिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माकार्त्वात्
कटादिकर्मणोऽन्त्यः एतदेव हरिणा दयितं यथा

अकर्मकत्वे सत्येव ज्ञानो भावानिधायिनि ।

पश्चात् क्रियावता कर्मा बोगो भवति कर्मणा ।

अत्रिपञ्चा न तादृक्त्वा यथा प्राणादिवर्त्तते ।

क्रिया सम्पद्यते तदुक्तं कतपूर्वादिषु स्थितिर्ति ।

नमनकर्तृकचक्रनतादिनञ्चातिभो नमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वे नो-
पयिता यथा अविधङ्गा अगुपीया तथा कतपूर्वकर्तृबोधकत-
पूर्विकण्यप्राप्तिपीति वदर्थः । तत्रास्तुतस्तदकाराभिः यद्वार्त्तते ।
(१८०) उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कति तेनैकमिदमवृत्तत्वे ओदनक-पापः प्रा-

यन्त्रियमः* (१८१) । भेदिका विभिक्षा वा रुद्रस्य जगतः ।
 श्रेष्ठे (१८२) विभाषा । स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः
 क्षतिर्हरेर्हरिणा वा । केचित् अविशेषेण (१८३) विभाषामि-
 ष्यन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्यैश्चाचार्यैश्च वा ।

तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।

वर्त्तमानार्थस्य तस्य योगे षष्ठी स्यात् । न लोक्स्थेति (१०१४०)
 निषेधस्यापवादः । राज्ञात्मतो बुद्धः पूजितो वा ।

ज्ञानानां प्रादुर्भावं इत्यादौ विभिक्षाक्रियायाः कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्राप्तौ
 नाकं नियमः इति भावः । प्राप्तिपदेन बोधयप्रयोग एवाकं नियम
 इति ध्वनितम् । उभयव्यञ्जेन कर्तृकर्मणो परान्वयेते । पूर्वस्यैव
 प्राप्ते नियमार्थविद्वन्मिति ध्वनयन्नाह कर्मण्येवेति ।

(१८१) स्त्रीप्रत्ययबोरोरिति स्त्रियां क्लिप्ति (उ४४८४०) त्वधिकारविहितबो-
 रित्यर्थः । नाकं नियम इति एतद्वोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्त-
 रीति बो नियम उक्तः न न भवति अपि तु कर्त्तव्येपि भवतीत्यर्थः ।
 भेदमभेदिका धात्वर्थनिर्देशे स्फुटिति (उ४५१४०) स्फुटम् ।

(१८२) श्रेष्ठे इति कर्त्तव्येन विभाषा न तु कर्मणीति ध्वनयन्नुदाहरति
 विचित्रेत्यादि कालाते वंस्पृक्षलोकाः प्राचीनैरुक्ता यथा

षष्ठी सन्धाविता यत्तु युगपत् कर्त्तृकर्मणोः ।

अस्त्रीविहितकयोगे कर्मण्येव न कर्त्तरि ।

तज्वादीनां प्रयोगे च इवोरेव हि नेष्यते ।

कर्त्तृविभावना कैचित् कर्मणोऽपि प्रवेक्ष्यते इति ।

प्रधाने निवृत्ता षष्ठी युक्ते ह्युभयवा भवेत् ।

प्रधाने प्रत्यवाचेत् क्लृप्ताः षष्ठी युक्तांसदा युक्ते इति च ।

(१८३) अपिदेनेवेति स्त्रीप्रत्ययविशेषेण कालाते इत्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३०३

अधिकरणावाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ।

ज्ञास्यास्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितम् (१८४) ।
 न लोकाव्ययनिष्ठाखल्यट्ठनां । २ । ३ । ६९ ।
 एषाम्ययोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः (१८५) । कुर्वन् (१८६)
 कुर्वीणः सृष्टिं हरिः । उः । हरिन्दिदृशुः (१८७) अलङ्करी-
 ण्णुर्वा । उकः । दैत्वान्घातुको हरिः । कमेरनिषेधः (१८८) ।
 लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सखद्व-
 र्त्तुम् । निष्ठा (१८९) । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्वान् हतवान्

(१८४) इदमेवामिति कर्त्तरि षष्ठी सकर्मकोभ्यस्तद्धितकारणे क्ते कर्त्तृकर्म-
 षोर्हथोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेवां भुक्तभोदनक्षेत्वादिति । उभ-
 यमात्राविति त्व मध्येऽपवादव्याजेन कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यस्यैव
 नियमो नान्यस्येति बोध्यम् ।

(१८५) न इति लङ्गादीनां सामान्यपक्षार्थं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भव-
 तीति तदादेश एव गृह्यन्ते इत्याह लादेश इति उदाहरित्यन्ते
 इति शेषः । आदेशयज्जेन च तत्कार्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन शोभं
 पयिः ददिगौ इत्यादौ आदेशमङ्गनजनः क्विचित्पि चिट्ठेति (उ० १७५
 ४०) किमत्रययोगेऽपि निषेधः तत्र आध्यासादिष्वपि चिट्ठत्वात्तीतिदेशात् ।

(१८६) कुर्वन्ति इति अनुप्रस्ताहारवटकस्य भावयतीत्यत्र तद्वचनकल्पा-
 ऽपि प्रलिति सकृदावस्य तदनन्तगतत्वात् चिक्रादेशवत्प्रादेशका-
 र्यकारिक्विन्नोः संप्रसार्यं कर्त्तृकस्यावयवतया तेनैव सह-
 निषेधविविद्धिः ।

(१८७) सखद्व उ उक इति अदेर्द्विद्वद्वत्त्वेन सापवसाह रिङ्भूरिति ।

(१८८) कमेरिति उक्तान्तस्येति शेषः इदञ्च भाषाभाषेनेति भाष्यकारः ।

(१८९) विद्वेति विष्णोने कर्मणि षष्ठी वर्गवा निविद्धा कर्त्तरि त्व विषय-

विष्णुः । खलर्थः । ईधत्करः प्रपञ्चा हरिणा । तद्विति (२००)
 प्रत्याहारः शतशानचाविति (उ३६१८०) तदगन्दादारभ्य (उ०६६४०)
 तृणो नकारात् । शानन् । सोमस्यवमानः । चानश् ।
 आत्मानमण्डयमानः । शत । वेदमधीयन् । तन् । कर्त्ता
 लोकान् । द्विषः शतुर्व्या (२०१) । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ।
 सर्व्वोऽयङ्कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी (१०२) तु स्यादेव ।
 ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिणुः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ।

भविष्यत्त्वकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्ण्यार्थिनश्च योगे षष्ठी न
 स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजङ्गामी । शतन्दायी ।

विशेषे सम्भवति क्तोऽत्र कर्मणः सम्भवविशेषादि न षष्ठीसंवाहः
 यद्योक्तं हरिणा

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिपिध्यते ।

शेषलक्षणाया प्रष्टा समासस्तत्र नेष्यते इति ।

(२००) पूर्य्यक्तोः शानमिति (उ३६७८०) शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिं
 चानमिति (उ३६७८०) चानश् इत्युच्चार्य्यैः शतकृच्छ्रिणीति (उ३६८८०)
 शत । तद्विति (उ३६८८०) तन् । कृते जिह्वितप्रत्याहारपक्षे च
 तनामिच्छत्त्वत्त्वं न क्तमिति बोध्यम् ।

(२०१) द्विष इति द्विषोऽमिते इति (उ३६८८०) विहिते शतरि वा षष्ठीत्वर्थः ।

(२०२) शेषे षष्ठी स्थिति शब्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एषञ्चाचक्ष्ये गवां
 होहोऽनोयेनेत्यादौ शेषलक्षणायां कर्त्तृत्वे षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ।

(२०३) व्याधसर्व्वेऽवस्थाविहितत्वादाह भविष्यत्त्वकस्येति इत्यल्लभ्योर्विधाना-
 दाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थिनश्चेति । यद्यपि भविष्यत्त्वको न सर्व्वते
 तथापि भविष्यति तस्यादय इत्यधिकारे (उ३६१८०) विहितः तदुच्य-
 त्वनामिति (उ३६२८०) यत्कस्यानी श्रुतेन तद्वृत्ते इत्याशयेनोदाहरति

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३०५

कृत्यानां (२०४) कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्त्तरीति किम् गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति (उ१।५४०) कर्त्तरि यद्विधानादनभिहितकर्मम् । अत्र योगो विभज्यते । कृत्यानामुभयप्राप्ताविति नेति (२०५) चातुर्वर्त्तते । तेन नेतव्या व्रजङ्गावः कृष्णेन । ततः कर्त्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

२ । ३ । ७२ ।

तुल्यार्थैर्योगे तृतीया (२०६) वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

वतः प्रालकः इति यस्तु कालसामान्ये एवमभिहितस्य मायं निवे-
भक्तः तेन व्योदनस्य पाचकः पुलस्य इयंक इत्यादौ स्वादेवेति भावः ।
(२०४) कृत्यानामिति कर्त्तृकर्मणोरिति (१००४०) निख्ये प्राप्ते विभाजा कर्त्तृ-
यङ्ग्यञ्च कर्मणि विकल्पे निवृत्त्यर्थम् ।

(२०५) नेतीति निवेधोऽयं कर्त्तरि कर्मणि चातुभयप्राप्तिविषय इति कैव-
ठादयः । व्रजमिख्यलं शुचिकर्मणि वेद्यते इति (१००४०) विकल्पस्तु न
कृत्यातिरिक्तो करितार्थस्तस्य दोग्धव्या गावः प्रयः कृष्णेनेत्यादौ शुष्प-
कर्मणि चकत्वान्न प्रधाने करितार्थेनानेन परत्वाद्वाभावात् । तथा च
शुष्पकर्मणि वेद्यते इति तदुभयप्राप्तिरहितस्यैव विशेषस्तु संपादक-
कौकेषु (१०२४०) प्राशुक्तेषु दृष्टव्यः ।

(२०६) सेवकस्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते । तुल्यार्थैस्तु-
ल्यत्वार्थैरतएवातुलोपमाभ्यामिति वस्तुदाह उपपद्यते इति न युक्तम्

चतुर्थी(२०७)आशिष्यायुष्यमद्रमद्रकुंशलसु-
व्यायंङितैः । २ । ३ । ७३ ।

यतदर्थैर्वेगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्य-
श्चिरञ्जीवितम् कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवमद्रमद्रं
कुंशलकिरामयं सुखं शम्, अर्थः प्रयोजनं हितम्यथभूयात् ।
आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमक्षि । व्याख्यानात्(२०८)
सर्वत्रार्थग्रहणं भद्रमद्रपर्यायत्वादन्वतरो न पठनीयः ।

षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ।

कर्तृकर्मद्वारा (२०८) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधि-
करणसंज्ञः स्यात् ।

अतएव च पर्युदासास्तत्सङ्गस्योपकस्यानप्यवस्थेन अङ्गत्वं तेन
इवादीनां सङ्गस्योपकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
तन्नां यदारोहति दलकाचरेति, स्फुटोपमं भूतिसितेन यच्चुनेत्यादौ
तु सङ्गार्थे तृतीयेति मञ्जुकाशः ।

(२०७) आशीर्विषयक्रियान्वयार्थकात् प्रातिपदिकात् तद्वृद्धारातुआदियोगे
चतुर्थी संख्यापित्वर्थः । अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यं नो न लक्षित्वादितिर्नि-
सृताः उभयोर्वपि त्रिव्याम्वेन परस्परसमाख्यात् । अतएव च लक्षणे
चतुर्थीविस्मयविधानं तद्योगे चतुर्थीप्रापकमित्युक्तमाकरे ।

(२०८) व्याख्यानादिति अर्थयज्जः प्रयोजनवाची वृत्क् निमित्तक्रियानुआ-
दिषङ्गानामर्थपरत्वेऽङ्गत्वमिति भावः । षष्ठी -

(२०८) आशिष्यतेऽधिकृतिं अधिकरचार्थकञ्चि आधारवज्जः विद्मः क-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३०७

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारात्(२१०)दूरान्तिकार्थेभ्यः ।
 औपस्येषिको वैषयिकोऽभिधायकस्येत्याधारस्त्रिधा (२११) ।
 कटे आस्ति । स्थाव्याम्यवति । मोचे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्ना-
 स्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति(२६१४०)
 विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । तस्येति-

वाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति
 लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्तृकर्मणोक्ततत्संयये परया
 एतस्या बाधान् परस्परया तद्द्वारा क्रियाया आधार इह यावत्
 इत्याह कर्तृकर्मद्वारेति । स्पष्टतन् हरेण

कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयन् क्रियाम् ।

उपकर्तृत्वं क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति ।

भूतत्वे षट् इत्यादौ सर्वज्ञास्तीति पदाध्याहारेण गान्त्वोचः । मूले
 ह्यः अपिसंयोगीत्यादौ अस्तिक्रियाध्याहारे तस्याः सकर्तृकमि-
 संयोगिह्यहारा मूलवृत्तित्वादाधारत्वम् निमित्तवृत्तस्य मूलवृत्तित्व-
 बोधेऽन्वयवयवे तद्विशिष्टवृत्ताभावमतीतेः अपिसंयोगे तद्व्यवृत्तत्वं
 फलमिति बोध्यम् ।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थेभ्यः प्रातिपदिकार्थे एव सप्तमीति बोध्यम् ।

(२११) त्रिवेति एक संयोगे ह्यः इत्यस्य उपपत्तेरुक्ततमोपपत्ते निमित्तम्
 एकदेशान्तरेण ह्येव एक उच्यते ह्योपपत्तेरुक्तं तदुक्ततमोपपत्ते निमित्तमिति वा
 सकलावयवव्यापकमभिधायकं तदतिरिक्तं सर्वम् कैवल्यिकम् । सर्वज्ञा-
 धिकरणव्यक्तिनाम् अधिकरणसप्तम्यर्थः । ततोपस्येषिके, कर्तृहारा-
 धारे कटे आस्ति रीति, कर्महारा तु स्थाव्या एवेति । वैषयिके,
 मोचे इति अभिधायके सर्वस्मिन्नुदाहरणविकः ।

अथस्य (२१२) कर्मण्युपसंख्यानम्* । अधीतो(२१३)व्याकरणे ।
अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति (६७३८०) कर्तरीनिः ।
साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च* । साधुः कृणो मातरि ।
असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्मयोगे* । निमित्तमिह (२१५)
फलं योगः संयोगसमवायात्मकः ।

(२१२) क्तस्येति इन्विषयस्य इनो विषयस्य इन्प्रकृतेः क्तस्य ज्ञानास्य कर्म-
ण्योत्तर्यः इन्प्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च क्तपूर्वी कटमित्यादौ कट-
रूपकर्मणि न तत्र सपूर्वाच्चेति, (६७३८०) सूत्रेण इन्विधानेनेनः
सपूर्वकपूर्वशब्दस्यैव प्रकृतित्वात् । अत्र कर्मशब्देन काष्ठाध्वादिभ्यति-
रिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन भासमधीतो व्याकरणे इत्यादौ
मासादौ नेति कैयटः ।

(२१३) अधीतोति न कर्मणि क्तः तत्वात् तस्याभिहिततया सप्रत्ययुप-
पत्तेः किन्तु भावे । अन्यत् क्तपूर्वी कटमित्यादेरिवालोक्तम् ।

(२१४) साध्वसाध्विति येप्रत्ययप्रवादोऽयम् यत्साध्वी न विवक्षितः किन्तु
तत्त्वज्ञानमात्रं तत्त्वानि सप्रत्ययार्थं वार्तिकेऽत्र साधुपदस्यम् । साधु-
निपुणाभ्यामज्ञायासप्रतेरिति (२१३८०) सूत्रे साधुपदस्य त्वज्ञायां प्रति-
योगे सप्रतीतिद्वयस्येति विवेकः । तत्सूत्रे अज्ञापदस्य निपुणार्थ-
मित्यपि केचित् ।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारकमित्युच्यते तदा जाद्येन वज्र इत्या-
दावपि स्यादिति भावः । फलस्य क्रियाफलमेव च फलं सप्रत्ययः ।
कर्तृण्योत्तरादौ कर्मणः फलस्य इत्यस्य तस्मात्कर्तृण्येकाग्रविषय-
त्वात् । कर्मस्यैव च स्वरूपस्यैव निमित्तम् तत्र द्वीपिकर्मयोग-
व्यङ्ग्यसौन्दर्यव्याख्याविभागात् समवायः इतरयोश्च संयोग इति
विवेकः । उक्ताफलाव करिणमित्यादौ क्रियाचौपदस्योत्तरादिना
(२८०४०) चतुर्वीं उक्ताफलाव इत्युक्तौ द्वौत्वार्थविवक्षणात् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३०६

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्पलको हतः ॥

हेतौ तृतीयात प्रामा तन्निवारणार्थम् । सीमा अण्डकोशः
पुष्पलको गन्धसृगः । योगविशिष्टे किम् वेतनेन धान्यं
लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी(२१६)स्यात् ।
गोषु दुह्यमानासु गतः । अर्हीणां कर्त्तृत्वानर्हीणामकर्त्तृत्वे

(२१६)यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेद-
करणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभावनापक्षपदाच्च
सम्प्रतीति स्वरूपः । तथाहि निज्ञातकालादिक्रिया अनिर्भात-
कालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति । तत्र काचित्
क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमा-
नास्मागत इति । काचित् स्वाधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा
गोषु धोक्तमाणास्मागत इत्यादौ काचित् स्वाधारकालाव्यवहितपूर्व-
कालेन यथा गोषु दुग्मास्मागत इत्यादौ । तत्र च क्रियासम्बन्धि-
त्वस्य सर्वत्र कारके सत्त्वेऽपि साक्षात् क्रियाधारयोः कर्त्तृकर्म-
योरेव पञ्चमं व्याख्यानादिति बोध्यम् । तथाच सापेक्षत्वं सम्प्रत्यय-
स्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शब्दोऽप्येवैतच्छास्त्र-
प्रवक्तुं निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण पञ्चम्यामे-
वेति ध्येयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तयो नष्टमित्यादावेव स्यात् न
प्रकृते । अतएव इदञ्च मानान्तरेण सातत्यरूपस्यार्थस्य कावविशि-
ष्टादिज्ञापनार्थं नत शब्दप्रयोगसत्त्वैव प्रवर्तते इत्यत्रैव तात्पर्यं भाष्ये
वर्णितम् ।

तद्वैपरीत्ये (२१७) च * । सत्सु (२१८) तरत्सु असन्तं आसते
असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।
असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

षष्ठी चानादरे (२१९) । २ । ३ । ३८ ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो
वा प्राज्ञाजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्धस्त (२००)
वानित्यर्थः ।

(२१७) तद्वैपरीत्ये अङ्गाणामकर्तृत्वेऽनङ्गाणां कर्तृत्वे वेति द्वयं ग्राह्यम् तत्र
बोद्धाङ्गरणे वाक्यवृत्त्यम् । तथा च यस्यां क्रियायां ये उचितास्तेऽ-
ङ्गाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रिया-
यां येषामनुचितं कर्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्तृत्वे च तथेत्यर्थः

(२१८) सत्स्वित्याद्यं सन्तोहि तरणक्रियाङ्गाः कर्त्तारश्च । असत्स्वित्यादि
द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तद्वत्कर्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्यनेनोच्यते ।
तृतीयं सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां तरणमनुचितं तेषामकर्तृत्वं तिष्ठत्स्व-
ित्यनेन गम्यते । चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वसक्तं
तरत्स्विति वृत्त्यम् । बोधस्तु तरणक्रियाकर्तृत्वसम्बन्धि असत्कर्तृ-
कमासनमित्येवं रीत्या सर्वलोकाः ।

(२१९) अनादरे इति विषयसप्तमी वक्ष्य च भावेनेत्याद्यनुवर्त्तते तथा च
यस्य क्रियायां क्रियान्तरं वक्ष्यते ततः सप्तम्येव । अनादराधिक्ये अना-
दरे गम्यमाने सति द्वितीयसप्तम्याविति निष्कृष्टार्थः कश्चितः इत्या-
नादरादराधिक्य इत्यादि । अक्षयसप्तम्यभावः वक्ष्यादेरेवः एतत्सप्तमि-
न्याङ्गरे अनादरे पूर्वसप्तम्ये धातोर्लक्षणा वक्ष्यादि तत्र तात्पर्यपा-
दकम् अनादरे च प्रत्याचक्ष्णा वक्ष्यादिप्रकृत्यर्थविषय एव ।

(२२०) प्राज्ञाजीदित्यङ्गादस्मात्तत्तया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनिवर्त्तेऽपि
सम्बन्धवानिति विवरणं पुत्रप्रधानभावभेदेऽपि अनामविषयवचनेन ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३११

स्वामीश्वराधिपति(२२१)दायादसाक्षिप्रति-
भूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३६ ।

एतैः सप्तभिर्योगि पक्षीसप्तम्यौ स्तः । पक्ष्यामेव प्राप्तायाम्पा-
क्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवाङ्गोषु वा स्वामी । गवाङ्गोषु वा
प्रसूतः गा एवानुभवितुञ्जात इत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ।

प्राभ्यां योगे पक्षीसप्तम्यौ स्तस्मात्पक्ष्ये (२२२)ऽर्थे । आयुक्ता
आपारितः, आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
अः । आभ्यामायुक्तिम् । आयुक्तो गोः शकटे ईपयुक्त इत्यर्थः ।

यतस्त निहारणः । २ । ३ । ४५ ।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः (२२३)सप्तदायादिकृद्देशस्य प्रथमकरणम् ।

(२२१) स्वास्यर्थेति वक्तव्ये स्वास्यादिगन्धत्वययकरणं पक्ष्यादिगन्धानादिति वा
रणादिभ्यम् ।

(२२२) तात्पर्ये इति दायादपदस्य त्वेव कृत्तेरिति भावः तात्पर्यञ्चेत्
तद्व्यव्यापारता ।

(२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणं तृतीयं । कल्पयन्नास सप्तदाये
एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टस्य कदेशस्य यतः स्वघटितजात्या-
दिविशिष्टसप्तदायात् निहारणं प्रथमकरणं स्वेतरसप्तदायव्याहृतधर्म-
करणकं प्रथमकरणतद्वाचकात् पक्षीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः । यत इति किम्
यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्याहृतधर्ममेवत्वकीर्णं तत एव वा भूत्
पक्ष्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् । तथा च स्वघटितसप्त-
दायादिविशिष्टस्य स्वेतरसप्तदायव्याहृतधर्मकरणकप्रथमकरणपनिहारण-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । नृणां (२२४) नृषु वा ब्राह्मणः
श्रेष्ठः । गवाक्षीषु वा क्षणा बहुक्षीरा । गच्छताङ्गच्छन्तु वा
धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४० ।

विभागो विभक्तनिर्द्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव (२२५) तत्र
पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आगत्यतराः ।

विषयस्वरूपोऽवयवावयविभावरूपस्य सम्बन्धो विभक्त्यर्थः । शब्देन्दु० ।
(२२४) नृणामिति नृसमुदायावधिकविप्रोत्तरव्याहृत्य अं एत्वकरणकष्टयक-
करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृसमुदायावयवो विप्रः अष्ट इति बोधः
संसर्गघटककरणञ्च समभिव्याहृत्येवत्वादिकमेव व्याहृतम् । उद्भूता-
वयवभेदविवक्षया नृणामिति बहुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षाया-
न्वैकवचनं तच्चासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कारके
इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकेत्विति नृणादिति हि तदाशयः ।
इहः सामासिकस्य वेत्यादौ समुच्चार्य ठक् समससमूहमध्ये इत्यर्थ
इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र
यथाकवञ्चित् भेदस्य सम्बन्धेऽपि विभक्त्यङ्गसामान्यत्वं यत्र भेद एव न
तु क्षेत्राण्युपाध्यादिक्रमेणाभेदस्तत्त्वैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति
न तु शब्दात्मनोपास्यसामान्याक्रान्तेति भावः । प्रसूत्यर्थो निर्द्धार-
णविषयत्वरूप एव तत्र च स्वार्थमन्वयसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः
तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषयः क्रावुरा आगत्यतरा इति
बोधः । न ह्यत्र निर्द्धारणावर्गेनिर्द्धार्यमाणस्य च गोषु लक्ष्येत्यादा-
यिष सामान्यविशेषभाषोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपास्योर्ध्वबोर्विरोध एव ।

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायाश्च तु प्रतेः प्रयोगे (२२६)
मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायाङ्किम् । निपुणो राज्ञो
भृत्यः । इह तत्कथने तात्पर्यम् । अपत्यादिभिरिति (२२७)
वक्तव्यम्* । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्थ्यन्तु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यामृतीया च । २ । ३ । ४४ ।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसितः (२२८) उत्सुको
वा हरिणा हरी वा ।

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुपं ज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र
वर्त्तमाने तृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे (२२९) । मूलेना (२३०)
वाह्येद्देवीं अवणेन विसर्जयेत् । मूले अवणे इति वा । लुपि
किम् पुथे शनिः ।

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चनां विनापि सप्तमी भवत्येवेति 'साध्वनाधु-
प्रयोगे वेति वार्त्तिके' इत्युक्तम् (२०८४०) । प्राक्

(२२७) अपत्यादीत्यादिना वक्ष्येत्यन्तूतेत्यादिस्त्रोपात्तार्थोऽर्थान् व्याख्यौ ।

(२२८) "तत्परे प्रसितासक्ता" वित्तुक्तेष्वपि अत्युक्तवाङ्मय्यां चासक्तार्थक इव
प्रसितो ष्टद्यते न तु प्रकर्षेण सितः शुभः प्रसित इत्येवोऽपीति
बोध्यम् ।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यादृष्टिः किम् अथ पुष्य इत्यादौ मा भूत् सप्त-
म्यवर्त्तने प्रातिपदिकार्थे एव स्यात् ।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः काव (५१४ ४०) इत्यच् लुपविशेष (५१४ ४०)
इति लुप् ।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

.शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वानी ताभ्यामेते स्तः । अथ
भुक्तायं वृद्धे दृग्हादा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयङ्हालः ।
इहस्थोऽयं क्रोधे क्रोशादा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मशक्त्यो-
र्मध्येऽयन्दे शः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्च-
म्याविष्येते तदस्मिन्नधिकमिति (६६६८०) यस्मादधिकमिति
च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरीश्वरे । १ । ४ । ६ । ७ ।

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तत्वं सप्तमी ।

२ । ३ । ६ ।

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८८०) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते
तत्र प्रश्नस्या विपरिणम्यते मध्यस्वावधिद्वयसापेक्षतया षष्ठीविचरणा-
न्नेन सहासः कर्तृरूपकारकसौकर्ये भेदनिबन्धनमध्यपददेशावभावात्
कारकशब्देन तन्मन्त्रिणां श्रुतेतत्त्वं मनसि कृत्वा च शक्तिद्वयमध्ये
इत्यादि । तथा च कर्तृत्वाद्विशक्तिरेव कारकं वा च क्रियाभेदेन
भिन्नेति भावः । अवध्यवधिनतोः सजातीययोरेव सापेक्षत्वनिबन्धेन
कालाध्वनोः शक्तिबन्धे प्रवेशावभावेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकात्वा-
दिपरतया तन्मध्ये प्रवेश इति इष्टव्यम् । ज्ञानान्तरकावृत्तित्वादिकं
विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्तित्वं त्वार्थिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्तृशक्त्यन्तत्वात्तन्माध्याह्नस्य समानार्थकेनाधिकश-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । ३१५

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप पराङ् (२३३)
हरेर्गुणाः पराङ्गदधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्या-
मप्यर्थायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः अधि रामे भूः ।
सप्तमी शौण्डे (३५।४०८०) रिति समासपक्ष (२३४) तु रामा-
धौना । अण्डचेत्यादिना (७१८८०) खः ।

विभाषा कृञि । १ । ४ । ६८ ।

अधिः करतो प्राक्संज्ञो वा स्यादौश्वरार्थः । यदत्र माम-
धिकरिष्यति (२३५) विनियोज्यत इत्यर्थः । इह विनियोज्-

- न्तेन, न तु कर्मकप्रत्ययान्ताध्याहृतस्य समानार्थकेन, तेन । कोकेऽ-
धिको हरिगत्यादौ कोके इत्यत्रैव कृञ्देन सप्तम्यादिरिति बोध्यम् ।
(२३१) उप पराङ् इति उपोऽधिके चेति (२३४८०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
अधिरोश्वरे इत्यत्र (११४८०) यस्येश्वरवचनमित्यत्र (११४८०) बोधव-
त्तापीश्वरपदौ ईश्वरत्वेश्वरोभयपरी ततश्च यस्येत्यनेन यत्त्वन्वि
धनादिकं निर्दिश्यते तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यद्वा च धनादेः
स्वामित्वं निर्दिश्यते तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति स्मृत्यर्थः ।
तच्च पक्षार्थाय भवतीत्याह ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पक्षार्थाय सप्तमीति ।
अन्यतरकादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याव्यभिधानात् उक्तार्था-
नामप्रयोग इति न्यायात् न दुर्गपदुभावां सप्तमीति भावः ।
(२३४) वनावपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु अधिराजमिति स्यादेनेति
द्योतनाव तथेदः ।
(२३५) को नामधिकरिष्यति विनियोज्यते तस्य विनियोज्जुरीश्वरत्वं गम्यत
इत्यर्थः ।

३१६

सिद्धान्तकौमुदी ।

रीश्वरवक्त्रम्यते । अगतित्वात्तिङि चोदात्तवतीति (७६१२४०)

(२३६) निघातो न ।

। सप्तमी ।

इति विभक्त्यर्थाः ।

---

(२३६) तिङि चोदात्तेति उदात्तवतीति तिङि परे गतिर्निष्कृत्यत इति सूत्रा-
र्थः आत्मा च करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् तत्परेऽधेर्न निघातः ।
तिङ्तिङ्ङ् इत्यस्य (७६१२४०) स निपातैर्यद्यदित्यादिना (७६१२४०)
निघेधोऽनिघात इत्यर्थः आसित्यत्र द्वितीया स कर्णश्च द्वितीयेत्यने-
नैव (२५०४०) सिद्धेति भावः ।

समर्थः (१) पदविधिः । २ । १ । १ ।

(१) समर्थः पदविधिरिति । समर्थः संख्यार्थः सङ्गतार्थ इति यावत् ।
 सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षावन्मेकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्ययसा-
 यिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् य परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः
 पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सञ्ज्ञितो
 योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽन्धश्च राज्ञो देवद-
 न्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽन्धो धनञ्जयादि वृक्षौ तु भैवम् वृक्षो-
 नानेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेष्यभावावगातो-
 कोपस्थितिजनकत्वम् । तथा च राजपुरुषादिशब्देन विग्रहैकार्थ-
 बोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेशन्यः पुरुषांश्च विशेषणतयोपस्थित-
 स्य च नान्नादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । अनितान्वादाच्च निराकाङ्क्ष-
 तया न देवदन्तादेः स्नातितया पुरुषादावन्य इति उच्यते ।
 देवदन्तस्य गुरुकुलमिच्छादौ देवदन्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्यः
 सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुक्षारक एव सम्बन्धः ययोक्तं हरिणा

ससदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संख्ययावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ।

यद्वा सम्बन्धिवन्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्वेन ज्ञेयास्मिन् सम्ब-
 न्ध्यान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो निश्चयः समस्यते ।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तायपि न कीयते ।

स्वातन्त्र्यवार्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्ज्ञातस्य वा विशेषणं न
 प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिसमो विशेषणस्य स्वात-
 न्त्ये च प्रयोगाभावनभिधाय अगुरुकुलपुलादीनां वक्तव्यमित्य-
 नेन गुरुकुलपुलपुलादीनां विशेषणत्वेऽपि प्रयुक्तप्रयोगाव नञ्वा
 पञ्चदशः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु समानाधिकरण-
 नसमर्पणवृत्तयेन सर्वथा स्वातन्त्र्ये च सामर्थ्याभावात् प्रयोगा-
 भावः भङ्ग्याऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां प्राचा

सामेजे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन ।

सामेजं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ।

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिष्वेकदेशस्य सम्बन्धत्वेन नेष्यते इति

अत्रायं विशेषः भवति प्रधानस्य सामेजत्वेऽपि समास इत्युक्तेः । प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेषस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषसामेजा-
यामपि समासः । समासे चावयवशक्तौ च तत्तत्पदार्थोपस्थि-
त्या विशेष्यविशेषणभावाद्याभ्युपगमे सामेजत्वादौ समासामावादिकं
वाचनिकं कल्प्यम् तद्यान्याप्यधिककल्पना स्यादतः सप्तदावयवशक्ति-
त्यनस्य यथोक्तं हरिणा

बङ्गनां वृत्तिप्रभाणां वचनैरेव साधने ।

स्यान्महर्षीरव तस्मादेकाधीभाव आश्रितः ।

चकारादिनिषेधोऽथ बह्व्युत्पत्तिभङ्गनम् ।

कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति ।

तथाहि वृत्तादिविप्रकृवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्तं तु न तत्त व-
चनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः सप्तदावयवशक्तिप्रत्यये तु उक्तार्थानामप्रयोग
इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदान्नयः क्लृप्तः स च राजपदा-
दुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्ये परित्यक्तः
स्यात् । सम्बन्धवक्ष्यमाणान्तु किमपराङ्मसु विशिष्टवक्ष्यण्या । प्रकृति-
प्रत्ययार्चयोः प्रत्ययार्चः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ
भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थबोधस्थोभयवशमतत्वेन कर्त्तृ-
निहितक्लान्तार्थस्य कर्त्तृविशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्ब-
न्धादिवक्ष्यास्तीकारे सप्तदावयवशक्तिप्रत्यये एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आन-
न्दोऽयमिति विप्रत्यये आनन्दादौ अत्रत्यादिविशेषणयोगवत् समासे
तस्मादस्याव इत्यस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एत-
ज्ज्ञते, यत्तु न न्यायसिद्धा इत्यादिवक्तृविप्रवापत्तिरतः सप्तदावे शक्तिरि-
त्यन्यत् विचारः । वास्तविकता तु अवश्यं कस्यचित् नञ्प्रवचनस्य-
वर्धयमावस्य तत्तत्तत्त साधुत्वं बह्व्युत्पत्तिमुक्तत्वात् अस्यार्थं प्रक्षेप्यतारौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ।

प्राक् (३) कङारात्ममासः । २ । १ । ३ ।

कङाराः कर्मधारय इत्यतः (१६५४०) प्राक् समास इत्यधिक्रियते ।

सह सुपा । २ । १ । ४ ।

सहेति योगो (४) विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ।

योगविभागस्येष्टसिद्धार्थत्वात् (५) कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽर्थं

असमर्थेन नञ्वा वाच्येन कृतकारीषो राम इत्यादौ वाचादेर्विपक्षा-
र्थस्य गमकहन्तः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति दृष्टव्यम् ।

- (२) पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविशेषाविव-
क्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् वक्ष्यन्ने
काव्येऽसमर्थेऽपि यथा स्मात् तथा च तिङ् इति आनवाङ्मनित्वत्वं
दध्यानेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वक्ष्यन्ने यथादिकं भवत्येव ।
अत्रो समर्थपदं वाच्यमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति
किं पश्यति कथं नितोरानमित्यादौ समासो वा भूत् वक्ष्यं कथं
अपत्यं देवदत्तोत्पादौ च वा भूत् कथं गन्दाहपत्यार्थकमद्वितः ।

इवञ्च परिभाषा समासकसङ्घितादिद्वितिसमासे प्रवर्तते इति बोध्यम् ।

- (१) प्राक् कङारादिति अत्र प्राक् पदभावर्त्तनीयं तेन पूर्वं समाससंज्ञा
ततोऽनान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः । एवञ्चाख्यौभावादेः समासैव
इति भावः । अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निष्कृष्टार्थः ।

- (४) वहेति अत्र समासविधानार्थमधिकाराद्यं तथा च अत ऊर्ध्वं वहेति
उपेति च पदद्वयमधिकारिज्ज्ञातं बोध्यम् । अत्र वहेति योगो
विभज्यते सुबानन्ति (७५४०४०) इत्यतश्च सुविज्ञानवर्त्तते तथा च सुबन्तं
समर्थेन बहु वक्तव्ये इति प्रवचनोन्नाहः । तेन समर्थेन सुबन्तेन
तिङन्तेन नाम्ना वाङ्मना सुपा च समास इत्यर्थः वक्तव्येति ।
तलाद्यं भूतपूर्वं, द्वितीयवक्तव्यवत्, तृतीयं पुनर्द्वितीयं, नतिकारकोप-

समासः स च कृन्त्येव (६) पर्यभूयत् (७) । अनुव्यञ्जलत् ।
सुपा सह (८) समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ।

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति (६६६४०)

महार्णं कर्त्तुः सह समासवचनं प्राक्सुबन्तं रित्युक्ते (१७८४०) नां कौ-
नात् समासः । अर्थम् कटाग्रित्यादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते
इति द्वितीयबोधार्थः तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थतिङन्तस्य समासः
अथा पिबतश्चादृताः अन्नीतपियतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन
च समासो यथा एङीडादयः । स्फुटी भविष्यति तत्तत्प्रकरणे वेद-
सुपरिष्ठात् (४५०४०) । अथा च योगविभागेनोक्तपङ्क्तिविधिसमाससाम-
न्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपां तिङ्ता नान्ना धातुनाऽच तिङ्तां तिङ्ता ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः पङ्क्तिधो बुधैरिति ।

इत्येतन्मनसि निष्ठायाश्च सङ्गति योगो विभज्यते इति योगो योजन-
धन्यबोधोपबोधावन्तिपरिकल्पनमिति भावत् विभज्यते भेद्यते विर्य-
ध्यते अवाप्तराहुपूर्वविधेरेष भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्वत्र
योगविभागार्थं उक्तम् ।

(५) इदविद्यर्थत्वादिति तेन कोकं करोति मातुः करतोत्पादौ न विधे-
पण्यपठौ समासाविति बोध्यम् ।

(६) कृन्त्येति तेन कोकिके नौपसर्गक तिङन्तेन समाससंज्ञायां प्रकृते
इत्यादौ लक्षितसमासाद्येत्वमेव (८४४०) प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात्
ततः सुपाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन कानोर्लुगिति (१४२४०) लुक्समर्थनेऽपि
सुपापत्तिः प्राकुर्यञ्जितादौ नबोपापत्तिचेति दूनश्चभावङ्गीतीति
बोध्यम् ।

(७) पर्यभूयदित्यादौ वेदे करविधेपार्थम् समासाङ्गीकारः सुको नपुं
सक इत्यादिना (१४२४०) ।

(८) काद्ययोगसभ्यार्चनस्य सङ्घर्षं संबोध्य आचष्टे सुपा सह समस्यते इति

निर्देशात्पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । इवेन समासे
विभक्त्यलोपः* (६) । जौमूतस्येव ।

अथ योभावः (१०) । २ । १ । ५ ।

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययं विभक्तिसमोपसमृद्धिद्वयार्थाभावा-
 त्यासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाक्पञ्चाद्वययानुपूव्ययौगपद्य-
 सादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।

अव्ययमिति योगो (११) विभज्यते । अव्ययं समर्थं न सह
समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ ।

83 1

समासशास्त्रे (१२) प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

(६) इवेनेति इवेन सभासि विभक्त्यशोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्नञ्चैति वार्त्ति कोक्त
काराद्येनेदेम् । सभासमभ्यपातिस्तपोऽनेन शोपनिधेयः सभासाल्
सप्तम्य कृताश्चष्टान्त्येनोपसर्जनान्त्येन चाभ्ययत्वादेव कृतिरिति बोध्यम् ।

(१०) न संख्यवमख्यं भवतीति भयतेः कर्त्तरि चः । इदं च स्तुतं संज्ञार्थ-
वधिकारार्थञ्च ।

(११) बोगो विभज्यते इति तेन अपदिग्मिह्मादिचिह्निः । शान्तिपादयस्य
उदाहरणान्तरे यथावन्मन्त्रं व्याख्यास्यन्ते (१२१५०) ।

(१२) कृत्वा समासपदं समासविधायकमात्मपरमन्वया कृतं जितं दत्ताष्टौ
विध्यते जित्वादिप्रदानादेव प्रथमान्ततया पूर्वनिपातापक्षेरेखाव-
येनाह समासमाह प्रति ।

उपसर्जनं पूर्वम्(१३) । २ । २ । ३० ।

उपसर्जनस्याक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ।

विग्रहे (१४) यन्नियतविभक्तिकस्तदुपसर्जनसंग्रं स्यात् । न
तु तस्य पूर्वनिपातः (१५) ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रोप्रत्ययान्तश्च(१६)तदस्तस्य प्राति-
पदिकस्य द्वयः स्यात् । अथ्ययीभावयेति(२०४४०)अथ्ययत्वम् ।
नाथ्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३

(१३) पूर्वमिति उपधानमुपसर्जनमिति शास्त्रात्तरैकवाक्यतया च प्रति
दृष्टावर्जनं तत्तत्काद् पूर्वमिति प्रबोध्यमित्यर्थः ।

(१४) विग्रह इति अक्षरवर्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः

(१५) न तु तस्मैति अनन्तरोक्तः पूर्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु सुखा-
द्यपेक्षितं सूत्रमिति भावः । निष्कालः निष्कालोत्पादिकमेव निष्का-
न्तादिशब्दानियतविभक्तिकत्वेऽपि कौशापीशब्दस्य नियतविभ-
क्त्युपसर्जनत्वात् निष्कालोत्पादिरित्यत्र सूत्र इति बोध्यम् ।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्जनमिति शास्त्रीयं याज्ञं न त्वप्रधानत्वात्
तेन कुमारीवाचरति विग्रहत्वादिकाये आचारक्रियन्ते कुमारीशब्दे
न प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्वप्रधिकारोक्तानादिप्रत्ययान्तपरतया-
ऽतिस्त्रीरित्यदौ जेत्वायेनाह स्त्रीप्रत्ययान्तश्चेति । भाष्ये उपसर्पद
भूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् सैमासस्यान्त एवेह प्रवर्तते तेन
राजकुमारीपुत्र इत्यादौ समासमध्ये चेति बोध्यम् ।

अदस्तादध्ययीभावाक्षुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमा-
देशश्च स्यात् (१७)। दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीबाव्ययं
त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विद्विक् स्त्रियामित्यमरः ।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमभावः स्यात् । अप-
दिशम् अपदिशेन । अपदिशम् अपदिशे । बहुलगङ्गा-
त्सु मद्रसु अत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमभावः । विभक्ती-
त्यादेः (१८) रयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन
सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्ती तावत् । हरो (१८)
इत्यधिहरिः । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि
इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधि-
करणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी ।

अथयौ भावश्च । २ । ४ । १८ ।

- (१७) नास्त्वधीमावादिता कलापशून्या इति प्रतिषेधोऽपि यत्र न तु शुक इति द्योतयितुं शक्यः । तथा च कदलादस्त्वधीमावात् परस्त्र पक्ष-
मीभिस्तस्य सुपौशुनं कम् च पक्षान्तासु सुमनादुभावपि नेत्यर्थः ।
(१८) अथर्वं विभक्त्यादिहोत्वे विभक्त्यादिहोत्वेन तर्क्षोऽपि कल्पते यत्र य-
त्तस्य कर्मवाचनं प्रत्येकं कल्पोपपत्ते तेन विभक्त्यादिहोत्वावकाशत्वात्
वर्तमानं तर्क्षद्योतकमथर्वं यत्र यत्नेन सुबलेन सङ्गं यत्र सत्ये इति
कलार्थकदाह द्योतकमथर्वं यत्र यत्नेन सुबलेन सङ्गं यत्र सत्ये इति
कलार्थकदाह विभक्त्यादिहोति । अथ च तदुत्तरविभक्त्यादिहोत्वा-
न्निषेधैर्वाधीमावः ।
(१९) निम्नवर्णादिहोत्वादिहोत्वात् विभक्त्यादिहोत्वात् इति अधीमा-
पहाय इति शक्यम् ।
(२०) यत्र यत्नेन कले यत्र यत्नेन कले तर्क्षद्योतकं प्रत्यावृत्त्या विभक्त्यादिहोत्वावका-
शः ।

अयं नपुंसकं स्यात् । ङखो नपुंसके प्रातिपदिकस्याः (१४२४०) ।
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
 समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया (२१) ग्रामम्
 निकषा लङ्काम् आराहनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः
 परित इति (२४२४०) अन्यारादिति (२८८४०) द्वितीयापञ्चम्यो-
 र्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां ससृद्धिः सु (२२) मद्रम् । यवनानां
 व्यृद्धिः दुर्य्यवनम् । विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः । मखि-
 काणामभावो (२४) निर्मखिकम् ।

- (२१) समवानिकषाराङ्गत्वाच्चिकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यमा-
 ल्वाचित्वाभावाच्च तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थकताविभक्त्यर्थं सा-
 मीप्यादिमालङ्घन्यव्ययस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृतेः तृपयञ्च क्तन्तात्-
 वाचो कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिप्रसङ्गः । उपदेशादौ
 तृपस्य समीपपत्तिर्पदार्थबोधकतया सामीप्यमाल्वाचित्वाभावाज्जा-
 व्ययीभावः ।
- (२२) यवनपङ्कषात् ससृद्ध्यादित्येतत्कलेऽव्ययीभावः सुशब्दश्चाल ससृद्ध्या-
 दित्येतत्कः ।
- (२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभाव एवेत्यर्थकस्य नायांभावरूपत्वम् तद-
 ङ्गेरेव तत्प्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिर्गर्हिप्रतियोगिकाभाव इति
 न गतार्थता ।
- (२४) ऋद्धिर्विरोधी व्यभावः ऋर्चाभावः अन्त्याभावः एव अन्त्योन्वाभावस्य
 तत् सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन स्यात्सर्वपद-
 स्यपात्तम् अथवा समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञ्जनञ्साधारणा-
 व्ययेन भवति । नञ्त्तदुपपन्नस्तु नञेव अन्त्योन्वाभावबोधकः सर्वत्र
 कश्चिदभावबोधकोऽपीत्यनबोधोर्विशेषः । अतएव निर्मखिकम् अपाप-
 मित्यादिवत् अतुपपन्नम् इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।
 वस्तुतो नाशयर्थोऽन्त्यावस्य प्रथमपङ्कषात् प्रागभावनिवारणार्थं
 विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थं द्वार्षार्थपङ्कषं तेन प्रागभावाभि-

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२५

हिमस्याव्ययी निर्हिमम् (२५) । अव्ययी ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति (२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य (२७) प्रकाशः इति हरिः । विष्णोः पद्यादनुविष्णु । पद्याच्छब्दस्य तु नायं समासः ततः पद्यात् (२८) संस्यत इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यता (२९) वीष्मापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि य-

प्रायेण कपावेऽव्ययीत्वमिच्छादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य गणशब्दादिरे-
भावबोधनाय निःशब्दशब्दमिच्छादिरेणामनीकतयार्थत्वाभावेन तत्र
तियोगिकाभावाप्रसिद्धेः ।

- (२५) व्यतेरतिशयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्युक्ता निर्हिममि-
त्युक्तम् ।
- (२६) सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात् क्रियापदे-
नैवान्वयी तद्विधेयोऽपि तदानीतक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह
सम्प्रति न युज्यते इति तेनासम्प्रतीति सौलप्रयोगेऽपि युज्यतीत्यन्त-
र्भावेणैव नञ्समास इति बोध्यम् ।
- (२७) शब्दप्रादुर्भाव इत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इति न ।
उदाहरणे स्वरूपपरेण हरिशब्देन प्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः ।
- (२८) सति च पद्याच्छब्देनाव्ययीभावे पद्याच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादित्यपि
द्रष्टव्यं तेन सर्वपद्यादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतिः । एतद्भाष्यप्रयोगा-
देवैतच्छब्दे तत्तदर्थबोधकपदघटिततया मृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन
न समास इति गम्यते तत्र च पद्याच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य चट-
कात्वाव्ययीभाव इति बोध्यम् ।
- (२९) यथापदं व्याचष्टे योग्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिश्रुतः । प्रति-
शब्दमिति वृत्तौ वीप्सवान्भावनात् न द्विवचनम् । तथा च यदा द्विवचनं
तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सवान्बोधकत्वाभावात् समासाप्राप्ता वाक्यं बाधु ।
- वृत्तौ च वचनादेन वीप्सवान्बोधितत्वात् उक्ताव्ययीभावप्रयोग इति न
द्विवचनमिति बोध्यम् ।

थार्थाः । अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थप्रति-
प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीक्षायादर्थप्रवचनीयसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनति-
क्रम्य (३०) यथाशक्ति । हरः सादृश्यं सहस्रि । वक्ष्यमाणेन
सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१) । चक्रेण
युगपदिति विग्रहे ।

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु
सहपूर्वाहम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे
पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि (३२) सादृश्ये यथा स्यादित्येव-
मर्थम् । अत्राणां सम्पत्तिः, सचक्रम् । ऋद्धे राधिक्यम् (३३)

(३०) शक्तिमनतिक्रम्येति परावरयोगे वेति (उ३३।४०) छलेषु परेषु पूर्व-
स्वावरेषु परेषु च योगे गन्धमाने ज्ञा स्थादित्यर्थेन ज्ञाप्रत्ययः परा-
वरयोगश्चात्र वीक्षकाल गन्धमाने इत्युक्तत्वादप्युक्त्येऽपि न शक्तिः ।

(३१) आहुपूर्व्यं क्रियागतम् आहुज्येष्ठं प्रवचनीयत्वाद्दी कर्त्तव्यत्वेनात्मनवात्
परिनिष्ठितविभक्त्या समासमभिप्रेत्याह ज्येष्ठस्याहुपूर्व्येति आहुपूर्व्य-
क्रमः पूर्वं ज्येष्ठेत्वाहुपूर्वं सार्धे व्यभि आहुपूर्व्यम् । अत्र छले
आहुपूर्व्यं निति निर्द्देशात् एतदर्थकतया लङीतेनात्मनवा । व्यवेन समास
एव । पुनरदादिष्वयोगे द न समासः तेनाहुपूर्व्यं नितिष्व् पुनः
पञ्चमिन्नादिर्न प्रयोग इति दृष्टव्यम् ।

(३२) युगभूते इति व्याख्यानादित्यत्रेवं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि
अत्र सादृश्यं प्रधानतया गन्धमाने तत्रैव ज्ञात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थमा-
त्रान्वयौर्भिन्नत्वादिति भावः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२७

समृद्धिः । अनुरूप (३४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः
तृणमध्यपरित्यक्त्य (३५) सत्त्वमस्ति साकल्येनेत्यर्थः । (३६)
अन्ते (३७) । अग्निप्रत्ययार्थान्तमधीते साम्नि ।

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।

असादृश्ये (३८) एव यथाशब्दः समस्यते । तनेह न । यथा

- (३४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समस्यमानोत्तरपदस्य भावः प्रवृत्तिनिमित्तं
तद्वाच्यस्य वशीनमाद्युचितधर्मो वा सम्पत्तिः स च आत्मत्वादिरि-
त्यर्थः । सत्त्वमित्यस्य सत्त्वियाणां योग्यं सत्त्वित्वमित्यर्थः ।
- (३५) तृणमपीति साकल्यबोधकसङ्काप्येन समासः समासस्य नित्यत्वादस्य
पदविपङ्कः । अपरित्यज्येति पराधरयोगे चेति (८०४६१४०) ज्ञा-
तयोगश्च बौद्धः ।
- (३६) सत्त्वमस्तीत्यादौ तत्त्वेन सङ्गभुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यत्त्वानि
भक्षयेत् स कथमन्यत् परित्यजेदिति प्रतीतिः सक्कं भोज्यमस्तीत्यनेन
तात्पर्यमिति भावः ।
- (३७) अन्त इति इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्वेय इति सङ्कल्पेन यावतो यस्यस्य
परिपङ्कस्तावतः समाप्तिरिहान्त्यन्तेनोच्यते तत्त्वमोपिचासाकल्येऽ-
वध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादक-
यन्त्रपरः स च अन्तार्थकाव्ययेन नित्यं समस्यते इति सूत्रार्थः । तस्य च
नित्यसमासत्वादस्यपदविपङ्कं दर्शयति अग्निप्रत्ययार्थान्तमिति । सङ्ग-
मोद्गी द्वितीयान्त्यन्त्र एवान्यपदार्थः । अधीते इत्यस्य तु न समास-
ान्तर्भावो भागभावात् किन्तुदाहरणार्थत्वेन दिक्कालतयोपदेयः ।
अन्त्यत्वं साङ्गित्यञ्च समासार्थत्वेन अन्त्यान्त्यप्रत्ययवृत्तिमिति बोधः ।
- (३८) यथा असादृश्ये इति अदेकादाकासादृश्ये इति । यथा हारमाया
हर इत्यादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वेऽपि न पूर्वेषु समासः सत्त्व
इत्युक्ते नियमेन प्रतिशोन्वाकाङ्क्षादर्शनाद् सादृश्यप्रतिशोनिवाचके-
नेव तद्बोधकाव्ययेन समासविधानेऽप्यनेन निनेष्टात् ।

हरिस्तथा हरः । हररूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३६)

तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तमिषिष्यते ।

यावद्वधारणे (४०) । २ । १ । ८ ।

यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ।

सुप् प्रतिना मात्रार्थे । २ । १ । ९ ।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् वृत्तं प्रति

विद्योतते विद्युत् ।

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ।

(१६) द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे धाति यथा-
तथाशब्दो सिद्धौ तेन यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च
वृथ्वभिन्नो हर इति बोधयद्यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽप्यर्था-
दुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते
यावत्सूत्रे प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरि-
स्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्याच्च तु हरिसदृशो हर इति नोप-
मानत्वमतो न समास इति ध्येयम् । भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसा-
दृश्ये इति सूत्रस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थ-
सङ्गा यथाशक्ति यथावलम्बित्वादङ्गत्वं यथार्थत्वेन प्राप्तंऽपि यथाशब्द-
वर्णितसमासार्थता तद्वारम्भात्सौत्कार्यः । शब्देभ्यः ०

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिभेदतापत्तिच्छेदोऽवधारणं तद्विधकं यावदित्ययं
समर्पेन समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं यावत्तं तावद्भुक्तं तन्मा-
वधारयामीत्यर्थः । विग्रहवाक्ये यावच्छब्दस्तद्वितान्न इत्यस्यपद-
विग्रहः ।

(४१) सुप्ति उच्यते सुप्प्रकृतस्यवनिष्ठत्वमिति द्योतयन्नाह शाकस्येति
तेनात्र शाकस्यान्यत्रापि समासवाक्ये प्रथमानिर्दिष्टत्वा पूर्व-
निपातः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२६

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं
हस्तम् (४२) अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

विभाषा । २ । १ । ११ ।

अधिकारोऽयम् । एतस्मादर्थ्यादेव प्राचीनानान्नित्यसमास-
त्वम् । रुहं सुपेति (३१६ प्र०) तु (४३) न नित्यसमासः अव्यय-
मित्यादि (३२१ प्र०) समासविधानात् (४४) ज्ञापकात् ।

अपपरिवहिरञ्चवः पक्ष्म्या । २ । १ । १२ ।

अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु परि विष्णोः ।
वह्निर्वनम् वह्निर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ।

आङ् मय्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।

एतयोराङ् पञ्चम्यस्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमु-
क्ति संसारः आ मुक्तेः । आवालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ।

(४०) पराजयं द्योतयितुं विपरीतं हस्तमित्युक्तं जने यथा वर्णि तस्य
तथा न हस्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं हस्तमित्यर्थः । तथा
इह पक्ष्मिभिः कपर्दैः पक्षिका नाम द्यूतमस्ति तस्मात्तने यदि सर्वं
उत्ताना अवाह्यो वा पतितास्तदा पातयिता अन्वया अव्यति जीवते
तत्र विपरीतवर्त्तने अन्वादेः कर्तृतया ततोवा । समासे परेरेव तदर्थः
विपरीत्यस्य अवापेक्षयेति बोध्यम् ।

(४१) अङ् सुपेति त्विति विष्णुपटुत्वात् विष्णुपटुं पटुरिति भाष्ये विष्णु-
दर्शनाच्च नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४२) शलाकविधानादिति अङ् सुपेति शलाकास्तुवादेर्नैवाव्ययीभावादिसंज्ञा-
विधानविज्ञो पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनिवृत्ताज्ञापकमिति भावः ।

लक्षणेनाभिप्रती(४५) आभिमुख्ये । २ । १ । १४।

आभिमुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् ।
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति ।

अनुर्यत्समया । २ । १ । १५ ।

गम्पदार्थं (४६) समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः सम
स्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमग्रनिर्गतः । वनस्य ४७) समीपं
गत इत्यर्थः ।

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ।
अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यं सदृश-
दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

(४५) लक्षणेनेति अभिप्रती आभिमुख्यस्यान्वयादेशांप्रकृतसम्बन्धेनान्वयस्य
च द्योतकौ उदाहरणे अग्निप्राप्यं शलभकर्तृकमग्निमभिमुखं पतन-
मिति बोधः । वाक्ये तु कर्मप्रवचनीयद्योतकसम्बन्धेन अन्वयिनो हि-
तोवेत्युदाहरति अग्निमभीति । लक्षणेनेति किं व्याचं प्रति गतः या-
मादागत इत्यस्य तज्जेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थकतया कर्मत्वान्न लक्ष्यता ।
इत्थं प्रतीत्यन्ताभिमुख्यभावेन लक्ष्यत्वोऽपि न संशय इति बोध्यम् ।

(४६) लक्षणेनेत्यनुवत्ते समवेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन
नपुंसकं द्वितीयास्तद्धेत्याद्येनाङ् वं परार्थमित्यादि ।

(४७) वनादेशे लक्ष्यत्वञ्च समीपद्वारा समीपेन वनेनावनिदेवो द्यायते इति
तस्य लक्ष्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४८) दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यं विधित्वमनोद्योतं तथागोचरे च गङ्गादेशांप्रकृत्याङ्-

अथ यौभावसमासप्रकरणम् । ३३९

तिष्ठङ्गप्रभृतौनि(४६)च । २ । १ । १७ ।

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठङ्गु-
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुं वङ्गाव-
विरहः समासान्तश्च निपात्यते ।

पारेमध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ।

पारामध्यशब्दौ षष्ठ्यान्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वज्ञानं-
योनिपात्यते । पक्षे षष्ठौतत्पुरुषः । पारे गङ्गादानय गङ्गा-
पारत् । मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविकल्पेन वाक्य-
मपि गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

अथत्वम् तदाच वाराचक्षाः स्वरूपेण सातलोऽपि दैर्घ्यविशेषवै-
शिष्ट्येन न सातलमिति गङ्गया तद्वोध इति बोध्यम् ।

(४६) तिष्ठङ्गु प्रभृतौनीत्यत्र चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्र-
वेशो नास्ति । आ तिष्ठङ्गु अपन् सन्ध्यामित्यादौ आ इति प्रत्यक् पर-
मिति । ग्रन्थेन्,०

तिष्ठङ्गु वङ्गु आयतीगवम् कसेववम् कसेवुवम् हूनववम् वृय-
भानववम् पूतववम् पूतमानववम् संकृतववम् संक्षिप्तववम् ।
संकृतवुवम् संक्षिप्तववम् वमभूमि वमपदति वममम् विषमम् ।
दुःखमम् निःखमम् अपखमम् आयतीवमम् प्रौढम् पापवमम् पुण्य-
वमम् प्राङ्मुखम् प्ररक्षम् प्रवृत्तम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सन्मति
असन्मति इच्छप्रसन्नः समासालः एते तिष्ठङ्गु प्रभृतवः ।

(५०) संख्येत्यादिसंज्ञायां समासनाभिकरणविषया । एकसंभावः सन्मान-

चिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंशौ त्रिमुनि
व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या (५१) तद्वतामभेदविवक्षायां
त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (५२) ।

नदीभिश्च । २ । १ । २० ।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत् । समाहारे (५४) चायमिष्यते ।
सप्तगङ्गम् । त्रिमुनिम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ।

अन्यपदार्थे (५५) विद्यमानं सुबन्तनदीभिः सह नित्यं सम-

प्रथमो वंशो विद्याजन्मकतो द्विविधस्तत्र विद्यया समानस्वभावविषये
द्विमुनीति मुनीपाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति पतञ्जलिषट्पिती ती
(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यात्तुपपत्तिमाशङ्क्याह विद्य-
ति तथा च बहुव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अन्वयीभावे व्याकरणस्य
त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदे च एवेति भावः ।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिभारद्वाजा-
वंश इति विग्रहः ।

(५३) नदीभिश्चेति बहुवचनपदवात् न संज्ञारूपनदीपदार्थं नापि स्वरूप-
पदार्थं किन्तु नदीत्वार्थपदार्थं तेन शास्त्रान्तविशेषनदीवाचकशब्दमा-
लोऽस्य प्रवृत्तिः ।

(५४) समाहारे चेति (१५५४०) सूत्रे एवकारार्थकसकारः समाहारात्म्यव-
च्छेदकत्वेन द्विगोरपवादोऽयमन्वयीभावः ।

(५५) अन्यपदार्थे इति संज्ञेति निवृत्तं नदीभिरित्यनुवर्तते सुबन्तं नदी-
भिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः । अन्यपदार्थे किं कस्येवञ्च
संज्ञायां किं शीघ्रमङ्गो देय इत्यत्र भा भूत् ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् ।

३३३

स्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवग-
मात् (५६) इह नित्यसमासः । उभयसङ्गं नाम देयः ।
लोहितगङ्गम् ।

समासान्ताः (५७) । ५ । ४ । ६८ ।

इत्यधिकृत्य ।

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ।

शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्ताः (५८) अव्ययीभावे । शरदः
समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद (५९) विपाश

(५६) संज्ञाऽनवगमात् संज्ञिनो देगविशेषस्थानवगमात् नित्यसमास इति
नित्यसमाससदृश इत्यर्थः सादृश्यञ्च समाससमानार्थकत्वाभावात्-
त्वेन । समासघटकपदानां विपर्ययस्त्वर्थेति बोध्यम् ।

(५७) साधारण्यसमासानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययी-
भावेऽसाधारण्यसमानानाम् निर्द्देशुप्रक्रमते समासान्ता इति अत्र
समासान्तघटकं समासपदं तत्त्वम्यलौकिकविपर्ययाद्यपरमेष्ठिन्य-
यीभावादपदान्यपि तत्पराणि तथा चालौकिकविपर्ययाद्ये समास-
संज्ञासमकालमेव समासान्ता इति सिद्धान्तः । अन्त्येष्टे च परमाव-
यवयोश्च च ससुदाय एव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्या-
दिनाम् (१२२४०) सुबोधोपायो विधौ । अन्त्येष्टा पूर्वमानस्याव्य-
यीभावत्वेनाव्ययत्वात् तस्य सादृश्यत्वाभावेन सुबोधोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं उत्तरदादिप्रकृतिकं सुबन्तं तद-
न्ताङ्गं च च समाससमानार्थकविपर्ययाक्यान्तावयव इत्यर्थः । रा-
जाङ्गः कश्चिद्भ्यः टजित्तत(१८२४०)टजित्ततुवर्त्तते । एवञ्च अग्रेति
(१२४०) अन्ते अक्षन्तादव्ययीभावादित्यादिनाम् फलितार्थपरतया कृ-
षिज्ञेति । इह्मेन् ।

(५९) शरदादिङ्गं पठति शरदिनादि अत्र अव्ययानां पाठो भिन्नदर्श-
नः ।

अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिग् दृग्
विग् चेतस् चतुर् त्वद् तद् यद् कियत् जराया जरम्
च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽणः । यस्येति (१२६४०) च ।
प्रत्यक्षम् (६०) । अणः परमिति विग्रहे समासान्तविधा-
नसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङ्गिति (उ८८४०) निपातना-
न्तरस्योकारादेशः । परोक्षम् (६१) । परोक्षा क्रियेत्यादितु
अर्थ आद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अनञ्च । ५ । ४ । १०८ ।

अन्नन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ।

नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ।

नान्तस्य भस्य टेलीपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०६ ।

अवसं यत् क्लीबन्तदन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् । उप-
चर्मम् उपचर्मम् ।

समेन अय इत्यनेन सरदादौ न विकल्पेन टच् । अत्र गणे हिङ्क्
विट् सट् इत्यधिकारवः कश्चित् दृश्यते ।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रेतो इत्यनेन (१२०४०) समासः कश्चिद्यन्त्रेन
इन्द्रियबालं लक्ष्यते इन्द्रियाणां ज्ञानं प्रत्येन हेतुत्वात् प्रत्यक्ष-
त्वेन इन्द्रियवृत्तिर्ज्ञेयत्वं ज्ञानलक्ष्यते विग्रहादौ तु परोक्षादिवत्
कार्यं आद्यजन्यतायां तस्य प्रवृत्तिः ।

(६१) परोक्षयन्त्रेन] तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्तं ज्ञानलक्ष्यत इति विग्रहः
अन्वयीयोऽयं अवचक्षुः कश्चः परोक्षप्रवृत्तिनि निरूपः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२५

नदी(६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभः । ५ । ४ ।

११० ।

वा टच् स्यात् । उपनदम् उपनदि । उपपौर्णमासम् उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ।

अथः । ५ । ४ । १११ ।

अथन्तादव्ययीभावाद्वाच् वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमिति ।

गिरेस्व सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ।

गिर्यन्तादव्ययीभावाद्वाच् वा स्यात् । सेनकग्रहणस्यार्थम् ।
उपगिरम् उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

---

(६२) नदीति इत् नदीपक्षेऽपि पक्षे न संज्ञायाः नदीसंज्ञकस्यापि
पौर्णमासीवदस्य प्रथमिर्हेयात् । पौर्णमासीवदस्य सारूप्यपरो-
न्तर्गपरसहितेनापङ्गावयवाः प्रथमिर्हेयादिति बोध्यम् ।

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।

अधिकारोऽयम् । प्राग्वहबुद्धौ हे ।

द्विगुणः । २ । १ । २३ ।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रस्थान्तुं शक्यम्
संख्यापूर्वो द्विगुणेति पठित्वा चकारबलेन (१) संज्ञासमावेशस्य
सुवचत्वात् । समासान्तः (२) प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्वितीया श्रितातीतप्रतितगतत्वात्समासापन्नैः

। २ । १ । २४ ।

द्वितीयान्तः (१) श्रितादिप्रकृतिकैः (४) सुबन्तैः सह समस्यते वा
स च तत्पुरुषः । कणं श्रितः कणश्रितः । दुःखमतीतः

(१) चकारबलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुचेत्यस्य संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् चका-
रात् तत्पुरुषस्य इत्यर्थेकाग्रसम्बन्धादिति भावः ।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रकृताश्च समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः ।

(३) प्रत्ययधृष्टे तदन्त्यधृष्टमिति श्वावात् द्वितीयापहं द्वितीयात्मपर-
मिताश्रयेणाह द्वितीयात्मकमिति अन्त्य च समासप्रत्ययविधौ तदन्त्य-
विधित्वाभावात् कणं परममिष इत्यादौ श्रिताद्यश्रितेन न समास इति
नोक्तम् ।

(४) श्रितातीतादीनां सुबन्तत्वावस्थानेन सम्बोधनान्ततया कश्चित् तथान्ते-
त्यपि कणश्चप्रतियदोक्तयोः प्रतियदोक्तत्वात् पदस्थानियमेन श्रिता-
दिवद्भूतत्वात् समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति
सह सुवेति (१।२।४०) अधिकारात्सर्वत्राग्र इति भावः ।

दुःखातीतः । गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) * । ग्रामहमी
ग्रामगमी । अन्नं वुमुच्छुः अन्नवुमुच्छुः ।

स्वयं ज्ञेन । २ । १ । २५ ।

द्वितीयेति न (६) सम्बध्यतेऽयोग्यत्वात् । स्वयं कृतस्वापत्यम्
स्वायङ्कृतिः (७) ।

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयात्सं क्रान्तप्रकृतिकेन सुवन्तेन समस्यते
निन्दायाम् । खट्वाकृठो जात्यः (८) । नित्यसमासोऽयम् ।
न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

सामि (९) । २ । १ । २७ ।

सामिकतम् ।

कालाः । २ । १ । २८ ।

(५) निशादिषु गमिनाम्नादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं ग्रामीति वाक्ये
ग्रामनामीति वचनायः ।

(६) स्वमित्यात्मनेपदस्य कर्तृवृत्तिप्रधानं तेनात्मोन्मत्तत्वात् न द्वितीया-
व्यत्ययः पठ्याह द्वितीयेति नेति ।

(७) स्वयंवाच्ये ह, स्वयं स्वर्गुरिति स्यात् । तदेव स्वयंवाच्ये वचनावकाशम् ।

(८) जात्यन्तरादिना तस्य केशवकृष्णं प्रतीकतेऽतो न वाक्येन तद्वर्णनम् ।
प्रवरवादिना योगकृद् एव तन्नामोपपत्त्येऽपि केशवकृद् तन्निब-
धक्यम् इति भावः ।

(९) कानिचन्द्रोद्भवानी वानीत्येतत् क्रान्तेन च ह वनकृते इत्यर्थः ।

ज्ञेनेत्येव अन्त्यन्तसंयोगार्थं (१०) वचनम् । मासप्रमितः
प्रतिपद्यन्तः । मासमपरिच्छेत् (११) मारब्धवानित्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ।

काला इत्येव अन्तान्तार्थं वचनम् (१२) मुहूर्तं सुखं मुह-
र्तं सुखम् ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।

तत्कृतेति सुप्ततृतीयाकं (१३) तृतीयात् तृतीयान्तार्थकृत-

(१०) ज्ञानाज्ञानसाधारणेन अत्यन्तसंयोगे चेति सूत्रेण गतार्धतामात्र-
ज्ञाज्ञानत्यन्तसंयोगार्थमिति ।

(११) मासं परिच्छेत्तुमिति रमधातुयोगे शक्यतेत्यादिना (उ३१२५०) तत्तन् ।

(१२) काला इत्यनेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य अन्तान्तार्थमिति
तथा च ज्ञेनेति नातुवर्तते इति भावः ।

(१३) सुप्ततृतीयाकमिति सौमत्यादिति शेषः । एवं च तच्छब्देन तृतीयान्त
परान्तर्भवश्लेषेऽपि स्यात् तदन्तार्थो लक्ष्यते तस्य च गुणवचनेत्यनेना-
न्तः गुणवचनस्य च तत्कृतत्ववर्धद्वारा तथा च तृतीयात्त्वार्थकृतो यो
गुणस्तदापत्तेन सङ्गः स्यात् इत्याद्यनेन व्यापटे तृतीयात्त्वार्थकृतगुण-
वचनेनेति । सर्ववर्धनेति शेषेऽपि प्रवृत्तिरिति चेति बोध्यम् ।
स्यात् गुणवचनवर्धिति व्युत्पत्त्या गुणवर्धिति इति इत्यवधिनेत्य-
यङ्गवर्धं वचनपदप्रपातम् गुणवचनं वचनमात्रं तेन वचनवर्धक-
विशेषादप्येऽपि मोहादृत्वात्कृतिः । तथा च कृतद्वारा च वचनवर्ध-
नस्य प्रवृत्तिः न बाध्या । परस्परान्तरे तु तद्योगे तृतीया तृतीयेति
न तत्र प्रवृत्तिः । एतदुद्योतनीयं सूत्रं तत्कृतत्वमुक्तम् । एतेन
कृतं पाठ्यं सुप्तशब्देन कृतं व्युत्पत्तिमाहूरी तत्कृतत्वयोरेऽपि तृतीया

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३३६

गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्खलया शङ्खः
शङ्खलाशङ्खः धान्येनार्थो (१४) धान्यार्थः । तत्कृतेति
किम् । अस्या (१५) कायः ।

पूर्वसदृश (१६) समोनार्थकलहनिपुणमिश्रस्थः
। २ । १ । ३१ ।

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः । पितृ-
समः । जनार्थ (१७) । माषोनद्धर्षापणम् । माषविकलम् ।
वाकलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारस्रवः ।
मिश्रगुडेषोपसर्गस्यापि ग्रहणं मिश्र (१८) क्षानुपसर्गमस-
न्धा (उ६००५०) विक्षानुपसर्गग्रहात् । गुडसंमिश्रा
धानाः । अवरस्थोपसंख्यानम् * । मासावरो मासेनावरः ।

न समासः रूपपाटवार्हेर्गुणवाचित्वेऽपि द्रव्यवाचित्वाभावात् । एह-
साकल्ये दत्तत्वं शङ्खलाकृतशङ्खगुणवानिति बोधः ।

- (१४) अर्थशब्दो धनपरो धान्येनेति हेतुद्वयोवा तेनार्थमनर्थं दत्तार्थकत्वे-
ऽस्य निवापरत्वेन कर्तृवरचयोरित्यनेनैव मतार्थत्वं न शङ्क्यमिति ।
(१५) कस्येति न साक्षात् साधत्वं कर्तृ विन्दु कर्मादिनेति न तद्वत्त-
त्वात्त्वयत्वं येनाह्वयिकार दत्तत्वेन (२७१५०) दृतीया ।
(१६) पूर्वसदृशेति । समसदृशाभ्यां बोधे दृष्टादित्ति (२५५५०) कस्येच
द्वयोवा विद्वेभ्योऽनेनैव साधयेन द्वेती वा तृतीयेति विवेकः ।
(१७) जनार्थेति कर्तृवत्त्वमप्यह्माद्वार्थशब्दोऽभिधेयवाची च बोधेनैवान्वयो
न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः प्रथमिर्होदादिवाच्येनाह्वयार्थे इति ।
(१८) मिश्रश्चेति कस्यक्येनैवाह्वं कस्यक्यमात्रमुक्तवानो निमिश्रयः द्वयोवा-
न्नात् परः कस्यक्येनैवद्वितोऽन्वीदात्तः कादिति प्रथमः ।

अग्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।

संस्कारद्रव्यवाचकं ततो यात्नमर्थेन (२५) प्राग्वत् । दध्ना
ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतो (२६) पच्येकक्रियाद्वारा
सामर्थ्यम् ।

भक्ष्येण (२७) मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ।

शुद्धेन धानाः शुद्धधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

चतुर्थी तदर्थार्थवलिङ्घितमुखरक्षितैः । २ ।

१ । ३६ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाव (२८) यत् तद्वाचिनाधीदिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

(२५) अन्नाद्यपदेन न स्वरूपपदार्थं व्याख्यातुं नापि द्यौर्गार्थपदार्थं
किन्तु योगादुद्दिष्टीकृत्युक्ते रोदनपदार्थपदार्थनिति बोध्यम् ।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना इहः संस्कार्यत्वेन प्रतीतासंस्कारकलातुपप-
त्तेरिति भावः । भावे तु शुद्धार्थसम्बन्धवाच्यं सामर्थ्यमित्युक्तं तथा च
इहान्तर्भूतो योऽर्थः उपपत्त्यादिनात्पदार्थत्वादिति तत्त्वार्थः ।

(२७) अरं विषयमभ्यवहार्थं भक्ष्यमित्युक्तं कुठिनं विविक्तवचनं चाद्य-
वत्तत्त्वार्थं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि ततोवाच्यं वचनकृते इति
तत्त्वार्थः मिश्रणद्वारेण ततोः सामर्थ्यम् ।

(२८) इति तत्त्वं इदं तदर्थमित्यर्थं तदर्थपदं तत्र तत्त्वत्वेन वृत्तिमत्त्वात्
चतुर्थ्यन्तपदार्थसम्बन्धेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थं संख्याते तत्त्वार्थार्थं चतुर्थी
वर्गेण इह लिङ्गवाच्यविभक्त्यादिनात्पदार्थत्वात् चतुर्थ्यन्तार्थेति एतच्च
वदित्वेन वचनकृते तथा च चतुर्थ्यन्तार्थं वचनं तद्वाचि तद्वाचि
वचनत्वेन चतुर्थ्यन्तार्थं चतुर्थ्यन्तं वा वचनकृते इति तत्त्वार्थः ।

प्राग्वत् । तद्धर्मेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरक्षितग्रहः (२८)
 यात् प्रापकात् । यूपाय दाह यूपदाह । नेह रन्धनाय
 खाली । अश्वघासादयसु षष्ठीसमासाः (३०) । अर्थेन नित्य-
 समासो विशेषलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम्* । द्विजायायं
 द्विजार्धः सूपः । द्विजार्था यवाग्रः । द्विजार्थभयः । भूत-
 बलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराद्वयम् चोरभयम् । भयभीत (३२) भीतिभीभिरिति
 वाच्यम्* । हकभीतः ।

अपेतापोढसुक्तपतितापमस्तैरल्पशः । २ । १

। ३८ ।

एतैः सहास्य (३३) म्यश्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ।

(२८) बलिरक्षितपक्षचादिति कृतसुखपक्षं न चापकं तद्योगे षष्ठ्यी
 चादिभोक्तवेन (१०६४०) षष्ठ्यीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्ये षष्ठ्य्या
 अथमभावेति बोध्यम् ।

(२९) षष्ठीसमासा इति स्वरविधेयात् आम्पोधे बन्धनान्द्वयेन बोधेन
 नैकचयस्यावेति भावः ।

(३१) चार्धमब्जं निम्बहं चलेन परवह्निर्गन्धर्वः (१८०४०) बाधावाक्य
 विशिष्टलिङ्गता चेति एवमेवात्र विधेयं न तु निम्बहं षष्ठ्यैव तद्-
 र्धलोक्तत्वात्तद्वचनेचार्धमब्जेन विपक्षान्नवत्तेः ।

(३२) भयभीतेत्यादि निर्मेतकुटुम्बोपरतादीनाद्यवयवत्वम् तेन याननि-
 र्गतः कोनोपरतः आधर्मकुटुम्बचित इत्यादिद्विभिः ।

(३३) अस्त्यिति चादिभिरेव प्रकृत्यन्तानि वचनानि न षष्ठीविशेषणम्

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३४३

सुखापितः । कल्पनापोदः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तर-
ङ्गापत्तस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्पतितः ।

श्लोका (३४) न्तिकदूरार्थद्वच्छाणि क्तेन ।

२।१।३६ ।

श्लोकाभ्युक्तः । अल्पान्भुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासा-
दागतः । दूरादागतः । कच्छादागतः । पञ्चम्याः श्लोकादिभ्य
(४१७४०) इत्यलुक् ।

षष्ठी । २।२।८ ।

राजः पुरुषः राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च(३५) । २।२।९ ।

एभिः षष्ठान्तं समस्यते । ढजकाभ्यां कर्त्तरीत्यस्य(३४७४०)
प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः । गुणस्तरण
तरलोपयेति वक्तव्यम् । तरवन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समा-
सस्तरलोपय । न निर्धारणइति पूरणगुणेति(३४७४०)च निषे-
धस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् मङ्गलाशङ्कसम्बन्धाभावेऽपि
अस्मादेव प्रापकात् निपातनाद्वा अल्पश इति शब्दः ।

- (३४) श्लोकेति अत्र श्लोकार्थीत्यशब्द एव न तु शेषादयो व्याख्यानात् ।
(३५) याजक पूजक परिचारक परिवेषक वेधक स्थापक व्यापक उधा-
दक उद्धर्तक श्लोका भर्तु रचनक पतितक । एते याजकादयः ।

महत्तरः सर्वमहान् । कथोगा (३६) षष्ठी समस्यत इति
वाच्यम्* । इधनो व्रसन इधव्रसनः ।

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ।

निर्द्धारणे या षष्ठी सान समस्यते । नृणां (३७) द्विजः श्रेष्ठः ।
प्रतिपदविधाना (३८) षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्* ।
सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुण (३९) सुहितार्थसद्व्ययतव्यसमाना-
धिकरणेन । २ । २ । ११ ।

(३६) कथोगेति । कर्त्तृ कर्मणोः कथीत्युक्तेः (१००४०) प्रत्ययैव कर्मत्वबोधनात्
कर्मपक्षां समासाभावाद्यङ्गायाविद् स्त्रुत्वं प्रकृतम् उदाहरणेन तदेव
स्त्रुत्वयति इधव्रसन इति कर्मपक्षां समासः ।

(३७) नृणामिति निर्द्धारणषष्ठी । यस्माज्निर्द्धार्यते यच्च निर्द्धार्यते यच्च
निर्द्धारणहेतुरेतन्नित्यसंज्ञिधाने सत्येव षष्ठी तत्त्वैवायं निषेध इति
द्विवचने विभक्त्येति स्त्रुत्वे कैयटः । ततश्च पुरुषोत्तम इत्यादौ नित्य-
संज्ञिधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति
तथा समासः । अतएव कृतादिः येष इति स्त्रुत्वे कृतानादिरिति
षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम् ।

(३८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्वेषु पदेषु न तु कथोग-
नात्वे विधानं यस्यास्तादृशो षष्ठी प्रोऽविदर्थस्येत्यादि (२८६४०) पदार्थ-
यस्य स्त्रुत्वे अष्टभूत्यामहुवर्त्तितमेवपदायां विहितता या षष्ठी सा न
समस्यते इति वार्त्तिकार्थः ।

(३९) युषेति युषयश्चनेक यः केवचयुषवाची युष-युषवाची सन् युषोप-
सर्वजनइत्यवाची यश्च युषबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तन्नित्य-
सपि न्यस्यते व्याख्यानात् तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्त्तिकमिति ।

पूरणार्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः ।
गुणे । काकस्य कार्णाम् । ब्राह्मणस्य शुल्काः । यदा प्रकरणा-
दिना दन्तादिति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम् । अनि-
त्योऽयं गुणेन निषेधः तदशियं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्दे-
शात् । तेनार्थगौरवम्बुद्धिमान्यमित्यादि सिद्धम् । सुहि-
तार्थास्तृमार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीया(४०) समासस्य
स्यादेव स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा
किङ्कर (४१) इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कत्वा । पूर्वी-
त्तरसाहचर्यात् कदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि
सिद्धमिति रचितः । तयः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता
तु भवत्येव । स्वकर्त्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे ।
तत्तकस्य(४२) सर्पस्य । विशेषण(४३) समासस्त्विव बहुलप-

- (४०) तृतीयेति तत्र करणत्वेन भागं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वेनेति विशेषण-
नतिप्रयोजनकतया स्वरहतश्रौतविशेषसम्बन्धे स्वरे इति तृतीयाकर्षणी
ति(उ५०७५०)पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्वन्लोहास इति भेदः ।
(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्वन्निबन्धेन न लोकेत्यादिभा (३०३) निषेधात्
किन्तु शेषे इत्याह किङ्कर इति ।
(४२) तत्तकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे । अत्र परत्वात्
समानाधिकरण्यसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः च निविध्यते ।
(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषण्यसमासोद्धार इति निषेधे फलाभाय
इत्याशङ्काह विशेष्येति च च विशेष्यं विशेष्येति समासः । बहुल-
पदवादिनि कर्त्तृकरणे कृतानुक्तमित्यत्र(३०७५०)बहुलपदवादात्
कविश्रोतृत्वापि सामादित्यर्थः । इदमप्युक्तम् स्वरहतश्रौतविशेषसमा-
स्यपि बोधार्थं कर्त्तृधारणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्लोहासतेति
विशेषण्य इत्याह । प्रथमान्तद्वयेन समास इति पक्षे तु सम्बन्धनत्वयो-

हृणात् गोर्धेनो(४४)रित्यादिषु षोढायुवतीत्यादीनां(३६३४०)
विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः
सोऽप्यनेन वार्धते ।

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ।

मतिबुद्धीति (४५) सूत्रेण(उ३६३४०)विहितो यः क्तादन्तेन
षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बद्धः प्रजितो वा । राजपू-
जित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ।

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवामागितं गतश्रुतं वा ।

कर्मिण च । २ । २ । १४ ।

उभयप्राप्तौ कर्मिणीति(३०१४०)(४६)या षष्ठी त्रा न समस्यते ।
आश्वर्थी गवान्दोहोऽगोपेन ।

गोभाव एव । एतच्च भाष्यदृष्ट्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेना-
न्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थकः अन्यपदार्थे इतिस्मृतप्रयोगः सङ्गच्छते
तथाच नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

३४) ज्ञानान्तरमन्याङ् गोर्धेनोरिति तृतीयसमासे शुण्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेना-
प्रधानत्वात् धेनोः पूर्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति
भावः । आदिना भोज्यस्येदस्येत्यादिसंयङ् ।

३५) पूजाबान्तिव्यस्य व्याख्यानात् मतिबुद्ध्यादिकृतपरत्वमाङ् मतीत्यादि
इदं सूत्रं कारकवन्त्यन्तबोधभयोरपि बोधकप्रवृत्त्या समासनिषेधकम् ।

३६) कर्मिणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सव्यध्यते पूजायां प्रतिषेधार्थक्यात्
तदाङ् कर्मिणीति तत्राच नमस् इतीत्यर्थे एव न कर्मिणीतिपदघटितम् ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३४७

टजकाभ्यां कर्त्तरि । २ । २ । १५ ।

कर्त्तर्यटजकाभ्यां षष्ठा न समासः । अपां स्रष्टा । व्रजस्य भर्त्ता । श्रोत्रमस्य पावकः । कर्त्तरि किम् इच्छूणाभक्षणमि-
क्षुभक्षिका (४७) । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः ।
भूभर्त्ता । कथन्तर्हि षष्ठानान्निष्ठातुस्तिभुवनविधातुश्च
कलह इति । शेषषष्ठा समास इति कैयटः ।

कर्त्तरि च । २ । २ । १६ ।

कर्त्तरि षष्ठा अकेन न समासः । भवतः गायिका । नेह
टजनवर्त्तते तयागि कर्तुरभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठा अभावात् ।

नित्यं क्रीडाजौविकयोः । २ । २ । १७ ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभ-
ञ्जिका (४८) । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति (१११४०)

त्रेण या षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । ज्ञानयोगे चोभयप्राप्त्यभावात्
सर्वदेव कृतेत्यस्य नातुवृत्तिरिति भावः । अत्र हं बोध्यम् उभयप्राप्ता-
दिति सूत्रे (१०१४०) कर्त्तृऽर्थप्रयोग इत्यनः (१००४०) प्रयोगशब्दात्तुवृत्ति-
नात् कर्त्तृकर्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्य हे उभयप्राप्तियोग्यत्वमभिहारे
या कर्मणि षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । एतच्च अथ गन्तानुयासन-
नित्यस्य व्याख्यायां व्याख्यार्थस्य वस्तुतः कर्त्तुः सत्वेऽपीहानुपादानेन
कर्मणि चेति न निवेभावकाय इत्येवन्तात्पर्येणैव भाष्येण विवक्षम् ।

(४७) इक्षुभक्षिकेति । अत्र कर्मण्यस्य समासः कर्त्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्ता-
नित्यज्ञापकः कर्मणि चेति (१११४०) निवेधो ज्ञेति भावः । भक्षिकेति
भावार्थनिर्द्देशे स्तुत् ।

(४८) मञ्जरी, भञ्जिका, उद्दालकस्य मञ्जरीति । मञ्जरी यथा

एवम् जीविकायाम् दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे (४८)
जीविकायां हजकाभ्याङ्गर्त्तरोति निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

पूर्वापरा (५०) प्रोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे

। २ । २ । १ ।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वं (५१) संख्या-
विशिष्टश्चेदवयवो षष्ठो । (५२) समासापवादः । पूर्वकायस्य
पूर्वतायः । अपरतायः । एकदेशिना किम् पूर्व्यं नामः (५३)

क्रीडायां सा उद्वाहपुष्पभञ्जिका । संज्ञायां एषुलिखे पाठः भावे
एषुलिति पाठस्तु ग्रामादिक उद्वाहणोऽधिकरणस्यैव 'जीविकाया
बोध्यत्वेन तत्त्व भावार्थकत्वाभावात् । अतएव धात्वर्थनिर्द्देशे इत्यनेनैव
विद्मे संज्ञायाभिप्रेत्याधिकरणान्वैत्वमिति न गतार्थता ।

(४८) क्रीडायां विकल्प इति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठोऽसमासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वापरेति एकदेशो
ऽवयवे कूटस्ततो मत्वर्थेति इतिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायास्तत्प्र-
त्ययतत्वात् पूर्वादय एवावयवा इति बोध्यम् ।

(५१) अधिकरणं इत्यनेकत्वविशिष्टइत्येव सर्वमानेनावयववाचिनेति वाक्या-
र्थः फलितस्तदाहैतन्नेति ।

(५२) पूर्वकाय इत्यादेः कर्मधारयेत्येव गतार्थतामाहङ्गाह पठेति तथा-
च अवयवावयविर्भेदविषयायां शेषशब्दा कायस्य पूर्वमिति विवक्ष्य
कायपूर्वत्वनिवृत्तप्रयोगनिवारणार्थमिदं कल्पमिति भावः । द्विग्व-
चस्य षष्ठ्यनीत्य अतएव आपकात् अवयववाचिनि प्रवर्त्तते इति न
पञ्चमाशङ्क्यम् ।

(५३) पूर्व्यं नामैः कायस्त्विति नामैर्वैः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थकोन
'नाभेदवदित्वाभावात् पूर्वपदद्वयोने षष्ठ्यनी तथाचाले पूर्वक नामक
नाभिद्वयवर्धित्वेकदेशीति भाव्या न षष्ठ्यश्च इति भावः ।

कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वस्थावणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽङ्गा समस्यते संख्याविसायेति (१०७४०) त्रापकात् मध्याङ्गः । सायाङ्गः । केचित्तु सर्व्व एकदेशः कालेन समस्यते न त्वङ्गैव त्रापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरातः “उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा”दित्यादि सिद्धमित्याहुः ।

अर्द्धन्तपुंसकम् । २ । २ । २ ।

समांशवाच्यर्द्धयब्धौ नित्यं क्लीबे प्राग्वत् । एक(५४)विभक्ताव-
पष्ठान्तवचनम् * । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसं-
ज्ञानिवेधः । तेन पञ्चखट्वी(५५)त्यादि सिध्यति । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः अर्द्धपिप्पली । क्लीबे किम् शमाद्धः । द्रव्यैक्य एव ।
अर्द्धमिप्पलीनाम् ।

द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याण्यन्यतरस्याम् । २ ।

२ । ३ ।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वहा । द्वितीयभिन्नाया द्वितीय-
भिन्ना । एकदेशिना किम् द्वितीयभिन्नाया भिन्नकस्य ।
अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति(१४६४०)निषेधं वा-
धित्वा पठे पष्ठोसमासः । भिन्नाद्वितीयम् ।

* (५४) पिप्पल्या निवतविभक्तिबल्येनैकविभक्ति चापूर्वनिपात (१२२४०) इत्य-
मेवोपसर्जनत्वात् सुखत्वप्राप्तावाह एकविभक्तिविति ।

(५५) पञ्चत्वं चट्वर्णां वनाहार इत्यादौ अङ्गावयवस्य पञ्चत्वत्वेऽपि एक-
देशिनाचक्षत्वाभावाद्दुपसर्जनत्वात् सुखे लीलिताह पञ्चखट्वीत्यादौति ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ।

पक्षे द्वितीयाश्रितेति (३३६४०) समासः । प्राप्ते जीविकाम्
प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्न-
जीविकः जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति
छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन प्राप्ता जीविका स्त्री
प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

कालः (५७) परिमाणिना । २ । २ । ५ ।

अन्यथाऽनुसृष्टेऽदन्त्याभावेन डीषोऽप्रवृत्तेस्तथाकृपाऽसिद्धिरिति
भावः । तथाच तथासङ्कोचे पञ्चसङ्कोचे भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् ।
(५६) प्राप्तापन्नजीविका इति गोष्ठियो (३२२४०) रित्युपसर्जनसूत्रः । द्विगु-
प्राप्तापन्नेत्यादिना (३६१४०) परवृत्तिर्ज्ञानिधेयः स्वरभेदात् बहुव्रीहिसंज्ञा-
न गतार्थता । किञ्च प्राप्तापन्नादितत्पुरुषादौ बहुव्रीहिसंज्ञाकारे निष्ठा-
नस्य जातिकालसुखादिभ्यश्चेति (४२६४०) परनिपातविभानात् पर-
निपातापत्तिरतस्तस्मिन्सायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम् । प्राप्तापन्नेनेति
चकारेण विधेयसुसङ्गयार्थेनाकारपक्षेपानुमानादाह अत्रति क्षिप्तेति
अत्र आ इति ष्ठेदोऽपि द्रष्टव्य स्तेन आ अः सादिति सूत्रार्थः
अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयाया एव सङ्घिधानान्तदन्त्याकार-
स्यैव स्थानित्वेन कल्पनाप्रसक्तौ प्राप्तापन्नस्य आकारस्थाने अकारानु-
पपत्तिः ।

(५७) काला इति बहुवचनात् कालविशेषवाचका न्यूनान्ते । परिसीयते परि-
च्छिद्यते चेन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्वरदाह
परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समकृते नन्तु
परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः । कालस्य तु परिच्छेदकत्वं त्रिधाहा-
रेण भाव्यतादाहिवचकारे जननस्यकालाभ्यन्तराद्यस्योप-
जातादिकं उपपन्नमिति, परिच्छिन्नमिति, तेन साहाय्यकान्ते न भाव-

परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । दशजातः दशोरज्जोः समाहारो दशहः दशहो जातस्येति विग्रहः । उत्तरपदेन (५८) परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बह्वनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् * १. हे अहनी जातस्य यस्य स दशज्जातः । अज्जोऽज्जेति (३८२४०) वक्ष्यमाणोऽज्ञादेयः । पूर्वतु तु (५६) न संख्यादेः समाहार इति (३८४४०) तन्निषेधः ।

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वहा । अनेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र (६१) पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति (७१८४०) खः । ईश्वराधीनः ।

जातादिव्यवहारः । इदं कालं जातस्य मास इति विग्रहे जातमास इत्यनित्यप्रयोगनिवारणार्थम् बहुव्रीहिणा गतार्थता तु न शङ्का-
काशो जातोऽस्येत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वस्यपदार्थस्य । द्वि-
विग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि कालभाष्यप्रामाण्यकारणं न तथाकल्पनमनयं
न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य स इत्युक्तम् ।
(५८) उत्तरपदेनेति वार्तिकमेतत्पुनर्विषयमेव तद्वितार्थेति कालस्यैव एतस्य
पाठोऽप्येतद्विषय एव भाष्यततोदाहरणात् ।

(५६) पूर्वतु त्विति दशजात इत्यन्तेत्यर्थः ।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्महाराः क्रियात्मन्याच्चौल्ल-
हिभिः सानर्थ्यम् क्रिया चालावक्रियया नेत्यलं नापहः ।

शौण्ड धूतं कितव व्याहृ प्रवीण संवीत अन्तर् अधि पटु पण्डित
ऊयल अपह निपुण । इत्यन्ते शौण्डादयः । शौण्डादिरिति वक्त-
व्यमित्युक्तेर्नपहकार्यं बहुवचनम् ।

(६१) अधिशब्द इति आशेषप्रधान इति शेषः अधिकरणप्रधानस्य अन्वयी-

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । २ । १ । ४१ ।

एतौ सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्गास्य सिद्धः । आतपशुष्कः ।
स्वालीपक्वः । चक्रबन्धः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २ । २ । ४२ ।

ध्वाङ्चवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थं
ध्वाङ्च इव तीर्थध्वाङ्चः तीर्थकाक इत्यादि (६२) ।

कृत्यै (६२) कर्णे । २ । १ । ४३ ।

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वत् आवश्यकैः मासैः
 देयमृणम् । ऋणग्रहणन्नियोगोपलक्षणार्थं पूर्वार्हजेयं साम ।

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमा-

भाय एव । कालः शब्दोऽत्र प्रयते स आधिकार्यप्रधानः भव्यो दत्तार्थकः ।
तद्योगेऽवयविनः आधारात्तदविवक्षायां सप्रती दया इत्येवास्तेति ।
तथा स वनेऽन्तरिक्षे वनान्वेष्यतीति प्रबोधः । सख्यु आधिकार्यत्व-
मात्रमस्तिरतः शब्दलोभान्नः शब्दोपायवीभाव एव कालवर्णमित्यादि ।
(३०) भ्वाङ्गोपेत्यर्थपरं द्योतयद्बुदाहरति तीर्थकाक इति लोपो हि निम्न-
काकादिबाह्यं तत्प्रयोजनमित्यत एव शब्देन विग्रहः ।
(३१) कालैरिति यत्प्रत्ययमात्रं स्पष्टते व्याख्यानात् । कृष्णपद्मानामवयव-
परमित्यभिप्रेत्याद्यै नियोपेयवचनार्थमिति । तत्पुत्रत्वे कति वक्ष्य-
(३२-३४) नित्यं सारविमेषां दयासहोकार इति बोध्यम् ।

नित्यसमासोऽयम् (६४) । अरण्ये तिलकाः । वनेकसेहकाः ।

हलदन्तात्मसम्या (४५-४०) इत्यलुक् ।

क्तेनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ।

अहो रात्रेष्टावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ।

पूर्वाह्नकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणम् किम् ।

अङ्गि दृष्टम् ।

तत्र । २ । १ । ४६ ।

तत्रेत्येतत्सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र भुक्तम् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ।

सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं

तत्र तदेव (६५) ।

पात्रे समितादयश्च (६६) । २ । १ । ४८ ।

(६४) नित्यसमासोऽयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि संज्ञायद्वात्वेन तत्रापि

नित्यसमासतया पुरुषेणैकस्य इति विग्रहस्यानुभूतित्वमेवेति दृष्टव्यम् ।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमिति वाक्ये तदेव समा-

सङ्ख्येयमपि तथैवेत्यर्थः । गतिकारकोपपदानां कदुपकृष्टेन पक्ष-
मिति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कदमत्वात् तत्पुरुषे कति-

नकुलमिति (४६-४०) वृत्तस्य अलुक् । अथवा स्थितत्वप्रतिपत्त्या नित्या

गम्यते इति बोध्यम् ।

(६६) पात्रेवमिति पात्रेवकृत उदुम्बरमशक उदुम्बरकमि रूपककप कवट-

ककप रूपककृत कुम्भमकृत उदयानककृत नगरकक नगरकक

एते निपात्यस्ते द्वेपे । पात्रे समिताः । भोजनसमये एव
सङ्गताः न तु कार्यम् । गेहेयूरः । गेहेनर्दी । आकृति-
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घट-
कतया प्रवेशो न । परमाः पात्रे समिताः ।

पूर्व कालैक सर्वज रत्न राणव केवलाः (६७)
समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।

विशेषणं विशेष्येति सिद्धे पूर्व्वनिपातनियमार्थे (६८) सूत्रम् ।
 एकशब्दस्य द्विक्रमं ह्ये संज्ञायामिति (११.४४०) नियमवाधनार्थश्च
 (६८) पूर्व्वं ज्ञातः पश्चादनुलितः । ज्ञातानुलितः । एकनाशः ।
 सर्व्वयाजिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः ।
 नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

भातिरिपुष्य पिङ्गोत्तूर पितरिन्तूर गेहेत्तूर गेहेमर्दिन् गेहेक्केडि गेहे-
विजिति गेहेव्याडु गेहेजेडिन् गेहेदाङ्गन् गेहेट्टप्प गेहेष्ट्ट गर्भेत्तप्प व्याक्क-
निकवक्क गोहेत्तूर गोवेविजितो गोवेक्कडु गोवेष्ट्ट गोवेपष्ट्ट गोवेपष्टित
गोवेप्पगम्भ कर्णेटिरिटिरा कर्णेषुक्कुरा पात्तेवमितादवः । व्या-
कतिगणोऽयम् ।

(६७) अतः पूर्वकाशः शब्दोऽयं परोऽप्येव षट् सङ्ख्यपराः पूर्वः काशो नलः च
पूर्वः काशः लक्ष्यस्या तद्वाचकः शब्दः प्रत्यासत्त्या परकाशिनवस्तुवाचिना
उच्यते एवमन्येऽपीति

(६८) निवर्तमानमिति एषां विशेषणत्वानैवत्वेऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम् ।

(१८) निवन्नाभावाच्चेति तेन सुखाद्यर्थैककण्डस्य नाम पक्षमिति भावः । नयकण्डस्य पुराणसाहचर्यात् नूतनार्थकतयैककण्डस्यैव निवन्नाभावाच्च ।

(७०) निवर्तमानमिति विशेषणं विशेष्येणेतन्नेव (२६० पृ०) विद्धे तत्पुरुषे संज्ञा-

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ।

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति (९०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु कामशमी । समर्पयः । नेह उत्तरा वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्वितार्थोत्तपदसमाहारे च (७१) २।१।५१

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यामे । दिक्संख्ये समख्येते गान्धर्वेति नियामकमिदमिति भावः । त्रिषो-
कमाय इत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति व्यसंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः ।
पुनरेकत्वमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि काष्ठवाचकत्वात् समान । न ताल
दिग्विगोपबोधः उदयगिर्यादिवत्प्राज्ञाया एव दिक्त्वात् एवं देशवाच-
केनापि समास इति ब्रूव्यम् ।

- (७१) तद्वितार्थोत्तरेखादिस्थले वैयर्थिके आधारे समी । विषयत्वज्ञानेन-
विषयित्वाच्च तद्वितार्थे विषये इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु मोक्षं
पाञ्चनापितिरित्यादौ समासोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितार्थत्वमिति प्रस-
ङ्गात् । अतएव दिगोक्तद्वितयं कुम्भवनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य
समासोक्तत्वाऽपयोगान् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः
समूहः च वाच्यवाचिष्ठोऽपि बुद्धिस्तितभेदवान् । अतएव समूहं
प्रति तत्त्वोपसर्जनत्वं तेन पञ्चसङ्कीर्त्यादिविधिः तत्त्व आङ्गान्द-
शोपसर्जनत्वेन सूत्रे कृतत्वात्तत्त्वे सत्त्वे च लोपः प्रवृत्तेरित्यन्यत्
विचारः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्वितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य तद्वितय
बुद्धिः पञ्चगवमित्यत्र मोरतद्वितयुक्तीति (३५।३५०) टप् न स्यादिति
विषये इत्युक्तमेव समाहारे वाच्ये इति तस्य प्रवृत्त्यर्थसमासार्थ-
रेव समासाल् इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथा च समा-
सेनैव समाहारसोक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितयत्वमिति भावः ।

दिक्संख्ये प्राग्बहा । पूर्वस्यां शालायाश्चवः । पूर्वशालः ।
 समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जइति (५५८८०) जः ।
 सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (७२)* । आपरशालः ।
 पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार (७३)
 उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्थनभिधा-
 नात् संख्यायाम् तद्धितार्थे । षष्ठां मातृणामपत्यम् षाण्मा-
 तुरः (७४) पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीह्याववा-
 न्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (७५) द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे
 नित्य (७६) समासवचनम् ।

गोरतद्धितलुक् । ५ । ४ । ६२ ।

- (७२) एतद्वार्तिकस्य उत्तरपूर्वेत्यादिद्वन्द्वसिद्धर्मवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते
 पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विकलतेति बोध्यम् ।
 (७३) उदात्त इति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंज्ञेयं पूर्वश-
 ब्दस्याद्युदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ।
 (७४) षाण्मातुर इति मातृणामपत्यासम्भवात्पूर्वायाः (५०५८०) इत्युदात्तस्यः अन्-
 पत्य इत्युक्तेर्हि गोलुगिति (४६१८०) न लुक् ।
 (७५) विकल्पे प्राप्ते इति महाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चमी-
 धन इत्यपि स्यादिति भावः ।
 (७६) एतद्विधेयत्वादि निमित्तानोपपत्तिरिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्ति-
 कसंज्ञा बहुदावदन्तावयवोनां कदाचिद्व्यवहृतिर्ना भूदिति प्रयोज-
 नसक्तं भाष्ये ।
 गोरतत्पुरुषोदाहरणम् वाक् वृद्धश्च मित्रे आस्य वाक्पद-
 मिव एवं क्लोषानकमिव इति इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्व-
 नित्यद्वन्द्वस्येव समासान्तटजपि नित्य एव । जमो०

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३५७

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषादृच् स्यात् समासाली न तद्धित-
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः ।

संख्यापूर्वी द्विगुः । २ । १ । ५२ ।

तद्धितार्थे (३५५५०) त्यक्तोक्तः (७८) संख्यापूर्वी द्विगुः स्यात् ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।

द्विग्वर्थः समाहार एकवत् (७८) स्यात् । स नपुंसक (८०)

मिति (३८५५०) नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

(७७) गोऽन्तस्य तत्पुरुषस्य समासस्यान्तादृच् स्यादिति स्वरार्थः फलितशु-

भाह गोऽन्तादिति व्यतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गौभिः क्रीतः पञ्चशु-
रित्यत्र तद्धितउकोऽध्यर्थं पूर्वैति (३३०५०) लुकि मा भूत् ।

(७८) तद्धितार्थेत्यक्तोक्त इति अयं भावः पूर्वस्मैविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थ-
मेव स्मृतद्वयं कृतमन्यथा दिक्संज्ञे संज्ञायामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे-
लित्येव नूयात् । तेन सप्रर्षय इत्यत्र इगल (३५७१५०) पूर्वपदक-
तिस्वरत्वं न भवति किन्तु समामानोदात्त एव । एवञ्च संख्यापूर्वस्ति-
विधः तद्धितार्थे विषये “उत्तरपदे च परतः” समाहारे वाच्ये चेति
तत्र संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः । तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः
संख्यां भक्षा (३२८५०) इत्यत्रः द्विगोर्गुणपत्वे ऋति (४८१५०)
लुक् । उत्तरपदे यथा पञ्चनागमियो नावो द्विगोरिति (३८५५०)
समासालादृच् । समाहारे पञ्चभूमी द्विगोरिति (२२०५०) ङीष् ।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तव्यं वचनं बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् सामा-
न्येन नपुंसकस्य द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि
वस्तुतोऽनेकार्थसौकार्यं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्याशयेनाह एक-
वदिति । तथा च समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवत् स्यादित्यर्थः ।

(८०) स नपुंसकमिति परवद्विह (१८०५०) नित्यस्यापवादः । स समाहारे
द्विगुश्च नपुंसकं स्यादिति स्वरार्थः ।

३५८ . सिद्धान्तकौमुदी ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः
(८१) मीमांसकदुर्दृष्टः (८२) ।

पापाणके(८३)कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि(८४)सामान्यवचनैः । २ । १ । २२ ।

घन इव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्वपदन्तस्तद्वये लांछणिक-

(८१) यः घृष्टः सन् प्रज्ञं विचारयितुं खं गमनं निर्भयत्वादिना स्तब्धयत्नसौ
खसूचिः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२) दुर्दृष्टः दृष्टकर्मकर्तारि रूढोऽयं शब्दः ।

(८३) “कुपुस्य कुत्सितावद्यगच्छन्ते टाणकाः समाना” इत्यमरोक्तेरणकशब्दः कुत्सि-
तवचनः प्रापयद्भ्योऽपि तथा प्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरेष्वनयोः परनि-
पातार्थमेतद्वारम्भा इति बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वात् साहः करणे
ल्युट् उपपूर्वकश्च साह् साहश्च हेतुके परिच्छेदे रूढः येन वस्तुना
सादृश्येन वस्तुत्वं परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो भर्तुः
सामान्यं सातुर्वर्ण्योदित्वात् (३५७५०) स्मार्त्तं अण् उपमानोपमेय-
साधारण्योऽर्थः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधा-
रण्यवचनैरिति । एतच्च वचनपदाह्वयते पूर्वं ये सामान्यसङ्गा
तद्वति ईर्ष्ये पर्यवस्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्य-
विशिष्टम् उपमानस्य सम्बन्धि तेन च लुप्त्वन्निवादाद्विशिष्टपदमेवैव
विज्ञायते ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३५८

मिति (८५) सूचयितुम् लौकिकविषये इव शब्दः प्रयुज्यते ।
पूर्वनिपातनियमार्थम् (८६) सूत्रम् ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ ।

१ । ५६ ।

उपमेयं (८७) व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे
सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थम् सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः ,
नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम्
पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् नृगोत्रं वपस्विति वाक्ये
नृगवपस्विति पुं वद्भावः । उक्तरपटोपस्थापितस्यासत्त्ववपस्वत्वादिद्वार-
कमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात् । लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या
शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतत्त्वमेवम् ।

(८६) पूर्वनिपातेति अन्यथा खल्वङ्गवदनियमः स्यादिति भावः ।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वमुपमानपरिच्छेद्यत्वम् । उपमानोपमेययोः स-
मभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतेत्वाच्च विशेष्यस्येति । पुरुषो व्याघ्र
इव शूर इति विषये शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपु-
रुषः सुन्दर इतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोग इत्युक्तम् ।
अथ स समानोपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्व एव भवति विभिन्नजि-
ह्वत्वे मयूरव्यंशकादित्वात् समानः स च रूपकरूप इति । शब्देन्दुः ।
व्याघ्रं सिंहं कश्यपं कश्यपं चन्दनं हृक इव वराह इति नृ तत्र कञ्जर
इव इवत् पुरुषलोकादित्वात् कितव । इत्येते व्याघ्रादयः । आकृति-
गणत्वेन वनस्यासः नृसोमः उच्यते इत्युक्तम् । उच्यते इत्युक्तम् ।
इत्यादिविधिः ।

विशेषणं(८८)विशेष्येण बहुलम् । २।१।५७

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलसुत-
सम् नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् कचिन्नित्यम् । कण-
सर्पः । कचिन्न । रामो जामदग्न्यः ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघत्यसमानमध्यमध्यमवौ-
राच्च । २।१।५८ ।

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्या-
यकः । अपरस्यार्थे पद्यभावो वक्तव्यः * । अपरश्चासावर्ध-
श्च । पद्यार्धः । कथमेकवीर इति पूर्वकालेनेति (३५४५०)
वाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात् बहुल-
ग्रहणाद् (८८) भविष्यति ।

श्रेण्यादयः(९०)कृतादिभिः । २।१।५९ ।

(८८)विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषणं नृद्वाने व्याख्या-
नात् भेदभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते । अत्रेदं बोध्यं विशेष्य-
विशेषणभावे न वयेदता किन्तु शब्दाभावाद्नियमानिवन्तौ
तथा हि शुष्कक्रियाशब्दमभिव्याहारे जानेरेव विशेष्यता यथा
नीलोत्पलं शुष्कवस्त्रं पाचकब्राह्मण इत्याहिनियमः । शुष्कशब्दोः
क्रियाशब्दयोगुष्कक्रियाशब्दोच न निषण्णो न बहुलकः कुञ्जकुञ्जः
पाचकपाठकः पाठकपाचकः बहुलपाठकः पाठकबहुल इत्यादि
प्रयोगः । अनौ०

(८९) बहुलमिति एतेषु लक्ष्णेषु वीरयने पराक्रमने इति वा अपि तत्प्रयोगः ।

(९०) आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची ।

त्रेषि पून बहुलं राशि निवन् विशेष विधान पर इन्द्र देव बहुल

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३६१

श्रेष्ठादिषु चर्चवचनङ्गत्वं । अश्रेणयः श्रेणयः कृता
श्रेणिकृताः (८१) ।

क्ता न नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ।

नञ्विशिष्टेन (८२) क्तास्ते नानञ् क्तान्त्वं समस्यते । कृतञ्च
तदक्तञ्च कृताक्ततम् * । याकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तर-
पदलोपस्थोपसंख्यानम् * । याकप्रियः पार्थिवः याक (८३)
पार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

भूत अमण यदाय्य आध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण कृतिय निगिष्ट
पः, एशिष्ठत काल वचन निरुण लक्षण । इत्येते श्रेणादयः । एतेन
शित्येन पण्ये । या ये जीवन्ति तेषां तमूचः श्रेणिः ।

कृत नित भत भूत उक्त युक्त समानात समानात समाख्यात सम्भावित
संश्लेषित आधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपकृत हट
कनिन दक्षित उदाहृत निवृत्त उदित । कृतादिराकृतिगणः ।

(८१) नान्ताभान्त्वं कुगतीत्यनेन (३७; ४०) नपासे चो वेति (७२-४०) दीर्घः इह
तुक्कार्थानासप्रयोगाच्च विरिति बोध्यम् ।

(८२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपदोऽयं तेन नञ्मात्रमुक्तेन क्तान्तेन नञ्-
रहितं क्तान्त्वं समस्यते इत्यर्थः । तुहविशेषीति वाच्यं तेन अमित-
ख्यानयितव्येति अशितानयितम् । एकदेशकरणात् देशान्तरस्य चा-
करणाच्च अवसाम् वसदेव कृताक्ततमिति क्रियाऽवसाप्रियोततोऽयं
नञिति बोध्यम् पूर्वनिपातनिवन्धार्थञ्चेद्दम् । *

(८३) इषिष्ठा ईश्वरः पार्थिवस्तत्त्वेश्वर (३१६) इत्ययं याकप्रिय इति बहुव्रीहि-
कृत्य पार्थिवपदञ्च समासैः पूर्ववसावोत्तरपदस्य प्रियवन्त्य लोपः
एवं सर्वत्र याकादिपदस्य याकप्रियादौ लक्षणाया तत्त्वयोगवर्धनार्थं
उक्तार्थे याकप्रियपार्थिव इति तत्त्वयोगनिवृत्त्यर्थं कृतम् ।

सन्महत्परमोत्कृष्टाः (६४) पूज्यमानैः । २ ।

१ । ६१ ।

सहेयः । वक्ष्यमाणेन (३८७४०) महत् आकारः । महावैयाकरणः पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गौः पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ।

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेः (६५) राक्षतिगणत्वादेव (३५६४०) सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

कतरकतमौ जाति (६६) परिग्रन्थे ! २ । १ । ६३ ।

कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रञ्च चरणैः सहेति (२३८४०) जातित्वम् ।

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ।

कुक्षितो राजा किं राजा (६७) राजा यो न रक्षति ।

(६४) गुणक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम् । महापापमित्यादौ पापस्य महत्त्वेन स्वांशे पूजाक्षेपेति बोध्यम् ।

(६५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाची नागशब्दो गजसर्पेर्भववाचो कुञ्जरः प्रसिद्धस्तेषामुपमानत्वेनैव पूज्यवासित्वाद्भूतार्थत्वमाशङ्क्याह व्याघ्रादेरिति । तेन ह्येककुञ्जरः स्थून् इत्यादौ स्थूलत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि एतत्सूत्रवशेन समास इति भावः ।

(६६) भवतः कतमः परिष्ठित इत्यादौ समासाभावाय जातौत्पुक्तम् ।

(६७) क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे इत्यादौ प्रत्यये न । प्रकृतोदाहरणे किम् । क्षेपे इति (४५५४०) समासाल्लिप्तेषु ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्-
यणीप्रवक्तृ श्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ।

तत्पुरुष(६८) समानाधिकरणः कर्मधारयः

। १ । २ । ४२ ।

• पुं वत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ । •

कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर(६६)
जडभावो यस्मिन् तथाभूतपूर्वं पुं वत् । पूरणोप्रियादिष्व-
प्रातः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कणचतुर्दशौ ।
महाप्रिया । तथा कोपधादेः (१००) प्रतिपिडः पुं वद्भावः कर्म-
धारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्यो । दत्तभार्या । पञ्चम-
भार्या । स्त्रीप्लभार्या । सुक्रेगभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव-
म्याचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा (१०१) ।

(६८) तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया
तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यात् समाभूतित्वे तदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विकृतं
समासान्तस्य कर्मधारये प्रवृत्तिर्न स्यादिति बोध्यम् । समानाधिकरणः
समानाधिकरणावयवक इत्यर्थो व्याख्यानात् ।

(६९) स्त्रियाः पुं वत्भाषितपुंस्कादनूडिति च पदान्यनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह
भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्तते व्याख्यानादि-
त्याह पूरणीत्यादि । महानवमीत्यत्र पुं वत्त्वे आन्तकृत (३८७५०) इत्यात् ।

(१००) कोपधादेरिति न कोपधाया इति संज्ञाप्रत्ययोचेति द्विद्विनिमित्तस्य
चेति स्त्रीप्लभेति जातेचेति (४०८, ४०९५०) पञ्चम्यलया निषिद्धस्य पुनर्य-
हणार्थमिदम् ।

(१०१) इभीपोटेत्यादि विग्रहः । जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटेयुवतीत्यादिफलम् ।

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयवतिः । अग्निस्तीकः । उदग्नि
(१०२) क्वातिपयम् । गृष्टिः सक्तप्रसूता । गोगृष्टिः । धेनु-
र्नवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा बन्ध्या । गोवशा । वेहर्भ-
वातिनी । गोवेहत् । वक्ष्यणी अतरणवक्ता । गोवक्ष्यणी ।
कठप्रवक्ता । कठत्रोविशः । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः (१०३) ।

• प्रशंसावचनैश्च (१०४) । २ । १ । ६६ ।

एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । गवोर्द्धः । गोतल्लजः । प्रशस्तो गोरित्यर्थः ।
मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः
किम् कुमारी मतल्लिका ।

युवा खलतिपलितबलिनजरतीभिः । २ । १ ।

। ६७ ।

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

(१०२) “तक्रं कृदग्निश्रवितं पादाम्बुर्वाग्निर्जलं” मित्रसरक्तम् ।

(१०३) कठधूर्त्त इत्यत्र कठत्वं न कुल्यतेऽतः कुल्यतानि कुल्यनैरित्यनेन
(३५८८०) न मतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुल्यायाजैव तस्य प्रवृत्तेरिति
विशेषः । “जनयन्ति कुमुदभानि धूर्त्ता वक्ता बाबलस्थाना” मित्रत्र
धूर्त्तवक्ता इति प्राभादिकसेवेति । मनो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनपक्षार्थं कृदिनातगदपरिप्राकारं
तेन वे यौगिकाः प्रशस्तयोगनरमणीयादयः वे च विशेषवचनाः
शुचिन्दादयः वे च मौख्या इत्या प्रशंसां बोधयन्ति सिङ्गोभाषवक
इत्यादयो सर्वे व्युद्भवा । मनो०

तःपुरुषसमासप्रकरणम् । ३६५

तिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः
खलती । युवखलती । युवजरती । युवत्यामिव (१०५) जरती-
धर्मोपलब्धेन तद्रूपारोपात्तमानाधिकरणम् ।

कृत्यतुल्याख्या (१०६) अजात्या । २ । १ । ६८ ।

भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः सदृशश्चेतः । अजात्या किम्
भोज्यं श्रोतव्यम् । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणममासोऽपि न ।

वर्णी वर्णेन (१०७) । २ । १ । ६९ ।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णमारुतः (१०८) ।

कङ्काराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।

कङ्कारादयः (१०९) शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ।
कङ्कारजैमिनिः जैमिनिकङ्कारः ।

०५) युवत्यामेवेति जरत्यां युवतिधर्मात्तोमे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया
विशेषणं विशेष्येति (३६०४०) समासे सिद्धेऽपि पूर्वनिपातनियमा-
विद्या जरतीपङ्क्तयस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्व्यावर्तयतीति भावः ।

०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्य तुल्याचिनश्च जातिवाचकभिन्नेन सम-
ख्येन । पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् ।

०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिना वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः ।

०८) वारुक्तचित्तः कृष्णशब्दसद्वयने वाच्यश्चित्त इति सामानाधिकरण्यम् ।

०९) बहुवचनेन गणस्यपनादाह कङ्कारादय इति कर्मधारये किं कङ्का-
रपङ्क्तयोऽप्यत्र इत्यादौ न ।

कङ्कार गङ्गा चङ्गा खड्ग काच कुङ्कु खड्गति गौर इष भिक्षुक पिङ्ग-
पिङ्गव तद्वत्तर वधिर मठर कङ्क वर्वर एते कङ्कारादयः ।

कुमारः अमणादिभिः । २ । १ । ७० ।

कुमारी (११०) अमणा । कुमारअमणा । इहगणे अमणा-
प्रव्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।

चतुष्पाज्जाति (११२) वाचिनो गर्भिणीशब्देन स ह प्राग्वत् ।
गोर्गर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । नेह स्वस्ति
मती गर्भिणी

मयूरव्यंसकादयश्च (११३) । २ । १ । ७२ ।

(११०) अमणादिगणे अमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया स्त्रीपदत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति ।

अमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तामसी दासी बन्धकी अध्यापक
व्यभिरूपक पटु मृदु पण्डित कुशल अपल निपुण । एते अमणादयः ।
(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीत्यादिस्त्रुते (१६४४०) जरती-
पङ्क्त्यापि तत्परिभाषाया ज्ञापकत्वात् ।

(११२) चतुष्पादोजातेर्पङ्क्त्यं कर्तव्यमिति वार्त्तिकलक्ष्मणमार्गमाह जातीति ।

(११३) मयूर इव व्यंसक इत्युपमानसमासापवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः ।

तेनान्येन सङ्ग समासान्तरं वारयति ततश्च परमो मयूरव्यंसक इति
वाक्यमेव न समाहः ।

मयूरव्यंसक कातव्यंसक कम्बोजसङ्ग यवनसङ्ग (कन्दर्प) वृक्षसङ्ग
पादसङ्ग लाङ्गूलसङ्ग पुनर्हाय । (एहीडादयोऽन्वपदार्थे) एहीडं व-
र्त्तते एहिबवं वर्त्तते एहिवाचिजा क्रियो अपेहिवाचिजा मेहिवाचि-
जा एहिस्नागता अपेहिस्नागता एहिहितीया अपेहिहितीया मेहि-

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

३६७

येने निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको
भूर्त्तः । उदक् चावाक्च उच्चावचम् । निधितश्च प्रचि-
तश्च निचप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अतिचनः । आ-
ख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये । अश्रीत पिवतित्येवं
सततं यत्राभिधीयते सा अश्रीतपिवता (११५) । पचतश्च-

द्वितीया एङि कटा यपेङि कटा प्रेङि कटा आहुरकटा प्रेङि कर्हमा
प्रोङ्कर्हमा विभक्त्या उङ्गुङ्गुङ्गा आहुरवेना आहुरासना आहुर-
सेना आहुरवितना क्तन्विचक्षणा उङ्गुङ्गुङ्गा उङ्गुङ्गा वङ्गुङ्गा
उङ्गुङ्गुङ्गा उत्पन्नविपचा उत्पन्नविपचा उत्पन्नविपचा उत्पन्नविपचा
आचोपचम् आचपरचम् मयपचम् मित्रपचम् अकिञ्चन ज्ञात्वा-
कात्तक प्रोत्वास्थिरक भुक्तासृजित प्रोष्यपापीयान् उत्पन्नविपचा कत्ता
निपत्तरोडिणी निपत्तरोडिणी अपेङ्गुङ्गुङ्गा एङि विपचा इङ्गुङ्गुङ्गा
इङ्गुङ्गुङ्गा द्वितीया । जङ्गुङ्गुङ्गा वङ्गुङ्गुङ्गा कत्तोरं चाभिधधाति ।
जङ्गुङ्गुङ्गा जङ्गुङ्गुङ्गा उत्पन्नविपचा । आख्यातमाख्यातेन
क्रियासातत्ये । अश्रीतपिवता पचतश्च ज्ञाता आहृतभोदता आहृता-
चमता आहुरविपचा आवपनिष्क्रिता उत्पन्नविपचा मिश्रविपचा
क्तन्विचक्षणा पचतश्च पचतश्च । आक्षिप्तगणोऽयम् । तेन
अङ्गुतोभयः कान्दिशोकः आङ्गुपुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा एङि-
रेयाङ्गुङ्गा उङ्गुङ्गा वङ्गुङ्गा इत्यान्तरम् अङ्गुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा ।

(११४) मयूरव्यं वकालंगेषु कालाख्ये आख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः ए-
ङीणादय इत्यतोऽन्वयपदार्थे इत्युत्तरवर्त्तते गणे तस्यैव पूर्वं पाठादिङ्
त तस्य आख्यातत्वार्थता अङ्गुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा पाठकदाङ्गु सततं यत्रा-
भिधीयते इति ।

(११५) अश्रीतपिवतेति अङ्गुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा अङ्गुङ्गुङ्गा
सिन प्रातिपदिकतयात्वात् टाप् ।

ज्जता । खादतमोदता(११६) । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । ए-
हीडे इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडम्(११७) । एहि यवम् ।
उद्धर (११८) कोठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा ।
उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः(११९) ।
जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारश्चाभिदधाति । जही-
त्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गस्ये समासेन
चेत्कर्त्ता(१२०)ऽभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोड़ः । जहिस्तम्बः ।
नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा
राजान्तरम् । चिदेव चिन्मातम् ।

ईषद्व्यता । २ । २ । ७ ।

ईषत्पिङ्गलः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषद्रक्तम् ।

- (११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदन्नामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।
 (११७) एहीडमित्यत्र लङुत्तमपुरुषैकवचनान्तस्योद्धृतातोः स्थाने ईडादेशः ।
 एहि यवमित्यत्र यौमीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।
 (११८) उद्धर कोठादित्यत्र उद्धरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरणं
 देहीति उत्सृजेत्याकाङ्क्षापूर्वाय कोठादिति न तु तस्य विग्रहः
 वाक्यघटकत्वम् ।
 (११९) इह एहीडादिषु पाठ इत्यस्य तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकषयदाया-
 नामिति शेषः ।
 (१२०) कर्त्ता तद्वचनस्य कर्त्तृत्वव्यञ्जनाय च जहि जोड़मित्याभीक्ष्ण्येन य-
 चाह सं जहीजोड़ इत्यर्थः । अत्र जहिजोडेति वचनकर्त्तृरेषु
 समासेनाभिधानमिति बोध्यम् ।
 (१२१) अन्तरयन्दो भिन्नवाची भातं कात्स्न्येऽवधारणे इत्यवधारणार्थकभा-
 त्वव्यञ्जनाभ्यां नित्यवशात्कस्येति नपुंसकता भातव्यन्तरेऽनुना-
 सितनित्यता च निपात्यते इति विशेषः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३६६

नञ् । २ । २ । ६ ।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते ।

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

तस्मान्नुङ्चि । ६ । ३ । ७४ ।

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याऽजादेर्नुङ्गागमः स्यात् । अनश्वः ।

अर्थाभावे (१२३) व्ययीभावेन सहायं विकल्प्यते (१२४)

(१२२) नञिति उत्तरपदार्थप्राधान्येऽयं समासः । आरोपितत्वं नञा बोध्यते आरोपमात्रं वा विषयत्वं तु संसर्गः । तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणमिह इति पर्यवस्यति । अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्निव्यादौ सर्वनामकार्यमिजति तत्पुरुषशौक्म्यमिहोत्तरपदप्राधान्यव्यावृत्तमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्योत्वं नञ्बोध्यते सर्वनामिति ।

इति यतोऽतिदूरवत् अत्र इत्यादौ न सर्वनामकार्यभावोऽत उत्तरपदप्राधान्यमित्यर्थः । अभावो वा नञर्थः स च विशेषणं विशेष्यो वा न्यायाद्वचस्यो यथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य इति तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतत्त्ववधार्यतामिति ।

(१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि आरोपितो घट इत्येव बोधः भेदेन तदारोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत च प्रकरणादिकं नियामकमिति भावः ।

(१२४) विकल्प्यते इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये नञ्समास इत्येवं रीत्या व्यवस्थयेति भावः ।

रक्षाहागमलघुसन्देहः (१२५) प्रयोजनमिति अद्वयत्वान्न-
संहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धि-
विवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिङि द्विपे* ।
अपचमि(१२६)त्वञ्चात्म । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन(१२७)
सह सुपेति (पू० ३१६) समासः ।

नञ्भाण, नपा, न्नवेदा, नासत्या(१२८) नमुचिनकुलः
नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषुपक्रया । ३।३।७५ ।
पादिति श्वन्तः । वेदा इत्यमुन्नन्तः । न सत्याः असत्याः न
असत्यानामत्याः । न मुञ्चतीति न मुचिः । न कुलमस्य ।

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह रक्षोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्-
क्षायां भाष्यकारेण रक्षादीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्रामन्देह आरो-
पितधःसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः । अव्ययीभावे तु
तस्याव्ययाया रक्षादिभिः सह द्वन्द्वसमासानुपपत्तिः इत्यतत्पुरुषयो-
रेव परवर्तिज्ञतया असन्देहा इति पुल्लिङ्गनिर्द्देशानुपपत्तिर्भवेति भावः ।
अद्वयत्वमित्यस्य द्रुताभिज्ञायां मध्यविलम्बितायामावृत्तौ असंज्ञितं
संज्ञितमिति वार्तिकस्यार्थत्वेन असंज्ञितमित्यव्ययीभावोऽभावार्थे-
ऽतोऽनयोर्विकल्प इति बोध्यम् ।

२६। तिङन्तेन सह समासाभावाद्भाष्यो इदं वार्तिकम् । अपचसीति
कुत्सितं पचसीत्यर्थः ।

२७। नशब्देनेति नञा समासोऽत आनेकधेति-स्यादिति भावः । एवमेव
नमिद्वाराचरान्तरीयकादयः साधयः ।

२८। न भ्राजते इति नञाट् क्लिप्तः न पातीति नपात् श्वन्तः नवेति
न वेदा अक्षुब्धत्वान्नः नासत्या इति शब्दवचनमविवक्षितम् । एत-
द्भावाद् यद्वाः श्वन्त्यर्थे प्रथमान्ताः । नमुचिरोच्चादिकिप्रत्ययान्तः ।

तत्पुंससमासप्रकरणम् । ३७

न खल्वस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपा-
तनात् । न चरतीति न चरम् । चोयनेः चरतेर्वा चत्वमिति
निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङः । न अक्रमस्मि-
न्निति नाकः ।

नगोऽप्राणिष्वन्यतास्याम् । ६ । ३ । ७७।

नग इत्यत्र नष् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्रा-
णिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रौडित्यतो
(३४० पृ०) नित्यमित्यनुवर्तमाने ।

वु(१२६)गतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।

एतं समर्थेन(१३०) नित्यं समस्यन्ते । कुक्षितः पुरुषः कुपु-
रुषः । गतिथेत्य (२० पृ०) नुवर्तमाने ।

ज्यर्थादि(१३१)चिडावच्च । १ । ४ । ६१ ।

(१२६) कुगतीति सूत्रे कुगञ्जः कुक्षितार्थोऽव्ययमेव सूत्रे गत्यादिवाङ्-
चर्थात् तनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

(१२०) समर्थेनेति समर्थेपदविधिरिति(११० पृ०) परिभाष्योपस्थितं स्वार्थ-
पदं तृतीयवा विपरिणस्यते इति भावः ।

(१२१) अरा उररो तस्यो तानो आतानी केवाली भूमी भूमी यतला
संयतला भ्रंशकला भ्रंशकला गुल्लुधा सज्जुन् फत फली विल्ली
आली आलोटी केवाली केवाली पय्याली येवाली धर्वाली आल्लुनथा
वप्लसमा मल्लमा लल्लमा लोण्ट् लोण्ट् वण्ट् खाङ्गा लला यन्वा
प्राडुम् अत् आर्वध् । एते ज्यर्थादयः ।

चिडावो लब्धयोगे गतिवन्तो ज्यर्थादयोऽपि गन्तृसाध्याभावात्
प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातीयाः सङ्गृह्य भवन्तीति न्यायेनां तदवस्था-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य (१३२) शक्ती ।
कृत्य । पटपटाकृत्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्* ।

कारिका क्रिया (१३३) । कारिकाकृत्य ।

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १।४।६२।

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् खाडिति कृत्वा निरष्टीवत् ।

आदरानादरयोः सदसतौ । १।४।६३।

सत्कृत्य असत्कृत्य ।

भूषणोलम् । १।४।६४।

अलङ्कृत्य । भूषणे किम् अलं कृत्वौदनङ्गतः । पर्याप्तमि-
त्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिभूती स्वभावात् कञ्विषया ।

अन्तरपरिग्रहे । १।४।६५।

अन्तर्हृत्य मध्ये हृत्येत्यर्थः अपरिग्रहे किम् अन्तर्हत्वा गतः
हृतम्परिग्रह्य गत इत्यर्थः (१३४) ।

इत्यायमभावात् तत्रापि आविःप्राडःशब्दौ विहायान्येषां करोति-
नैव योग इति व्यवस्था । मनो० ।

(१३२) तथैवोदाहरति । ऊरीकृत्येति एतेषां च गत्वादिशंज्ञाफलं समा-
सत्ताफलं च वक्ष्यतीति बोध्यम् । प्राडःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु
पाठात् कञ्वोगे गतिसंज्ञाविकल्प इति ध्येयम् ।

(१३३) कारिका क्रियेति मर्यादास्थितिर्यत्कृत्पेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे षुल् ।

• दासीलोकवाचिणी ठ म न्दहते व्याख्यातात् ।

(१३४) हत्वा गमनं हि द्विधा कृतं त्यक्त्वा कृतं न्दहोत्वा वा तत्प्रादुर्भाह-

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३७३

कणेमनसी(१३५)अद्वाप्रतिवाते । १ । ४ । ६६।

कणेहृत्य पयः पिवति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रति-
रूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्त्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ।
अद्वाप्रतिवाते किं कणे हत्वा (१३६) ।

पुरोव्ययम् । १ । ४ । ६७ ।

पुरस्कृत्य (१३७) ।

अस्तञ्च । १ । ४ । ६८ ।

अस्तनिति मान्तमव्ययं (१३८) गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्वं ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ ।

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा
वेत्यर्थः । अव्ययं किम् जलमच्छ (१३९) इच्छति ।

एषमन्त्यं प्रत्यङ्, टाङ्करणम् तथा चापरिपङ् इति प्रयोगोपाधिने
वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः ।

(१३५) कणेमनसी शब्दस्वरूपे । कणेहृत्वेति परावरयोगे (उ३६।४०) क्ताप्र-
त्ययः । अतिशयेनाभिलाष्य तद्विद्वत्पर्वन् पयः पिवतीत्यर्थः ।
ततश्च अद्वावा अपगमात् प्रतिपातो गम्यते ।

(१३६) कणे हत्वेति द्रष्टव्यतण्डुलावयवः कणस्य किम् हत्वेत्यर्थः ।

(१३७) इराहृत्वेति पुरोभूय पुरोगम्योत्पाद्यस्युदाहरणं कञ्बोऽग एवेति
निबन्धे भागाभावात् । शब्देन्दु० ।

(१३८) अव्ययमित्यनुवृत्त्यै व्याख्यानम् न निप्रार्थकास्तद्व्ययोगे ननु
काण्डस्य कत्वेत्यादि प्रयोगः ।

(१३९) अस्मिन्निति प्राचीनराहित्य (१८४०) भिन्नाराजिपातत्वं ज्ञेयत्वं च
विभक्तिशेषः सादिति भावः ।

अदोऽनुप्रदेशे । १ । ४ । ७० ।

अदः कत्वादः कृतम् (१४०) । परस्मैत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् ।

अदः कत्वाऽदः कुरु ।

तिरोऽन्तर्द्वा (१४१) । १ । ४ । ७१ ।

तिरोभूय ।

विभाषा छजि । १ । ४ । ७२ ।

तिरः (१४२) कृत्य तिरस्कृत्य तिरः कत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे (१४३) । १ । ४ । ७३ ।

एतौ कृषि वा गतिसंज्ञी स्तः । उपाजिकृत्य उपाजे कत्वा ।

अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि (१४४) च । १ । ४ । ७४ ।

(१४०) अदःकत्वेति यदा स्वयमेव कत्वा पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ।

(१४१) अन्तर्द्वाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः चाश्वतो भूत्वेत्यर्थः ।

(१४२) तिरःकृत्येत्यत्र गतित्वाभावात् सत्येवपि न तिरसोऽन्यतरस्या-
मिति (७४५०) इत्यविधौ गतित्वातुल्यः । माधवस्तु पराभवे तिर-

स्कारपदप्रयोगाद्वृत्तिपक्षानुवृत्तिं नाङ्गीकरोति । समो० ।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेत्यदौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य
बलमाधाने वर्त्तते ।

(१४४) साक्षात् निष्ठा चिन्ता भङ्गा रोचता आस्था कृपा आङ्गा प्राजया
प्राजरङ्गा वीजव्या वीजरङ्गा संसर्गं अर्थं अवयवम् उन्मत्तं शीतम्
उद्दहम् आर्द्रम् आसौ वयं विद्वदने प्रवृद्धने प्रतपने प्राडुषं नमस् ।

• आक्षतिगर्भोऽयम् ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३७५

कञि वा गतिसंज्ञानि स्युः । चूर्ध्व इति (१४५) वाच्यम् ।
साक्षात्कृत्य साक्षात् कृत्वा । लवणं कृत्य लवणं कृत्वा ।
मान्तत्वं (१४६) निपातनात् ।

अनत्याधान उरसिमनसी(१४७) । १ । ४ ।

। ७५ ।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः मनसि कृत्य
मनसि कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । अनत्याधानमुपश्लेषणन्तश्च न
उरसि कृत्वा पाणिं श्रेते ।

मध्येपदेनिवचने च(१४८) । १ । ४ । ७६ ।

एते कञि वा गतिसंज्ञाः स्युः अनत्याधाने । मध्ये कृत्य मध्ये
कृत्वा । पदे कृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा ।
वाचनियमित्यर्थः ।

नित्यं हस्ते पाशावुपयमने । १ । ४ । ७७ ।

(१४५) चूर्ध्वेति चूर्ध्वेति तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञक । इदञ्च प्रायिक-
मत एव नमस्करोतीत्यादौ चूर्ध्वाभावेऽपि गतित्वमिति इदञ्चम् ।
(१४६) मान्तत्वं गतिसंज्ञासन्नियोगेन लवणसदृशकृष्णं गीतमाह्नैः नित्येतेषां
पञ्चानामपीत्यर्थः ।

(१४७) उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ । विभाज्यत्ववर्त्तते ।

(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा । विभाषा कञीकृतो(१७४४०)विभाषेति ।
अनत्याधाने इति बाहुवर्त्तते एदन्तत्वं च निपात्यते न तु सप्रसी ।
मध्ये पदे कृत्वा वाचं निवच्येतिप्रत्ययेन तस्या अनन्वितत्वात् । निवचनं

उपयमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य ।
पाणौकृत्य (१४८) ।

प्राध्वम्बन्धने । १ । ४ । ७८ ।

प्राध्वमित्यव्ययम् (१५०) । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वे-
त्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा ।

जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७९ ।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमिव कृत्वा उप-
निषत्कृत्य । औपम्ये किम् जीविकां कृत्वा । प्रादि (१५१)
ग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र (१५२) वार्त्तिकानि ।
प्रादयः गतादर्थे प्रथमया * । प्रगत (१५३) आचार्यः
प्राचार्यः । अत्यादयः (१५४) ज्ञान्तादर्थे द्वितीयया ।

वचना भावः कर्षाभावेऽव्ययीभावः । अन्त्याधाने इति किं हस्तिनः
पदे कृत्वा शिरः शेते इत्यादौ न ।

(१४८) हस्ते पाशाविति सप्तम्यन्तम् तत्पुरुषे इति वङ्कल (४६० प्र०) मित्यनुक् ।

उपयमने किं हस्ते कृत्वा कर्षापथं गत इत्यादौ न ।

(१५०) प्राध्वमित्यव्ययं भान्तं बन्धनेनानुकूल्यं वर्त्तते ।

(१५१) कुगतिप्रादय इति कृत्वे (१७१ प्र०) प्रादीनां प्रथम्यग्रहणफलमाह प्रादिपङ्क्-

त्यमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वेऽपि समासः ।

(१५२) कृत्वेति अव्ययस्यया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः ।

(१५३) प्रगत इत्यनेन गतादर्थे प्रसूतौ अक्षपदविपक्षेण निवृत्तसमासता दर्शिता ।

(१५४) अत्यादय इत्यादिना अभिगतौ सुखमभिप्रेक्ष्यः उन्नतो वेलाहरोहः

प्रतिगतोऽर्थं प्रत्यक्ष इत्यादि पाठ्यम् ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३७७

अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवादयः (१५५) कृष्टाद्यर्थे
तृतीयया* । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्याद-
यो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या* । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ।
निरादयः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या* । निष्क्रान्तः कौशा-
म्बाः निष्कौशाम्बिः । कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः (१५७)* ।
वृक्षमनि (१५८) ।

तलोपपदं (१५६) सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ।

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ (उ३२३) वाच्येन स्थितं कुम्भादि
तदाचकं (१६०) पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्य-
माणः प्रत्ययः स्यात् ।

(१५५) आदिपदात् परिणद्धो वीरुधा परिनीरुत् सद्धो वर्मणा संव
र्भत्यादि स्यात्ताम् ।

(१५६) निरादय इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कृन्तादुत्क्रान्ता इत्यादौ उदादिक्का-
न्तादीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गलिभ्यो निरङ्गुलमित्यादौगतादेः स्याद्भास ।

(१५७) प्रतिषेध इति कगतिप्रादय इत्यनेन (उ३१४) प्राप्तिप्रसङ्गस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिर्भग्नानां च
ते प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणाद्यर्थकप्रतेः कर्मप्रवचनीयतया न तेन तत्
पुरुषसमासः । प्रतिस्तवनमित्यादौ पत्यनिषेधः एवं फलं बोध्यम् ।

(१५९) तलोपपदमित्यधिकारः । तथाच कर्मण्यणित्यादौ (उ३२३४) सप्तमी
प्रथमार्थे ऋतृत्वात् धातोरण् भवति कर्म लोपपदसंज्ञं भवतीत्येवं
रीत्या तत्तत्पूर्वार्थः ऋतृ ऋतृ सप्तमीपदं तदन्तपरं तत्स्थञ्च तदाच्य-
मित्याह सप्तम्यन्तपदे इति ।

(१६०) तत्तत्पूर्वार्थे प्रथमार्थे सप्तमीवत्त्वेन लक्ष्यमर्थमाह तदाचकं पदमिति ।

उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चाऽयं समासः । कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अम् कार इत्यलौकिकं (१६१) प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् मा भवान् भूत् । माङि लुङिति (उ१६५०) समसौ निर्देशाम्नाङ्-पपदम् । अतिङ्ग्रहणं (१६२) ज्ञापयति । सुपेत्येतन्नेहानुवर्तत इति पूर्वसूत्रेऽपि (३७१५०) (१६३) गतिग्रहणं पृथक्कृत्याऽतिङ्-ग्रहणन्तत्रापकथ्यते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च (१६४) गति-कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबु-

उपपदग्रहणार्थकः उप समीपे उच्चारितं पदसंपपदं सामीप्यञ्च समस्यन्तपदघटितकृतविधेयप्रात्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वं न त्वानुपूर्व्यव्यवधानं कर्मण्यणिनि (उ१२३५०) कृतत्वे उपप्रणाय इति भाष्योदाहरणात् तथा चान्तोपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम् ।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः ।

(१६२) सङ् सुपेत्यधिकारात् (३१६५०) तिङन्तेन समासो न भविष्यति कत-मतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्कातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्थक्यं दर्शयति अतिङ्ग्रहणमिति ।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथा च तत्र योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन सङ् समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ।

(१६४) तथा चेति यद्यप्युक्तरीत्या गत्व उपपदयोरेव ज्ञातकतयापि क्वितयविच-विधी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमित्त्यायेन इहापि ज्ञाप्यते इति भावः । प्रागिति कदन्ताच्चरमपदात् सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः । अत्र चरमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे सुबुत्पत्तिरावश्यक्येति ज्ञाप्यतेऽन्यथा राजदर्शित्वाद्वा नलोपाद्यनुपपत्तिः स्यादिति इत्यर्थः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

३७६

त्यत्तेरिति सिद्धम् । व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीतो (१६६) ।
कच्छपी (१६७) ।

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ।

अमैव (१६८) तत्त्वविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह सम-
स्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् (उ४३३८०) कालः

(१६५) पञ्चिभाषाफलं दर्शयन् गतिसुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघृतीति
व्याघ्री आतक्षोपसर्गे (११६८०) कः । तत्र व्याघ्रीर्गोर्धृगन्तेन समासो
यदि घृगन्त्यस्य सुबन्तासमेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सङ्गाद्यपेक्षेत ततश्च
निङ्गाद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीपा घृगन्त्मात्रस्य जाति-
वाचित्वाभावात् । ततश्च घृतिनामभावाच्चैव समासेऽदन्तत्वात् जाति-
लक्षणो (०३१८०) ङीपिति स्थितम् ।

(१६६) कारकसुदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते अति वाक्ये कर्तृक-
करणे कर्तेति (१४०८०) तृतीयासमासः तत्त्वोत्तरपदे सुबुत्पत्तये प्रागेव
समासे क्रीतात् करणपूर्वादिति (०३२०८०) ङीप् । सुबन्तेन समासे तु
टापा भाव्यमिति क्रीतायन्त्स्यादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्वादिना ङीप्
न स्यात् ।

(१६७) उपपदसुदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिबन्तीति कच्छपी
सुप्ति चेति (उ३२४८०) योगविभागात् कः । इहापि व्याघ्रीयत्
सुबुत्पत्तये पूर्वं समासः । अतएव हरिणा सुपां सुपा तित्वा नाम्ने-
त्वादिना (३२०८०) नाम्नैव समासो दर्शित इति स्मर्त्तव्यम् ।

(१६८) अमैवेति अस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन
सह समस्यते नाम्नादिस्वर्गः पूर्वोऽपि सिद्धे नियमार्थम् । अव्ययेनेति किं
कृष्णकारः अस्मिन्नेव अव्ययपङ्क्तौ अमैव तत्त्वविधानं यस्मात् समर्थेन
केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात् । तथा सति स्वादुङ्कारमित्यमैव
स्यात् तत् कृष्णकार इत्यत्रापि । पूर्वसुबुत्पत्तयेऽर्थोऽस्मादव्ययविषय एवायं

समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् अग्रे भोजम् अग्रे भुक्ता । विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेष्विति (७४६७८०) क्ता णमुलौ अमा चान्ये न च तुल्यविधानमेतत् ।

तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ।

उपदंशस्तृतीयाया (७४७२८०)मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाद्य-
येन (१६६) सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशभुङ्क्ते
मूलकोपदंशम् ।

क्ता च । २ । २ । २२ ।

तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि क्लान्ते न सह वा समस्यन्ते । उच्चैः-
कृत्य उच्चैः कृत्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (७४७६८०) क्ता ।
तृतीयाप्रभृतौनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ।

नियम इति चेत् तर्हि कमन्तविषयक एव किं न स्यात् कमन्तेन यः
समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथा चाप्ये भोज-
मित्यत्र समासो वा भूत् अप्ये भुक्ता कालो भोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति
भावः । तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न । अमैवेत्येवकारेणामा
चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणेऽपि तुल्यना तुल्य-
विधानस्य स्यादेवातस्तद्विवारणाय तदेवेत्युक्तम् । तत्त्व० ।

(१६६) तृतीयेति । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽप्या चान्येन तुल्यविधानस्या-
प्राप्ते इयं विभाषा । तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अप्रा-
प्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति ज्ञाप्यसुलौ । उच्चैःकारमिति
इह समासपथे कटुत्तरप्रकृतिसंख्यः आहर्षिसुल्यन्यतरस्या (७५४१८०)
मित्याद्युदात्तत्वम् असमासे तु भातो (७५४४८०) रिक्तान्तोदात्तमिति
विवेकः । तत्त्व० ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३८१

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच-
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं (१७१) दाह । निर्गत-
मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

अहःसर्वेकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४

। ८७ ।

एभ्यो रात्रे रच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं इन्हा-
र्थम् (१७२) । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः (१७३) सर्वा रात्रिः
सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः । पुण्य-
रात्रः । द्वयो रात्रयोः ममाहारः द्विरात्रम् (१७४) । अति-
क्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः ।

(१७०) तत्पुरुषप्रबङ्गात्तत्पुरुषासाधारण्यसमासान्तानाङ्गुलं तत्पुरुषस्येति
तत्पुरुषादङ्गुलेरिति यक्तव्ये समासान्तामेकयाऽवयवपत्री निर्दिष्टेति
बोध्यम् ।

(१७१) द्वाङ्गुलमिति तद्वितार्थं द्विगुलदुत्तरसत्यसद्वयस्यो द्विगोर्लुगिति
(४६१४०) लुक् ।

(१७२) द्वन्द्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मातृपररात्रि-
परतया च ब्रह्मणोऽङ्गोऽवयवीभूता मातृपरी रात्रिरित्येवं सार्धक्यो-
ऽवयवपक्ष्या तत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अह-
चासौ रात्रिर्चेति कर्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित्
सम्भवेऽपि द्वेनान्वयिधिरावहोरात्रो च सन्दधीति (२ । ४ । २८४०)
इत्यविषये एव समासालतयानिदेशाच्च इत्यविषयमिदमित्यर्थः ।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राप्तिनामिति (४१५४०) ममाहारइत्य-
रात्राङ्गाङ्गा इति (३६१४०) पुंस्त्वम् ।

(१७४) द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं द्वीवमिति (३६१४०) यज्जनाच्चेन
द्वीवत्वम् (३६१४०) ।

राजाहः सखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ८१ ।

एतदन्तात्तत्पुरुषाट् च स्यात् । परमराजः । अति (१७५)
राजी । कृष्णसखः ।

अह्णष्टखोरेव । ६ । ४ । १४५ ।

एतयोरेव परतोऽहः टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । हे
अहनी भूतो इहहीनः (१७६) क्रतुः । तद्धितार्थो द्विगुः तमधी
ष्टद्वत्यधिकारि (६४३४०) द्विगोर्वेत्यनुवृत्तौ रात्राहः संवत्सरा-
च्चेति (६४५४०) खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाश्चनित्यत्वान्नेह
(१७७) । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

अहोऽह एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।

सर्वादिभ्यः परस्याऽहन्शब्दस्याहोदेशः स्यात्तमासान्ते परे ।

अहोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ।

अदन्तपूर्वपदस्याद्रे फात्परस्याऽहोऽहोदेशस्य नस्य णः स्यात् ।

(१७५) टिलोपस्य फलप्रदर्शनाद्योदाहरति अतिराजीति टिप्पणम् लोपः ।

(१७६) इहहीन इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न ङश्चेत्तत्र इहहीन इत्य-
नित्याप्रयोगो नेति बोध्यम् । अतएव द्विगोर्वेत्यनुवृत्तमाने रात्राहः
संवत्सराच्चेति चरितार्थं समासान्ते हि रात्रान्तद्विगोरप्रसिद्धेः तथा
निर्द्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमाश्रित्यैव समासान्ताभाव इति न
न्यायम् ।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्यथा मद्रराज्ञीत्यत्र टचि पु'वचने टिलोपे च
मद्रराजीति सादिति भावः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

३८३

सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । दयोरङ्गोर्भवः । कालाङ्गः ।
(५६६८०) द्विगोर्लुगनपत्य इति (५६१८०) ठञो लुक् । द्यङ्गः ।
स्त्रियामदन्ताद्याप् । द्यङ्गा (१७८) । द्यङ्गप्रियः । अत्यङ्गः ।

क्षुभ्रादिषु (१७६) च । ८ । ४ । ३६ ।

एषु णत्वञ्च स्यात् । दौर्घाङ्गौ प्रावृट् । एवञ्चैतदर्थमङ्ग इत्य-
दन्तानुकरणक्लेशो (१८०) न कर्त्तव्यः । प्रातिपदिकान्ते ति
णत्ववारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्य वश्यकत्वात् अदन्तादिति
तत्परकरणान्नेह । परागतमहः पराङ्गः ।

(१७८) द्यङ्ग इति तद्विधौ द्विगोर्विधौ निमित्ताद्यादिमते ननुतोऽस्य
स्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राङ्गाङ्गा इति सूत्रेण (३११८०) पूर्वत्वविधायकेन
तस्य वधात् तद्विधौ द्विगुः संख्या मर्धनामतदन्तका इत्यमरोक्तस्तु
रात्राङ्गातिरिक्तविधयेति । गङ्गेन्दुः ।

(१७६) क्षुभ्रादिष्विति अविहितवृत्तयो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्रादिषु वृत्त्य-
इति भाष्यम् न भाष्यपूक्तभीत्यादयः (३१००८०) स्वस्यैव प्रपञ्च इति कैयटः ।
क्षुभ्रा नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एताभ्युत्तरपदानि संज्ञायामा-
योजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयो-
जयति । नरीनृनते । नर्त्तन गङ्गन नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एताभ्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । पतिनर्त्तनम् परिगङ्गनम्
परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूप । आचार्यार्थ-
दण्यत्वञ्च । आचार्यभोगीनः । आकृतिगणोऽयम् क्षुभ्रादिः ।
पाठान्तरम् क्षुभ्रा हस्तु नृनमन नर नगर नन्दन (यङ्गुनि) गिरि-
नदी नृनमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन सङ्-
र्हायन इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायास्) इरिका तिमिर
समीर कुबेर हरि कसार । क्षुभ्रादिः ।

(१८०) अङ्गोऽदन्तादिति (१८०) सूत्रे अङ्ग इत्यदन्तानुकरणं तदर्थं प्रथमा नेष

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८६ ।

समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्या-
देरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारः षडङ्गः । त्र्यङ्गः ।

उत्तमैकाभ्याञ्च । ५ । ४ । ८७ ।

आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्वार्थः (१८६) पुण्यशब्द-
माह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याङ्गम् ।
एकाङ्गः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । सं-
ख्याताङ्गः ।

अग्न्याख्याया (१८२) मुरसः । ५ । ४ । ८८ ।

टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

अनोऽश्मायः सरसाञ्जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ८९ ।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च । उपानसम् (१८३) । अमृताश्मः ।
कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् ।
पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ।

रीषाङ्गी प्राड्डिख्यादौ अदन्तत्वाभावात् न णत्वमिति प्राचानागत्य-
स्तथा व्याख्याकृतेषु परिजिह्वीर्षुराङ् अङ्ग इत्यदन्तानुकरणमिति ।

(१८६) अङ्गः सर्वैकदेशेति (३८१) कृत्वे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्देशादि-
होत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याङ् अन्यार्थ इति । पुण्यशब्ददिनाभ्या-
मिति (१८५ प्र०) क्लीयत्वस्य वक्ष्यमाणातया पुण्याङ्गमिति क्लीबम् ।

(१८७) अग्न्याख्यायामिति अग्न्यं प्रधानं तद्वाचिन उरःशब्दात् तत्पुरुषा-
न्नाशयवात् टच् स्यादित्यर्थः ।

(१८८) उपानसमित्वत् प्रादिसमाशः । अण्यस्य यनायधं समाशः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३८५

ग्रामकौटाध्याञ्च तत्तः । ५ । ४ । ६५ ।

ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्चः । साधारण इत्यर्थः । कुल्याभावः
कौटः स्वतन्त्रः । स चासीतच्चा च कौटतच्चः ।

अनेः शुनः । ५ । ४ । ६६ ।

अतिश्रो (१८४) वराहः अतिश्रो मेवा ।

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनश्च स्यात् । आकर्षः (१८५)
श्वेव आकर्षश्चः । अप्राणिषु किम् वानरः श्वेव वानरश्चा ।

उत्तरसृगपूर्वाच्च सकृद्युः । ५ । ४ । ६८ ।

चादुपमानात् । उत्तरसकृद्यम् । सृगसकृद्यम् । पूर्वसकृद्यम् ।
फलकमिव (१८६) सकृद्यि फलकमकथम् ।

नावोद्विगोः । ५ । ४ । ६९ ।

नौगब्दान्तात् द्विगोश्च स्यात् तद्वितलुकि (१८७) । हा-

(१८४) अतिश्रु इति अतिश्रो नोपमानमित्यतिश्रुताः अधिकवेगवानित्यर्थः ।

मेवा नौवमेवा न श्रुत्वा कदाचनेत्युक्ताः सकलमेवा वा ।

(१८५) आकर्षः पञ्चङ्गुलो धान्यादिकर्षकः काठविभेगः । उपमानात् किं
निष्कान्तः शुन इति वाक्ये निःश्वेत्यादौ न ।

(१८६) फलकमिवेत्येवमब्दस्य मयूरव्यंनतादित्या लोपः ।

(१८७) नाव इत्यत्र गोरवद्विगु लुकीत्याः (३।३।५) गड्कस्य ल्या अनद्विगुलु
कीत्यनुवर्तते ।

भ्यान्नीभ्यामागतः द्विनावरूपः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र (४६१८०)
 (१८८) अचोत्यस्याऽपकर्षणाद्वलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः ।
 द्विनावम् । त्रिनावम् । अतदितलुकोति किम् । पञ्चभिर्नीभिः
 क्रीतः पञ्चनीः (१८९) ।

अर्द्धाच्च । ५ । ४ । १०० ।

अर्द्धान्नावष्टच् स्यात् । अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् । क्रीवत्वं
 लोकात् (१९०) ।

खार्याः (१९१) प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ।

द्विगोरर्द्धाच्च खार्याष्टच् स्याद्वा । द्विखारम् द्विखारि ।
 अर्द्धखारम् अर्द्धखारि (१९२) ।

द्वितिभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ।

(१८८) द्विनावरूप इत्यत्र हेतुमनुष्येभ्य इति (१८१८०) रूपः तस्य द्विगोर्लु-
 गनपत्य इत्यनेन लोपस्याशङ्कायामाह द्विगोरित्यादि । एतच्च तद्वि-
 तार्थे विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रिय इत्युत्तरपदस्य, द्विनाव-
 मिति समाहारस्य उदाहरणम् ।

(१८९) पञ्चनीरिति आर्द्धीयष्टक् अर्द्धार्धपूर्व्यादिना (६३०८०) तस्य लुक् ।

(१९०) अर्द्धनावमित्यत्र परवर्द्धिकृतया स्त्रीत्वप्राप्तायाह क्रीत्वमितिति लिङ्गम-
 शिष्यं लोकाश्रयत्वादित्युक्तिरेवात्र मानमिति भावः ।

(१९१) खार्या इत्यादौ अतद्वितलुकीत्येव तेन द्व्याभ्यां खारीभ्यां क्रीत इत्या-
 दौ तद्वितलुकि द्विखारिरेत्येव ।

(१९२) अर्द्धखारीति एकविभक्तावप्रत्ययान्वयनादुपसर्जनत्वाभावेन न ह्यन्य-
 ईवन्तत्वात्पुनोपः पृथक्पाठे लोकाश्रयं सकृतया ह्रस्व इति भेदः ।

टच्चा स्यात् द्विगौ । द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि । अतद्वितलुकीत्येव
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१८३) क्रीतः द्व्यञ्जलिः ।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाच्च स्यात्समासेन जानपदत्व(१८४)माख्या-
यते चेत् । सुराष्ट्रे (१८५) ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

कुमहङ्गग्रामन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ।

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कस्मिन्तो ब्रह्मा
कुब्रह्मः (१८६) कुब्रह्मा ।

आत्महतः (१८७) समानाधिकरणजातीययोः

। ६ । ३ । ४६ ।

(१८३) अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितान्यादिनेत्यर्थः तदा च तस्य परिमा-
नार्थतया तदर्थकतद्वितस्य ठकः अर्धर्द्धादिना (६१० प्र०) लुक् ।

(१८४) जानपदे भयो जानपदस्य भावप्रधानेन ईश इत्याशयेन व्याचष्टे
जानपदत्वमिति कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्मण एवेति नम्यते
इति बोध्यम् ।

(१८५) सुराष्ट्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात् पठोममास एव युक्तः
न तु सप्तमीममासः ब्रह्मण्यस्य शौण्डादिगणे पाठाभारात् । जान-
पद इति किं देवब्रह्मा नारद इत्यादौ न । गङ्गेन्द्रः ।

(१८६) कुब्रह्म इति ब्राह्मणपर्यायोऽत्र ब्रह्मण्यस्यः ब्रह्मणानादिकर्मण विनि-
युक्तो वेदो वा ब्राह्मण्यस्यार्थः ।

(१८७) पदाधिकारे तदन्तस्यापि पदेष्वविधानात् सकृच्छब्दान्तस्यापि य-
ङ्गणं तेन परमपङ्कापुरुष इत्यादिसिद्धिः तदन्तपदेष्वपि गोण्य

महत आकारोऽन्तादेगः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जा-
तीये च परे । महाब्रह्मः महाब्रह्मा । महादेवः महाजा-
तीयः । समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्त्वे वा । लाक्ष-
णिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सम्बन्धमिति (३६२४०) समासी
अहोष्यत इति चेत् । महाबाहुर्न (१८८) स्यात् । तस्मात्सर्व-
णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते स-
मानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्वं
प्रागेकादशभ्य इति (१८८) निर्देशाद्वा । एकादश । महतीश-
ब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति (३६२४) पुंवद्भावे कृते आत्वम् ।
महाजातीया । महादात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंस्थानं पुंवद्भा-
वश्च । असमानाधिकरण्यार्थमिदम् । महतो महत्वा (२००)
वा घासः । महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । अष्टनः
कपाले हविषि * । अष्टाकपालः । गवि च युक्ते । गोशब्दे
परे युक्ते इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् ।

न पक्षेण भाष्ये महद्भूतयन्त्रमा इत्युक्त्या हरणे चान्ते गौणत्वाच्च-
मित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्वच्चरित्वेव । शब्देन्दु०

(१८८) महाव ऊरिति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रानिर्दिष्टत्वात्तत्वा-
त्तत्त्वक एवेति तत्र न पक्षः स्यादिति भावः ।

(१८९) प्रागेकादशभ्योऽब्दसीति सूत्रे एकादशेत्यत्र कृतत्वात्पूर्वपदनिर्दे-
शादित्यर्थः ।

(२००) महतो महत्वा चेति तथा चात्र चकारोऽन्तवय एव सप्तद्वयपरच-
पुंवद्भावसन्निभयोगविशेषतया स्त्रियामिव पठतिः स्थापनम्यात् तत्र
पुंवद्भावप्रसङ्गेति भावः ।

अयं पत्युर्वैश्वजिति (४१० पु०) योगविभागः। इद्वोहायप्यन्
अष्टानङ्गवां (२०१) समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्च का-
टमष्टागवमिति वा ।

द्यष्टनः संख्यायामवङ्गब्रौह्मशीत्योः । ६ । ३

। ४७ ।

आख्यात् । हो च दश च द्वादश दशधिका (१००) दशेति वा ।
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अवङ्गब्रौह्मशीत्योः
किम् । द्विजाः । द्वागोतिः । प्राक्गतादक्तव्यम् । निह
द्विगतम् । द्विसहस्रम् ।

चेत्ययः । ६ । ३ । ४८ ।

तिगच्छस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । तयोदश । तयोर्विंशतिः ।
बहुब्रीहिं तु । निर्दिष्टं त्रिदशम् । सुजर्थं बहुब्रीहिः (२०३) ।
अशोती तु त्रयोतिः । प्राक्गतादित्येव । त्रिगतम् । त्रि-
सहस्रम् ।

विभाषा चत्वारिंशत्भूतौ सर्वेषाम् । ६ । ३

। ४९ ।

(२०१) योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं समर्थयति अ-
ष्टानां गवांसिति ।

(२०२) द्वाविंशतिस्तु सङ्ख्या सङ्ख्येयं वाऽन्यपदार्थः एकादीनां वृत्तिविषय
इव विंशत्यादीनां सर्वत्र सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरत्वस्य स्वीकारात् तेन
द्वाविंशतिर्गोवः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः ।

(२०३) सुजर्थं इति सङ्ख्यावाच्यत्वादिना (४१० पु०) बहुब्रीहिरिति बोध्यम् ।

हाष्टनोस्त्रेय प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादी परे । द्विचत्वारिंशत् हाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्तति-
नवतिषु ।

एकादिञ्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञ्प्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति (३३८७) योगविभागा-
त्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान्न-
विंशतिः । एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः । पपउ-
त्त्वन्दत्तदशधासूत्तरपदादेः ष्ट्वञ्च धासु वेति वाच्यम्* ।
षोड्ढन् (२०४) । षोड्ढश्च । षोढा षड्धा (२०५) ।

परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । १४ । २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमै

(२०४) षोड्ढशमित्यत्र बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य इति (४०१८०) इत्यादेशः ।

(२०५) षाड्ढ वेत्यन्तोन्वसन्निवोगमिह तया दुत्वस्योन्वाभावपक्षे न प्रवृत्तिरि-
त्याशयेनोदाहरति शङ्केति ।

(२०६) परवलिङ्गमिति । समाहारविषयलोकेन च नपुंसकमित्यनेन (३६५८०)

परस्मादेतस्य बाधात् परिषेवात् इतरेतरवोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र
चोङ्कृतावयवभेदकसहदायस्य इतरेतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेन तद्विङ्गत्वे
प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गावधारणे प्रयोग इत्याद्यङ्गायां नियतार्थ-
सिद्धिं तत्पुरुषे तदप्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन प्राप्तवय-
वभेदसिद्धिर्नास्ति पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थमिदमिति
विवेकः । अतः द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्रत्यन्तसर्ववर्गं शङ्कार्थयोरभे-

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

३६१

मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । द्विशुप्रापानाम्पूर्व-
गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः * । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकाम्
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अन्नं कुमार्यै अन्नं ह मारिः ।
अतएव ज्ञापकात्मसासः । निष्कौशाम्बिः ।

पूर्ववदश्ववड्वौ । २ । ४ । २७ ।

द्विवचनमतन्त्रम् (२०८) अश्ववड्वौ अश्ववड्वान् अश्ववड्वैः ।

रात्राङ्गाङ्गाः पुंसि । २ । ४ । २८ ।

एतदन्ती हन्ततत्पुरुषौ (२०९) पुंस्त्वेव । अनन्तरत्वात्परव-
क्षिप्ततापवादोऽप्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अ-
होरात्रः । रात्रिः पूर्वभागः पूर्वरान्नः । पूर्वार्द्धः । द्वादः ।
संख्यापूर्वं (२१०) रात्रं स्त्रीवम्* । द्विरात्रम् । त्रिरा-
त्रम् । गणरात्रम् ।

दात् तया च हन्ततत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थविकृत्यविकृत्यमित्यर्थं
इत्याह परपदस्येति ।

(२०७) गतिसमासपदं गतेः समासो वेनेति बहुव्रीहिषा गतिसमासविधा-
यकस्य परं तच्च कृतिः प्रादय इति (१७१४०) सूत्रम् । तस्मिंश्च कृ-
त्परोडाशरणासम्भवात् प्रादावुदाहरति निष्कौशाम्बिरिति ।

(२०८) द्विवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन बहुवचनेऽपि स्यादित्याशयः । अत्र-
वचनमाहार्यः पूर्वपदविकृतं लभत इत्यर्थः ।

(२०९) रात्राङ्गाङ्गा इत्यत्र हन्ततत्पुरुषयोस्त्वित्युपसर्गं । इदञ्च प्राप्ताप-
दिवसाद्यपि प्रवर्तते । तेन प्राङ्गः पराङ्ग इत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

(२१०) संख्यापूर्वमितीदं समाहारविकृतिनामेव ग्रन्थकन्यासासम्भवात् । गण-
रात्रमिति बहुवचनपूर्वकतया समाहारो द्विवचनः ।

अपयन्तपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।

तत्पुरुष इत्येव (२११) । अन्यत्र तु अपयो देगः । कृतसमा-
सात्तनिर्देशान्नेह । अपत्याः (२१२) ।

अर्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ।

अर्धर्चादयः (२१३) शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चाः अर्ध-
र्चम् । ध्वजः ध्वजम् । एवन्तीर्थशरीरमण्डपयूपदेहाङ्गु-
कलशदि ।

(२११) तत्पुरुष इत्येवेति तादृशद्वन्द्वस्यासम्भवादिति भावः ।

(२१२) अपत्या इति पयो विभाषेति (४५६८०) पाल्किरसमासान्ताभावः ।

(२१३) अर्धर्चा इति उक्तवचनं गणस्कृतार्थं तादृशं अर्धादय इति ।

अर्धर्चा गोमय कपाय कार्पापण कृतप कृष्णप कपाट गङ्ग गृण स्य
ध्वज कथम् पद्म गृह सरक कंस दिवस यूग कम्पकार दण्ड कम-
खलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् भोदक शतमान यान
नक्ष नखर वरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्त पिधान शार पात्र-
हत सैन्धव औषध आङ्ग चपक द्रोण खलीन पात्रीन (पाक्षीर)
षट्क बारवाण प्रोष कपित्थ शुष्क शाल शीत शुष्क शीघ्र कवच
रेणु कण कपट शीकर सुसल सुवर्ण वस्त्र पूर्वे चमस क्षीर कर्ष
आकाश अष्टापद मङ्गल निधन निर्यास जृम्भा हस्त पुस्त रुस्त स्ते-
डित शृङ्ग निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराय माल वप्र
पिम्पान छल प्रदीप मूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क
नाट मल्ल वलय कलम लघु पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद ध्वज
अङ्गुलि तिमिर आश्रम भूषण इच्छास सुकुल वसन्त तडाम पिटक
विटङ्क विडङ्क पिण्याक माष कोष फलक दिन दैवत पिनाक
समर स्थाणु अमीक उपवास याक कर्पास विशाल चक्राल खण्ड

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् । ३६३

जात्याख्याया(२१४)मेकस्मिन् बहुवचनमन्य-
तरस्याम् । १ । २ । ५८ ।

एकोऽप्यर्था वा बहुवद्वति । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः
पूज्यः ।

दश विटप रण बल मज स्तणान हस आर्द्रि हल स्त्रत् ताण्डव
गागडीर मण्डप पटङ्ग सौय योध पाथ शरीर फन खन पुर राइ
विम्ब अस्वर कुट्टिम वक्कु कुल्लप कतद अण्डल गोभर तोरण
मङ्गल पङ्कक पङ्क भण्ड वाल लाल तन्मीक यय वस्य यम देन
उदान उद्योग स्नेह स्नेम स्तन स्तर सङ्गम निष्क जेग म्भक मल
धधिल योान कलक पानक मृपित मण्डन वम्कल कक्ष विहार लो-
चिह्न विपाण भवन परगय पुत्तिन हट आसन पैरातत म्भे तीर्थ
लोभग तमाल लोह दण्डक गणय प्रल्लिर दास धनुस् मान वधुस्स
कूर्च तण्डक यड सङ्ग अोदन प्रवाल शकट अपराह्ण भीड शकल
तण्डन । अर्द्धाङ्गिः ।

इह जेपाणि प्रभेदेन लिख्यवन्ता शास्त्रकारैरङ्गीकृता । तथा च
शाश्वतः ।

सकलस्य भट्टाय मातृकस्य च वाचकः ।

अर्द्धादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्भेदधुरिति ।

तथा च सकलस्य भट्टाय वाचकत्वे द्विनिहृता चेतवाचित्ये पुंस्त्वमेव व्याहृ-
तचैत्विको भवुरित्यमरोक्तेः ।

(२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेर्वीच्यायामित्यर्थः । गवादिभ्य-
ज्ज्ञानं भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव स्त्रत्वं प्रसा-
यम् । एकदा अपि तस्याविरोधित्वे च बहुत्वाद्यन्वयो व्यक्तिपठित
परम्परया बोध्यः । एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यतिरेकित्येऽप्येक-
चनमेव प्रयोज्यमिति स्थापनाय स्त्रत्वमिदं तथा चैकस्मिन्नेव वक्तव्यो
जातिगङ्गो बहुनां वचनं बोधकं भवतीत्यर्थोऽयमित्यवसेयम् । एक-
स्मिन् बहुवचनमित्युक्तं रेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययार्थ इति तु न्यायम् ।

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५६ ।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितोऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । यथं
ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवामि आवां ब्रुव इति वा । सविशेषणस्य
प्रतिषेधः * । पटुरहं ब्रवौमि ।

फल्गुनोऽप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे । १ । २ । ६० ।

द्वित्वे (२१५) बहुत्वप्रयुक्ताङ्कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ
पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नक्षत्रे
किम् पूर्वफल्गुन्यौ माणविकं ।

तिथ्यपुनर्वखोर्नक्षत्रद्वन्द्वे (२१६) बहुवचनस्य

द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिथ्यय पुनर्वसू (२१७) च तिथ्यपुनर्वसू ।
तिथ्येति किम् विशाखा नुराधाः (२१८) । नक्षत्रे किम् तिथ्य-
पुनर्वसवो माणवकाः ।

(२१५) प्रकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यङ्गानुर्कषणादाच्च द्वित्वे इति
उङ्गतावयवभेदे बहुदाय एवामयोरुदाहरणस्थानं न प्रयोगः ।

(२१६) तिथ्येत्याल नक्षत्र इत्यनुवर्तते तिथ्यपुनर्वसूषण्डतुल्याङ्गयोरर्थे नक्षत्रे
यजमानो यो नक्षत्रवाचकानां द्वन्द्वस्तथेत्यर्थः । एवञ्च तत्तुल्यार्थ-
कयोः सिध्यपुण्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम् ।

(२१७) पुनर्वसू इति पुनर्वसू द्वे तारे तिथ्य एका तारा इति तद्वन्ने बहुत्व-
ऽपि अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्तरात् ।

(२१८) विशाखे बानुषाचेति विपक्षे निष्ठहीनानां बहुत्वात् प्राप्ति-
प्रसङ्गोऽपि विशादिभिन्नत्वाच्च प्रसङ्गः ।

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।

समाहारे द्विगुर्बन्धश्च नपुंसकं स्यात् । परवलिङ्गापवादः ।
पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । अकारान्तोत्तरपदा (२१६) द्विगुः
स्त्रियामिष्टः* । पञ्चमूलो । आबन्तो वा* । पञ्चखट्टो पञ्च-
खट्टम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्* । पञ्चतक्षी
पञ्चतक्षम् । पात्राद्यन्तस्य (२२०) न* । पञ्चपात्रम् । त्रिभु-
वनम् । चतुर्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गः क्लीवतेष्टा ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः* । संख्या-
व्ययादेः परः कृतमगमन्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः । तथा-
णाम्पञ्चास्तिष्ठम् (२२१) । विरूपः पत्न्याः विपद्यम् । कृतस-
मासान्तनिर्द्देशादेह । सुपत्न्याः । अतिपत्न्याः । सामान्ये (२२२)
नपुंसकम्* । मृदु पचति (२२३) । प्रातः कमनीयम् ।

- (२१६) अकारान्तोत्तरेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्य-
स्यापवादत्वेन तस्यैव व्याकृत्योचितात् ।
(२२०) पात्राद्यन्तस्येति क्लीवं नेत्यर्थः अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः
क्लीत्वस्यैव विधानेन तद्विशेषस्यैवोचितत्वात् ।
(२२१) तत्राणां पत्न्या इति वाक्ये विपद्यमित्यत्र कृत्पुंस्त्रियादिना (४५५ पु०)
समासान्तः । कापयतिपद्यौ तु अर्द्धनावमित्यादिबत् विङ्गस्य लोकाश्रय-
त्वात् पदांसावेव । विपद्या नगरीत्यादौ तु बहुव्रीहेर्लौक्यधिकृतत्वा
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यद्देन्दु०
(२२२) सामान्ये इति एतद्वानिबतविङ्गविषयमेवातिङ्गानां नियतलिङ्गा-
नाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्विति । एतच्च न्यायसिद्धिं विशेष्यविशेषासविधाने
सर्वनाम्न एव सर्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति । यद्देन्दु०
(२२३) मृदु पचति । क्रियाविशेषणत्वादुद्दिनीयान्तरम् । तत्राह भातः

तत्पुरुषोऽनङ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ।

अधिकारोऽयम् (२२४) ।

संज्ञायाङ्गन्योऽशोनेषु । २ । ४ । २० ।

कन्यान्तस्तत्पुरुषः स्त्रीव स्यात्सा चेदुशोनेरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुगमस्याऽपत्यानि सौगमयः । तेषां कन्या सौगमिकन्यम् । संज्ञायाम् किम् वीरणकन्या । उशोनेषु किम् दाक्षिकन्या ।

उपज्ञोपक्रमन्तदाद्याचिख्यासायाम् (२२५) ।

२ । ४ । २१ ।

पास्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः कर्म्मभूतः तथा च तत्त्वानामाधिकरणत्वात् कर्म्मविशेषण इव तत्र द्वितीया । अतएव सकलत्वाविद्यादौ कारकावकत्वेन यण् । यत् त्व भावनां प्रति कारणतया भावार्थविशेषणोऽन्वेति तत् तद्वि शेषणतां तृतीयान्तोऽव अशुशेजेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात् । उद्योतिष्टोमेन भक्तिपर्वकं यजेतेत्यादौ तु भावनाविशेषणस्य दर्शनादिक्रियाव्याप्यतया क्रियाया अपि कृत्विमकर्मसंज्ञावृत्त्येन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता तथा विवक्षाभावे तु त्रयमान्ततैवेति दिक् । मनो०

(२२४) आरोपस्याभावस्य वा नञ् आद्योतनात् तदुद्योत्कार्मेनोत्तरपदार्थस्य सासानाधिकरण्यभावात् कर्मधारयात् पृथगुक्तिरनङ्कर्मधारय इति । नङ्कर्मधारयभिन्न एव तत्पुरुष इत ऊर्जुमधिकरिष्यते स च वक्ष्यमाणनस्तत्कार्यं लभते इत्यर्थः । इदञ्च प्रकरणं परवर्तिज्ञत्वस्य विशेष्यनिवृत्तस्य चापवादकम् ।

(२२५) आख्यातमिच्छा आचिख्यासा । अत्र स्या विवक्षैवाभिधीयते इह शास्त्रे विवक्षौ निवापिका न तु वस्तुस्थितिः । विवक्षा च न प्रयोक्तु-

उपज्ञान्त उपक्रमान्तस्य तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । तथारूप-
ज्ञायमानोपक्रमस्यमाणयोरादिः प्राथम्यञ्चेदास्यातुमिष्यते । पा-
णिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं यत्यः । नन्दीपक्रमन्तोऽणः ।

छाया वाङ्मये । २ । ४ । २२ ।

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थे २० अत्रानुमे ।
इच्छणाच्छाया । इच्छच्छायम् विभाषा सेनेति (२६८) विक्त-
ल्पस्यायमपवादः । इच्छुच्छायानिपादिन्य इत्यत्र तु आभान-
न्तान्निपादिन्य इत्याङ्प्रक्षेपो बोध्यः ।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वस्य सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात् । इनमभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेत्येते (२२८)

साधनस्य किन्तु गिष्ठानामेव तेषाम् यन्निर्गते भवेत् । याप्रमाण-
न्दमयेगे इच्छा भवेत् याज्ञा । सर्वत्राभिधानानभिधाने अपि गिष्ठा-
नामेवेति नातिप्रसङ्गः । गच्छेन्दुः ।

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्धाद्य-
ज्ञानविषय इति सप्तमस्यार्थः ।

(२२७) वाङ्मये इति कस्य वाङ्मयमित्यपेक्षायां छायाया निमित्तीभूता
वरकश्चापानामेव वाङ्मयमर्थाक्षिप्तं तच्च पठिततृपुरुषे पूर्वपदार्थ-
निष्ठमित्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति ।

(२२८) पर्यायस्यैवेति पर्यायवचनस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण स्वरूपस्य विभे-
दायास्तु व्यावृत्तिः ।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । अमन्युशब्दो रूढा (२२६)
रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षःसभम् । पिशाचसभम् ।

अगाला (२३०) च । २ । ४ । २४ ।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम्
स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अगाला किम् धर्मसभा धर्मगलित्यर्थः ।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ ।

४ । २५ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मण-
सेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुक्षच्छायम्—कुक्षच्छाया ।
गोशालम्—गोशाला । श्वनिशम्—श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्
कर्मधारय (३६६०) इत्यनुवृत्तिर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना ।
परमसेना ।

इति तत्पुरुषः ।

(२२६) रूढोति । परे ह पर्युदासनजाऽपि तस्मिन्निति ।

तस्मादृष्टमभावश्च तदन्वयत्वं तद्व्युत्पत्तिः ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ।

इत्युक्तेः बाह्यविरोधसहितभेदेन प्रकृते नञर्थत्वसौकारेण राज-
सपिशाचानाञ्च तथात्वाद्गणद्वयशब्देन तेषामेव पक्षसम्यक्काठसभ-
मित्यपि स्मादित्याहुः ।

(२२०) वभाषणस्य शाब्दावकाशार्थकत्वेन तदर्थे प्रकृतौ विरोधाभावेन तत्र
अप्राशस्तेति पर्युदासः । शाब्दार्थभिन्नत्वर्थः ।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया अत्रित्यादिना (२२६४) यस्य चि-
कस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।

अनेकं (२) प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्तमानं वा समस्य स बहु-
व्रीहिः अपथमाविभक्त्यर्थे (३) बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

(१) शेष इति उक्तादन्त्यं शेष द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो
नेकं प्रथमेतिगच्छेत् प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहि-
तोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषणं विशेष्येति (२६४) वास्त-
विकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेति पदोक्तेः साभावेन न तेनो-
क्ता गच्छा । तथा चात्र सूत्रे शेष इति प्रथमान्तं पदमेतत्पर्यन्तं
प्रथमान्तपदोपान्तानामेव द्वितीयादीनां स्थापेक्षयावधिवात् तदपे-
क्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे ननु
त्रिकस्येति । संख्याकारकयोरन्यस्येतया स्थापेक्षयात्रिकस्येत्या-
न्यस्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया उक्त-
त्वेन प्रथमान्तपदोपान्तस्य यस्य त्रिकस्येत्यर्थः । अत्रान्तरं तदेवाकं
प्रथमान्त इति ।

(२) इत्येकशेषयोरपि प्रथमान्तपदवर्तिततया ततो विशेषार्थमाह्वानेकाभि-
त्यादि । समर्थम् इति सुबिति चानुवर्तते अनेकं समर्थं परस्पर-
काङ्क्षं शेषपदप्रतिपाद्यं प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे । वर्तमानं
वत् बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्तरं चोपस्थितसमस्यसमानप्रथमान्त-
पदपेक्षं तथा च समस्यसमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) क्वचित्माहाप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिधानाया द्वितीयादिविभक्ते-
रर्थे इत्यर्थः प्रथमे हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिदृष्टः

णानामिति (४) च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं ग्रामम् प्राप्नोदको
ग्रामः । ऊढरथोऽनडान् । उपहृतपशून् । उद्धृतौदना-
स्थाली । पीताम्बरी हरिः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थं
तु न । हृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भु-

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे पाधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव बहुव्रीह्यर्थत्वे बहुव्री-
हिनियन्त्रपदेन देवदत्तादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरतस्तद्वा-
रणाय तत्तद्विभक्त्यर्थान्निप्रसम्बन्धव्यन्तर्भावेणैव शक्तिरित्यनमिति बोध्यम् ।
एवञ्च चित्वा गावो यस्येति विग्रहवाक्येन चित्वाभिन्नानां गवां
प्राधान्येन बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेषणभावव्यत्यासस्तथैव
शिष्टानां व्यवहारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्वित्तृतां यात्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावे च तत्र दृशो विपर्यय इति ।

एवञ्च निपयतासाव्यान् तयोस्तुल्यत्वमिति । अत्रान्यस्य पदार्थे वर्त्त-
मानमित्युक्ताया तत्तदन्यपदार्थः समासघटकसमुदायपदशब्दः परस्परस-
मभिव्याहार एव तत्तच्छब्दोद्बोधक इति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति
द्योतितम् सा च योगवृद्धिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति ।

विपक्षे बाधकादिकसमधिकसक्तं (११८५०) प्राक् ।

- ४) सामानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमानपदानां
व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथा च सामानाधिकरणप्रथ-
मान्तपदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं तेन समा-
नाधिकरणे कर्मधारये न प्रसङ्गः । अत्र च बहुवचननिर्देशः स्त्रुते-
ऽनेकपदश्रवणानुसारेण लिपदेऽपि बहुव्रीहिरभवतीति द्योतनाय ।
एवञ्च उन्मत्तगङ्गमित्याद्यव्ययीभावस्य द्विपदसालिपयकत्वाच्च तत्र
प्रसङ्गः । वस्तुतः शेषो बहुव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं बहुव्रीहित्व-

क्तमस्य । प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलो-
पः । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । नजोऽस्यर्थानां (६) वा चोत्त-
रपदलोपः । अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तोति (७)
विभक्तिपतिरूपकमव्ययम् । अस्तिचोरा गीः ।

स्त्रियाः पुं वङ्गापितपुं स्कादन्नुङ् समानाधिक-
रणे स्त्रियामपूरणौ प्रियादिभ्यः । ६ । ३ । ३४ ।

भाषितपुंस्कादन्नुङ् ऊङोऽभाषोऽभाषितिवङ्गब्रौह्मिण्यत्वा-
नात् (८) पञ्चम्या अलुक् पठताम् लुक् । लुक् । प्रवृत्ति-

मित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणस्य प्रतीकं । तद्विषयः साः प्रमित्युक्त-
यम् । अनेकं प्रथमान्तमित्युक्ताः यः सुवेदिनीयान्ते नैव नन्तु प्र-
तया सति द्वयोः समासानुपपत्तिः सादृश्यादपि त्रिभिः । त्रिभिः
समासस्वीकारेण सुपेति तृतीयान्तपदोपस्थायस्यान्यस्य तद्वत्समासा-
दिति बोध्यम् ।

- (४) पूर्वपदान्तगतस्य प्रादिभ्य उतरभागस्य धातुजस्य लोप इत्यर्थः प्रपति-
पर्णं यन्मादिति वाक्ये प्रतिभागस्य तयामभ्य लोप एतत्प्रत्ययपि ।
- (६) नजः परेयावत्स्यर्थानां पदान्तरेण वङ्गीहिरोऽन् अस्त्वपरा-
दिनां तु वा लोप इत्यर्थः ।
- (७) अस्तोत्यस्य तिङन्तत्वेन सुबिन्ध्युदत्तेः समासी न स्यादत आङ् इति-
ज्ञीति । तिङन्तपदस्यापि कर्त्तृबोधकतया कर्त्तुः सङ्गभेदेत्यप्रत्यो-
कारात् तत्प्रतिरूपकास्तिपदसमानाधिकरणस्य लोरादेर्नानुपपन्नम् ।
- (८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्स्यान्वयोच्चारणं निपातनमत्र प्रमज्ज्य नि-
वेधार्थकनञा समासोऽपि निपातनसिद्धः यैवधिकरण्ये वङ्गदीष्टेः
स्वरसतोऽसिद्धेस्त्वापि तद्यर्थेति बोध्यम् ।
- (९) भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तङ्गापितपुंस्कादन्नुङ् प्रवृत्तिनिमित्तस्य धारण्य-

निमित्ते यदुक्तपुस्तकान्तरात्पर जङ्घोऽभावो यत्र तथाभूतस्य
स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं (१०) स्यात्समाना-
धिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः ।
गोस्त्रियोरिति (११०४०) अस्त्रः । चित्रा गावो यस्येति लौकि-
कविग्रहे । चित्रा जम् (११) गो जम् इत्यलौकिकविग्रहे ।
चित्रगुः । रूपवद्भाष्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे
अनेकोत्तेर्वह्नामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राज-
रतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवम्योर्घातन्वीजङ्घः । तन्वी-
दोर्वाजङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमम् पुंवात् उत्तरपदस्य
मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवात् पूर्वपदत्वाभा-
वात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे कूटः पूर्वपद-
शब्दश्च प्रथमावयवे इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नह पूर्वपद-
माधिष्यते आनङ्घः ऋत (४४०४०) इत्यत्र (१२) यथा । तेनोपा-

विवक्षया सप्रसी ततस्तदस्यास्तीत्यर्थे अर्थ आद्यच् । यदर्थज्ञानेन
तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावदि-
त्याशयेन व्याचष्टे तस्येति ।

- (१०) पुंवाचकस्य पुंवाङ्मात्रभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुंवासमाचक्षान्तस्य
यत्र रूपं तदेव भवतीत्यर्थतो रूपातिदेशोऽयम् ।
(११) चित्रा जचिनि इत्यौ संख्याविशेषाभावेऽपि गौर्यनाम्नानेकव्यक्ति-
भानात् भूमरूपमात्मने बहुव्रीहिरिति द्योतनाय ।
(१२) आनङ्घिति तत्रापि सर्वव्यक्ति भाष्ये जोहपोहनेहोहातार इत्यत्र च-
तुर्थां इत्ये द्वितीयास्मानाङ्गुदाङ्गतः पूर्वपदशब्दे तु तत्र चित्रेति
नैद्यात् नैद्या पूर्वपदं जोहरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ।

व्यस्य पुंवदेव । चित्राजरहुरित्यादि । अतएव (१३) चित्रा-
जरत्वौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरहुरिति भा-
ष्यम् (१४) । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत् ।
जरचित्तगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्र जरह्वोकः (१६) ।
स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तच्च दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः ।
भाषितपुष्तात्किम् । गङ्गाभार्यः अनूङ् किम् । वामोरु-
भार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याणाः माता कल्या-
णोमाता । स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी
प्रधानः । पूरण्यान्तु ।

अप् पूरणौप्रमाणयोः । ५ । ४ । ११६ ।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गान्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च वङ्-

- (१३) व्यापरेति पूर्वपदाद्येवाभावादेवत्वर्थः । चित्राजरत्वावित्यादिविग्रहे
चित्राशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गान्तोत्तरत्वाभावात् न पुंव-
दिति बोध्यम् ।
- (१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पङ्क्तिद्वयौ भार्ये यस्येति द्वन्द्व-
गर्भेनङ्गवौ पङ्क्तिद्वयभार्य इत्युदाहरता भाष्यकारेणेदं धर्मात्त-
मित्यर्थः ।
- (१५) द्वयोरपीति पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यविबक्षया
विशेषणं विशेष्येति (३६०ष्ट०) समासात् तदान्तरेण पूर्वपदस्य
पुंवङ्गावः पुनस्तेनोत्तरपदस्य सामानाधिकरण्यात् वङ्गप्रौढौ पुंवङ्गाव
इति द्वयोरपीत्यर्थः ।
- (१६) जरह्वोक्त्यल मोरतङ्गितेति (३५६ष्ट०) टचि स्त्रियां ङीप् तत्तच्चित्रा-
शब्देन वङ्गप्रौढौ नद्युतवति (४०४ष्ट०)कप् । अतएवादृष्टदृष्टगमज-
नितिप्रयोगविहितिरित्युक्त्यर्थः ।

बोहिरप् स्यात् । कल्याणो पञ्चमी यासां रात्रौणान्ताः कल्या-
णौपञ्चमा रात्रयः (१७) स्त्री प्रमाणो (१८) यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।
पुं वङ्गावप्रतिषेधोऽप्यस्य प्रधानपूरणामेव (१९) । रात्रिः
पूरणी वाच्या (२०) चेत्युक्तोदाहरणे सुख्या । अन्यत्र तु (२१)

नद्युत्तञ्च । ५ । ४ । १५३ ।

नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् । पुं वङ्गावः

केऽणः । (२२) । ७ । ४ । १३ ।

के परेऽणो ऋत्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ।

कपि परे ऋत्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र

(१७) रात्रय इति उङ्गूतावयवभेदो रात्रिसमुदायोऽन्यपदार्थः ।

(१८) प्रमाणीति करणल्युङ्गुलतया विभेद्यनिमित्तात् ङीष् ।

(१९) प्रधानपूरणामेवेति पुं वङ्गावविधौ वार्तिके तथाऽभिधानात् क-
ल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति भाष्योदाहरणाच्च पुं वङ्गावः समासान्तश्च
तत्रैवेति भावः ।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्येत्यर्थः । उङ्गूतावयवभे-
दस्य रात्रिसमूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभि-
धेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुपप्रेषात् प्राधान्य-
मिति भावः ।

(२१) अथत्वं त्विच्चत्वं, अग्निमस्य पुं वङ्गाव इत्ययमर्थः । कल्याणपञ्चमीक
इत्यत्र पूरण्या अप्रथमत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः ।

(२२) केऽण इत्यत्र कस्तादृश एव व्याख्यानात् तेन राकेत्यादौ न ह्रस्वः ।

तिरोहितावयवभेदस्य पचस्यान्यपदार्थतया रात्रिरपधानम् ।
बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् कल्याणोप्रियः । प्रिया
मनोज्ञा कल्याणो सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा-
कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया ।
सामान्ये (२३) नपुंसकम् । दृढभक्तिश्चैस्य स दृढभक्तिः ।
स्त्रीत्वविवक्षायास्तु दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्व्याकृत्यसुचः । ६ । ३ । ३५ ।

तसिलादिषु कृत्यसुजन्तेषु परिषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् ।
परिगणनङ्कर्तव्यम् अयामातिव्याप्तिपरोहाराय । तत्तमा
तरप्तमपी चरट्जातीयरी कल्पदेशीयरी रूपप्राणपी
थाल् तिल्यनी । वक्षीषु बहुव बहुतः । दर्शनीयतरा ।
दर्शनीयतमा । घरूपेति (४६४८०) वक्ष्यमाणो ऋषः परत्वात्
पुंवद्भावं बाधते । पटितरा । पटितमा । पट्चरी । पट्-
जातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा
दर्शनीयपाशा । बहुधा । प्रगस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्या
हिता अजथ्या । ग्रामि बहुलपार्थस्य पुंवद्भावं वक्तव्यः ।
बह्वीभ्यां देहि बहुगः । अल्पाभ्यो देहि अल्पगः । त्वतलोर्गु-
णवचनस्य (२४) । शुक्ताया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य

(२३) सामान्ये इति व्यदार्थमात्रनिवृत्तिपरत्वेन लिङ्गविशेषविधायका
नास्तीति भावः । तथा च तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्धयै
प्रियादिषु तस्याः पाठः ।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । सत्त्वे निवेद्यत इत्यादि (२०६८०) प्रसिद्धगुण-
वचनस्येत्यर्थः । अत्र जात्याख्यायतिरिक्तं भ्रममात्रं गुणोपादानं तत्तत्

किम् कर्त्रा भावः कर्त्तृत्वम् । शरदः क्तार्थतयादी तु सामान्ये नपुंसकम् । भंस्याऽऽटे तद्धिते । हस्तिनीनां सम्बूहो हास्तिकम् । (२५) । अटे किम् रोहिण्यः (२६) । स्त्रीभ्योङ-गिति (५०६५०) ङोऽत गृह्यते । अग्नेर्ङगिति (५१२४०) ङकिं तु पुंवदेव । अग्नायो (१७) देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छाङ्करवादित्वात् (२४१४०) ङो नित्ये कः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाह-निवन्धनम्यतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रोलिङ्गो द्वितीयः स्वामि-पर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः आद्ययोः शिवादित्वा (५०४४०) ङ्ण सपत्न्याश्चपत्यं सापत्नः । ङंतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरि-भाषया पत्युत्तर (४८६४०) पदसंज्ञयो रण्येव नत्वण् शिवादी रुड

शरदः क्तार्थतामित्यादौ न कश्चित् यतो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षणीयतया गल्लन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति ।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यस्मिन् (११६४०) चेतोलोमे कतेऽपि नकारलोपोदु-पपत्तिस्तद्धोपस्थाभीयत्वेनातिवृत्त्यात् स्थानिवत्त्वाच्चातः पुंवङ्गावा-यायमारम्भः ।

(२६) रोहिण्येव इति रोहितशब्दात् वक्ष्यीदनुदासार्थेति (२०१४०) ङीबन्-कारौ । सति तु पुंवन्त्वे ण्यसिद्धश्च प्रत्ययविधायित्वमुक्त्वा प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निर्द्धारितरिति रोहितरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्यो-ङगित्यस्य यङ्गणे व्याख्यानमेव सूत्रम् ।

(२७) अन्त्यादीति प्रहस्तिनिमित्तैक्ये एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन (४०४०) पुंश्चि प्रहसावभिग्रहस्थान्त्वमेव प्रहस्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रहसौ त्वनिवन्धन इति प्रहस्तिनिमित्तभेदेऽपि अन्तारोपितगद्यतावच्छेदक-स्त्रीव स्त्रियां चक्षुर्तावच्छेदकतया स्त्रीकाराच्च दोषः । गङ्गादिशब्दास्य चक्षुर्तावच्छेदकतया स्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्था-भाष्यादिति न गङ्गाशब्दादीनां भाषितपुंस्कतेति दिक् । शब्देन्दु० ।

योरेव ग्रहणात् । सापत्यः (२८) । ठक्कुसोच* । भवत्याः
छात्राः । भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकमेकतद्विते चेति
सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम् सर्व्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वज्राव इति
भाष्यकारेभ्य गतार्थत्वात् । सर्व्वमयः (२९) । सर्व्वकाम्यति
सर्व्विका भार्या यस्य सर्व्वकभार्य्यः (३०) सर्व्वप्रियः (३१)
इत्यादि । पूर्व्वस्यैवेदं (३२) भस्त्रैषादेति (३३) लिङ्गात् (३३) ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्व्विका सर्वाः । कुकुव्यादी-
नामण्डादिषु* । ककुव्या अण्डम् कुकुटाण्डम् । मृग्याः पदम्
मृगपदम् । मृगचीरम् । काकशावः ।

ककुमानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ।

एतयोः परतः पुं वत् । एनीवाचरति एतायते । खेनीवा-

(२८) सापत्य इति भाषितपुंस्त्वत्वात् पुं वज्रावे कते यस्येति (११९८०) चेते
लोपः ।

(२९) सर्व्वमय इति मयडादीनां परिगणिततत्सिलादिष्वभिभावात् न तत्
स्मृत्यैव गतार्थेति ध्येयमतएव सर्व्वमेत्यादि नोदाहृतम् ।

(३०) सर्व्वकभार्य्य इति स्त्रियाः पुं वदित्वेन (४०१८०) गतार्थता न नङ्गा न
कोपधाया इति (४०८८०) निषेधात् न कोपधाया इत्यादेश स्त्रियाः पुं व-
दित्वादिप्रकरणोक्तस्यैव पुं वज्रावस्य निषेधकत्वात्वात् प्रवृत्तिरिति बोध्यम्

(३१) सर्व्वप्रिय इति अपूरणीप्रियादिवृत्ति (४०१८०) पर्युदासादप्राप्तेन पुं वत्

(३२) पूर्व्वस्यैवेति वृत्तिषट्कानेकपदभागमध्ये किञ्चिदप्येवया पूर्व्वस्यैवेत्यर्थः
अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुं वदिति बोध्यम् ।

(३३) लिङ्गादिति कस्येषा एता इति एतयोः कपूर्वेके अपि विधीयमानमित्यं
निर्व्विषयं स्यादिति भावः ।

चरति खेतायते । स्वभिन्ना(३४)ङ्काच्चिदर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानिनी चैतः ।

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुं वत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्रिकायते (३५) मद्रिकामानिनी । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणम् * । नेह पाका (३६) भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

संज्ञापूरण्योश्च । ६ । ३ । ३८ ।

अनयोर्न पुं वत् । दत्ताभार्यः दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे । ६

। ३ । ३९ ।

वृद्धिश्चेन विहितताया वृद्धिस्तु जेतुर्न स्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुं वत् । स्त्रीभार्यः । माथुरीयते माथुरी-

(३४) स्वभिन्नाभिति या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुं वदित्यनेन (४०१४०) सिद्धम् एकस्या एव रूपभेदेन कर्मकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । अनो०

(३५) मद्रेतु भवा मद्रिका मद्रवृत्तोः कनिति (५६५४०) कन् सेवाचरतीति क्यङ्

(३६) इष्मीकापेत्वादिना (उ४०५४०) कौश्यादिकनूपत्ययः । मायं तद्धितो न वा बुक् इति न निषेधः ।

मानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्यः । तद्धितस्य
किम् काण्डलावभार्यः । वृद्धिगच्छेन किम् (३७) तावद्भार्यः ।
रक्ते तु काषायो कथ्या यस्य स काषायकथ्यः । विकारे तु
हैमी मुद्रिका यस्येति हैममुद्रिकः । वृद्धिगच्छेन (३८) वृद्धिं
प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौव-
श्वभार्यः ।

स्वाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ।

स्वाङ्गाय ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः ।
स्वाङ्गात्किम्पटुभार्यः । ईतः किम् अकेशभार्यः (३९) ।
अमानिनोति वक्तव्यम्* । सुकेशमानिनी ।

जातेश्च । ६ । ३ । ४१ ।

जातः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंवत् । शूद्रा-

(३७) वृद्धिगच्छेन किमिति तावती भार्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य आ सर्वनाम्न
(३८४८०) इत्याकारविधानेऽपि वृद्धिगच्छेन तद्विधानाभावाच्च निषेधः ।

(३८) वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपपत्तितपरः स्वल्पयोग्यपर-
त्वे तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इति न सिद्ध्येत् । उभयत्र न
व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वी तु ताभ्यामैर्जातिः (४८६८०) स्त्रौष पदान्ताभ्यां
यकारवकाराभ्यां परस्मै न वृद्धिः किन्तु पूर्वी क्रमाद्देशेभ्यो क्त इत्य-
र्थकेन वृद्धिनिषेधेन ऐज्विधानाच्च वृद्धिरतो न फलोपपादयितेति भावः

(३९) अकेशेति सङ्गनञ्ज्विद्यमानपूर्वाच्चेत्यनेन (०३६८०) ङीप्निषेधः ।

(४०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परस्मैमात्रमिह विवक्षितं न तु जाति-
वाचित्वेन विहितत्वमपि तेन ब्राह्मणोपशब्दस्य शार्ङ्गरवादिष्वान्

भार्थः । ब्राह्मणीभार्थः । सौत्रस्यैवायन्निषेधः । तेन हस्तिनी-
नां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्माद इति (४०६४०) तु भवत्येव ।

संख्यया (४१) ऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये

। २ । २ । २५ ।

संख्येयार्थया संख्यया ऽव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ।
दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश
वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति (४१३४०) वक्ष्यमाणो डच् ।

ति विंशतेर्ङिति । ६ । ४ । १४२ ।

विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य (४१) लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः ।
विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः ।

ङीनन्तत्वेन जातिसङ्ख्यङीपन्तत्वाभावेऽपि न पुं वङ्गाव इत्युदाहर-
णेन प्रापितम् ।

(११) संख्याया अव्ययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्तेश्च विरहात् पूर्वेषा-
माम्नौ विधायकमेतत् ।

(१२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्त्तिनि च वर्त्तते तत्र सामी-
प्यार्थेऽव्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिग्वर्थे बहुव्रीहिसंज्ञाया च
इत्यसमीपवर्त्तिन इति बोधः सामीप्यस्य सङ्घट्टितदशत्वसंख्यासमीपव-
र्त्तिसंख्यावन्त्येन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यवस्तुवचनानो-
ऽयं शब्दस्वाभाव्यात् ।

(१३) फलतेतीति शुभ्रपणीकं पदं तदाह तिशब्दस्योक्त ।

ह्री(४४)वा त्रयो वा द्विचाः । द्विरावृत्ता (४५) दश विद्वाः ।
विंशतिरित्यर्थः ।

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।

दिशो नामान्यन्तराले(४६) वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्व-
स्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणाद्यौगि-
कानाम् । ऐन्द्राश्च कौर्व्याद्यान्तरालम् ।

तच्च तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।

सप्तम्यन्ते (४७)ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयास्ते च प्रहरण-

(४४) ह्री वा त्रयो वेति । वार्थेऽयं वङ्गश्रीहिः वार्थश्च नेह विकल्पः पक्षे
द्विवचनस्याप्यपत्तेः किन्तु संग्रह एव संग्रहविषयो हि नियमेन परस्पर-
प्रतिषेधोपकोऽत एव परस्परप्रतिषेधकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि नृप्यते
तदेव विप्रयनिष्ठं वाग्व्यस्यार्थः । संग्रहे तु कश्चिद् बहवत्प्रमाणेनेका
कोटिर्वाध्यते कश्चिद् द्वेकोटी । इह तु नोभयबाधः कृतप्रमाणत्वा-
दतएव नियमतो बहुत्वस्यैव बोधात् बहुवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु
द्वित्वप्रत्ययतरा इत्येव रीत्या बोधः ।

(४५) द्विरावृत्ता इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुजघान्नाभिर्वैधैव पूर्वपदस्य
इत्यान्वयत्वात् सुषोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिका उत्तिविषया इमेति
बोधः । कृत्ये संख्येति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र संख्येनेत्यादि
किं विप्राः पञ्चेत्यत्र संख्येने इति किमत्रिका विंशतेर्गवां संख्येनेत्यादी
ष मा भूत् ।

(४६) अन्तरावृत्तयेन द्विगेव नृप्यते प्रत्यावृत्तेरतएव निवृत्तीविकृता
इदं वचनानाधिकरणार्थं कवभावार्थश्चेति सूच्यम् । शब्देन्दुः ।

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमाद्विवचनानानि यङ्प्रत्यये यङ्प्रत्यादि-
नित्वान्नाभिर्वैधैव उत्तिविषयताभावात् इत्यर्थः इदं बुद्धमित्यादि तत्र
विशेष्ये इत्यर्थः ।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थं समस्येते कर्मव्यतिहारे शोत्ये
 स बहुव्रीहिः । इति शब्दादयं विषयविशेषो (४८) लभ्यते ।
 अन्येषामपि दृश्यते* । दीर्घ इत्यनुवर्तते इति कर्मव्यतिहारे
 बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इत्समासान्तो (४९६४०)
 वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य (३११४०) पाठादव्ययीभाव-
 त्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं (४९) युद्धं प्रवृत्तम्
 केशकेशि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रवृत्त्येदं युद्धम्प्रवृत्तम् दण्डा
 दण्डि मुष्टीमुष्टिः ।

ओर्गुणः । ई । ४ । १४६ ।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहू-
 बाह्वि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधि-
 रनित्य इति आपयितुम्नेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्
 सरूपे इति किम् । हलेन मुशलेन ।

(४८) विषयविशेष इति पङ्क्तादिरूपोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहा-
 र इत्यर्थः इतिशब्दस्यात्र प्रकाशे स च लोक्तसिद्धकर्मव्यतिहार
 एव स्यात्तद्विहितिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति एवञ्च
 कर्णाकर्णप्रथितमपरा इत्यादेः कृताकृति निषात् श्रुणुन् कुचतटी-
 मित्यादेश विधिः ।

(४९) गृहीत्वेति ज्ञापकयोऽध्याकृतस्त्वित्यादिक्रियामाश्रय बोध्यः केशेषु
 केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः पङ्क्तिकर्मत्व
 च प्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् ।
 इदं कालं वैयधिकरणस्यार्थम् सरूपत्वात्प्राप्तस्यैकशेषस्यानवकाशेना-
 नेन बाधार्थं चेति बोध्यम् ।

तेन(५०)सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।

तुल्ययोगे वर्त्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्ते न प्राग्वत् ।

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।

वङ्गव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह स-
पुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनभ्यायिकम्(५२) ।
सकर्मकः । सलोमकः ।

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ।

सहस्यब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति रात्रि सहपुत्राय ।
सहामात्राय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्* । सगवे । सव-
त्साय । सहलाय ।

वङ्गव्रीहौ संख्येये ङनवङ्गगणात् । ५ । ४ । ७३ ।

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्ययोगस्तद्योतकं सहेत्यर्थः ।
तुल्ययोगे इति किं सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हणीत्यादौ
विव्यमानवाचिसङ्ख्येये वा भूत् ।

(५१) उपसर्जनस्येति न सहस्यब्दविशेषणमन्यभिधारात् किन्तुत्तरपदेन
सन्निधापितस्य समासस्यैवमस्य तथात्वं च समासस्यावयवद्वारेण तथा
वोपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्य वङ्गव्रीहेरित्यर्थस्तदेतदाह वङ्ग-
व्रीह्यावयवस्येति । तेनेह सहकृत्या सहयुधेत्यादौ न तत्र सर्वावयव-
स्योपसर्जनत्वाभावात् ।

(५२) प्राक्किमिति सपूर्वाद्याः प्रथमाद्या इति (१७७४०) ङइचरः सकर्मका-
दिति (३१५१४०) भू क्तलनिर्हेयप्रापकादिति भावः ।

संख्येये यो बहुव्रीहिः (५३) स्तस्माच्छच् स्यात् । उपदशाः ।
अबहुगणाल्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरः (५४)
विशेषः । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) * । निर्गतानि
त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गु-
लिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।

बहुव्रीहौ सकथ्यच्छणोः स्त्राङ्गात् घच् । ५।४।

। ११३ ।

व्यत्ययेन (५६) घञी । स्त्राङ्गवाचिसकथ्यस्यन्ता बहुव्रीहेः घच्
स्यात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः जलजाञ्ची ।
स्त्राङ्गाल्किम् दीर्घसकथि शकटम् स्थूलाञ्चा वेणुयष्टिः ।
अच्छणोऽदर्शनादित्यच् (४५२४०) ।

(५३) बहुव्रीह्याविद्धि वप्रसी प्रत्ययार्थे इत्याह संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मा-
दिति संख्येये वर्त्तमानसंख्यावचनान्तबहुव्रीहेरित्यर्थः ।

(५४) उपगणा इत्यत्र उचि रूपातिप्रसङ्गाभावात् श्रौतातिप्रसङ्गाह
स्वर इति उचि इति चित्वादन्तोदासताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
इति विशेषः । बहुवचनम् लिखितरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण ।
अत्र शैबिकाः क्वपि न भवति विहितनिमित्तवचनान्तकबहुव्रीह-
येत्येव शेषात् तस्य विधानात् । शब्देन्दु०

(५५) संख्याया इति संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो ङच् वाच्य इत्यर्थः ।
एकविंशतिरित्यादौ ङ न आख्याताधिकलोपादिति वार्तिककृता
निषेधाम् ।

(५६) व्यत्ययेन पठेति वप्रत्ययवसेवेत्याशयेन व्याचष्टे बहुव्रीहेरिति ।
स्त्राङ्गञ्च (अङ्गं) सृष्टिर्गदित्याद्युक्तवचनम् (२१४४०) । वचः पितृ-
जीवर्धनद्वय इति जलजाञ्चीति ।

अङ्गुलेर्हस्तिणि । ५ । ४ । ११४ ।

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यादङ्गुल्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य
तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिमदृशावस्यवधान्यादिविवेचपण-
काष्टमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्याः
द्व्यङ्गुला (५७) यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पक्षे तत्पक्षस्याङ्गु-
लिः (३८०४०) इत्यच् । दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्वित्रिभ्यां षोमूर्द्धः । ५ । ४ । ११५ ।

आभ्यां मूर्द्धः षः स्याद्बहुव्रीही । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः ।
नेतु (५८) नञ्चने अप वक्तव्यः * । मृगो नेता यामान्ताः
मृगनेत्रा रात्रयः । पुण्यनेत्राः ।

अन्तर्वहिर्याञ्च लोम्नः । ५ । ४ । ११७ ।

आभ्यां लोम्नोऽप स्याद्बहुव्रीही । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

अञ्जनासिकायाश्चान्त्रायान्नसङ्घास्यलात् । ५ ।

४ । ११८ ।

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति
न तु स्थूलपूर्वात् ।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ।

(१७) बाहुनेत्यत्र बाहवो द्वयस्य वा शब्दोऽत्र द्विगोर्नृगिति (४८१२०) नृगु ।

(५८) नेत्ररिति नञ्चने वो नेत्रगन्तव्यत्वात् बहुव्रीहेरित्यर्थः ।

पूर्वपदस्थात्(५८)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्वात्मज्ञायाच्च तु
गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य दुणसः । खरणसः ।
अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम् । अट्टगयनादिभ्य इति
निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।
अस्थूलाक्किम् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नस्(६०) ।
खुरणाः खरणाः । पचेऽजपीथते । खुरणसः खरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११८ ।

प्रादेर्यी नासिकाशब्दभूतदन्ताद्दुप्रीहेरच् नासिकाया नसा-
देशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स
उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति (६१) सूत्रान्तद्भङ्गा भा-
ष्यकार आह ।

- (६८) अङ्गोऽदन्तादित्थत्वं (११२४०) अदन्तपक्ष्यरूपस्यापकाश्च प्रकरणे वर्ध-
यक्षणे तदन्तपक्ष्यं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्थादिति । उमानपदे
(१०६४०) इत्यस्याधिकारलब्धस्य अक्षयणपदे इत्यर्थात् उमानसिऽप्राप्नो
विध्यर्थमिदमिति भाष्ये स्थितम् । रघुनाथलिनेलादिशब्दे तु खल्वे
संज्ञाभङ्गापक्षे न चत्वं णत्वे कृते वेत् संज्ञा कृत्वर्था वा गम्यते तदे-
त्यर्थादुक्तम् । एतच्छ्रवकमेवाभिप्रेत्यैः पृथक् संज्ञाशब्दा अनादिपदुक्ता
नियतात्पूर्विका इदानीं कदापिपरीतं प्रयोज्यमर्हतीति । यच्चेष्टुः ।
(६०) कुरेति नासिकाया इत्यनुवर्तते । अत्रेव विकल्पयते न तु नसादेशे-
त्वाच्च पचेऽजपीति ।

- (६१) उपसर्गादनोत्पर इत्यस्य उपसर्गस्याहोकात् परस्य ननुशब्दज्ञावयवस्य
न इत्यस्य चः स्थात् ओकारे परतः ओकारात्ता परस्य न भवतीतिर्वाः ।
ननुशब्दश्च अक्षकदादेशमनुवाधारः । प्र नः उच्च इति वाक्ये प्र
उ नः उच्च इति वाक्ये वा मनो उच्च, मनो उच्चैर्वादौ अक्षरादेशः

उपसर्गादङ्गलम् । ८ । ४ । २८ ।

उपसर्गस्याभिनितात्परस्य नसो नस्य यः स्यादङ्गलम् ।
प्रणसः । वेधो वक्तव्यः * । विगता नासिकाऽस्य विषः ।
स्थलम् । विस्थः । कथन्तर्हि “विनसा हतबान्धवेति”
भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।

सुपातसुखसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैषीपदाऽज-
मदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ।

इते बहुव्रीहयोऽक्षप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनस्मात्परस्य
सुपातः (१२) शोभनं शोऽस्य सुप्रः । शोभनन्दिवाऽस्य
सुदिवः । शारिरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्रयो-
ऽस्य चतुरश्रः । एषा इव पादावस्य एषीपदः (११)
अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

नञ्दुःसुभोदलिसकृन्नोरन्यतरस्याम् । ५ । ४०
१२१ ।

नञ्दुःसुभोदलिसकृन्नोरन्यतरस्याम् न चत्वं तस्य चोत्परत्वात्
चोकारात् परत्वाच्चेत्कारे स्थितम् । अतः चोपसर्गपदं प्राक्चोप-
सर्गचत्वं तेन सञ्जाति क्रियायोगाभावेऽपि न सति । नाञ्कार-
स्यात् सत्वेऽनोत्पर इत्यपनीय वैलक्षण्येऽप्याह ।

(१२) सुपात इति पातःसन्धेन तदुपविहितं कर्मे सञ्जाते सञ्जाया पातः-
सन्धेःसाधिकरणप्रधानतया सुसन्धेन सामानाधिकरण्यसञ्जातः ।

(११) एषीपदादिषु लिङ्गपञ्जावयव्याः पञ्जाभावाच्च निपातनात् बहु-
व्रीहिसमासस्य इति । गच्छेत् ० ।

अच् स्यात् । अहलः अहलिः । असक्त्यः असक्त्यिः ।
एवं सुदुभ्योम् । गत्यारिति पाठान्तरम् । अगतः अगतिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ।

नञ्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः ।
दुर्मधाः सुर्मधाः ।

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ।

केवलात् (६४) पूर्वपदात्परी यो धर्मगच्छस्तदन्ताद्बहुव्रीहेर-
निच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलात्किम् परमः स्त्री धर्मा-
यत्यति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वयन्दो द्वीह न केव-
लात्पूर्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्य-
धर्मत्वात् तौ तु कथं गारयपूर्वपदौ बहुव्रीहिः । एवञ्च (६५)
परमस्वधर्मस्यपि साध्ये न निवृत्तिधर्मा अनुवृत्तिधर्मत्वा-
दिवत् । पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणाऽऽविध्यते ।

(६४) केवलादिति केवलगच्छोक्तवहायवनस्तस्य धर्मादित्यस्य समानाधिक-
रणविशेषणत्वे बहुव्रीहेरेव न स्यात् बहुव्रीहेरेकसुबलवर्धितत्वेन
केवलधर्मगच्छान्तत्वे तदुपाविहरेतो बहुव्रीहिणाऽऽविध्यते पूर्वपदस्यैव
केवलपदं विशेषणमित्याशयेनाह पूर्वपदात् केवनादिति केवलमित्यस्य
व्यावर्त्य दर्शयितुमाह केवलात् किमिति । त्रिपदबहुव्रीहौ मध्यपद-
रूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्ववृत्तिपरमपदवहायत्वेन केवलत्वाभावात् नात्क-
समासान्तोऽविजिति भावः ।

(६५) एवञ्चेति समानाधिकरणपदपूर्वतनिजचसौ केवलगच्छार्थत्वविशेष-
णात् परमस्वधर्मत्वादौ स्वस्वधर्मः स्वधर्मैः स्वः स्त्रीयो वा धर्मः स्व-

जम्भा सुहरितलणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ।

जम्भेति कृतसमामान्तत्रियात्यते । जम्भा भक्ष्ये दन्ते च ।
शोभनां जम्भाऽस्य मज्जम्भा । हरितजम्भा । लणभक्ष्यं यस्य
लणमिव दन्ता यस्येति वा लणजम्भा । सामजम्भा । स्वादिभ्यः
क्रिप् पतितजम्भाः ।

दक्षिणे गी लब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ।

दक्षिणे इमं व्रणं यस्य दक्षिणमी मृगः । व्याधिन क्वन व्रण
इत्यर्थः ।

इच् कमेत्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।

कमेत्यतिहारं या बहुब्रीहिसमासिदिव स्यात्समामान्तः ।
देगाकिगि । मुमलामुमलि ।

दिदण्ड्यादि(६६)भ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ।

धर्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ
स्वधर्मगच्छस्य धर्मोन्तया अनिच् । सन्दिग्धवाच्यं धर्मो यस्येत्यत्र
तु माध्यपदस्य पूर्वपदान्तेऽपि समानविभक्तिपदमूल्यत्वात् केवमन्तं
तया वानुक्तिधर्मोत्पादावपि उच्यतेः पूर्वं नञादिस्थितावपि
न तस्य समानविभक्तिरूपमिति नोदाहरणासङ्गतिः । त्रिपदे तु
परम इत्यस्य समानविभक्तिरुक्तया तत्पूर्वपदस्य स्वपदस्य निश्चयः केव-
मन्ताभावाच्च प्रसङ्ग इति भावः ।

(६६) दिदण्डि द्विसुसुदि उभाञ्जलि उभाञ्जलि उभादलि उभादलि
उभाजलि उभाजलि उभाकणि उभाकणि उभापाणि उभापाणि

तादर्थ्ये चतुर्थे वा । एषां सिद्धार्यमिच्छप्रत्ययः स्यात् । ह्री
दण्णौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्वि-
सुसन्ति । उभाहस्ति (६८) । उभयाहस्ति ।

प्रसंभ्याञ्जानुनोर्द्धः । ५ । ४ । १२६ ।

आभ्याम्यरयोर्जानुशब्दयो (६८) नुरादेशः स्याद्वहुव्रीहौ ।
प्रगते जानुनो यस्य प्रभुः । संभुः ।

जर्द्धादिभाषा । ५ । ४ । १३० ।

जर्द्धभुः जर्द्धजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ।

धनुस्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ।

आपाणि उभावाह उभवावाहु एकपदि प्रोक्षपदि आक्षपदि व-
पदि निक्षपदि अर्थः संज्ञतदुक्तिः अन्तेपाणि । द्विदण्ड्यादि ।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा आखेत्तव त इव नेति आख्यते निपातनस्य
विप्रत्यययोगपरिपङ्काशत्वात् ।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवावयवं विनापि प्रयोगो भवतीति स्थापितम्
निपातनस्य सर्ववर्तिन्यत्वात् ।

(६९) जानुशब्दस्यैकत्वे ऽपि अर्धगतद्वयवर्गेनियन्त्रणं वा द्वित्वनामिदं जानु-
नोरिति द्विवचननिर्द्देशः तदुक्तवन्तु स्वामयव्रीहस्तुटीकरचम्यचा-
खानुन इति निर्द्देशे पञ्चमीवनिष्ठाशङ्केत तया च प्रत्ययाधिकार्यत्-
वात्तद्वचः पदोक्तुः प्रत्ययः सादृश्यनिर्द्देशो भवेत् व वा भूदित्याद्यनेन
ः अङ्गनातेति अङ्गनाह जानुशब्दोर्द्धोरिति ।

वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ।

गतधन्वा शतधनुः ।

जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

लोपो व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ ।

धकारयकारयोर्लोपः स्यादलि । पुंवञ्जावः । युवतिर्जाया-
ऽस्य युवजानिः ।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति-
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
ग्रहणम्* । एकान्त एकदेश इव अविभागेन (७०) सख्यमात्रेण
इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पम् सखिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह
शोभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्ध आपत्तिकः ।

(७०) अविभागेनेति एवञ्च शुच्यवाचिन एवेह पदार्थं न इत्यवाचिन इति
कथितोऽर्थः ।

(७१) इत्याद्येति कति च गन्धवद्भ्यो द्रव्यवचनः “गन्धस्तु बौरभे काले
गन्धके गर्भकेष्वयोः । तस्यैव द्रव्यवचनो बहुल्ये दुर्बले च स्यात्” इति बो-
धात् “बहुति अक्षयिष्ठं विनष्टि गन्धानि अक्षयिष्ठं यते कञ्जोविचिता”
इत्यादिमनोनाम् । केचित्सु एकात्म्यवद्भ्यो सामाधिक्यत्वं विवक्षितं
आत्मन्तुल्यत्वं नेत्याहुः ।

अल्पाख्ययाम् । ५ । ४ । १३६ ।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् ।
घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक ग्रामोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो” रिति
विश्वः ।

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ।

पद्मस्यैव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ।

हस्तादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्व-
हुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७३) । व्याघ्रस्यैव
पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्तादिभ्यः (७४) किम् हस्ति-
पादः । कुसूलपादः ।

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरतएव ज्ञापकात् । यद्वा सूपो
गन्धोवेद्योऽभिहित्येव विग्रहः गन्धगच्छात् लेशवाची गृह्यते तस्य
च विशेषणत्वेऽयतएव ज्ञापकात् परनिपातः । मनो०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्तादिभ्यः परस्य इति निर्द्देशेन
आदेः परस्येति (२६४०) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात्
स्याच्च इतरसमासान्ताभावे येषात् विभाषेति (४०५४०) कपप्रत्यय इत्या-
दि षवेनाह अयं समासान्त इति अभावस्यापि भावावयवत्वमौपचारिकं
स्वरूपत्वादेव कथ्यते इत्याह स्थानिद्वारेणेति ।

(७४) हस्तिन कुङ्कम अत्र कुपिक कुहन कटील कटोलक गण्डोल मण्डो-
लक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड मण्डला दाधी म-
ण्डिका कुसूल । हस्तादि ।

कुम्भपदोषु(७५) च । ५ । ४ । १३६ ।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।
पादः पत्(७८५०) । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।

वयसि दन्तस्य दट् । ५ । ४ । १४१ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दट् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् ।
चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन् । सदन्ती । वयसि
किम् द्विदन्तः करो । सुदन्तो नटः ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ।

दन्तस्य दट् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अथोदन्ती । फाल-
दन्ती । संज्ञायाम् किम् समदन्ती ।

विभाषा श्लाघोरीकाध्याम् । ५ । ४ । १४४ ।

- (७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप्
च निपात्यते । कुम्भस्येव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी ।
कुम्भपदी एकपदी जालपदी श्रवणपदी सुनिपदी युष्मपदी घतपदी
स्त्रुतपदी गोधापदी कबलीपदी विपरी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी
षट्पदी द्वाषीपदी शितपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्हपदी
कुचिपदी कण्ठपदी शुचिपदी श्लोचपदी हुपदी श्रुकरपदी यकलपदी
अटापदी स्त्रूणापदी अपदी स्त्रीपदी । कुम्भपद्यादि ।

दन्तस्य दन्त बहुव्रीही । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरीक-
दन्—अरीकदन्तः ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रष्टपवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दन्त वा । कुट्मलाग्रदन् कुट्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्साऽवस्थाशां लोपः । ५ । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेषा पर्वतविशेषस्य । त्रि
ककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ।

पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकदः ।

सुहृदुहृदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।

सुदुभ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुहृ-
दमित्रः । अन्यत्र सुहृदयः । दुहृदयः ।

(७६) कालाहारादिकता अवयवोपबन्धादयो वस्तुधर्मा अवस्थेत्युच्यते
अजातककुत्त्वेन वाक्यं पूर्णककुत्त्वेन तार्क्यं गम्यते अवस्थायां किं
अतः ककुद इत्यादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः (७७) कप् । ५ । ४ । १५१ ।

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् अनडुः पयः नौः
लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते ।
बहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषादिभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुनान्
द्विपुंस्कः । अर्थान्नजः ग० । अनर्थकान् । नजः किम् अपा-
र्थम् अपार्थकम् ।

इनः स्त्रियाम् । ५ । ४ । १५२ ।

बहुदण्डिका नगरी । अग्निनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थ-
केनाऽपि तदन्तविधिम्प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां
किम् बहुदण्डो बहुदण्डिको ग्रामः ।

शेषादिभाषा । ५ । ४ । १५४ ।

अनुक्तसमासान्ता (८०) च्छेदाधिकारस्याद्विप्रोहः कप् वा

(७७) उरस् सर्पिस् उपानङ् पुमान् अनडुः पयः नौः लक्ष्मीः द्वि-
सधु गालि अर्थान्नजः । इत्येते उरः प्रभृतयः ।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य ग्रहणं नव्यृतवत्त्वेन (४०४४८) सिद्धे नियमार्थ-
मेकवचनान्तस्यैव निष्ठा भवति अन्यवचनस्य तु शेषादिति वैक-
ल्पिकः कप् । अत आक्षेपमक्षयलक्ष्मीश्वेतसा शंसिनं स इत्यादौ आक्षेपा
लक्ष्मीश्वेत्येति विपक्षेण कवभाव इति । मनो०

(७९) सर्वत्र गण्ये निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन कोषाद्विभक्तिकानां
पाठस्तत्संख्याविचार्यस्तदाह द्विवचने आदि ।

(८०) अनुक्तसमासान्तादिति समासान्तापेक्षयैव शेष इत्याशयः । परेऽहं
नैवेह कवपेतया शेषग्रहणं नापि समासान्तापेक्षया किन्तु अन-

स्यात् । महायशस्कः महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम्
व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात् किम्
उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्मादिना (८१) शेष-
शब्दोऽर्थद्वयपरः ।

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ।

कपि (८२) आबन्तस्य ऋसो वा स्यात् । बहुमालाकः —
बहुमालकः । कबभावे बहुमालः ।

न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ।

शेषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा
अस्य विश्वदेवः ।

ईयसश्च (८४) । ५ । ४ । १५६ ।

नरं वो बहुव्रीह्याधिकार उक्तः शेषो बहुव्रीहिरिति (१६६४०) तदपे-
क्षयैव शेषोपाद्य इत्याहुः । शब्देन्दु०

(८१) समञ्जसस्य शेषशब्दस्य अनुक्तसमासान्तरत्वे शेषो बहुव्रीहिरित्ये-
तत्परत्वे च समञ्जस्यारितः शब्दः समदर्शं गमयतीति न्यायविरोधमा-
लक्ष्य तन्मादिनेत्युक्तम् ।

(८२) न कपीत्यतः (४०४४०) कपीत्यनुवर्त्याङ् कपीति ।

(८३) अनन्तरेति न्यायाच्छेषादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाङ् शेषादिति
विश्वस्या देवगणविशेषा इत्यर्थः उक्तुतावयवभेदत्वाद्बहुवचनम् ।

(८४) ईयसोरिति वक्तव्ये ईयस इति निर्द्देशात् शैषिकस्य कप इव स्त्री-
निङ्गि नद्युतश्चेति (४०४४०) कपो निषेध इति बोध्यम् । तथाच

बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् । ४२७

इयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयाङ् ।
गोस्त्रियोरिति (३२२४०) ऋस्त्विति प्राप्ते । ईयसो बहुव्रीहन्नेति
वाच्यं * । बहुयः श्रेयस्याऽस्य । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम्
अतिश्रेयसिः ।

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ।

पूजितं (८५) ऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान्न कप् स्यात् । प्रशस्तो
भ्राता यस्य । प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति (४५५४०)
निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकथ्यत्नोरित्यतः (४१४४) प्रागेवेति
(४५५४०) वक्ष्यते । वन्दिते किम् मूर्खभ्रातृकः ।

नाडोतन्त्रोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ।

स्वाङ्गे यो नाडोतन्त्रोऽङ्गो तदन्तात्कप् न स्यात् । बहु-
नाडिः (८६) कायः । बहुतन्त्रोः यौवा । बहुतन्त्रोर्धमनी ।
स्त्रोप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रुवो न । स्वाङ्गे किम् बहुनाडोकः
स्तम्भः ।

निष्प्रवाणिश्च । ५ । ४ । १६० ।

इयसो बहुव्रीहे रितियार्त्तिके ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुंस्त्विति
यकस्येकारस्य यथा न तुल्य इत्यर्थस्यास्यापि स्त्रीप्रत्ययस्येकारस्ये
इयसन्तोत्तरिति ।

(८५) स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रुवो न तुल्य इत्यर्थस्यास्यापि स्त्रीप्रत्ययस्येकारस्ये
इयसन्तोत्तरिति ।

(८६) बहुनाडिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वादुपसर्जनतुल्यः तन्त्रोऽङ्गोऽङ्गः
दिकान्तत्वात्तुल्य इति भेदः ।

कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्दयतेर्लुट् (८७) प्रवाणी
तन्तुशाययलाङ्गा । निर्गता प्रवाण्यस्मात् निष्प्रवाणिः पठः ।
समाप्तवान् (८८) नव इत्यर्थः ।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ।

सप्तम्यन्त' (८९) विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वम्प्रयोज्यम् । कण्ठे
कालः । अतएव (९०) ज्ञापकादाधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।
चित्तगुः (९१) । सर्वनामसंख्योरुपसंख्यानम् * । सर्व-
श्वेतः । त्रिशुक्लः । मियोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्द-
परस्य (९२) विप्रतिषेधात् । दान्यः । संख्याया अत्यौ (९३)

(८७) वयते लुट् इति प्रोयतेऽस्यामित्यधिकरणे लुट् ।

(८८) समाप्तवानिति समाप्तमावपनं क्रिया यस्येत्यर्थे मतम् ।

(८९) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्तव्यत्वाद्द्वारैव क्रियात्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमी-
ग्रहणं वैवधिकरण्येऽप्यत्र समासं ज्ञापयति ।

(९०) विशेषणपदश्चात्र ज्ञापकवमिडन्दापेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदा-
हृत एवेति ।

(९१) चित्तगुरिति उभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेन अनियमे प्राप्ते उभयपदार्थ-
योर्मध्ये विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भागः ।
उदाहरणे क्रमेण सर्वनामसंख्ययोः श्वेतशुक्लविशेषणत्वात् पूर्व-
निपातः ।

(९२) शब्दपरस्येति । अतएव सर्वनामसंख्ययोरित्यत्रात्मावोऽपि संख्यायाः
शब्दपरत्वेनैव न पूर्वनिपातः ।

(९३) संख्यवचकानां समासेऽप्यसंख्यावाचिकायाः पूर्वनिपात इत्यर्थः

वज्रवौहिसमासप्रकरणम् । ४२२

यस्याः । द्विधाः । दन्तेऽपि * । द्वादश । वा प्रियस्य * ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । गडु दिम्यः परा सप्तमो * । गडु-
कण्ठः । क्वचिन्न वहेगडुः ।

निष्ठा । २ । २ । ३६ ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् । कृतकृत्यः (६४) । जाति-
कालसम्वादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या * । सारङ्गजम्बी (६५)
सामजाता । सुखजाता । प्रायिकवेदम् । कृतवत्तः ।
पोतादकः ।

वाहिताग्न्यादिद् (६६) । २ । २ । ३७ ।

आहिताग्निः अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । प्रहर-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्योः । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ।
क्वचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिः ।

(६४) कृतकृत्यशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्ते वचनम् ।

(६५) सारङ्गजम्बीति अस्मात्पूर्वपदादिति (२१२४०) लीप् ।

(६६) आहिताग्नि जातपुल जातदन्ल जातशङ्ख तैलपीत इतपीत मद्य
पीत जड़भार्य गतार्थ । आकृतिगणोऽयम् तेन अस्युद्यतगडुकुण
दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ।

चार्थे (१) इन्द्रः । २ । २ । २६ ।

अनेकं सुबलञ्चार्थं वर्त्तमानं वा समस्यते स इन्द्रः । समुच्च-
यान्वाचयेतरैतरयोगसमाहाराद्यार्थाः । परस्पर (२) निर-
पेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्यः समुच्चयः । अन्य-
तरस्यानुपक्रिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलितानां (६) मन्वय-

- (१) चार्थे इति अनेकमन्यपदार्थं (३६६८०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते
तत्फलं स्वर्वागृह्यदमित्यन्ते समासान्तः छोटपोटनेष्टोक्तातर
इत्यादावुपान्ते आनङ्प्रवृत्तिश्च । इन्द्रश्च प्रथमान्तानां परिमितितः
विभक्तप्रन्तानां वेति पृच्छद्वयम् ।
- (२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियात्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय-
इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा ।
- (३) अनेकस्येति तेनैकस्य सामेच्छत्वेऽपि न दोष उभयोक्तयात्वाभावात् ।
समुच्चये च शब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थोत्तरसामेच्छत्वं बोध्यते तद-
स्वसमभिव्याहारे तु न । अतएवाल्लैक एव च शब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छ-
ब्दोत्तरं चशब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादावन्वये इतरसामेच्छत्वं
न त्वन्वस्येति बोध्यम् ।
- (४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्य इत्यस्य यत्नेत्यादिस्तथाच
यत्नैवमन्वयस्तत् समुच्चयश्च शक्यार्थ इति भावः न त्वन्वय एव समुच्चय
इति भ्रमितव्यम् । अन्यश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्त्वाद्यं
चैतो गच्छति पशति सेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्वयम् ईश्वरं युञ्जते
भजत्येत्यादि इत्यसमुच्चये ।
- (५) आनुपक्रिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्वयतरस्य प्राधान्यञ्च तत्त्वम्भिक्रियाया
अवच्छिन्नकर्मव्यत्ययं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुपक्रिक-
त्वव्याप्त्यन्वयाचयकारार्थः ।
- (६) मिलितानामिति परस्परामेक्षायास्तुल्यतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्य-
र्थः । अन्य इत्यल्लैकधर्मावच्छिन्नेनान्य इत्यर्थः । तेन नीधतो

इतरेतरयोगः । समूहः (७) समाहारः । तत्रैतरेतरयोगः युरुच्य
भजस्वेति समुच्चये भिद्यामट गाद्यानयेत्यप्युच्ये च न
समासोऽसामर्थ्यात् (८) । धयस्वदिगी । लज्जापरिभाषम् ।
अनेकीति । होतृपोत्तयोद्गातारः । अनेकीति न होतृपोत्तयोद्गातारः ।

मयो गजवत्तयापारः जवत्तयापारवोपगतयोः । तयोः तयोः अजा
दाम् भयतीत्यादौ अजास्यासरीकमयोः । तयोः तयोः अजास्यासरीकमयोः
तत् न चकारयोगो नापि समासः । तयोः तयोः अजास्यासरीकमयोः
गातृकूलव्यापारेऽन्यथादेकत्वान्वयाभावात् । यतएव तयोः तयोः अजा
राप्रयोगः । यत्तैवमन्वयस्तत्तरेतरयोगस्तादृशसमूहस्य बाध इत्यर्थः ।

७) अनुद्गतावयवभेदः समूहः । समाहार इत्यर्थः । तत्रैतरेतरयोगे उद्गू-
तावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयवप्रतिधर्तृत्वं तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं-
समाहारे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्ति-
निमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः ।

(८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि दहद्रीहि-
धटकप्रदानं कर्माद्यन्तर्भावविशेषेण दहद्रीहिधटकप्रदानं चार्थान्तर्भावविशेषेण
एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पटविभिरिति (३१७८०) परिभाषितत्वात्
चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेश्च । न चेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाभावेकार्थीभावः
सम्भवति येन सप्तज्ञयान्वावसावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतो स्याताम् । ततश्चै-
तरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदसत्त्वे
न तथेति बोध्यम् । इत्यास्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं
द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेष्यमिति तयो-
वानवोर्वोभवेदस्यैवमनुपदं तथोक्तं प्राक् ।

राजदन्तादिषु(६)परम् । २ । २ । ३१ ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हस्मरं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।
धर्मादिष्वनियमः (१०) । अर्थधर्मी । धनधी । दम्पती ।
जम्पती । जायापती (११) । जायापत्यस्य जन्मावो दम्भावश्च
वा निपात्यते । आकृतिगण्योऽयम् ।

द्वन्द्वे धि । २ । २ । ३२ ।

द्वन्द्वे धिगञ्जं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च धिहरौ । अनेक-
प्रासावेकत्र नियमाऽनियमः श्रेयोः । हरिश्चहराः । हरि-
हरगुरवः ।

(६) राजदन्तादिविति इदञ्च सर्वसमासविषये प्रयोगमासकर्मधारयद्वय
समासनिष्पन्नानां गण्ये पाठात् ।

राजदन्तः अश्वेयणम् निवृत्तवासितम् नमनस्यितम् सिक्तसंस्तुष्टम् स्त-
ष्टलुप्तितम् अधक्लिन्नपक्वम् अर्पितोषम् अग्नगाढम् उलूखलसुसलम्
तण्डुलकिण्वम् दण्डितम् आरणावलायनी दितरथवाह्लीकम्
अपन्त्यश्लक्तम् शूद्रार्थम् स्नातकराजानो विष्वक्सेनाञ्जुनी अन्तिभुवम्
दारगवम् शब्दार्थी धर्माधी कामार्थी अर्थशब्दौ अर्थधर्मी अर्थ-
कामौ वैकारितम् गोजवाजम् गोपालधानोपूलासम् पूलासकजु-
रण्डम् स्थूलपूलासम् उग्रोरवीजम् जिह्वास्थि सिद्धाश्वस्यम् चित्वा-
स्वाती भाष्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुलपती पुलपश्व केश
श्वश्रु शिरोवीजम् शिरोजानु सर्पिष्मधुनी कष्टसर्पिणी आद्यलौ
अन्तादी गुणद्वयी द्विगुणौ । आकृतिगण्योऽयम् ।

(१०) धर्मादिष्विति द्वन्द्वविषयमेतत् । ते च राजदन्ताद्यनगणाः ।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि पठ्युर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादि-
गण्ये पाठादिति बोध्यम् ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।

इदं हन्द्द्वे पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णौ । बहुष्वनियमः । अश्वर-
थेन्द्राः इन्द्राश्वरथाः । छन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ।
इन्द्राग्नी ।

अल्पाचत्तरम् (१२) । २ । २ । ३४ ।

शिवकेगत्री । कृतानुचराणां समाचराणामनुपूर्व्येण (१३) * ।
हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिणी । समाचराणां
किम् ग्रीष्मवसन्ती । लघुष्वरन्पूर्वम् । । कुशकागम् ।
अभ्यर्हितञ्च (१४) * ; तापसपर्वती । वर्षाभाभानुपूर्व्येण * ।
ब्राह्मणचतुर्विष्टभूताः । भ्रातृज्यायसः । शुचिष्ठिरा-
र्जुनौ ।

हन्द्द्वय प्राणितृथ्यसेनाङ्गानाम् (१५) । २ । ४ । २ ।

(१२) अल्पागुणरतिरिति कृत्वाभावो निपातनादसन्देहार्थं तथा निर्देगः
अत्रापि बहुष्वनियमः अनित्यमिदं लक्षणहेत्वोरिति (उ० २६६५०)
सूत्रनिर्देशोऽज्ञापकात् ।

(१३) कृतानुभातुपूर्व्येण प्रादुर्भावजनं नञ्प्रत्ययान्तद्वयकृतमिति बोध्यम् ।

(१४) हन्द्द्वे घीत्यादिभ्यः पञ्चम्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सर्वोपवादत्वम्
तेन वासुदेवार्जुनादित्यत्रार्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अल्पाचत्तरत्वेऽपि
च न पूर्वनिपातः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(१५) प्राणितृथ्यसेनाङ्गानामित्यत्राङ्गवन्त्स्य प्रत्येकमन्वयस्तत्र व्याख्यानयोः
स्वययपराया मध्यस्य कार्ये उपकारकपरता तेन तृथ्याङ्गपदेन वाद्य-

एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् । पाणिपादम् (१६) । माहङ्गिकपा
णविकम् । रथिकाश्वारोहम् समाहारस्यैकत्वादेकत्वे
सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार
एव (१८) यथा स्यात् ।

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ।

चरणानां द्वन्द्व एक वत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१८) । स्त्रेणीर्लु-
ङ्गीति वक्तव्यम् (२०) * । उदगात्कठकालापम् प्रत्यष्ठा-
त्कठकौश्रमम् ।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ।

कारा एवोच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति माहङ्गिकपाणविकमिति ।
एषाञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, तृत्याङ्गाणां च तृत्याङ्गेष्वेव नियम-
स्तेन माहङ्गिकरथिको माहङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव ।

(१६) पाणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणि-
नामित्यनेन (४२१८०) न गतार्थता ।

(१७) चार्थे द्वन्द्वः (४२०८०) इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनै-
कवङ्गावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्येत्यादि ।

(१८) समाहार एवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवङ्गाव इति नियमः ।
विपरीतनियमस्तु न भविष्यतीति तद्व्युत्पन्नवैखोरिति (१८४८०) बहु-
वचननिर्देशात् ।

(१९) प्रमाणात्तदावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उद्वप्रतिव्वोरनु-
वाहः । सिद्धत्वज्ञापने तु उद्वः कठकालापा इति बहुत्वं स्यात् ।
कठेषु कलापेषुद्विहेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां • गन्तव्यमिति वचनं
संज्ञा विकृत्य स्थितं तं प्रत्युपदेशादुदाहरणम् ।

(२०) स्त्रेणीरिति शुक्लस्य स्त्राभाखोरिषधातोश्च प्रयोगे वतीत्यर्थः ।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां
इन्द्र एकवत्स्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्ययुक्तुः किम् । इषु
वज्री । सामवेदे विहितौ । अनपुंसकङ्गिम् राजसूयवा-
जपेयो । अर्हर्चादौ ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना (२२) आख्या येभान्तेषां इन्द्र एकवत् ।
पदक्रमकम् (२३) ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ।

प्राणिवर्जजातिवाचिनां (२४) इन्द्र एकवत् । धानाशक्कुलि ६
प्राणिनान्तु । विट्शुद्राः । द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

(२१) अध्ययुक्तुरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अध्ययुशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह
यजुर्वेदे इति । ।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नोति अध्ययनगता प्रत्यासन्तिरध्येतारोभ्यते
इति भावः ।

(२३) पदक्रमशब्दोस्तु जातित्वादेव सिद्धेऽपि तदध्येतवाचकैः प्रकृतिः
रिति बोध्यम् ।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति । इह प्राणि-
शब्देन सत्त्वस्यैव ग्रहणम् । जातिः किं नष्टकपाङ्गजस्यौ हरेः
तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्वादिवन्न जातित्वम् ।

(२५) अप्राणिनामिति पर्युदासिन तत्त्वद्वयग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति ।

रूपरसी । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकव-
द्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां । वदरामलकानि (२७) ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाभिन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः
स्यात् । उदयश्च इरावती च उदयेऽपरावति । गङ्गा च शोणश्च
गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलि-
ङ्गानां किम् । गङ्गायमुने मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् ।
जाम्बवन्नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवच्छालूकिन्यौ ।

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् । यूकालिखम् । आ नकुलात्
क्षुद्रजन्तवः (२९) ।

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनाभिप्राये जातेरेव यत्
प्राधान्यं तल्लैव । यद्वा जातिः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं
विशेष्यत्वं तदेतत्सूत्रं प्रवर्त्तते ।

(२७) वदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ अत्र जातेर्न प्राधान्य-
विवक्षा ।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्व इत्यर्थस्तेन गङ्गापाट-
लिषुत्वे इत्येव । ग्रामपदेन नेह नगरं नृह्यते तेन मधुरापाटलिषुत्वं
मित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणमन्यथा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवात् ।

(२९) अल्पपरिमाणस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षिकत्वादनवस्थितिरतः
“क्षुद्रजन्तुनस्थिः स्नाद्यवा क्षुद्र एव यः । यतं वा मरुतौ येषां
केचिद्दानकुलावधी” त्युक्तिमनुष्ठात्वादानकुलादिति ।

येषाञ्च विरोधः(३०)शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ।

एषाम्भागवत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमि-
त्यादौ परत्वादिभाषा वृत्तस्येति प्राप्ता चकारेण बाध्यते ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।

अवह्वितानां शूद्राणाम्भागवत् । तत्रायस्कारम् । पात्रा-
वह्विः) ३१) कृतानाम् । चाण्डालस्यतपाः ।

गवाश्च(३२)प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ।

यथोच्चारितानि ३३)साधूनि स्युः । गवाश्चम् । दासीदास-
मित्यादि ।

विभाषा वृत्तस्य गृह्यधन्यव्यञ्जनपशुकुन्यश्च
वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।

(३०) विरोधो विद्वेधो न तु सञ्ज्ञानवस्थानं तेन व्याघातपाविति सिद्धम् ।

(३१) पात्रादिति “भक्षणां शुद्धते कांस्यमित्यादि” कृत्युक्तसंस्कारेण यैर्भुक्ते
पात्रं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः ।

(३२) गवाश्चेति । गवाश्चम् गवाविकम् गवैडुकम् अजाविकम् अजैडुकम्
कुजवामनम् कुजकिरातम् पुलपौलम् श्वशण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
सीमाणवकम् घाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उग्रकरम्
उग्रशयम् मूलशकम् मूलपुरीषम् यकन्दः मांसशोषितम् दर्भ
शरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनप्रक्षयम् तृणोलपम् दासीदासम्
कुटीकुटम् भामवतीभगवतम् । एतानि गवाश्चप्रभृतीनि ।

(३३) यथोच्चारितानीति गच्छपाठे यथापठितानि तथैव नाम्यथेत्यर्थः तेन
गवाश्चमित्यत्र पररूपसन्निपत्त्यादौ गोश्चा गो अश्वा इत्येति बोध्यम् ।

वृक्षादीनां समानां इन्द्रः । अश्ववडवेत्यादिइन्द्रतयश्च प्राग्व-
 हा । वृक्षादी विशेषाणामेव (३४) ग्रहणम् । म्लक्षन्त्यग्रोधम्-
 म्लक्षन्त्यग्रोधाः । कुरुपृषतम्-कुरुपृषताः । कुशकाशम्-कुश-
 काशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिघृतम्-दधिघृते ।
 गोमहिषम्-गोमहिषाः । शुकवकम्-शुकवकाः । अश्ववड्वम्-
 अश्ववड्वौ । पूर्वापरम्-पूर्वापरम् । अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे ।
 फलसेनावनस्यतिमृगशकुनिस्तुद्रजन्तुधान्यवृणानां बहुप्रकृति-
 रेव (३५) इन्द्र एकवदिति वाच्यम् । वदराणि चाऽऽमलकानि
 च वदरामलकम् । जातिरप्राणिना (४१५८०) नित्येकवद्भावो
 नेह । वदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । म्लक्षन्त्यग्रोधौ । इत्या-
 दि । विभाषा वृत्तेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम् जातिरप्रा-
 णिनामिति (४१५८०) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्य-
 श्वादिषु सेनाङ्गत्वाच्चित्ये प्राप्ते नृगाणां मृगैरेव शकुनीनाम्नैरे
 वोभयत्र इन्द्रः । अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं
 मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्वव

इह गये पाठाच्च पशुइन्द्रे गवाश्वादी विभक्ता बाध्यते बाध्यते च
 हासीदाकमित्यादौ पुमान् स्त्रिया (४४५८०) इत्येतेषः ।

(३४) विशेषाणामिति स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां इन्द्रविशेष-
 वाचित्वस्यैवोक्तत्वात्तथाकल्पनमिति भावः । अत्र च वृक्षादिवप्रकं
 वृक्षादिवर्गव्यवकसहदावे एव न तु विभिन्नायववक्त्रेऽपि तेन
 त्रीष्टुत्रयइन्द्रमित्यादौ नास्ति प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(३५) बहुप्रकृतिरिति बहुवचनान्तवर्गव्यवक इत्यर्थः । तेनैकविप्रकृतिरे
 इतरेतरयोग एवातएव "प्रातिरैव मार्गिक" रित्यादि प्रयोगविधिः ।

इवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-
खवङ्गवाविति (३८१५०) स्यात् ।

विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां (२६) इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्ण-
शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । इन्द्रः चार्थे (४३०५०) इति
सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-
नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन (३७) द्रव्यवाचिनामितरेत-
र्योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धिम् नन्दक-
पाञ्चजन्यौ । इह पाञ्चिकसमाहारइत्यो भवत्येव ।

न दधिपय आदीनि (३८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्वावर्हिषी । निपात-
नाह्नैर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

(३६) अधिकरणस्य इत्थं चकारो विभाषासुकर्तृणाम् इत्याशयेन व्याचष्टे
अशब्देति । विरोधोऽत्र सङ्गानवस्थानं तेन गुणपरत्वे शीतोष्णे
शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(३७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतर्योग एव न समाहारे
इन्द्र इत्यर्थः ।

(३८) दधिपयसी सर्पिर्धुनी अश्वर्हिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्वस्यौ
अनन्दविद्यायौ परित्राट्कौशिकौ प्रपञ्चोपवहौ शुक्लकण्ठौ इध्वा-
वर्हिषी दीक्षातपसी अज्ञातपसी ज्ञेयातपसी अध्यात्मतपसी उलू-
खसुखसुखे आद्यवसाने अज्ञानेने ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि
दधिपय आदीनि । एते नष्टेऽपि दितानां येन केनचित् विधायकेन
निधानकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकारयौतावस्थे च । २ । ४ । १५ ।

द्रव्यसंख्यावगमे एकावदेवेति नियमो न (३८) स्यात् । द्रव्य-
दन्तोष्ठाः ।

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।

अधिकारयौतावस्थस्य (४०) सामीप्येन परिच्छेदे समाहार-
एवैवे बंधूपो नियमो वा स्यात् । उपपद्यन् दन्तोष्ठम् ।
उपपद्यः दन्तोष्ठाः ।

आनङ्गुतो हन्ध्वे । ३ । ३ । २५ ।

विद्याबोनिस्त्वन्वाचिनामदन्तानां (४१) हन्ध्वे आनङ्गु स्था-
दुत्तरपदे परे । हीतापीतारौ । होलपोलनेष्टोद्गातारः ।

(३८) द्रव्यं वाच्यं हन्ध्वे इति (४१०४०) आनङ्गुतः प्राप्तस्य निबन्धमात्रस्य च
हन्ध्वस्य निबन्धार्थमिति च निबन्धो वेति ।

(४०) समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे कस्यचिद् अतुल्यस्याधिकारयौतावस्थे-
रन्ध्वस्य च बन्धा विपरिन्त्याने रन्ध्राद्येन व्यापदे अधिकारयौतादि ।
उपपद्यमिति नवैकादश वा दन्तोष्ठबन्धु इत्यर्थः ।

(४१) आनङ्गुति कृतो विद्याबोनिस्त्वन्ध्वः (४१२४०) इत्यतो विद्याबोनि-
स्त्वन्ध्व इत्यनुवर्तते विभक्तिविपरिन्त्यानः विद्यागतत्वन्ध्वः बोनिगत-
त्वन्ध्व इति तदर्थः । अत्र कृत इत्यस्य तत्तद्व्यापकत्वसिद्धयेऽपि पुन-
स्तद्व्यापकत्वं कृतत्वस्यैवैवमवस्थाद्योतनीयं तेन विविधविद्याव्यापि-
त्वादी वेति बोधोऽर्थः । आनङ्गुतिस्त्वन्ध्वोद्गातारौ नद्योः उपपद्य-
चक्र उदरस्य उपपद्यति (४१२४०) उपपद्यति इत्यर्थः । अत्र च बन्धोर्बन्ध-
वाद्य विद्यात्वन्ध्वेन बोनिस्त्वन्ध्वेन च वाच्यं बन्धु संश्लेषः वि-
त्वात् दन्तोष्ठं बन्धुत्वं च बन्धोर्बन्धवात् तेन हीलविद्योपविधि-
मिह हीतापीतारौ च ।

मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामिन्वत्योः (१५५०) मण्डूकस्य त्या-
गुम् इत्यनुष्ठप्तेः (४२) । पितापुत्री ।

देवता(४३)इन्द्रे च । ६ । ३ । २६ ।

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे
प्रतिषेधः* । अग्निवायू । वायुग्नौ । पुनर्इन्द्रपदस्य प्रति-
संज्ञाहर्षस्य परिग्रहार्थम् । तेन मन्त्रप्रजापतौ इत्यादौ
जानङ् । एतच्च नैकहविर्भागिलेन श्रुतस्यापि लोके प्रसिद्धं
साहचर्यम् ।

ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ।

देवताइन्द्रे इत्येव ।

अग्नेः स्तुतृसोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।

अग्नेः परेषामेषां सख्यं यः स्वात्मसावे । अग्निष्टुत(४४) ।
अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणौ ।

(४२) पुनरे इत्यनुष्ठप्तेति अदन्तस्य पुनरे उत्तरपदे आनङ् आदिनि वाच्यं
तेन तातपुत्राभित्यादौ न ।

(४३) देवतेति अदन्तमिन्द्रार्थं विद्यायोगिष्यन्तमिन्द्रार्थेदेहम् । अग्नि-
वासादेव इन्द्राग्ने इन्द्रपदस्य विधेयत्वसंशयकार्थं तथा वात्स-
ल्यवच्छेदितत्वाहर्षस्यार्थो इन्द्रं रक्षकत्वादित्यने च (४४.४०) इन्द्र-
पदमुत्पत्तौ अग्निवच्छेदस्यैवत्वसिद्धान्तस्य अग्निवच्छेदस्य न वाह-
र्षस्यैव संशयकार्थं विद्यानेन अग्नेरार्थे रक्षकत्वादि(४४.४०)विद्यावा-
च्यत्वेनेति ।

(४४) अग्निः अग्नीषोमीति अग्निष्टुतं अग्निष्टोमः ।

इहृद्वौ । ६ । ३ । २८ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे (४५) अग्नेरिदादेशः स्याद्विवताहन्ते । अग्ना-
मरुतो देवते अस्य अग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते
अस्य अग्निवारुणं । देवताहन्ते (५१२४०) चेत्युभयपदवृद्धिः अलौ-
किकवाक्ये (४६) आनङ्गमौत्स्ये वाधित्वा इत् । वृद्धौ किम्
आग्नेम् । नेन्द्रस्य परस्य (५३१४०) तुत्तरपदवृद्धिनिषेधः ।
विष्णो न * । अग्नावैष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ।

देवताहन्ते उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाचमौ ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम् सका-
रस्य कृतं (४८) मा भूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिव-

(४५) देवताहन्ते इति रूपोत्तरपदासम्भवात् इतिपदस्य इतिमिति लक्षणे-
त्याद्येन व्याचष्टे इतिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्वभाष्ये स्वे स्वातामृत आहलौकिकवाक्य इति तद्धि-
तार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च इतिमन्वत्तरपदस्य
आव्येति नेत्यमिति भावः

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्येव प्रतिनिधौ तन्मोरेकवर्तिनोऽतृत्वेन सादृश्यत्वात्
देवताहन्ते च (४४१४०) इत्यनेनागच्छ ।

(४८) इत्यमिति अकारे इति यथा अकारश्चयं तथैव अयं तेन प्रयोग-
कावेऽप्यभिहित एव अकारः प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

सृष्टिव्यो द्यावापृथिव्यौ । कन्दसि दृष्टानुविधिः । द्यावा
चिदसौ (४६) पृथिवी । दिवसृष्टिव्योरवतिरित्यत्र पदकारा (५०)
अविसर्गम्वठन्ति ।

उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ।

उषसश्चन्दस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासामर्थ्यम् ।

मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ।

मातरपितरौ (५१) । उदीचाद्विम् मातापितरौ ।

इन्द्राच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ।

चवर्गान्तादषहान्ताच्च इन्द्रादृच् स्यात्समाहारे । वाक्चत्वक्च
वाक्त्वचम् (५२) । त्वक्स्त्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्-
त्विषम् । कात्रीपानचम् । समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ ।

इति इन्द्रः ।

(४६) द्यावाचिदसौ इत्यत्र चिदसौ इति पदव्यवधानेन समासाभावेऽपि त्रै-
लोक्यादेय इत्यर्थः कस्य इति सुपांसुगुणित्यादिना (उ५१७४०) व्यसः
ये कस्यभ्य मित्यर्थः ।

(५०) अविसर्गमिति कापि सविसर्गं नेत्यनुमेयमित्यर्थः ।

(५१) मातरपितराविति एकयोर्विकल्पो इन्द्रप्राप्तौ रूपनिर्देशमाहाररक्षा-
देशनिपातार्थश्च ।

(५२) वाक्त्वचमिति बह्वर्णं त्वन् वाक्स्त्रजत्वमिति इन्द्रगर्भे इन्द्रे तु
वाक्स्त्रजत्वमिति विशेषः । मनी०

अथैकशेषः ।

सरूपाणाम् (८७५०) (१) । रामौ रामाः । विरूपाणामपि
(२) समानार्थानाम् * । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्र-
दण्डी । कुटिलदण्डी ।

दृष्टो यूना तल्लक्षणश्चोदेव विशेषः । १ । २ । ६५ ।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४)
ऊतश्चेत्तयोः ऊतृष्वं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् गार्ग्यगर्गौ ।

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम् । सरूपाणां समानार्थानां समानाह-
पूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यनायकसत्त्वसद्व्यवस्थितिवोधः ।
अपराधो सुष्यते इत्यर्थः । अथैकशेषः प्रत्ययं शब्दनिवेश इति मते
व्यक्तिभेदापेक्षया इत्यप्रामाण्ये तदपवादकः । एष च सुवृत्त्यतेः पूर्व-
मेवोक्त्यन्तरेणः पदनिमित्तकइत्यपवाद इत्येके । सुवृत्त्यत्वमनरुद्धत्वव्यु-
त्पत्त्ये । तल्ल पदनिमित्तकइत्याभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कसत्तद्धित-
समासैकशेषेणादि (४४८५०) इतिभेदगमने प्रत्ययनिर्णयसमास-
त्वाभावेन पञ्चानावित्त्वम समासत्वं इति एषः पक्षः । अथ पदनिमित्त-
ककत्वेऽपि गोत्रजीवहन्तावेत इतिभेदगमने प्रत्ययपरत्वं समासत्वा-
भावश्च तत्तत्प्रत्यये एकशेषविवक्षिते च विवेचयामाहेति पञ्चान्वयम् ।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे इति विभिन्नाहपूर्वीकाणामिति मर्मः ।

(३) अपत्यमनर्हितं दृष्टवित्तिपूर्वीकाणाम् । नृदिशवित्त्वम गोत्रापरपदार्थ-
मस्य दृष्टपदेन व्युत्पत्तिमाह गोत्रमिति ।

(४) मालप्रदेन प्रत्ययार्थकत्वनादेः प्रत्ययार्थकश्च न व्यर्थद्विसद्व्युत्पत्ति-
कमिति । एतदेवकारणम् नृद्वयत एव विशेषश्चेत् न तद्व्युत्पत्ति-
तिरिक्त इत्यन्वाह ।

तल्लक्ष्यः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकी (६) । तल्लक्ष्यं
किम् (७) गार्ग्यवात्स्यायनी (८) ।

स्त्री पुं वच । १ । २ । ६६ ।

यूना सहोक्ती वृत्ता स्त्री ग्रियते तदर्थं पुं वत् (८) । गार्गी
च गार्ग्यायनी (१०) च गार्ग्याः । अस्त्रियामित्यनुवर्तमाने (११)
यजजोयेति (५०२४०) तुक् । दात्री च दात्रायण्य दात्री ।

पुमान् स्त्रिया (१२) । १ । २ । ६७ ।

-
- (५) तल्लक्ष्यः किमिति तल्लक्ष्य एव किमिति प्रश्नार्थः ।
(६) भागवित्सख गोत्रापत्तं भागवित्तिस्त्रियात् युनि इडाङ्गं 'वीरेष्ट'
वृद्धवृत्ति (५१५४०) कुत्तायां ठक् । इह कुत्तावीरीरत्नं तेष्वनये-
ष्यते न ठ युवत्पत्तात्कृतं वैष्ण्वमिति न प्रवृत्त इति भावः ।
(७) तल्लक्ष्यं किमिति । एवकारेण प्रत्ययवशापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः ।
(८) गार्ग्यवात्स्यायनयोः प्रत्यययो वैष्ण्वं न प्रत्ययवृत्तमिति न प्रवृ-
त्त इत्युत्तरायणः ।
(९) स्त्रीत्वस्य वैष्ण्वकारणवशापि युना पूर्वेषामाप्ती वचनम् तल्लक्ष्ये-
दित्यादीनापि सम्भवते तेन भागवित्सख गार्गी च वात्स्यायन-
चेत्यादी न ।
(१०) इवङ्गावप्रवृत्तं वैष्ण्वत्वं अनुटीकणं द्विवचनात्तेन विपक्षमाह गार्ग्याय-
न्यापिति ।
(११) यच्च इवङ्गावित्तिस्त्रियात्कणाह अन्वर्तमाने इति अस्त्रियामित्यनुवृ-
त्तित्वं तद्विजस्य वृद्धुः तेनैव स्त्रियामिति (५२०४०) अस्त्रादिति शेषः
(१२) क्लीबविभक्ता (८०४०) विभक्तवर्त्तते एकविभक्तौ तद्विभक्तवर्त्तित्व-
वेदित्वः । अन्वयं जननी परित्यजेद्वचनान्तरमन्वयोर्न कथमेवमन्वो-
देकविभक्तौ यातरी यातारावित्तादिवृत्तयेन विष्टेमापु ।

स्त्रिया सहोक्ती पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषयेत् (१३) ।

हंसो च हंसश्च हंसौ (१४) ।

भातपुत्रौ खट्वदुहितृभ्याम् । १ । २ । ६८ ।

भाता च खसा च भातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ।

अक्लीबेन सहोक्ती क्लीबं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६) ।

स्यात्तल्लक्षण एव विशेषयेत् । शुक्तः पटः शुक्ता पटौ

शुक्तं वस्त्रम् तदिदं शुक्तम् । तानीमानि शुक्तानि ।

पिता माता । १ । २ । ७० ।

माता र. होक्ती पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ
मातापितरौ (१७) वा ।

(१३) तल्लक्षण एव विशेषयेदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोग-
निमित्तकविशेषाच्च तल्लक्षणत्वम् ।

(१४) हंसाविति क्लीब्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि क्लीबमालेख
विशेषात् क्लीबम् । अत्र च सङ्ख्यायामेतेष्वहुस्तर्जराटा च हंसच-
त्वाद्दौ विरूपैक्येने नास्य प्रवृत्तिः ।

(१५) अन्यतरस्यामित्यल्लक्षणवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आननस्यात् त्वर्थकच-
मन्दादेत्याह तच्च वेति । अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्तं शुक्लञ्च शुक्ले इति

(१६) एकवदिति अक्लीबैकवच्चावबोधनार्थमिदं तेनाम्बुद्व्याभ्यां वनाहार-
द्वयविभक्तं न प्रवृत्तिर्यत्र चटमित्यादि वेति बोध्यम् । अत्र तल्लक्षण-
कृत इति किं हिमहिमाभ्यां अत्र सङ्ख्यादिप्रकृतौ विशेषः ।

(१७) मातापितराविति "पितृर्हंसपुत्रं माता गौरवेणातिरिच्यते" इत्युक्ते-
र्मातृरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिर्वाहः ।

अथुरः शश्वत् । १ । २ । ७१ ।

अथुरा सहोक्तौ अथुरो वा शिष्यते तत्तत्तत् एव विशेषयेत् ।
अथुरो । अथुराशुरो ।

त्यदादीनि सर्वेर्निमित्तम् । १ । २ । ७२ ।

सर्वैः (१८) सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवद-
त्तश्च तो । त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं (१८) तच्छि-
ष्यते । स च यश्च यो । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् ।
स च यश्च । तो । त्यदादितः (२०) शेषे पुनपुंसकतो लिङ्-
वचनानि * । सा च देवदत्तश्च । तो । तश्च देवदत्तश्च
वत्तदत्ता च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परत्वात्पुंसकं शिष्यते ।
तश्च देवदत्तश्च ते । अदन्तत्पुंसक (२१) विशेषणानामिति
वक्तव्यम् * । कुकुटमयूथविभे । मयूरोकुकुटाविभौ । तश्च
सा च ते अर्धपिप्यन्तौ (२२) ।

(१८) सर्वैः सहोक्तौ अथुरो वा शिष्यते तत्तत्तत् एव विशेषयेत् । सर्वैः हि प्रत्यासत्त्या अदादिभिरि-
त्यर्थे वा भूत् ।

(१८) यत् परमिति मधीवचन परत्वात् द्विपुंसकानामिति विवक्षो नास्ति
अर्थः ये अर्धपिप्यन्तौ इति भाष्योक्तः ।

(२०) अदादित इति अदादीनां शेषे अहं विवक्षिते नः पुनान् वच नः-
वचं तद्वचनं लिङ्प्रतिपादकानि अर्धपिप्यन्तौ अदादीन्येतेत्यर्थः । उ-
क्तं वचनं इत्युक्तोऽस्ति वा अर्धपिप्यन्तौ इति न तथेति भावः ।

(२१) अदन्तत्पुंसक इत्यादिविशेषणानाम् न प्राप्नुतं चिन्तु विशेषनिमित्तैरेति
भावः ।

(२२) तश्च अर्धपिप्यन्तौ अर्धं, सा च अर्धं पिप्यन्तीति विग्रहः ।

ग्राम्यपशुसङ्ख्येष्टतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ ।

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिथ्यते । पुमान् स्त्रिये (४४१४०)
त्यस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् हरव इमे । पशु-
ग्रहणं किम् ब्राह्मणा इमे । सङ्ख्ये किम् एतौ गावौ । अत-
रुणेषु किम् वल्गा इमे । अनेकशफेष्विति वाच्यम् * । अश्वा
इमे । इह सर्वत्र (२३) एकशेषे कृतेऽनेकसुवन्ताभावादुक्तो
न । तेन (२४) शिरसौ शिरांसौत्वाद्दौ समासस्ये (७५६५४०)
त्यन्तोदात्तः प्राप्स्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च (२५) न । पश्यान्तौ पश्या-
न् इत्यादौ समासान्तौ न ।

इत्येकशेषः ।

(२३) इह सर्वत्रेति अन्तरङ्गात् सुबुल्लसः प्रागेवैकशेष इत्यर्थः ।

(२४) तेनेति इत्यवभासत्वबोधभावेनेत्यर्थः ।

(२५) एकवदिति इत्यत्र प्राप्ति (४११४०) अतस्तत्तन्निबन्ध इत्यर्थः ।

कृतमित्यस्यैकशेषसमासन्तधातुरुपाः पञ्च वृत्तयः । परा-
र्याभिधानं (१) वृत्तिः । वृत्त्यर्थवबोधकं वाक्यं विग्रहः ।
स द्विधा, लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौ-
किकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः ।
राजन् ङस् पुरुष सु इति । अविग्रहो (२) नित्यसमासः अस्य-
दविग्रहो (३) वा । समासस्यतुर्विध इति प्रायोवादः अ-
व्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिदन्ताधिकारवद्भिर्भूतानामपि सह
सुपेति (३.८५) विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्त-
रपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभय-
पदार्थप्रधानो दन्तः इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सू-
प्रति (४) उभयतगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पु-
रुषे, द्वित्रा इत्यादिवहुव्रीहौ, दन्तोऽमित्यादिदन्ते, चाभा-

(१) परार्थेति प्रत्ययाणां नान्येष परपदाणां नान्येष वा यो विग्रहोऽर्थः
स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्पराणां भिधानम् इतरायां नित्यार्थं
बोधकोपस्थितिबाधनमित्यर्थः । एषु च अतिरिक्तवृत्तिस्तीकारात्
सुष्ठुदावे वृत्तिरूपारोपाद्वा वृत्तित्वयवहार औपचारिकः ।

(२) अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । निव्याप्तिस्तीकारोपसमा-
से समासवटरूपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति
भावः । एवञ्च वृत्तिरैकत्वित्यवोधनं वृत्तिवटरूपद्वयवबोधनं तदर्थ-
बोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलमिति बोध्यम् ।

(३) अस्यपदेति ससस्मान्भावतुप्रदावटिन इत्यर्थः ।

(४) सूप्रमतीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानत्वाभावात् अतिमालादौ पूर्वपदार्थप्रधा-
न्येनोत्तरपदार्थप्रधानत्वाभावात् द्वित्रा इत्यादावभ्यपदार्थप्रधानत्वाभावात्
दन्तोऽमित्यादौ समूहस्यैव प्राधान्यात् तत्तत्प्रधानत्वाभ्यामिति भावः ॥

वात् । तत्पुत्रमपि विषः कथं धारयः तद्विशेषो विद्युः । अनेक-
मदत्तं इत्येवमत्रोच्चार्य तत्पुत्रस्य कश्चिदे (५) वेत्युक्तम् ।
(५१.४०) कश्चि(१)

सुपां सुपा तिङ्गानां धातुनाऽथ तिङ्गान्तिङ्गा ।
सुदन्तेनेति विज्ञेयः समासः प्रङ्ङिधो बुधैः ॥ १ ॥
सुपां, सुपा । राजपुरुषः । तिङ्ग । पर्यभूषयत् । नाङ्गा ।
कृत्वाकारः । धातुना । कटप्रूः । अजस्रम् । तिङ्गान्तिङ्गा ।
पिबतखादता खादतमोदता । तिङ्गं सुपा । क्तविचक्षतेति
यस्यां क्रियायां सा क्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे
चेति (५१.४०) मयूरव्यंसकादौ पाठास्मासः ।

इति सर्वसमासशेषः ।

(५) कश्चिदिति द्वाङ्गजातादायित्वार्थेनेतेषां प्रायोवादात् न न विभाक्तत्वं
मिति भावः ।

(६) सिद्धान्ते समासविभाक्तोपाधिनां क्त्वे । तत्प्रापरितोषकं दिव्यं करि-
कारिकोक्तिर्नृणां तद्विज्ञानेनाह कश्चिदेति । सुपाभिति चतुर्थं सं-
भ्यते अभिज्ञातम् (५१.४०) माह ।

मृक्पूरब्धूः प्रथमानक्षे । ५ । ४ । ७४ ।

अ अनर्धे इति छेदः । ऋणाद्यन्तस्य (१) समासस्य अपत्ययोऽन्तावयवः स्यात् । अन्ते या भूः तदन्तस्य तु न । अर्धर्धः । अमृक्चवृत्तावध्येतर्ध्व (२) । नेह । अमृक् साम । वृक् सूक्तम् विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्षौवत्वं लोकान् । विमलापं सरः ।

ह्यन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ६७ ।

अप इति कृतसमासात्तस्यानुकरणम् षष्ठार्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति षोडशम् । अन्तरोपम् (३) । प्रतोपम् समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासात्त-
महणात्तेह । स्वप् । स्वपो । अवर्षांताद्वा । प्रेपम् प्रापम् । परेपम् परापम् ।

जदनोर्देशे । ६ । ३ । ६८ ।

(१) साधारणसमासान्नामाह ऋणित्यादि अन्ते वेति असंबन्धिनी या भूरित्यर्थः सम्बन्धिनीऽभिन्नरसत्त्वविभक्त्या ज्ञानी । बोधत्वाद्द्वय-
त्वास्य भूरित्यनेनैव सम्बन्धः ।

(२) अध्येतर्ध्वेति अध्येतृत्वयोग्यतायत इत्यर्थः । अध्येतृत्वं षोडशितला-
दृक् सम्बन्धेव ।

(३) अन्तरोपमित्यादित्तिरस्य अन्तर्गतः, प्रतिक्रियाः सङ्गताद्यापो यस्मि-
न्निति विग्रहस्तत्रम् ।

(४) सना इत्युक्ता अपसर्गत्वाभावेन ह्यन्तरित्यादिप्रत्ययभाषो दर्शितः ।

अनीः परस्वापस्य जस्यैहि शिः अनी देयः । राजधुरा ।

अक्षे तु । अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देयः ।

अव् प्रत्यन्वपूर्वास्वामलोक्तः । ५ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्वास्वामलोमान्तात्समासदच् स्यात् । प्रतिसामम् ।

अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोभम् । अनुलोभम् । कृष्णी-

दक्ष्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते (५) । कृष्णभूमः ।

उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । संख्याया

नदीगोदावरोभ्याश्च । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजि-

ति योगविभागादन्वत्रापि । पञ्चनाभः ।

अन्वोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ।

अवक्तुः पर्यायादन्वोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव (६)

गवाक्षः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीषु सधेन्वतड् हर्कसा-
मशङ्कमनसाक्षिभुवहारगवोर्वष्ठोत्रपदष्ठोवनक्तन्दि-
वरात्रिन्दिशहृदि वसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्या-
युषय्यायुषर्ग्यं जुषजातोक्षमहोक्षष्ठोक्षोपशुन-
गोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ।

(५) अव्प्रत्यन्वत्रादिति क्लृप्तेऽजिति योगविभागात् विषयभेदे च दृश्यते तेन
कृष्णभूमेत्यादिविहितिरित्याशयेनऽहं कृष्णीदगित्यादि ।

(६) कर्णपण्डु इत्यदर्शनशब्दो योगकृद्भिः चक्षुःपरस्वार्थुदादिऽक्षिपदं
तत्पदपरमित्याशयेनाह गवामक्षीव ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्तयो बहुव्री-
हयः । अव्ययमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः ।
सुचतुरः । द्रुपाभ्याश्चतुरोऽजिष्यते । त्रिचतुरः । चतुर्णां
समीपे उपचतुराः । तत एकादश इन्द्राः । स्त्रीपुंसी । धेत्व-
नङुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवी च अक्षि-
भ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्तौ (७)
च ऊर्ध्वश्रोत्रम् । निपातनाद्विलीयः । पदष्टौवम् । निपात-
नात्पादयञ्च पद्मावय । नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तवन्निपात्यते ।
अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सार्था वन्तो निपात्यते ।
अहन्यहनौत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहु-
व्रीडौ तु । सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम् ।
तत्पुरुष एव नेह । निःश्रेयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायु-
षम् । ततो द्विगुः । द्वायुषम् । त्रयायुषम् । ततो हन्तः ।
ऋग्यजुषम् । ततस्तयः कर्मधारयाः । जातोचः । महोचः ।
सुहोचः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्य-
सारणश्च निपात्यते । गोष्ठेऽश्वा गोष्ठतः ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ।

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् (८) । हस्तिवर्चसम् । पत्नरा-
जभ्याच्चेति वक्तव्यम् * । पत्न्यवर्चसम् ।

(७) जान्मूयपर्वणीवहस्तिवाम् ।

(८) ब्रह्म वर्चवन्निजम् गरीतत्पुरुषः ।

अवसमन्वेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७६ ।

अवसमसम् (८) । सप्तमसम् । अन्वयतीत्यन्वम् । पचा-
द्यच् । अन्वन्तमः अन्वतमसम् ।

श्वसो वसौयःश्रयसः । ५ । ४ । ८० ।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईगसुनि वसौयः । श्वसुशब्द-
उत्तरपदार्थप्रशंसामाशौर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः श्वोवसौयसम् । श्वःश्रयसन्ते भूयात् ।

अन्ववतप्राद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तत्तरहसम् (१०) ।

प्रतेहरसः सप्तमीयात् । ५ । ४ । ८२ ।

उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययौभावः ।

अनुगवमायामे । ५ । ४ । ८३ ।

यतस्त्रिपात्यने दीर्घत्वे । अनुगवं वानम् । यत्न चायाम इति
(३३०५०) समासः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ।

(८) अत्रहीनं वन्ततश्च तत्र इति विपक्षे ऋतेषु अवसमसं अन्वयस्यमिति
अन्वं गादिति सञ्चितार्थः ।

(१०) अनुवतवसुहीनं च रह इति प्राद्विशेषणः तत्रानि रहः वसोहसम् ।

पदेवानविगन्वं हि बह्वो वञ्चितमवम् ।

तत्र च तद्रहस्येति तत्सम्यक्त्वम् विद्वदिति ।

सर्वसमासान्तप्रकरणम् ।

४५५

अष्टप्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ
वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽऽद्यमेधादौ तत्रेदन्ति-
पातनम् । वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

उपसर्गादध्वनः । ५ । ४ । ८५ ।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वोरथः ।

न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ।

पूजनाथार्थात्परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
राजा । स्वतिभ्यामेव* । नेह । परमराजः । पूजनात्किम् ।
गामतिक्लान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सकथ्यक्षोरित्यतः (५१४४०)
प्रागेवायं (१२) निषेधः । नेह । सुसकथः, स्वधः ।

किम् क्षेपे । ५ । ४ । ७० ।

क्षेपे यः किम् गृह्यस्ततः परं यत्, तदन्तास्तमासान्ता न स्युः ।
कुल्लितो राजा । किंराजा । किंसखा । किंगौ । क्षेपे
किम् किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

नञस्तत्पुरुषात् । ५ । ४ । ७१ ।

(११) द्विराहता तावतीत्यर्थे सुप् क्वाहतिक्लियान्तमविवेच पूर्वपदस्य
उक्तिः । द्विगुचेति प्रकृतवचनम् ।

(१२) इत्यतः प्राप्तिः । प्राग्वक्व्रीहौपिपदार्थं कर्त्तव्यमिति* वाचिबोद्धे-
रिति भावः ।

४५६

सिद्धान्तकोशद्वी ।

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् अधुरं
शकटम् ।

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ।

नञ् पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः ।
तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः अपथं वर्तते ।

इति समासान्ताः ।

अलुगुत्तरपदे (१) । ६ । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्वा पादस-
माप्तेः ।

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ ।

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकाभ्युक्तः । एवम् (२)
अन्तिकार्यद्वारार्थलच्छेभ्यः । उत्तरपदे किम् ? निःक्रान्तः
स्तोकात् निःस्तोकः । ब्राह्मणाहंसिन उपसंख्यानम् * ।
ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि
शंसतीति । ब्राह्मणाहंसीति ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे
पञ्चमौ उपसंख्यानदेव ।

ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ।

ओजसा कृतमित्यादि । अम्भस उपसंख्यानम् * । अम्भसा
कृतम् । भार्जवेन कृतमित्यर्थः । पुं सानुजो (३) अनुषान्भ इति
च * । यस्याग्रजः पुमान् स पुं सानुजः । अनुषान्भः जात्यन्भः ।

मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ।

(१) उत्तरपदग्रहः समासप्रभाववत् इहः । समासप्रयोजनं तु स्तोका-
न्मुक्तस्यापत्यं स्तोकाभ्युक्तिरित्यादिविधिः ।

(२) इह स्तोकास्तिबद्वारार्थलच्छेभ्यः कर्त्तव्येति (१४२४०) समासशब्दे ने
पठितास्त एवादिशब्देनेह लक्षणे इत्याशयेनाह एवमिति ।

(३) इंसानुजः इंसा हेतुमानुज इत्यर्थः अनुषान्भः सहेतुमानो जात्यन्भ-
इत्यर्थः ।

मनसागुता । :

आज्ञाविनि च । ६ । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायौ ।

आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ ।

आत्मनस्तृतीयायाः प्रत्ययः स्यात् । पूरण(४) इति वक्तव्यम्* ।
पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः ।
“जनाहंनस्त्वात्मचतुर्थएवेति,” बहुव्रीहिविध्यः । पूरणे
किम् ? आत्मकतम् ।

वैयाकरणाख्यायाञ्चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ।

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा (५) तादर्थ्यं
चतुर्थी । चतुर्थीति (१४:५०) योगविभागात्समासः ।

परस्य च । ६ । ३ । ८ ।

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

(४) पूरणे इति स्वरितत्ववशात्तदधिकारविहितप्रत्ययपङ्क्त्यात्मा पूरणे
इति तस्य पूरणे (६७०:४०) इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्ते इत्यर्थः ।

(५) आत्मनेभाषेति भातृकृत्प्रत्ययान्तेष्वधिकृतप्रत्ययान्तेष्वधिकृतं प्रत्ययप्रत्ययान्
वैयाकरणे तस्य आत्मनेभाषेति भाषायाश्च इत्येव । वैयाकरणत्वम् । वैया-
करणाख्यायाविशेषः । पूर्वकृतस्यैवात्मन इत्यस्यातुहतिर्विधेयाशवे-
नाहं आत्मन इत्येति प्रकृतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावना-
बहुधाह योगविभागादिति ।

हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ८ ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ८५ ।

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति (६)

वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अस्थितिलकः । अत्र संज्ञा-

यामिति (३५२४०) सप्तमोसमासः । 'ह्रददुभ्याच्च * । ह्रदि-

स्थक् (७) । दिविस्थक् ।

कार नास्ति च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ।

प्राचाद्धेये यकारनाम (८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्ता-

त्सप्तम्या अलुक् । सुकुटेकार्षापणम् । ह्रदिमाषकः । पूर्वेषु

सिद्धे नियमार्थम् । कारनास्ति च प्राचामेव हलादावेवेति ।

कारनास्ति किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देवस्य

नाम । प्राचाद्धिम् । यूधपशुः (८) । हलादौ किम् । अचिकटो

(१०) रणः । हलदन्तास्तिम् । नद्यां होहः नदीदोहः (११) ।

(६) गरीजल अरादेशात् पूर्वं लुक् प्राप्नो हलन्ताभावेन हलदन्तादित्य-
स्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति ।

(७) ह्रदीति अकुम्भविज्ञापकात् कर्मबीजं वृत्तमी ।

(८) यत्किञ्चपशुपालकर्मक्षेत्रो राजस्याहो मातः करः स एव कारः ।

(९) यूधपशुः यूधे पशुरूप उदग्देये कररूपेण देव इति न तत्प्राप्तम् ।

(१०) अचिकट्यात् वृत्ताते कटप्राप्तवः अरयो जेयः अचिकटे अरय इति

विपक्षे वल्ल उवाहित्वाभावाच्चाकुक् । वृत्तमीति (१५१४०) योग-

विधानात् वयाचः ।

(११) नद्यामिति नद्युत्तरणे देवः होह रूपः कर इत्यर्थः ।

मध्याह्नरौ । ६ । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः । अन्ताच्च * । पन्तेगुरुः ।

अमूर्ध्वमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्ध्वमस्तकात्किम् मूर्ध्व-
गिखः । मस्तकगिखः । अकामे किम् मुखे कामोऽस्य
मुखकामः ।

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ।

हलदन्तात्तस्या अलृक् । हलबन्धः—हस्तबन्धः । हलद-
न्तेति किम् गुतिबन्धः ।

तत्पुरुषे क्वति वज्रलम् । ६ । ३ । १४ ।

सम्बरमः—सम्बरमः । कर्षेजपः—कर्णजपः । कचिञ् (१२) ।
कुवचरः ।

माहृदशरत्कालदिवाह्ने । ६ । ३ । १५ ।

प्रातृविजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं
प्रपञ्चः ।

विभाषा वर्षश्चरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ।

(१२) तत्पुरुषे क्वति कामे हलदन्तादित्यस्याहर्षमेऽपि नैतस्य सार्वलि-
क्षणं वज्रलपञ्चमस्य न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह कचिञ्चेति
तेन नोपचर इति वाक्ये नोपचर इत्यादि विधिः ।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः-वर्षजः । शरेजः-शरजः ।
शरेजः शरजः । वरेजः वरजः ।

वकालतनेषु(१३)कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ।

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्नितरे-पूर्वाह्नतरे ।
पूर्वाह्नितमे-पूर्वाह्नतमे । काल । पूर्वाह्नेकाले-पूर्वाह्न-
काले । तन । पूर्वाह्नेतने-पूर्वाह्नतने ।

शयवासवासिष्यकालात् । ६ । ३ । १८ ।

खिशयः-खशयः । ग्रामेवासः-ग्रामवासः । ग्रामेवासी-ग्राम-
वासी । हस्तदन्तादित्येव । भूमिशयः । षपो योनिशय-
तुषु * । अषु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽषु योनिः । अषु
भवोऽप्यव्यः । अषु मन्तावाऽऽव्यभागी ।

नेनुसिद्धवभ्रातिषु च । ६ । ३ । १९ ।

वृक्षन्तादिषु सप्तम्या अलुक् । अण्डिलशायी । साहाम्भ-
सिद्धः चक्रवर्तः ।

खे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ।

सप्तम्या अलुक् । समखः । भाषायां किन् कथोऽस्याखरिठः ।

षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ।

(१३) वचनेन तरपतवपी न्यसेते तरपतवपी इ इति (७००५०) वच-
नाकारं प्रत्याह । कावयवक कवयवकवचम् ।

चोरसकुलम् । आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् चान्दिक्-
 पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेषु * । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
 पश्यतोदरः । (१४) । आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकु-
 लितेति च * । अमुष्यपत्यम् । आमुष्यायणः । नडादित्वात्
 (४६८४०) फक् । अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोन्नादि-
 (१५०४०) त्वाङ् । एवमामुष्यकुलिका । देवानां प्रिय (१५) इति
 च मूर्ध्ने * । अन्यत्र देवप्रियः । श्रेफपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः * ।
 शुनःश्रेफः । (१६) । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवश्च
 दासे * । दिवोदासः ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ।

मठराः पुत्रे परेऽनुत्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः दासी
 पुत्रः । निन्दायां किम् ब्राह्मणीपुत्रः ।

ऋतो विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ।

विद्यासम्बन्धोनिःसम्बन्धवाचिनऋदन्तात् मठराऽनुत्वा । ऋ-
 तुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः । (१७) ।

(१४) पश्यतोदर इति पश्यत्यवनाहले वधेः मठी वामादरे इति (१५०४०) मठी ।

(१५) देवावापिति पश्यतो हि देवानां प्रीतिं जनयति इति तत् प्रिया-
 कावा च तत् प्रियत्वेन यद्युत्तरता प्रतीयते इति यद्युत्तरत्वं इत्यर्थः ।

(१६) शुन इव श्रेफवत् शुनः श्रेफः एवं पुच्छलाङ्गुलाभ्यामपि वङ्गप्रीतिः
 यते च वङ्ग्यं प्रविष्टा कविनेहाः ।

(१७) विद्वः पुत्रः ब्राह्मणात् विद्वत्पत्यं इत्यर्थः ।

अनुक्तसमासप्रकरणम् ।

२५४

विद्यायोनिर्वर्त्ये भ्यस्तृतीयात्तरपदं (१८) पदम् * । नेह ।

बोधनम् ।

विभाषा सप्तपत्न्योः । ३ । २४ ।

कृदन्तात् षष्ठा अनुक्त्वा सप्तपत्न्योः परयोः ।

मातुःपितृभ्यां (१९) मन्यतरस्याम् । ८ । ३८५ ।

आभ्यां सप्तः सप्त यो वा स्यात् समावे । मातुःषसा-मातुः-
ससा । पितुःषसा पितुःससा । लुक्पथे तु ।

मातृपितृभ्यां ससा । ८ । ३ । ८४ ।

आभ्याम्परस्य सप्तः सप्त यः स्यात् समावे । मातृषसा ।
पितृषसा । असमावे तु (२०) । मातुः ससा । पितुः ससा ।

इत्यनुक्तसमासः ।

(१८) तत्पूर्वोत्तरेति । विद्यायोनिर्वर्त्ये भ्यस्तृतीयात्तरपदं षष्ठ-
यनित्ववर्कनं होतुः पुन इत्यादि विज्ञम् ।

(१९) मातुःपितृभ्यामिति देवान्मातृकरच विष्णोर्दायव्ये च देवपितृतन्मात्रेण
तत्त्ववर्क्येति बोधनाय ।

(२०) मातुःपितृभ्यामिति कर्म उभाव इत्यनुक्तसित तत्त्ववर्क्ये सप्तमावे
निति ।

४१ सिद्धान्तकौमुदी ।

वरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषुङ्गोऽनेका-

चो ऋक्षः । ६ । ३ । ४३ ।

भाषितपुंस्काचो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ऋक्षः स्माद् वरूप-
कल्पप्रत्ययेषु (१) वेलङादिषु चोत्तरपदेषु परेषु । ब्राह्मचि-
तरा (२) । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिकपा । ब्राह्मणिकत्या ।
ब्राह्मणिवेली । ब्राह्मणिमुवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि
ब्रुजः पचाद्यचि वच्चादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।
वेलङादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः कुक्षितानि
कुत्सनैरिति (२५८३) समासः । ऊः किम् दत्तातरा । भाविः
तपुंस्कात्किम् पामसकौतरा (३) । कुवलोतरा (४) ।

नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ।

अङ्गनामथाः अङ्गनामैकाच घादिषु ऋक्षो वा स्यात् ।
अङ्गवन्भूतरा अङ्गवन्भूतरा । स्त्रितरा (५) स्त्रीतरा । अचया
न । स स्त्रीतरा ।

(१) उत्तरपदाधिकारे ङविज्जत्वपङ्क्ते तदन्तपङ्क्ते नाकीत्याशयेनाह
प्रत्ययेति ।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिप्ररङ्गीनप्रत्ययान्तत्वेन जातेत्येति (४०२४०) निवे-
भात् तद्विचारोक्तिरिति (४०५४०) इत्यङ्गायो नेति बोध्यम् ।

(३) कामवचीयङ्गो इत्येति नित्यकीचिङ्गः कुवचीयङ्गोऽपि तत्वेत्याशयेनोदा-
हरणम् । अन्ये ।

(४) कामवच्चादौ भाषितङ्ङा नेलरपेराह कुवकीति । अङ्गवन् ।

(५) नद्या इत्यत्र भाषितङ्ङादितीह न वन्धयते इत्याशयेनोदाहरति
स्त्रितरेति ।

उमितश्च । ६ । ३ । ४५ ।

उमितः परा या नदी तदन्तस्य चादिषु ऋसो वा स्यात् ।
विदुषितरा । ऋसाभावपक्षे तसिलादिष्विति (४०५०) पुंवत् ।
विहसरा । इत्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तन्निर्मुक्तम् (६) ।

हृदयस्य (७) हृल्लेखयदणुलासेषु । ६ । ३ । ५० ।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियम् हृष्यम् ।
हृदयस्येदम् हार्दम् । हृत्तासः । लेखित्वणन्तस्य ग्रहणम् ।
• चञ्चि तु । हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव प्रापकम् (८) ।
उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ।

वा शोकप्यङ्गोऽप्यङ्गेषु । ६ । ३ । ५१ ।

हृदयोक्तः — हृदययोक्तः । सीहार्थम् — सोहृदयम् । हृद्रोगः
हृदयरोगः । हृदयग्रन्थपञ्चयो हृदयोऽप्यस्ति तेन सिद्धे
प्रपञ्चार्थे (९) सिद्धम् ।

(६) निर्मुक्तमिति अकिं कस्यचन्यत्संज्ञानोऽपि कृताः उभयत्र बाधते इति
न्यायमेवेति भावः ।

(७) हृल्लेखेनेव हृल्लेखादिपदविधौ कृतमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणा-
र्थम् ।

(८) प्रापकमिति उत्तरपदं विशेषं ज्ञात्वा तदन्तविधिर्नास्ति : एवञ्च तदंशे
उत्तरपदे इत्यस्य न शङ्काः ।

(९) प्रपञ्चार्थमिति कल्प प्रयोगइत्यन्त्यत्र हृदयग्रन्थप्रयोग इवेति व्यवहारार्थ-
मिति भावः ।

४६६ सिद्धान्तकौमुदी ।

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६।३।५२ ।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः (१०) स्यात् । पादा-
भ्यामजतीति पदाभिः पदातिः । अज्यतिभ्याश्च पादे चेतौण-
(७४२३४०) प्रत्ययः अज्येभ्यो निपातनात् । पदगः । पदोपहृतः

पद्व्यत्यस्तदर्थे । ६।३।५३ ।

पादस्य पद्व्यत्यस्तदर्थे यति परे । यादौ विभ्यन्ति पद्याः
शर्कराः । अतदर्थे किम् पादार्थमुदकस्यास्य । पादाद्या-
भ्याञ्चेति (७२१४०) वत् । इवे चरतावुपसंख्यानम्* । पादाभ्यां
चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (६०१४०) ठन् ।

विभक्त्यापिङ्गतिषु च । ६।३।५४ ।

पञ्चमस्य । पत्कारौ (११) । पङ्क्तिः ।

कृत्तः शे । ६।३।५५ ।

कृत्तः पादस्य (१२) पद्व्यत्ये परे । गायत्रीम्यच्छः शंसति
पादस्यादमित्यर्थः । कृत्तः किम् पादयः कार्वापणन्ददाति ।

वा घोषमिस्रयद्देशे । ६।३।५६ ।

(१०) उत्तरपदेषु पदव्यत्यस्तदर्थे परेत्तरस्य सुप्रविभक्तिविज्ञापनेनाह-
रकं प्रत्ययेति ।

(११) पत्कारौति कृत्यातिपिति (७२४१) चितिः पङ्क्तिरिहान्न वर्तते किम् ।

(१२) कृत्त इति कृत्य पद्व्यत्यस्तदर्थे पादयः परिकल्पेन चरितं वाक्या-
नीति विवेकः ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४६७

पादस्य-एव । पद्मोवः-पादस्योवः । एष्यस्यः-पादस्यस्यः ।
पञ्चदशः-पादस्यदशः । निष्के वेति वाच्यम् * । पञ्चिकः-
पादनिष्कः ।

उदकस्रोतः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ।

उदमेघः । उत्तरपदस्य वेति वक्तव्यम् * । चोरोदः ।

प्रेषंवासवाहनभिषु च । ६ । ३ । ५८ ।

उदपेषमिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः ।
समुद्रे तु पूर्वेषु सिद्धम् ।

एकहस्तादौ(१३)पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६

। ३ । ५८ ।

उदकुम्भः-उदककुम्भः । एकेति किम् उदकस्यो । पूरयित-
व्ये इति किम् उदकपर्वतः ।

मन्योदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवौवधगाहेषु

च । ६ । ३ । ६० ।

उदमन्यः--(१४) उदकमन्यः । उदोदनः-उदकोदनः ।

(१३) एकहस्तादधिकत एवमन्योऽवहाववापी एवमन्योऽवापी च उदा-
वच उदकातीवो चोवः अत्रिचयते तवावः उदकातीवो वलाजु वा-
चते तल्लेवाक प्रहसिदिति भावः । पूरयितव्यं पूरयार्हम् ।

(१४) उदकमन्यः इति तल्लेवाक्येऽन्त्याः वक्तव्ये वलाजु वक्तव्ये । मन्यो-

इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवत् । ६ । ३ । ६१ ।

इगन्तस्याङ्यन्तस्य ऋसो वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः
ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् रमापतिः । अङ्ग इति किम्
गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनु-
वृत्तेः । इत्यङ्गवङ्भावितानामङ्यवानाञ्च नेति वाच्यम् * ।
श्रीमदः । अङ्गः । ह्रस्वीभावः (१५) । अङ्गकुंसादीनामिति
वक्तव्यम् * । अङ्गुः सः अङ्गुः सः । अङ्गुटिः अङ्गुटिः । अङ्गारो-
ऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । अङ्गुः सः । अङ्गुटिः ।
अङ्गु वा कुंसा भावणं शोभा वा यस्य । स्त्रीवेषधारी नर्तकः ।
अङ्गुः कुटिः कोटिष्वम् ।

एक तद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ।

एकाग्रव्यस्य ऋसः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे वा एकस्या भागतम् ।
एकवच्यम् । एकधीरम् ।

ऊग्रपोः संज्ञाङ्गन्तसोर्बहुलम् । ६ । ३ । ६३ ।

रिपतिपुत्रः । अङ्गधीरम् ।

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ।

त्वग्रत्ववे स्यादोर्बो ऋसः । अङ्गत्वम् अङ्गत्वम् रोहि-
षित्वम् रोहिषीत्वम् ।

(१५) ह्रस्वीभावः इत्यङ्गवङ्भावितानामङ्यवानाञ्च इति वाच्यम् ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४६८

अङ्कः सम्प्रसारणं पुत्रपत्न्योस्तत्पुत्रये । ६ । १।

। १३ ।

अङ्कस्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्न्योस्तत्पुत्रये-
स्तत्पुत्रये ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३। १३८ ।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६) । स्यादुत्तरपदे । कौमुदगम्यायाः
पुत्रः । कौमुदगम्यीपुत्रः (१७) । कौमुदगम्यीपतिः । स्व-
स्थितविभाषया क्लृप्ता न । क्लीप्तस्य चानुपसर्जने नेति
तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगम्यीपुत्रः । उपस-
र्जने तु तदादिनियमाज्ञेह । अतिकारीषगम्यापुत्रः (१८) ।

बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १। १४ ।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे अङ्कः सम्प्रसारणं स्याद्वहुव्रीहौ । कारी-
षगम्या बन्धुरस्येति । कारीषगम्यीबन्धुः । बहुव्रीहौ विति
क्लिप्त् कारीषगम्याया बन्धुः कारीषगम्याबन्धुः । क्लीप्तनिर्ह-
यसु मन्दस्वरूपापेक्षया । मातङ् मातृकमातृषु वा * ।

(१६) सम्प्रसारणशब्देन द्वयोप इत्यतो दीर्घः (८-४०) इत्यनुवर्तते उत्तरपदे
(३५-७४०) इत्यधिकाराह्वयम् ।

(१७) क्लृप्तदन्तोरपत्यं क्लीप्तस्य अङ्कः बहुव्रीहौ (१६-१४०) बाधनात्ऽपि
अङ्कत्वान्नान् सम्प्रसारणम् ।

(१८) अतिकारीषेति आत्माश्च इति (१७-६४०) इत्यादि उपसर्गपदान्ते अङ्क-
न पूर्वपदमिति भावः ।

४७० शिक्षान्तमोसुदी ।

कारोषगन्ध्यामातः कारोषगन्ध्यामातः । कारोषगन्ध्यामातः-
कारोषगन्ध्यामातः । कारोषगन्ध्यामाता—कारोषगन्ध्या-
माता । अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशो नष्ट-
तथेति (४०४४०) कव्यकल्पस्य बहुव्रीह्यावेदेदम् । नेह । कारोष-
गन्ध्याया माता । कारोषगन्ध्यामाता चित्समार्थाच्चित्
स्वरो बहुव्रीहिसरम्भाधते ।

इष्टकेषीकामालानाञ्जिततृक्षभारिषु । ६ । ३ ।

१ । ६५ ।

इष्टकादीनामदन्तानाञ्ज (१८) पूर्वपदानाञ्जितादिषु क्रमा-
नुसन्धयेषु इत्यः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् ।
इषीकतृक्षम् । सुष्मेषीकतृक्षम् । मातभारी (२०)
उत्पत्तमातभारी ।

कारे (२१) सत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ७० ।

सुम् स्यात् । सत्यहारः । अगदहारः । अस्तोवेति वक्त-
व्यम् * । अस्तुकारः (२२) धेनोर्भक्षायाम् * । धेनु(२३)

(१८) कश्चरपदाञ्जितं पूर्वपदं विशेषीकृत्य तदन्तनिधिरित्याशयेनाह तद-
नानाविति ।

(२०) वाचां विभक्तिरिति लाघवीकृतं चिन्ति । 'कर्म-कर्म' इति कर्मणि कचित्
पाठः । यतो०

(२१) कारे ईदृशत्वात् अर्थादिनिरूपकत्वात् इति शङ्को (७११०४०) इति शङ्को वदन्ति ।
वक्तव्यहारः वक्तव्यवत्त्वम् । अथप्येतेषां परमात्मात्वात् वाचं वाचिण्या वत् ।

(२२) अस्तुकारोऽस्मिन् वचनः । अस्तिति तिङन्तमस्ति इत्यन्यत्र वचनम् ।

(२३) धेनुवाचो भव्या वेति विग्रहः भविष्यती, धेनुविरक्तः । परनिपातः ।

समासाश्चयविधिप्रकरणम् । ४७१

श्रव्या । लोकाश्च दृष्ये * । लोकाश्च दृष्यः । दृष्य इति मूलविभु-
जादित्वात्(उ०१२५४०)कः । इत्येऽनभ्यासस्य । अनभ्यासमित्यः ।
दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः । भ्राष्ट्रान्योरित्ये * । भ्राष्ट्रमित्यः ।
अग्निमित्यः । गिलेऽगिलस्य * । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य
किम् । गिलगिलः । गिलगिले च । तिमिङ्गिलगिलः ।
उष्णभद्रयोः कारणे * । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

रात्रेः क्षति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ।

रात्रिश्चरः रात्रिचरः । रात्रिमटः रात्रमटः । अखिदर्थ-
मिदं सूत्रम् खिति तु अरुद्धिषदिति(उ०१२५४०)नित्यमेव वक्ष्यते
रात्रिश्चरः ।

सहस्य सः संज्ञायाम् । ६ । २ । ७८ ।

उत्तरपदे । सपलायम् । संज्ञायां किम् । सहयुष्मा ।

ग्रन्थान्ताऽधिके च । ६ । ३ । ७९ ।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । सप्तद्वयं (२४)
व्योतिषमधीते । सद्रोणा खारो ।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये(२५) । ६ । ३ । ८० ।

(२४) सप्तद्वयं नित्यत्ववचनेऽव्ययीभावः सप्तद्वयविशेषानां बाधवाचित्वा
प्रविधानात्तत्र तत्रतिपादकपन्ने बाधत्वात्तत्रेति सप्तद्वयव्ययीभावे
बाधाये इति(१२८४०)निषेधादनेन वारेणः । व्योतिषमिति व्योतिष
इत्यन्तर्गते अक्ष् ।

(२५) उपाख्य प्रत्ययं तद्विधेऽनुविधे द्वितीये वक्ष्यावचित्युत्तरपदे
प्रत्ययः । अत्रान्वयं वक्ष्यावच द्वितीयेत्यर्थः ।

अनुमेये द्वितीये सहस्र सः स्यात् । सराक्षसीका निशा ।
राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

समानस्य छन्दस्यऽमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु । ६ । ३ ।

८४ ।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनुभाता
सगर्भः । अनुसखा सयूयः । यौनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे
सगर्भसयूयसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा ।
समानप्रभृतयः । समानोदकाः । समानस्येति योगो विभ-
ज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्ध-
मिति काशिका । अथवा सहशब्दः सदृशवचनोऽस्ति । सदृ-
शस्यस्या ससखीति यथा । तेनायमस्त्रपदविग्रहो बहु-
व्रीहिः । समानः पक्षो यस्येत्यादि ।

उद्योतिर्जनपदराजिनाभिनामगोत्ररूपस्थान

वर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः (२६) ।
सजनपद इत्यादि ।

चरस्ये ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ।

(२६) वचनं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । समानशब्दः वचनवाचकः । सजिन्
ज्योतिभिः आदिषु वचने वा उपनिषत्तिर्तदस्यपदस्यैव वचनवाचक-
वचोवादि वज्योतिरित्युच्यते ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४७३

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्वाचरये समानत्वेन
गम्यमाने । चरणः ग्राह्या, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रत-
मपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः (२७) ।
सब्रह्मचारी ।

तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्वात् ।
सतीर्थः एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति (१२४०) यत्प्रत्ययः ।

विभाषोदरे (२८) । ६ । ३ । ८८ ।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । समानोदर्थः कीदर्थः ।

दृग्दृश्वतुषु । ६ । ३ । ८९ ।

सदृक् । सदृशः । दृष्टे चेति वक्तव्यम्* । सदृचः । पतुह-
स्तरार्थः ।

इदक्षिमोरीशूकौ । ६ । ३ । ९० ।

दृग्दृश्वतुषु इदम् ईशू किमः कौ स्वात् । ईदृक् ईदृशः ।
कीदृक् कीदृशः । वतुदाहरणं (११८४०) वक्तव्यम् । दृष्टे चेति वक्त-
व्यम्* । ईदृचः । कीदृचः । या सर्वनामः (१८४०) दृष्टे च* ।

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्वार्थः तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा । समानत्वात्
समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्वार्थः ।

(१८) कीदृश्वतुषु इदम् ईशू किमः कौ स्वात् । ईदृक् ईदृशः ।
कीदृक् कीदृशः । वतुदाहरणं (११८४०) वक्तव्यम् । दृष्टे चेति वक्त-
व्यम्* । ईदृचः । कीदृचः । या सर्वनामः (१८४०) दृष्टे च* ।

तादृक् तादृशः । तावान् । तादृजः । दीर्घः, मत्तोत्त्वे । अमू-
दृशः अमूदृक् अमूदृजः ।

समासेऽङ्गलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ।
समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठा-
नम् । असमासे तु । भीरोः स्थानम् ।

ज्योतिरायुषस्त्वोमः । ८ । ३ । ८३ ।

आभ्यां स्त्वोमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः ।
आयुष्टोमः । समासे किम्, ज्योतिषः स्त्वोमः ।

सुषामादिषु (२६) च । ८ । ३ । ८४ ।

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्निः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८६ ।

सस्य मूर्धन्यः । हरिविषः । एति किम्, हरिसक्थम् । संज्ञा-

(२६) सुषामा निःशाना इःपाया सुषेप्रः श्रिवेयः इःवेयः सुषन्निः निःष-
न्निः इःषन्निः सुहु इहु-भीरिषक्थः (संज्ञायाम्) प्रतिश्रिका जला-
भाक्त्वं नौवेयनम् इत्युभिवेयनम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिवेय
(नयनादा) रोहिणीवेयः वास्तुतिनयोऽयम् सुषामादिः । एति संज्ञा-
भाषिणादि कृतवत् नयनाननेय कृतपाठे तदुक्तं प्रकारेण निश्चितम्

समासाश्रयविधिप्रकरणम् ।

४७५

यां किम् पृष्ठसेनः । अगकारात्किम् विष्वक्सेना । इण्को
(८५५०) रित्येव सर्व्वसेनः ।

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ।

एति सख्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः
रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः । आकृति-
गणोऽयम् ।

अषष्ठ्युत्तरीयास्वस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्या

स्थितोत्सूकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ६६ ।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः ।
अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।
अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठीत्यादि किम्
अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायकविवेधः ।
अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।
गहादेराकृति(५६६५०)गणत्वाच्छः ।

अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ।

अन्यदर्थः अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽपि । ६ । ३ । १०१ ।

अजादावुत्तरपदे । कुक्षितोऽयः कदम्बः । कदम्बम् । तत्पु-
त्रवे किम् कुक्षो राजा । नी च * । कुक्षितालयः कक्षयः ।

रघवद्वेष । ६ । ३ । १०२ ।

४७६

विद्यान्तकोसदी ।

कद्रवः । कद्रवः ।

दृष्टे च जातो । ६ । ३ । १०३ ।

कत्तुणम् ।

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ।

कापयः । काचः । अक्षय्येन तत्पुरुषः । अक्षय्येन
नष्टमौहिर्वा ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ।

ईषज्जलम् काजलम् । अजादायपि परत्वात्कादेशः । काजम् ।

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ।

कापुरुषः—कपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्ववि-
प्रतिषेधाच्चित्त्वमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

कवं कोष्योः । ६ । ३ । १०७ ।

अक्षय्ये उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्यम्—
कोष्यम्—कदुष्यम् ।

प्रपोदरादीनि (३०) यत्रोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०८ ।

(२०) प्रपोदर प्रपोलान् यत्राह्वय जीवत प्रपोलान् उक्तं च विद्यान् इति
ननु । प्रपोदरादिरादिनिर्वाहः ।

यत्राह्वयजीवतपिर्वाहः इति वाप्येव दर्शयित्वा ।

भाष्येनोक्तं तत्रैव जीवतपिर्वाहः ननु ।

एतच्च यत्राह्वयजीवतपिर्वाहः न, प्राचीनकारिणां दर्शयित्वा-
दिप्रमाणानि प्रपोदरादिनिर्वाहः ।

समासाद्यविधिप्रकरणम् । ४७७

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः ।
 पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तस्योपः । वारिवाहको वलाहकः ।
 पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश इत्यम् ।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (३१) सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोन्मा वर्णविक्रतैर्वर्णनायात्पृषोदरम् । १ ॥

द्विक्रम्येभ्यस्तोरस्य तारभावो वा ग० । दक्षिणतारम्-दक्षि-
 णतोरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतोरम् । दुरो दाग्रनाश-
 दमध्येपूस्वमुत्तरपदादेशद्वयत्वं ग० । दुःखेन दाग्रते दूढाशः ।
 दुःखेन नाग्रते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूढभः । खल-
 त्रिभ्यः । दन्धेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति । दूष्यः ।
 प्रातश्चेति (उ१०४०) कः । हुवन्तोऽस्मां सीदन्तीति वृषी । हुव-
 ण्क्वस्य व आदेशः । सदेरधिकरणे षट् । प्राक्ततिगचोऽयम् ।

(३१) इन्तेः पचाद्यपि सुगान्ते इव इति हिंवेत्यु पचाद्यपि इकारवचा-
 रवोः स्थानमन्वयात् हिं इति गूढोन्मात्प्रकारविक्रमा उ-
 कारादेशः पृषोदरमित्यन्त तकारवर्णचोपः इत्येवं रीत्या वर्ण-
 मोध्यम् । एतन्मूलकमेव ।

कुम्भेद्वयस्यः इत्ये तम् आननवचोऽपि ।

इतो वा हितततयोजीवस्य अपि कुम्भेधोऽस्ति ।

कम इति शेषः इत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अयस्यम् अन्वयान्नो नकारः
 कुम्भेत् । अयस्यदेव्यः तयो कोचचन्दनः शिखरोः परतो कुम्भे-
 श्चात्यः । अन्वयात् अन्वयनाः इति अन्वये प्रथमा । हितततय-
 म्भयोः परतः वयोऽन्वो नकारो कुम्भेत् । वहितः-वहितः-वततः
 वततः । कुम्भेधमपरपि सौम्ये वदे वदितेऽन्वयाकारो कुम्भेत् ।
 वदितेधमः कोचचन्दनः वदितेधः—वदितेधः इत्यादि ।

संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ।

अधिकारोऽयम् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नाच्छिन्न-
च्छिद्रस्तुवस्त्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणार्कणः ।
लक्षणस्य किम् शोभनार्कणः । अविष्टादीनाङ्गिम् विष्टकर्णः ।
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्न-
कर्णः । छिद्रकर्णः । स्तुवकर्णः । स्त्वस्तिककर्णः ।

नहिहतिहृषिव्यधिरुचिसहितनिष्ठौ । ६

। ३ । ११६ ।

निबन्धेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नोहत् ।
ग्राहट् । मन्त्रावित् । नौरक् । अभौरक् । ऋतीषट् । परी-
तत् । कविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष (४७६४०)
इत्यतो मण्डूकानुत्था विभाषाऽनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थिता ।
तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुहक् । तिग्मरक् ।

वनगिर्व्योक्तायाकोटर (१२) किंशुलकादी-

(११) नाम् । ६ । ३ । ११७ ।

(११) कोटर विजय विजय इत्येव चारिक् । कोटरारिः ।

(१२) किंशुलकादी नह कश्चन मन्त्र कोहित उक्तः । किंशुलकादिः

समासाश्चनविधिप्रकरणम् । ४७६

कोटरादीनां वने परे किंशुकादीनाङ्गिरो परे च दीर्घः
स्यात् सञ्ज्ञायाम् ।

वनं पुरगामिषकासिध्रकासारिकाकोटराद्ये-

भ्यः । ८ । ४ । ४ ।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव षत्वं नाग्येभ्यः । इह कोट-
रास्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदी-
र्घाणां षत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अथे शब्दस्य तु विध्यर्थः ।
पुरगावचम् । मिषकावचम् । सिध्रकावचम् । सारिकावचम् ।
कोटरावचम् । एभ्य एवेति किम् अमिषचवनम् । वनस्यापि
अथे वचम् । राजहस्तादिषु (४१२४०) निपातनात्मन्या षलुक्
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुकाङ्गिरिः ।

बले । ६ । ३ । ११८ ।

बलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्सञ्ज्ञायाम् । कवीवकः ।

मतौ बल्लभोऽनजिरादौ (३४) नाम् । ६ । ३ ।

११९ ।

अमरावतो । अमजिरादीनाङ्गिम् अङ्गिरवतो । बल्लभः
किम् व्रीहिमतौ । सञ्ज्ञायामित्येव । नेह बल्यवतो ।

शरादीनाञ्च (३४) । ६ । ३ । १२० ।

(३४) अङ्गिर अङ्गिर इति च वारव्यव वल्लभात् । अङ्गिरादिः ।

(३५) अर इमे वृक्ष व्रीहि इति अङ्गि इति वृत्तिः । शरादिः ।

शरावती ।

इको वहेऽपीलोः । ६ । ३ । १२१ ।

इगन्तस्य दीर्घः स्यादहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः
किम् पिण्डवहम् । अपीलोः किम् पीलुवहम् । अपील्वा-
दीनामिति वाच्यम् * । दासवहम् ।

उपसर्गस्य चञ्चऽमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ।

उपसर्गस्य बहुलदीर्घः स्यादञन्ते परे न तु मनुष्ये । परी-
पाकः—परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ।

इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे । वीकाशः नीकाशः
इकः किम् प्रकाशः ।

अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२४ ।

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायाम् । अष्टपुत्रः ।

चित्तेः कपि । ६ । ३ । १२७ ।

एकचित्तीकः ।

नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२८ ।

विज्ञानरः ।

मिते चर्षी । ६ । ३ । १३० ।

समासाद्यविधिप्रकरणम् । ४८१

विश्वामित्रः । ऋषीतिम् । विश्वामित्रो माणवकः । शनो
दन्तदंष्ट्राकर्षकुन्दवराहपुच्छपदेभ्यो दीर्घो वाच्यः * । प्रादन्तः ।
इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरेक्षुल्लज्जान्नकार्थ्यखदिरपौशूचाभ्यो

ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्थ्यवणम् । इह षात्प-
रत्वात् णत्वम् ।

विभाषौषधिवनस्मतिभ्यः । ८ । ४ । ६ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् ।
शिरौषवणम्—शिरौषवनम्^(१६) । दाक्षत्राज्भ्यामिव * । नेक्ष
देवदारुवनम् । इरिकाभ्यः (३७) प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ।

आरीप्य यदुह्यते तदाचिस्त्रान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य
णत्वं स्यात् । इक्षुवाहनम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् ।
इन्द्रस्त्रामिकं वाहनमित्यर्थः । वक्तव्यं टि उच्चिरिहैव सूत्रे
निपातनात् ।

(१६) वनस्मतिभ्यः इक्षुवाहनायो न ण् वाच्यः । निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् ।
वाहनपरस्य इक्षुवाहनम् । शिरौषवनमिति ।

(१७) कोऽभिधत्वात् प्राप्नोति प्रतिषेधः । इरिका मिरिका तिमिरा । इरिका-
दिरकत्वमित्यर्थः ।

४८२ सिद्धान्तकौमुदी ।

पानन्देः । ८ । ४ । ६ ।

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य पाननस्य शत्वं स्यादिशे गम्ये ।
चौरस्यानं येषाम् तं चौरपायाः उग्रोनराः (१८) । सुरा-
पायाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कश्चिच्च ह्युट् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ६० ।

पानस्येति । चौरपाणम्—चौरपानम् । गिरिनद्यादीनां (१९)
वा । गिरिणदी—गिरिनदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तमुम्बिभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य षो वा स्यात् ।
प्रातिपदिकान्ते । माघवापिणौ । नुमि । ग्रीहिवापाणि ।
विमत्तौ । माघवापिण । पक्षे माघवापिनावित्यादि । उत्तर-
पदम् यत्प्रातिपदिकान्तान्तस्यैव शत्वम् । नेह । गर्गाणाम्
भगिनी गर्गभगिनी । अतएव (४०) नुम्यङ्ङत् कतम् । अङ्ङस्य
नुम्विधानात्तङ्ङतो हि नुम् न तुत्तरपदस्य । किञ्च (४१)
प्रहिण्वन्वित्यादौ हि हेतुं नो चत्वार्षमपि नुम्यङ्ङम् ।

(१८) उग्रोनरस्यो देववाची तद्वाचिन्पुष्यपाराय् वर्तते ।

(१९) गिरिनदी गिरिनद्य गिरिनद्य गिरिविश्रज्य चक्रनदी चक्रनितम्बा तृक-
पान कानोन चार्गेवन । आकृतिमन्त्रोऽयम् गिरिनद्यादिः ।

(४०) अतएवेति पूर्वपदाङ्ङिते नोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य विशेषणादेवेत्यर्थः ।
उत्तरपदस्य चत्वार्षमपि नुम्यङ्ङत् कतम् । अङ्ङस्य माघवापिणापित्यादा-
नुत्तरस्य बह्वचरिति भावः ।

(४१) पूर्वपदाङ्ङितस्य दाचङ्ङत्तन्नासिपरिधानमेति व्याख्याय भाष्ये तु-

समासाश्रयविभिनकरथम् । ४८३

प्रेम्बन (४२) मित्यादीं तु शुभादि(१८२४०) त्वाच्च । शुभादेर्न
रस्ययूना । परिपञ्चानि । एकाजुत्तरपदे चः (१३८५०)(४३)
नित्यमित्युक्तम् । वृत्तद्वयो । हरिश्चानयतीति वा सा हरि-
माणी । नुमि । चौरपाणि । विभक्तो । चौरपिण । रस्यविषा(४४)

कुमति (४५) च । ८ । ४ । १३ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणी । हरिकामाङ्गि ।
हरिकामिण ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात् । मादकुम्भवापिन

पङ्क्त्य प्रत्याख्यातमित्यद्वेराङ्ग किञ्चेति चत्वार्यनयोति चत्वार्यनो-
नेत्यर्थः ।

(४०) प्रेम्बनमित्यादी त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नस्तेव धातुमध्यवर्तिनोऽपि-
नष्ट न पत्वमित्यर्थः ।

(४१) कनेकार्जितुत्तरपदार्थमिदम् । काल कवर्गवत्युत्तरपदार्थमिदम् । अथ
विभक्त्यापि प्रकृतेषु प्रत्याख्यैकत्वाच्चयेऽपि विभक्त्येवापि विभक्त्या-
दौ चत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः कनासत्वात् ।

(४२) रस्यविषेत्वात्मावर्तिनीं विभक्तिशान्तिं विषयं पद-
व्यवस्थे इति निषेधक न प्रसङ्गः तस्मात् कतञ्चित् इति(४८४५०) वार्ति-
कैकत्वात्मातया चत्वाच्चवातिदिक्कतञ्चित्कमिदमपरेण पदेन व्यवधाने न
भवतीत्यर्थकत्वं नात्र तत्वात्मात्वात् ।

(४३) कादावित्यर्थकत्वाच्चः । कावित्युक्ता कुलसीमुक्तम् ।

(४४) निमित्तनिमित्तिनोर्थेऽपि पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । व्यवधानपदं च
चत्वाच्चवातिदिक्कमिदमपरेण निषेधकैकत्वात्मात्वात् ।

चतुरङ्गयोगेन । अतद्वित् (४७) इति वाच्यम्* । आर्द्रगो-
मयेण । शुष्कगोमयेण ।

कुत्सुम्बुरुणि जातिः । ६ । १ । १४३ ।

अत्र सुण् निपात्यते । कुत्सुम्बुरुर्धान्यकम् । क्लोवत्वमतन्त्रम् ।
जातिः किम् । कुत्सुम्बुरुणि कुत्सितानि तिन्दुकोफला-
नीत्यर्थः ।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ।

सुण् निपात्यते । अपरस्पराः सार्धा गच्छन्ति । सततमवि-
च्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति
अपरे च परे च सक्तदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ।

सुट् सस्यप्रत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स गोभिः
सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्वरण्यानि (४८) ।
प्रमाणि । गोष्पदमात्रं क्षेत्रं (४९) । सेवितेत्यादि किम् ।
गोःपदम् गोपदम् ।

(४७) अतद्वित् इति व्यवभावकस्य स्यात्वाक्यवृत्तिरित्यतद्वितमिदमपरत्वे
निषेधः तद्वितमपरत्वे तु भवत्येवेत्यर्थः ।

(४८) गवां सङ्घारो नैव यत्न कदाचित् तल्लैव नमूर्त्वे सुडिति नाद्ये स्थित-
सङ्घातरेण तदाङ्गागोष्पदान्वरण्यानीति ।

(४९) क्षेत्रमिति क्षेत्राख्यपरिभाषात्वननेन द्योत्यते तेन क्षेत्रस्य गोष्पदाभिः
क्योऽपि न क्षतिः ।

समासाश्चैवितिप्रकरणम् ।

४८५

आत्मदम्पतिष्ठायाम् । ६।१।१९६।

आत्मयापनाय (५०) स्थाने सुट् निपात्यते । आत्मदम्पति
प्रति किम् आपदापदम् ।

आश्चर्य्यमनित्ये । ६।१।१९७।

अङ्गते (५१) सुट् । आश्चर्य्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्यं
किम् आश्चर्य्यं कर्म शोभनम् ।

वर्चस्केऽवस्करः । ६।१।१९८।

कृतसितं वर्चः वर्चस्कमन्वयम् । तस्मिन् सुट् । अवको-
शित इति अवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ।

अपस्करो रथाङ्गम् । ६।१।१९९।

अपकरोऽन्यः ।

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ६।१।२००।

पक्षे विकिरः । वाचनेनैव शुद्धिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहण-
स्तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति हस्तिस्तत्र भाष्य-
विरोधात् ।

(५०) आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्थानज्ञानः प्रतिष्ठा ।

प्रसूते च लाभविषयः स्थानं तथा आत्मदम्पतेन सम्बन्धितस्य शरीर-
रक्षणाय स्थानं सम्बन्धितार्थः ।

(५१) अनित्यस्य कादाचित्कतयाऽङ्गुतनचक्षुःकादाचित्कते इति ।

प्रतिष्ठाशय कशेः । ६ । १ । १५२ ।

कश्च प्रतिष्ठाशयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यवि सुट् निपा-
त्यते षत्वश्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्ठाशय इत्युच्यते ।
कशेः किम् प्रतिगतः कश्यां प्रतिष्ठाशयोऽयम् । यद्यपि कश्य-
रेव कश्या । तथापि कशेरिति धातोर्गृहणमुपसर्गस्य प्रती-
त्यर्थ इत्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गात् ।

प्रस्कण्डहरिचन्द्राट्टणौ । ६ । १ । १५३ ।

हरिचन्द्रग्रहचममन्त्रार्थम् (५१) । ऋषो इति किम् प्रकण्डो
देशः । हरिचन्द्रो भाषवकः ।

मकरमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ।

१५४ ।

मकरग्रन्थोऽव्युत्पन्नः तस्य सुचिनिष निपात्यते । वेण्विति
किम् मकरो घाहः । मकरो समुद्रः ।

काक्षीराजकुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ।

ईश्वरीरमस्माक्षीति काक्षीरं नाम नगरम् । अजस्त्रेव
तुन्दमस्त्रेति अजकुन्दमाम नगरम् । नगरे किम् कातो-
रम् । अजकुन्दम् ।

(५२) अमन्त्रार्थमिति शब्दे दृष्ट्वा हरिचन्द्रोक्तस्य मन्त्रः । (५५) १५४ ।

हरिचन्द्रो राजर्षिः ।

समासाश्रयविधिप्रकरणम् । ४८७

कारस्कारो वृक्षः । ६ । १ । १५६ ।

कारस्कारोतीति । कारस्कारो वृक्षः । अन्यत कारस्कारः ।
केचित्तु कस्कादिष्विदं (१६४०) व्युत्पत्ति न सूत्रेषु ।

पारस्कारप्रभतीति च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५७ ।

एतानि (५३) समुत्क्रान्ति निपात्यन्ते नान्ति । पारस्कारः ।
किष्किन्ध्या । तद्वृक्षतोः करपत्न्योश्चौरदेवतयोः सुट् तत्तो-
यश्च* । तात्प अं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्वृक्षतोर्दकार-
तकारौ सुव्युत्पत्ते करपत्न्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायो-
याधिः । तस्कारः । वृक्षस्यतिः (५४) । प्रायस्व चित्तिचि-
न्तयोः* । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्यतिरि-
त्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

(५३) पारं करोतीति तन्मो वेदवाच्योक्त्यादिना (७३१८४०) वृक्षः । पारस्का-
रोद्देशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य कन् पारस्कारो वृक्षविदः किन्तु
तत्राद्या वृक्षा किष्किन्ध्या तस्कारचौरः वृक्षस्यतिः छुराचार्यः । वन-
स्यतिर्दृष्टः । पारस्कारादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४) वृक्षस्या वाचः पतिः वृक्षस्यतिः वाच्ये वृक्षतो तस्या एव पतिरिति सूत्रेः
(५५) प्राय इत्यकारान्तपुंलिङ्गस्योवाची “प्रायोनाम तवः प्रोक्तं” चित्तं
निश्चयं चक्षते” इति सूत्रेः ।

इति समासाश्रयविधयः ।

समर्थानाम्प्रथमाहा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्यद्वय(२)मधिक्रियते प्राग्दिश इति(६६०४०)यावत् । साम-
र्थ्यम् परिनिष्ठितम् कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽयम् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः (६०४४०) प्रागणधिक्रियते ।

अथपत्यादिभ्य (४) च । ४ । १ । ट४ ।

एभ्योऽण् स्वात् । प्राग्दीव्यतौयेष्वर्थेषु (५) वक्ष्यमाणस्य
स्यस्यापवादः ।

- (१) अथर्वरक्तत्वा तद्विज्ञानप्रकरणसारमते समर्थानामिति समर्थानां मध्ये
कुत्र प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमतस्तु तत्तत्-
कुत्र प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।
- (२) परलक्षयमिति प्रत्येकं पदानां स्मरितत्वात् । वेत्तव्यं तु प्राग्दिशस्तुतर-
मपि सत्यम् । अथविमर्शनेन तु विविच्य परलक्षणेति बोध्यम् ।
तद्विज्ञानाभेदाधीनं भाव एव प्रवृत्तिः समर्थः परविधि(१:७४०)रित्युक्तेरित्यु-
क्तमतः समर्थानामित्युक्तेष्वप्युक्तं तत्रापि समर्थशब्दः शक्त्यर्थार्थः शक्त-
त्वत्वाच्चप्रतिपाद्यत्वम् तच्च परिनिमित्तत्वमेति तदाह परिनिमित्तत्वमिति ।
- (३) प्राग्दीप्त्यत इत्यत्र तेन दीप्त्यतीति कुत्रापि तद्विज्ञानप्रकरणे प्राग्दीप्त्युक्तो
पाठ इत्याह तेनेति ।
- (४) अन्नमपि ज्ञानमपि यत्तमपि भगवति गच्छति ज्ञानमपि यत्तमपि दातु-
मपि कुञ्चयति गच्छयति । आत्मानमपि भगवति यत्तुमपि भगवति सभा-
यति प्राचयति चेतयति । अथशब्दादिः ।
- (५) प्राग्दीप्त्यतीति प्रकरणे वे वे प्रत्यया वक्षिषु वक्षिष्वे नमपि तेन
तेनैवेति शब्दः ।

दित्वात् (४७६४०) सख्य तः । भवार्थे तु लुग्याचः * । अस्तत्वात् ।
 लोन्लोऽपत्ये तु बहुव्यकारः (११) * । बाह्यादीन्लो (४८८४०)
 ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् षीङ्-
 लोभिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत् (१२) * । गव्यम् । अजादिप्रस-
 ङ्गे किम् गोम्य हेतुभ्य आगतम् गोरूप्यम् गोमयम् ।

उत्सादिभ्यो (१३) ऽञ् । ४ । १ । ८६ ।

शीलः । अग्निशलिन्वां ठग्वत्तव्यः * । अग्नेरपत्यादि शाले-
 यम् । कालेयम् । इत्यपत्यादि (१४) विकारान्तार्थसाधा-
 रणाः प्रत्ययाः ।

(११) केवललोन्लोऽपत्येन योगाभावात् तदन्तेऽयं विधिः ।

(१२) गोरिति न केवलमपत्येन किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेभ्योऽपि तेन गोरिदं,
 गवि भवं, गोर्दिवताऽस्तेति सर्वेषां गव्यमित्येव ।

(१३) उत्स्य उदयान विकर विनद मङ्गानद मङ्गानस मङ्गाप्राच तदस्य तल्लुम
 वल्कया (कश्चे) प्रथिवी धेतु पङ्क्ति जगती मिटुप् कटुटुप् अनपद भरत
 जमीनर धीमन् धीमुक्त्य उदयान (देशे) प्रथमं मङ्गवीर रत्नकर
 मध्यन्दिन वृक्षत् मङ्गत् वल्कत् लुभ पञ्चाव दन्त्रावधान उन्मिह
 कङ्कम् उदयं देव धीमन्तु कल्कि । उत्सादिः ।

काल वल्कया (कश्चे) इति पश्यते कश्चे कश्चाश्चे वल्क्येऽपत्यं वाक्यनः
 कश्चाश्चे न गौरवल्किरिति कश्चाश्चे इति विशेषणान्तरात् तदन्तविधि-
 रन्तासि तेन चेद्वत्तद्वत्ताम् ताडेतः कश्चेयुर्वा वृक्ष इत्यर्थे कालेनव-
 निति सिद्धम् । अतोः

(१४) अपत्यादीनादिना अन्तेऽप्यनन्तत्वेन तववन्तिना इदं शब्द अन्तेरिद-
 नित्येतेषां पङ्क्तयः ।

तद्धितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ४६१

स्त्रीपुंसाभ्यान्जञ्जौ भवनात् । ४।१।८७।

धात्वानाश्रयन (१५८४०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमा-
नञ् जञ्जौ स्तः । स्त्रैः । पौञ्जः । वत्यर्थे न स्त्रीपुंवचेति
(४४५४०) प्रापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४।१।८८।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिः (१५) अनपत्यार्थः प्राग्दीव्य-
तीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तत्वेति किम् पञ्चकपालस्येदृशकम्
पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् पञ्चगर्गकृष्यम् । अनपत्ये
किम् वयोर्निर्वायोरपत्यम् वैमित्रिः ।

गोत्रेऽलुगचि । ४।१।८९।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात् ।
गर्गाद्याख्यानाः । उदात्तः (५१०४०) ।

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (१६) । ६।४।

१५१ ।

(१५) अजादिरिति यत्तद्वीररक्षणात् गोत्रेऽलुगवीर्यतोऽवीर्यस्यापकर्मा-
दुच्यते इति बोध्यम् ।

गर्गस्यापत्यादि वणि नान्वयस्य उदात्तात् वतन्तः

(१६) आपत्यस्येति किं वद्व्यादादिव्योमपाद्यर्थे वाद्याख्यास्य रक्षादौ वा भूद
तद्धिते किं नान्वय इति विसर्ग आदि वा भूद वंशप्राप्तौ किं नान्वय-
वच रक्षादौ वा भूद ।

हलः (१७) परस्मापत्यकारस्य क्षोपः स्यात्तद्धिते न त्वाकारे ।
गार्गीयाः । प्राग्दोष्यतीये किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् ।
अपि किम् गर्गेभ्य आगतम् गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुक् । ४ । १ । ६० ।

प्राग्दोष्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यम् ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः
फिन् ततो यूयण् । ग्लौचुकायनः । तस्य छात्रोऽपि ग्लौचु-
कायनः । अणोलुकि वृत्तत्वाभावाच्छो न ।

पैलादिभ्यश्च (१८) । २ । ४ । ५६ ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पोलाया वै (५०६४०) त्यण् । तस्मात्
अणो इत्यच् इति (५१८४०) फिज् तस्य लुक् । पैलः पितापुत्रश्च ।
तद्भाजाद्याश्च* । इत्यञ् मगधे (५१९४०) त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो
इत्यच् इति (५१८४०) फिजो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

इजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ।

(१७) कर्कतिलोक्ततो (१२८४०) य इति इत्यस्यद्वितलोक्ततो (२१८४०) इत्य
इति बाह्वर्ण्यत्वाद् इज इत्यादि । गर्गीयमिति प्राश्नीत्याश्च
(६५६४०) इति ।

(१८) देव बाह्वर्ण्यत्वात् बाह्वर्ण्यत्वात् राह्वर्ण्यत्वात् राह्वर्ण्यत्वात् कौद्वी कौद्वी-
मन्ति कौद्वीमन्ति कौद्वीमन्ति कौद्वीमन्ति देवस्यानि पौद्वीमन्ति
राह्वर्ण्यत्वात् कौद्वीमन्ति राह्वर्ण्यत्वात् कौद्वीमन्ति कौद्वीमन्ति कौद्वीमन्ति
कौद्वीमन्ति (देवतापत्यत्वात्) कौद्वीमन्ति ।
तद्भाजपञ्चाङ्ग परस्मै युवप्रत्ययस्य लुक् इति ।

तद्वितामत्वाधिकारप्रकरणम् । ४६३

गोत्रे य(१६) इज् तदन्ताद्युपत्यस्य सुक् स्वात् । तच्चेन्नोत्रं
प्राचाश्रवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अत इज् (४६-४७) ।
यजिजोषेति (५०-४०) फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च ।
प्राचाङ्गिम् दाहिः पिता । दाक्षायणः (२०) पुत्रः ।

न तौल्ललिभ्यः । २ । ४ । ६१ ।

तौल्वत्यादिभ्यः (२१) परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेषां
प्राप्तः । तुल्वन्तः तत इजि फक् । तौल्वन्तिः पिता । तौल्व-
न्तायनः पुत्रः ।

प्रकफिओरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ।

यमि लुगिति (४६२४०) नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम्
 कात्यायनस्य छात्राः कानीयाः कात्यायनीयाः । यस्तस्यापत्यम्
 यास्तः । शिवाद्यण् (५०४४०) तस्यापत्यं युवा यास्त्यायनिः ।
 यषो ह्यचइति (५१८४०) फिञ् । तस्य छात्राः यास्तनीयाः
 यास्त्यायनीयाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ।

(12) इज्जलायु वप्रसवसं गोलार्धं एव बन्धनेनाह गोलो बध्ति प्राधानिति
गोलविषये प्रथमिताद्येन तत्रैव गोलं प्राधानिमुक्तम् ।

(२०) दृष्टस्य गोत्रापत्तं पुमान् दास्यः कुत्रापत्तं त दासायच इति ।

(२१) तीक्ष्णं भारति पारति रावति हेकीपि हेवमि मार्केति नेवमि हे-
वमति हेवमति वाक्कति वेल्कति वैक्कि वाहुराकति वीष्कारवादि
वाहुरीकति वाहुरिं प्रादेकमि वैमिक्कि प्रादेककति वाक्कति वैयो-
ति वाधिंवादि वाहिंकिं वाहुरि वैमिक्कि वांकिंवेमकि वीमि वादे-
वुवाकि वैवकि वैरकि वैकति । तीक्ष्णवादिः ।

मध्यमात् कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽथ उक्ताः वक्ष्यमाणाश्च
प्रत्यया वा स्युः । उपगौरपत्यम् औपगवः । आदिद्वि- (२२)
रन्ध्रोपधादौ बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनाथं (२२) कृतम्भवेत् ।

उक्तार्गः शेषएवासौ वृत्तान्तस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागसु । भागोरपत्यम् भागवः । कृतसन्धेः किम् (२४)
सौख्यितिः (२५) । अकृतव्यूहपरिभाषया साधुख्यितिर्मा भूत् ।

(२१) उपपन्नं कृतं इति स्थिते षोडश (४१२४०) इति युक्तं बाधित्वा परत्वाद्गो-
चरितीति (१११४०) उक्त्वा भवितव्यं युक्तस्य पिचय इत्यादौ बाधका-
शत्वात् किञ्च युक्ते कृते अवादेये च अत उपधावा (४४०४०) इति उक्त्वा
भवितव्यमित्याशङ्क्याऽऽदिद्विद्विरिति । परत्वादिति भावः । तत्रापि गो-
तावावित्वाद्गो अन्यस्य, पाचक इत्यादावुपाधायाः यौक्तत इत्यादौ
वादेर्द्विद्विरिति विषयविशेषकभावेण इति भावः ।

(२२) अपत्यव्यूहविकारादीनां संबन्धत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावेन तस्येद-
(५६१४०) निमित्तमेवैवास्मिन् कृतस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधक-
भूतस्य उक्त्वात् (५६०४०) इत्यस्य बाधनार्थमिदं कृतं कृतम् । उक्त्वात्
इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उक्तमंतः शेषत्वस्यापि इत्यादाह उक्तमर्थेण
अवावाविति तत्रावापत्वादिसाठरणीयार्थत्वप्रत्ययार्थमित्यस्य शेषत्वनि-
मित्तस्य तत्र विवक्षितत्वेऽपि अतः कृतं तस्यापत्यमित्युक्तत्वात् अदन्तवाङ्मा-
दिमहातिबाधनार्थककोक्तत्वेन तद्विषयतयैतस्य शेषपदार्थत्वप्रत्ययार्थमिति
भावः । तत्रापि उक्त्वात् उद्विर्वाकावादेरिति (५६०४०) परिभाषितामि-
मातिवद्विकार्यत्वात् कृतस्य प्रयोजनं पिचय इत्यर्थः ।

(२३) कृतव्यूहः विविचिः अप्यरूपत्वात् अन्यौ कृते यत्र बहुवचं प्रत्ययो
अपिब्रवीति कृतव्यूहकार्यार्थप्रत्ययचं यद्वचं विचिचिः प्रत्ययः ।

(२४) बाधुख्यितिर्मा भूदित्येव सर्वार्थव्यूहमित्युक्तम् । तत्रापि उ उचित

तद्विज्ञापन्याधिकारप्रकरणम् । ४६५

उभयपरिभाषया नेह वस्तुमुपगोः, अपत्यचैत्रस्य । प्रथमा-
त्वेम् अपत्यवाचकात् (२६) षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वापहणाद्वा-
द्यमपि । दैव्यप्रीतिः (५२१४०) सूत्रादन्वयतरस्यां यद्व्यानुवृत्तेः
तमासोऽपि । उपग्वपत्यम् । जातित्वात् ङीष् । औपगवी ।
प्राग्वपतः । दैत्यः । ओजः । स्त्रैणः । पीछः ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (२७) । ४।१।१६२।

प्रपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

जौवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सर्वो कर्त्तव्यो अन्तरङ्गपरिभाषा-
तोऽपि परया व्यक्तव्यङ्ग्यपरिभाषया तस्या बाधात् न ह्यधिकार्य-
प्रसङ्गः स इत्यस्य द्विविधभावनया निमित्तं विनाशोन्मुक्तं दृष्टा कृत-
मपि सत्त्वं भोजारयतीति तदर्थतया ह्यत्रैव प्रथमं भवितव्यमिति
तदर्थं समर्थयद्वाच्यमिति भावः ।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुवृत्तौत्तरवति
अपत्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्रस्य देव
प्रत्ययकथा देवताऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये
च देवतादित्युपापत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे वा भूदित्यर्थे प्रथमादित्युक्तं
तथा च प्रत्ययविधायकत्वेन च तत् प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययो
भवति तस्मात्पत्यं (४६१४०) तस्मादौ च तत्पदोपस्थाप्योपस्थादेवमाप्त-
तया ततएव प्रत्ययः साऽस्य देवता (५१०४०) इत्यादौ तु इन्द्रादेव,
तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति सर्वे ह्यस्यमिति ।

(२७) प्रथमाध्यायप्रसिद्धं ङीष् गोत्रमिह तु तद्विद्वत्स्यापि संचार्यनिदम्
पौत्रादेरपत्यत्वव्यभिचारोपपत्त्यादवाप्यत्वाद्वापत्यत्वेन विवक्षित-
मिति तेन पौत्रादेकत्वेन विवक्षावासेन गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यग-
ङ्गोः वचनान्तरतया बहीयपौत्रादितं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् ।

वंशे(२८) पित्रादी जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युव-
संज्ञमेव स्यात् तु गोत्रसंज्ञम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञो वा स्यात् ।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति । ४ ।

१ । १६५ ।

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्-
जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकस्मिन् जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेष-
णम् द्वितीयं सपिण्डस्य । तरपा निर्देश उभयो (२८)
वत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृष्वे मातामह-
भ्रातरि (३०) वा जीवति । गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यो
वा । स्वविरति किम् । स्थानवयो न्यूने (३१) गार्ग्य एव ।
जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव । वृद्धस्य च पूजाया-
मिति वाच्यम् * । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य

(२८) पितृपितामहादिवत्तादिकप्रत्ययः वंशस्तत्र भवः वंशः । पौत्रप्रभृ-
तीन्नुत्तरं वंशा विपरिचयन्याह पौत्रादेरिति । तद्यन् एवकारार्थः
च च भिन्नान्न-इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति ।

(२९) उभयोः स्थानवयवोरित्यर्थः स्थानस्य पितृव्यत्वादिकं तद्वृत्तेष्वेव तेषां
पुण्यत्वात् ।

(३०) मातामहभ्रातरीति मातृवापिपुत्रपौत्रौ मृज्यते इति जनेनेदम्
क्षयिमान्मातृभ्रातरीत्येव प्राहः । यद्वेम् ।

(३१) स्थानवयो न्यूव इति सज्ज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थानन्यूनः ।

तद्वितीयाधिकाारप्रकरणम् । ४६७

शुवसंज्ञा पूजायाङ्गम्यमानायाम् । तत्र भवान् गार्ग्यायणः
पूजेति किम् गार्ग्यः । यूनय कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वा-
च्यम् । गार्ग्यो जात्यः । कुत्सेति किं गार्ग्यायणः ।

एको गोत्रे । ४ । १ । ६ ।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् श्रीप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्रे (३२) स्त्रैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा ।

यदा स्त्रैकोनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यमित्युतरेव स्त्रीक्षतः प्राचामपीति च ।

मतमेतेन तद्वन्धे सूत्रमितत्तद्योत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये श्रीपगवा-
दिषु स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्जोष्ठे मृतवंशे श्रीपगवः फक् ।
इत्यभिष्वक्तोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनश-
तम्यत्तयाः स्युः । पितामहादीनामपीति (३३) मुख्यपक्षे तु
तृतीये वाच्ये उपगोरवा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिष्वपि स्यात्
चतुर्थे फगिति ततः फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्ट-
नवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् ।
एवमुत्तरसूत्रेऽप्युक्तम् ।

(३२) एतत्सूत्रानारम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्धे विहितानां प्रत्ययानां फक् सूत्र-
पुरुषस्य यावन्तोऽधस्तथाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यानां परम्परा

स्यात् गोत्रादेरपत्यपक्षे तु यूनतावत्संख्यानामिति शेषः ।

(३३) पितामहादीनामपीति अपत्यमित्युतरेव च व सत्यपचः अपत्य-
पीत्यमन्तीति (३८५४०) कृतप्रकरणम् ।

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियान्तु न युव-
संज्ञा । गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वा-
देक एव प्रत्ययः ।

अत इज् । ४ । १ । ६५ ।

अदन्तं यप्रातिपदिकन्तप्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तादिज् स्यात् ।
अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्वादिभ्यश्च (३४) । ४ । १ । ६५ ।

बाह्विः । औडसोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ।

चादिज् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवत्तुनिषाद-
चाण्डालविश्वामाश्वेति वक्तव्यम् * ।

३४) बाह्व उपवाह उपवाहु निवाहु शिवाहु यटाहु उपविन्दु उपवी
हकला बह्वा बह्वाका सृषिका कुशका कमला भुवका भुवका हृमि-
ला इर्मिला उम्भारपटु अहुररत् देवर्षेणु अम्बिर्षेणु भद्र्य
र्षेणु ह्यर्षेणु कुनासन् कुनासन् पङ्गन् वपन् अरन् (कमितौजसः
वकोपच) सुधावत् उहृषु शिरस् नाच चराविन् मरीची कोनडविन्
वह्वकतोदिन् अरवादिन् मगरकदिन् प्राकारकदिन् कोमन् अजी-
गर्गन् अज् अजिगिरि अज्जुन बाण् नद प्रयुज् राम उहृक्) उहृक्
(वह्वर्षात्) वक्त्रोऽम्बोः वकोपच । बाह्वादिः आकृतिगणोऽयम् ।
तेन बाह्विः जाङ्गिः दैन्द्र्यर्षिः आजनेनविः ।

तद्वितामत्याधिकारप्रकरणम् । ४६६

न बुभ्रास्यदन्ताभरां पूर्वा तु ताभामैव। ७

१३१३१

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्याम्यरस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां
पूर्वौ क्रमादौ जागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।

गोत्रे कुक्ष्यादिभ्यः (३५) ष्फळम् । ४।१। ६८।

व्रातक्षमोरस्तियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातवाचिभ्यः ष्फजन्तेभ्यश्च स्वार्यं ज्ञः स्यात् त स्त्रियाम् ।
 कौञ्जावन्यः । बहुले तद्राजत्वात् (५२०५०) लुग्नश्यते ।
 व्राध्रावन्यः । स्त्रियाङ्गौञ्जायनौ गोपत्वेन जातित्वात् ङीष् ।
 अनन्तरापत्ते । कौञ्जिः ।

नडादिभ्यः(३६)फक् । ४ । १ । ६६ ।

गोत्र इत्येव । नाडायनः चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

(१५) कुञ्ज व्रजं शङ्ख भक्तान् गन्ध लोभान् शठं चाप्य राक्षसां शुभ विधाय
स्वन्द स्वन्धः । कुञ्जार्द्रिः ।

[illegible]

हरितादिभ्यो(३७)ऽञः । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हरितायनः । इह गोत्राधि-
कारेऽपि सामर्थ्याद्यन्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः ।
विदा(५०।४०)यन्तर्गणो हरितादिः ।

यञिओञ् । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यौ यञिओ तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्तेरा-
पत्यस्येति (३६।४०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

शरद्वष्णुनकदर्भाङ्गुवत्स्याग्रायणेषु । ४ । १ ।

१०२ ।

गोत्रे फक् । अञिओरपवादः । आद्यौ विदादौ । शरद्वता-
यनो भार्गवश्चेत् शरद्वतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्
शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्वोण्यपर्मतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

कुनन्तर ईषक इच्छिन् कृत्स्नि पिण्ड पञ्चाश चमसिन् सुकल
स्तिरक प्राङ्मुख पठक गृह कश्चन करप कङ्क रत्न कश्च काष्ठक
मङ्कलक कुङ्कुम गोच कबोह इत्युप । नङ्कारिः ।

(१७) हरित विन्दाय वस्त्रक कर्षण्य वध्योन् विष्णु इह मतिवोष
रवीतर रत्नकर मणिहरि विन्दाय शरद कश्चन गृह कङ्का
कपाङ्क कङ्क इमर्ष इल इच्छिन्न मनन् परकी परगु च हरितादिः ।
कल परगुचङ्कः पक्षते च च परकीवाचकः तज्ज्ञातः शरदचनः
प्राङ्मुखान्द्रावोऽस्त्यच ईषकः ।

तद्धितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५०१

एभ्यो गांने फक्त्वा । द्वीषायणः द्वीषिः । पार्वतायनः
पार्वतिः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । अनादिरिह (३८) द्वीषः ।
अश्वत्थान्नन्तरे तूपचारात् ।

अन्वधानन्तर्ये विदादिभ्यो (३६) ऽञ् ॥ ४ ।

१ । १०४ ।

एभ्योऽञ् स्वात् गोत्रे ये त्वयाऽनृषयः पुत्रादयस्तेभ्य आन-
न्तर्ये । छत्रे स्वार्थे ञ् । विदस्य गोत्रम् वेदः । अनन्तरी
वैदिः (वाङ्मादे) राजतिगणत्वादिस्य । पुनस्त्वापत्यम् पीतः ।
दीहितः ।

गर्गादिभ्यो (४०) ञ् ॥ ४ । १ । १०५ ।

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वाक्यः ।

(३८) अनादिरिति न तु भारतप्रविष्टकालाद्वादितात् ।

(३६) विद् उर्व कम्प्य कुम्भिक भरद्वाज उपमन्यु क्षिप्रत किन्द्म विद्यानर
कृष्टिमेव कृतभागे कृष्णं मित्रक आपकान् कृष्णार भरद्वाज पुनक
वेद गोपवन यिषु विन्दु भोगक भाजन यमिक अनागतान श्वाभाक
श्लानक श्लानवि श्लापर्थे (५००४०) उक्तो हरितादिस्य । इति
विदादिः

(४०) गर्गं वक्ष्य गात्रादि संज्ञति अज आनुपात् विदम्बत् प्राचीनयोग
अनकि पुनकि चमक देम अन्तिनेव वक्ष्य चट वच एव चून अवट
नमश् भनञ्जव उच विद्यावक्ष जरनाथ कोहित संज्ञित वक्ष्
वक्ष्त् नक्ष्त् नक्ष्त् वक्ष्त् विद्वत् वक्ष्त् नक्ष्त् वक्ष्त् अक्षिप्त जिगीत्
वक्ष्त् तम् ननावी कक्ष्त् अक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् उच तक्ष्त् तक्ष्त् तक्ष्त्
तक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त्
कुम्भिकी वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त् वक्ष्त्

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०३

आङ्गिरस इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गंगादी (५०१४०)
 सिवादी (५०४४०) च पाठादयश्चनौ । वातण्ड्यः । वातण्ड्यः ।

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०६ ।

वतण्डाचेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । भार्गवरवादि-
त्वात्(२४१४०)डीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु । वातण्डायनी ।
लोहितदिवात्(२१८४०)ष्मः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वा-
द्वक्ष्यमाणः(५३१४०)थङ् न ।

अश्वदिभ्यः (४१) फञ् । ४ । १ । ११०

गोत्रे । आखायनः । 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृति-
विशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किं जाताया
अपत्यं जातेयः ।

भर्गस्तै गस्तै । ४ । १ । १११ ।

गोत्रे फलम् । भार्गवस्यैवर्त्तः भार्गवः ।

[illegible]

तद्विज्ञापनाभिचारप्रकरणम् । ५०५

अथ यो मन्त्रद्वाराः । वायुः । वैश्वामित्रः । अथ वेभ्यः ।
 श्यामलः । वृषिभ्यः । वासुदेवः । पानिपदः । श्रीरिति
 तु ब्राह्मदित्वात् (४८८३०) इत्यम् । कुक्ष्यः । नाकुक्ष्यः । साहदेवः ।
 इत्य एवावमपवादो मध्येऽपवादव्यायात् । अथिगन्धान्तु
 परत्वाद्धक् । आनेयः ।

मातृवत्संस्थासम्पद्रपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।

संस्थादिपूर्वस्य मातृवत्संस्थोदादेयः स्यादेषप्रत्ययश्च ।
 हेमातुरः । पाश्चातुरः । साक्षातुरः । आद्रमातुरः । आदे-
 शार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तु उत्तरार्धे सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-
 ऽर्थापेक्षः । तेन धात्वमातृत्वं । संख्येति किम् स्त्रीमातृः ।
 शुभ्रादित्वात् (५०१५०) वैमातृवः ।

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ।

उक्तोऽपवादोऽप्य तत्त्वविद्येन कनीनादेयश्च । कानीनो
 व्यासः कर्णश्च । अनूठाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विश्वरूपगङ्गागङ्गाधरद्वारादिषु । ४ । १ ।

११७ ।

अथ वेभ्यः । वैश्वामित्रः । वैश्वामित्रः । श्रीश्री भार-
 दवाजः । श्रीशिरः । आथल पाथेयः । आगशिरः ।
 वेचितु । इत्येतावन्मन्त्रानि तेषाम् । प्रमुदाहरणम् ।
 श्रीशिरः ।

पौलाया वा । ४ । १ । ११८ ।

(५०४४०) तन्नामिकाणम्बाधित्वा इत्यत्र इति ठक् प्राप्ते पञ्चेऽणु विधीयते । पौलाया अपत्यम् पैलः पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ।

चादण् पञ्चे इङ् । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वेनतेयः । बाह्वादित्वात् (४६८४०) ।
सौमित्रिः । शिवादित्वात् (५०४४०) । सापन्नः ।

इत्यत्रः । ४ । १ । १२१ ।

इत्यत्रः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणो (५०४४०) ऽप-
वादः । दात्तेयः । प्रार्थ इत्यत्र तु तस्येदम् (५६१४०) इत्यण् ।

इतश्चाऽनिञः । ४ । १ । १२२ ।

इकारान्तादइत्यत्रोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् । दीलेयः ।
नैधेयः ।

शुभ्रादिभ्यश्च (४३) । ४ । १ । १२३ ।

ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यम् । शौभ्रेयः ।

(४३) शुभ्र विष्टुद मङ्गलत यतहार यवायव यवायवम् लेखान् विवा-
य तोहिनी दम्भिनी धर्षिनी दिष्ट यादूक यजपत्ति यक्षन्वि
विनाह विधवा शुभ्र विष्ट देवतर यजुनि युक्त उच्य यतव यन्त्रकी

तद्वितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५०७

विकर्णकुप्रीतकात्काश्यपे । ४।१।१२४।

अपत्ये ठक् । वैकर्णयः । कौपीतकेयः । अत्यो वैकर्णः ।
कौपीतकिः ।

भुवो युक् च । ४।१।१२५।

चात् ठक् । औवेयः ।

प्रवहणस्य दे । ७।३।२८ ।

प्रवहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो ह्रिः । पूर्वपदस्य तु
वा ठे परे । प्रवहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रावाहणेयः ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७।३।२९ ।

ठान्तस्य प्रवहणस्योत्तरपदस्यादेरचो ह्रिः । पूर्वपदस्य तु
वान् । प्रावाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रावाहणेयः ।
वाङ्मत्तचितनिमित्ता ह्रिः । ठान्त्येण विकल्पेन बाधितुम्
शक्यत इति सूत्रारम्भः ।

इत्युक्त्वा विक्रि अतिवि गोदन्ती कुयाञ्च मकट्टु याताङ्कट पवट्टु-
रिक् सुनामन् अण्णयण्णामनोः (बाविठे) गोभा जकवाव कथीव
प्रवाहण भारण भरत ककवट्टु कर्पूर रतर अन्तर कावीड सुदम
सुदण सुनचण् सुदामन् कट्टु ठट्ट ककवाव कुमारिका कुठारिका
किथोरिका अन्धिका जिह्वायिन् परिधि वागुदत्त यकव यवाका
कट्टूर कुमेरिका कथोका गन्धपिङ्गवा अङ्गोष्ठाणा अट्टुडट्टि जर-
तिन् वडीवर्दिन् विष्णु वीज जीव नन् कण्ठन् कण्ठ अनिर ।
युष्मादिदासतिगणः ।

कल्याण्यादीना(४४)मिगङ्ग च । ४ । १ । १२६ ।

एषामिगङ्गादेशः स्यात् ठक् च । काल्याणिनेयः । वासु-
किनेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ।

इनङ्माचं विकल्पाते ठक् तु नित्यः पूर्वेष्वैव । कौलटिनेयः
कौलटेयः । सतो भिस्तुक् च कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं
कुलान्यटति तस्याः कुलाम्बो वेति(५०६५०)पचेदृक् । कौलटेरः

बृहगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १८ ।

बृहदायन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः किति किति
किति च । सुब्रह्मोऽपत्यम् सोडाईः । सुभगाया अपत्यम्
सौभागिनेयः सत्प्रधानाः सिन्धवः सत्सिन्धवः तेषु भवः
सात्सु सैन्धवः ।

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ।

चटकस्तेति वाच्यम् * । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः । स्त्रिया-
मपत्ये लुप्तत्वव्यः * । तयोरेव व्यपत्यम् । चटका । अजा-
दित्वात् (१०७४) टाप् ।

(४४) कल्याणीः कुलना कुर्वना कल्याणी बहुवचि बहुवचि करती कली-
वर्ती क्लीडा कविता कल्याणी परकी कल्याण्यारिः ।

अज परकीकल्पो अजीतवृद्धयः विदादी तु कर्णकारेव इति वक्तव्यम् ।

तद्वितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५०६

गोधावा ठक् । ४ । १ । १२६ ।

गोधेरः । गृह्णादित्वात् (५०६४०) पक्षे ठक् । गोधेयः ।

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १३० ।

गोधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् ।

जडस्यापत्यम् जाडारः । पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः ।

क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १३१ ।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ठक् । पक्षे ठक् ।

काधेरः-काधेयः । हाधेरः-हाधेयः ।

पिटृष्वसुष्ठ्वम् । ४ । १ । १३२ ।

अथोऽपवादः । पेटृष्वसोयः ।

टकि लोपः । ४ । १ । १३३ ।

पिटृष्वसुरन्तलोपः आहृठकि । अतएव आपकात् ठक् ।

पेटृष्वसेयः ।

मादृष्वसुच । ४ । १ । १३४ ।

पिटृष्वसुर्धुक्तदस्तापि आत् । मादृष्वसोयः मादृष्वसेयः ।

चतुष्पाङ्गो ठक् । ४ । १ । १३५ ।

डे लोपोऽङ्गदाः । ६ । ४ । १४७ ।

५१० सिद्धांतकौमुदी ।

कद्रु भिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्ड-
लेयः । कमण्डलुशब्दचतुः पाञ्चातिविशेषः ।

गृध्यादिभ्यश्च(४५) । ४ । १ । १३६ ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । अण्डकोरपवादः । गाष्ट्यः । भिन्नयो-
रपत्यम् । ऋथ्यणि (५०४५०) प्राप्ते ढञ् ।

केकयभिन्नयप्रलयाणां यादेरियः । ७ । ३ । २ ।

एषां यकारादेरियादेशः जिति श्रिति किति च तद्धिते
परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।

दाहिनायनहास्तिनायनाऽऽथर्वणि कजेच्चाशि
नेयवासिनायनिभौण्डत्यधैवत्यसारवैद्यवाकमैत्रेय-
हिरण्यमयानि । ६ । ४ । १७४ ।

एतानि निपात्यन्ते । इति युक्तोपः । मैत्रेयः मैत्रेयौ ।

यस्कादिभ्यो(४६) गोत्रे । २ । ४ । ६३ ।

एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहुल्येऽस्त्रियाम् । भिन्नवयवः

(४५) ऋषि कृषि बलि इति विभिन्नानि कृषि कजवलि मिलितम् । गृध्यादिः ।

(४६) यस्का कश्च इत्युच्यते यः स्यात् तस्य कर्त्तव्यं कदाचित् कर्मवत्कारं परिर्वीत
कथांश्च पद्यांश्च पिच्छीजान् पञ्चवक्ष्यन् विभिन्नानि कजवलि
मिलितम् रघोश्च कङ्कारणं चत्वारं बहुलं सत्यं पुष्करवद् विव-
ष्टं उपरिनेष्टं क्रोडुमानं क्रोडुपाद् क्रोडुनाय कीर्त्तनाय चरण
पदकं वरुणं भवन्त्येव भविष्य भविष्यत् भविष्यत् भविष्यत् । एते यस्कादयः

तद्धितापत्ताधिकारप्रकरणम् । ५११

अलिङ्गयुक्तस्य कश्चिद्गोतप्राप्तिरोत्थः । २।

४। ६५।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे । अत्रयः
भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ।

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २। ४। ६६।

बह्वचः परी य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य
लुक् स्यात् । पक्ष्मागारोः । युधिष्ठिराः ।

न गोपवनादिभ्यः (४७) । २। ४। ६७।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा (५०१४०) यन्त-
गणोऽयम् । गोपवनाः । श्रेयवाः ।

तिककितवादिभ्यो (४८) इङ् । २। ४। ६८।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्याद्दहने । तैत्तयायनवच
कैतवायनवच । तिकादिभ्यः (५१३४०) फिङ् । तस्य लुक् ।
तिककितवाः ।

---

(४७) गोपवनं त्रिषु विष्णु भास्कर अद्वावतान आवाक आशक आपय
विदायानमर्षोऽनं गोपवनादिः ।

(४८) तिककितवः कर्त्तरश्चोत्थः । अत्रयवत्तयाः पक्ष्मागरवाः यन्तव-
तुदमर्षवत्तयाः अजान्तवत्तयाः बह्वचान्तवत्तयाः अकारवत्तयाः कणा-
फिङ्गवत्तयाः अजान्तवत्तयाः अलिङ्गयुक्तवत्तयाः यतो तिक-
कितवा इव ।

५१२ सिद्धान्तकोसुदी ।

उपकादिभ्यो(३६)ऽन्यतरस्यामइन्द्वे १२ । ४

। ६६ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्वा स्यादइन्द्वे अइन्द्वे च । औप-
कायनाच्च लामकायनाच्च नहादिभ्यः(४६६४०)फक् । तस्य लुक् ।
उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । अष्टककपिठलाः
आष्टकिकापिठलयः । उपका औपकाः । लमकाः लामकाः ।

आगच्छ्य कौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् १२ ।

४ । ७० ।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक् स्वादव-
शिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादे-
ग्री स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

राजस्वशुराद्यत् ४ । १ । १३७ ।

राज्ञो जातावेवेति वाच्यम् * ।

ये चाऽभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ।

(४६) उपलब्ध लमक अष्टक कपिठल मन्थजिन मन्थसुन्दर पुरहारक जा-
कारक गङ्गुल उरुह सुभावुक कवन्धक पिङ्गुलक पिट सुपिट
नवूरुलर्च्य श्रीलङ्क यथायथ पतञ्जल परञ्जल कठेरचि कुभीतक
कायकल्लक मिहाय कलसीवच्छ दानकच्छ मन्थपिङ्गल कर्णक पर्यक
कटिचक वधिरक कल्लुक कल्लुकोन कल्लुपदं प्रतिबोम अपल्लन्य प्र-
तान कलमिहित कलक वटारक सेकाभ कलम्बक पिङ्गुलक कर्णक
मङ्गरकल्ल मदान कवन्धक कल्लनक मदानक दानकच्छ । एते उप-
पकादवः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१३

यद्दी तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्वाच्च तु भावकर्मणोः । राज-
न्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नः ।

अन् । ६ । ४ । १६७ ।

अधि अन् प्रकृत्या स्वादिति टिलोपो न । राजनः प्रभाव-
कर्मणोः किम् राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । स्वार्थः ।

संयोगादिच्च । ६ । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अधि परे । चक्रिणोऽपत्यम् चाक्रिणः ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ।

मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्वादपत्येऽधि । भाद्रसामः । मपूर्वः
किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिहृतः चार्मणो
रवः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यम् चाक्रवर्मणः ।
वा हितनाम्न इति वाच्यम् । हितनाम्नोऽपत्यम् । हितनामः-
हेतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातो । ६ । ४ । १७१ ।

योगविभक्त्येव कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनप-
त्येऽधि । ब्राह्मं इति । ततोऽजातो । अपत्ये जातावधि
ब्राह्मण्टिलोपो न स्वात् । ब्राह्मणोऽपत्यम् ब्राह्मणः । अपत्ये
किम् । ब्राह्मी श्रीवधिः ।

श्रीमन्नपत्ये । ६ । ४ । १७२ ।

५१४

सिद्धान्तकौमुदी ।

अणि टिलोपो निपात्यते । औष्मदम् । अनपत्ये किम् ।
उष्णोऽपत्यम् औष्णः ।

षपूर्वहन्तृतराङ्गामणि । ६ । ४ । १३५ ।

षपूर्वो वोऽन् तस्य हन्तृदेश भयातो लोपोऽणि । औष्णः ।
तावत् । औषन्नः । धृतराङ्गोऽपत्यम् धार्तराङ्गः । षपूर्वेति
किम् । सान्नोऽपत्यम् सामनः । अणि किम् । लावण्यः ।

क्षत्राद्भवः । ४ । १ । १३८ ।

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ।

कुलात् खः । ४ । १ । १४६ ।

कुलीनः । तदन्तादपि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति जिज्ञात् ।
आव्यकुलीनः ।

अपूर्वपदादव्यतरस्यां बहुकुलीनौ । ४ । १ । १४० ।

कुलादित्येव । पञ्चे खः । कुल्यः—कोलेयकः—कुलीनः । पद-
ग्रहणं किम् बहुकुल्यः—बहुकुलीनः—बहुकुलीनः ।

महाकुलादव्यखमौ । ४ । १ । १४१ ।

अव्यतरस्यामित्यनुवर्तते । पञ्चे खः । महाकुलः—महा-
कुलीनः—महाकुलीनः ।

दुष्कृताद्दुष्कृत् । ४ । १ । १४२ ।

तद्धितापत्त्याधिकारप्रकरणम् । ५१५

पूर्ववत्पठे खः । दोष्कुलेयः दुष्कुलीनः ।

खसुष्कः । ४ । १ । १४३ ।

खस्त्रीयः ।

भातुर्व्यञ्ज । ४ । १ । १४४ ।

वाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भात्रीयः ।

भ्यन् सपत्ने । ४ । १ । १४५ ।

भातुर्व्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये ।

भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ।

रेवत्यादिभ्यः(५०)ठक् । ४ । १ । १४६ ।

ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ।

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने या च । ४ । १ । १४७ ।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात्पठको स्त कुत्सायाम् ।

गात्र्या अपत्यम् गार्गी गागिर्की वा जात्यः । अस्यांटे

तद्धिते इति (४ । ६५०)पुंवद्वावाङ्गार्ग्यशब्दात् पठको । यस्येति

(१३८५०) लोपः । आपत्यस्येति(४८१५०)यलोपः ।

दृष्टात् ठक् सौवीरेषु वज्रलम् । ४ । १ । १४८ ।

---

(६०) रेवती चैवपात्री नक्षिपात्री द्वारकात्री उक्तमङ्गिन् उक्तमन्त्र उक्तपात्र
कक्षपात्र इक्षपात्र कज्जपात्र चानरपात्र रेवत्यादिः ।

५१६

सिद्धान्तकौमुदी ।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धाक्षीवीरगोत्रादूनि बहुलं,
ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेः—भागवित्तिकः । पचे
फक् । भागवित्तायनः ।

फेच्छ च । ४ । १ । १४६ ।

फिज्जत्ताक्षीवीरगोत्रापत्ये छक् च कुत्सने गन्धे । यमुन्द-
स्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् (५।७४०) फिज् तस्यापत्यं
यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् यामुन्दा-
यनिः । औत्सर्गिकस्याऽणो ष्यचत्रियेति (५।४२४०) लुक् ।
सौवीरेति किम् तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्रां याफिजो । ४ । १ ।

१५० ।

सौवीरेषु । नेह यथासंख्यमन्यात्तरस्य पूर्वनिपातान्निष्ठा-
दिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् ।
फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः—मैमतायनिः ।

कुर्वोदिभ्यो (५१) एयः । ४ । १ । १५१ ।

अपत्ये । कोरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूष्याः । सम्नाजः
अपिबे ग* । साम्नाज्यः साम्नाजोऽन्यः ।

(५१) कुर्वन् गौरव बहुलं अजगत् रसकार वावदूषक सम्नाजः (अपिबे) अपि
विनक्ति आपिज्ज्वादि वाच् वावरस्य पिबन्तम् इन्द्रवाजी एजि
वातश्च दानोन्मोहि मन्त्रकारि कैशोरि कुट यक्षाका छर पुर एरका
गुह्य अथ दर्भ केचिनी वेना (अन्वि) नृपेणाव स्थापनाव स्थावरस्य

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५१७

सेनामलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ।

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति (४०४४०) सस्य घः । हारिषिण्यः
साक्ष्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्नुवायः । कौभ-
कार्यः । नापित्यः ।

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ।

हारिषेणिः । साक्षणिः । तान्नुवायिः । कौभकारिः । नापि-
तात्तु (४१८४०) परत्वात् फिजेव । नापितायनिः । तस्योऽण
उपसंख्यानम्* । षपूर्वेति (५१४४०) अनोऽकारलोपः तत्क्षणः ।
पक्षे ताक्ष्यः ।

तिकादिभ्यः (५२) फिञ् । ४ । १५४ ।

तैकायनिः ।

कौशल्यकामार्थ्याभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ।

अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।

आवपुत्रं यत्तुहारं वदभीकारं पचिकारं मूढं यन्मनुं यत्तु माकं
याकिन् याकीनं कर्त्तुं कर्त्तुं इत्येव पिच्छी (वागवचकं कर्त्तुं दिवत्
करवर्जम्) इत्यात् उदीचां इत्यादिति (५१८४०) छत्वेन फिञ्
जुवादिः ।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्त्ते फिञ् स्यात् तैकायनिः तैतवायनिः ।

तिकं तितव संज्ञां याचा पिच्छा उत्तरं याचं येत्येव वदन्तं इत्य
याच्यं नीलं यमिलं नीलञ्च कुर्वन्नेत्येव तैतकं नीलं नीलञ्च
नीलिनि नीलिनि नीपयत नीटयत नीलयत नीलयत याचयत
यन्मन् युमं नत्ता वदेत्येव कुपानम् याचन् वचन्वा यत्तुवा इत्य
नीलक उत्तरं यत्तु तिकादिः ।

प्रत्ययसुक्रियोगेन प्रकृतिरूपविधात्वन्ते । कृत्तत्त्वाऽपत्यम्
कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यम् कार्मार्यायनिः । छाग-
वृषयोरपि* । छाग्यायनिः । वार्थ्यायनिः ।

अणो द्यच्चः । ४ । १ । १५६ ।

अपत्ये फिज् । इचोऽपवादः । कार्थ्यायनिः । अण इति
किम् दाद्यायणः । द्यच्चः किम् औपगविः त्वदादीना-
म्फिज् वा वाच्यः* । त्वदायनिः त्वादः ।

उदीचां दृढादगोत्रात् । ४ । १ । १५७ ।

आम्नगुप्तायनिः । प्राचान्तु । आम्नगुप्तिः दृढात्किम् दाचिः ।
अगोत्रात्किम् औपगविः ।

वाकिनादीना (५३) कृक् च । ४ । १ । १५८ ।

अपत्ये फिज् वा । वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः
वाकिनिः ।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ।

अस्माद्वा फिज् सिद्धस्तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधी-
यते । गार्गीपुत्रकायनिः—गार्गीपुत्रायनिः—गार्गीपुत्रिः ।

प्राचामदृढात् फिज् वज्जलम् । ४ । १ । १६० ।

(५३) वाकिन गौश्वेर कार्कष आक दृढाचर्षिर्वाच्यौ (वचोपच) । वाकि-
नादिः ।

तद्वितापत्याधिकारप्रकरणम् ।

५१८

गुणुकायनिः ।

मनोज्ञांतावज्यती मुक् च । ४ । १ । १६१ ।

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ।

जनपदचतुर्विधयोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति (५१०४०)
सूत्रे निपातनाद्विलोपः । ऐस्त्राकः । ऐस्त्राकौ । चतुर्विधसमा-
नशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * । तद्वाजमाचक्षाण-
सद्वाज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चाक्षानां राजा पाञ्चालः ।
पूरोरण् वक्तव्यः * । पोरवः । पाण्डुर्यन् * । पाण्डुरः ।

साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च । ४ । १ । १६९ ।

आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति अग्नौऽपवादः । साल्वेयः ।
गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

ह्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ।

अग्नौऽपवादः । हरचः । आङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गः । मगधः ।
कालिङ्गः । सौरमंसः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

वृद्धे कोसलाजादाञ्जगृह् । ४ । १ । १७१ ।

वृषात् । आम्बुजः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कोसलः ।
अजादृक्षापत्यम् आजायः ।

उहनादिभ्यो एङ् । ४ । १ । १७२ ।

५२० सिद्धान्तकौमुदी ।

कौरव्यः । नैषधः । स नैषधस्याऽर्थपतेरित्यादौ तु ग्रैषिकोऽण् ।

सात्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्लकादिङ् । ४ । १

। १७३ ।

सात्वा जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्य-
स्त्रिभ्यश्च इङ् । अशोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः ।
कालकूटिः । आश्लकिः । राजन्यथ्येवम् ।

ते तद्राजा । ४ । १ । १७४ ।

अजादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्तिवाम् । २ । ४ । ६२ ।

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थकते बहुत्वे न तु स्त्रि-
वाम् । इत्समकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथन्तर्हि “कौरव्याः
पश्यव” इति “तस्यामेव रघोः पाण्ड्या” इति च । कौरव्ये “पाण्ड्ये
च साधव इति समाधेयम्” “रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति
“निबध्यमाना बहुभिः कथञ्चिदिति” तु रघुवदुग्रदयोस्तदपत्ये
लक्षणया ।

कम्बोजास्तुक् । ४ । १ । १७५ ।

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजी । कम्बोजादिभ्यः
इति वक्तव्यम् । चोलः । यकः । इजलक्षणाशो (५१८०४)
लुक् । केरलः । यवनः । अशो लुक् । कम्बोजाः समरे इति
पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः ।
सिन्धुतक्षमिणादिभ्योऽपञ्चावित्यङ् (५८८४०) ।

तद्विज्ञापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५२१

स्त्रियामवन्तिकुम्भिकुम्भश्च । ४ । १ । १७६ ।

तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुम्भी । कुम्भः ।

अतश्च । ४ । १ । १७७ ।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । गुरवेनो । मद्गौ ।
कथम्नाद्रीकुताविति ऋस् एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गा-
दित्वं वा कल्प्यम् ।

न प्राच्यभर्गादि(५४)यौघेयादि(५५) अयः ।

४ । १ । १७८ ।

एष्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वेदभी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुयी । कैकेयी ।
कैकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युष्मा-
शक्ताभ्यां द्वय इति (५०१४०) ङक् । ततः स्वार्थे षष्ठादिधिया-
दिभ्यामणञाविति (७११४०) अञ् । शार्ङ्गरादिङात् (७४१४०)
ङीन् । अतश्चेति (५२१४०) लुकि तु ङगन्तत्वात् ङीष्पुदात्तनि-
ष्ठसिद्धरः स्यात् । यौघेयी । यौक्तेयी ।

अणिञोरनार्थयोग्यरूपोत्तमयोः षष्ङ्गोले ।

४ । १ । ७८ ।

(५४) भर्गं कट्वं केचन कङ्गीरं वात्यं कुलात् उरध्वं कोरस्य भर्गादिः ।

(५५) यौघेयं यौक्तेयं यौक्तेयं आपसेयं यौक्तेयं तिस्रं नरत्तं उचीनरं
यौघेयादिः ।

अत्रादौ नमः । मन्त्रसूक्तमन्त्रस्य समीपमुपोत्तमज्ञात्रे यावद्विज्ञो
विहितवनापौ । तदन्तयोगुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः
स्त्रियां षष्ठादेशः स्यात् । निर्दिष्टमानस्यादेशा भवन्ती-
त्यभिप्रेतेव । षष्ठावितो । यङ्वाप (२४२७०) । कुमुदगन्ध-
रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्ययोः किम्
वासिष्ठी । वैश्वामित्रो । गुरुपोत्तमयोः किम् औपगवी ।
जातिस्त्रयो (२४७२०) ऊँष् । गोत्रे किम् अहिष्कृते जाता
आहिष्कृती ।

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७६ ।

गोत्रावयवः गोत्राभिप्रायः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयो-
रुज्ज्वलः स्त्रियाः यज्ज्वादेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थं आर-
भः । पौत्रिका । भौत्रिका ।

क्रौड्यादि (५६) भक्ष । ४ । १ । ८० ।

स्त्रियां चक्षुःप्रत्ययः स्यात् । भगुरुपोत्तमार्थोऽनृपिणर्त्तवा-
रथः । मौष्या । व्याघ्रा । सूत (युवत्वान्) । सूत्या ।
ओष (सन्निधे) । भोण्या ।

(५१) श्रीदि क्षादि क्षादि क्षापिचक्षि क्षापिचक्षि चैवयत वैटयत वैकयत
वैकयत वीषायतो कृत (सुप्रसाद) भोज (चक्षिदे) यौतकि क्षोदि
श्रीरदि श्रीरदि द्वाभूचक्षि दादाकाक्षि क्षापिचक्षि गोकच
श्रीछादि :

तद्वितापत्वाधिकारप्रकरणम् । ५२३

दैवयज्ञियोचिष्टञ्च सात्वसुप्ति काण्डेनिदिभ्यो

ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ।

एभ्यस्तुभ्यः अहं वा । अगोत्रार्थमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वा-
त्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति (२३८) लोप् । दैवयज्ञा
दैवयज्ञी ।

इत्यपत्वाधिकारः ।

---

५२४ सिद्धान्तकौमुदी ।

तेन (१) रक्तं रागात् । ४।२।१।

रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रम् कषायाम् ।
मास्त्रिष्ठम् । रागात् किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

लाञ्छारोचनाट्ठक् । ४।२।२।

लाञ्छिकः । रौचनिकः । शकल (२) कर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्* ।
शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ।
शाकलः । कार्दमः । नील्या चन्* । नील्या रक्तम् नी-
लम् । पीतात् कन्* । पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्या-
मज्* । हरिद्रम् । माहारजनम् ।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः । ४।२।३।

पुच्छेण (४) युक्तम् पीपमहः । पीपी रात्रिः ।

लुगविशेषे । ४।२।४।

- (१) तेनेति । रागवाचकात् तत्कालकरञ्जनकर्षेत्यर्थे प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
युक्तस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम् । रागादित्यभावे कर्तृवृत्तीभा-
नात् स्यात् तस्मात् कर्तृत्वार्थे रागादिति पक्षश्च । एतच्च प्रत्युदा-
हरणे स्यात् ।
- (२) “शकलं लघि खण्डे च रागवस्तुनि वक्तव्ये” इति विशोक्तः शकल-
मिह रागवस्तु ।
- (३) नक्षत्रेणेति । नक्षत्रवाचकाः वक्ष्याः वृत्तिविशेषे तद्दृष्टान्तं चन्द्रमण-
मिदृशायाः प्रत्ययं समन्ते द्रव्यैः ।
- (४) पुच्छेणेत्यस्य पुच्छवर्णीयस्त्वेन चन्द्रमणैस्त्वर्थे वाच्यः एतच्च पीपमह-
रि-
त्यादि वक्तव्यते वर्णवाचकः पुच्छवर्णीयत्वादेऽपि तत्त्ववर्णीयस्य चन्द्रमणा-
वर्णनस्य वार्तमित्यस्यात् ।

तद्वित्याहुरर्थिकप्रकरणम् । ५२५

पूर्वेण विहितस्य लुप्तात् षष्ठिदृष्टान्नकस्य (५) कालस्यावान्त-
रविशेषश्च न गम्यते । अथ पुनः । कश्चनार्द्धं पुन्ययुक्ता पौर्ण-
मासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य
इति (५२०४०) निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुङिति प्रापितत्वात् ।
श्रवणशब्दात् अतएव (१) लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाध-
कान्यपि (७) निपातत्राणि । आरणी ।

संज्ञायां श्रवणाश्रुत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ।

विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः श्रवत्यो मुहूर्तः ।
संज्ञायां किम् श्रावणी । श्रावत्यौ ।

दशमः ॥ ४॥ २॥ ६॥

नक्षत्रद्वन्द्वात् युक्ते काले कः स्यात् विगेषे सत्त्वसति च ।
तिथ्यपुनर्वसस्योयमहः । राधानुराशीया रात्रिः ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ।

- (५) नष्टिदृष्टान्तकथेति । अद्यप्यत्र दन्तुर्नो न शो न वाच इति विवेके गन्धमानेऽपि अष्टोत्ताशत्यक्षराव्याप्तारविशेषानवगन्तव्यं सुप्रभवस्थेनेति भावः ।
- (६) अतएव विभागेऽत्र (५२०३०) अवधीति निर्देशादेव । अनेन च प्रौढ-नास्त्रां सुविश्लक्षणात्मकत्वं ज्ञायते तेन भावधीति ।
- (७) अत्रावधानाधीति उक्तकारणतः भावे ह्यवधानाद्येव निपातनाधीति कौकृतम् । तथा च विभागेऽत्र अवधीत्वादेव निपातकारादेवैतद्विषयेऽपि अवधानादेव उक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः ।

५२६ चिदात्तकौस्तुभे ।

तेनेत्येव (८) । वसिष्ठेन दृष्टम्, वासिष्ठं साम । अस्त्रिचर्थे (९)
ऽण् चिदा वक्तव्यः* । उग्रनसा दृष्टम्, औग्रनसम्, औग्रनम् ।

कलेर्ढक् । ४ । २ । ८ ।

कलिना दृष्टं साम । कालेयं साम ।

वामदेवात् आङ्ङौ । ४ । २ । ९ ।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्वेति (१३८५०) लोपेन किमर्थं ययती ङितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे (उ६०१५०) भूहामदेव्यस्य नञ्, स्वरे (१०) ।

परिवृतो (११) रघः । ४ । २ । १० ।

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रघः । रघः किम्, वस्त्रेण परिवृतः
कायः । समन्तावेष्टितः परिवृतः उच्यते । तेनेह न कृत्रैः
परिवृतो रघः ।

प्राण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ।

(८) ततोवाङ्ङुचिदात्तार्थेऽच्चादयः कुर्वन्तुदृष्टं तथैव वाच ।

(९) अस्त्रिचर्थे इति तथा च लोपवार्तिकम् ।

इहो वाचनि जाते वाचब् चिदा द्विविधीकृते । इति

इहो वाचि जाते चार्थे हिरण्, व न ना चिदित्यन्वयः ।

(१०) अतदर्थे इति अवयवोच्चातदर्थे इति (उ६०१५०) । चिदिति नञ्स्वरे
वजाचिते क्वरे कम्बलोर्ध्वार्थं ना पूर्विल्लोपवर्णम् चित्कारचमिति भावः ।

(११) ततोवाङ्गात् परिवृत इत्यर्थेऽच्चादयः कुः वः परिवृतः व वेद्वयः ।

तद्वित्वांतुर्थिकप्रकरणम् ।

५२७

पाण्डुकम्बलेन परिहृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलगच्छी
रात्रास्तरणकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव भित्ति वचनमणो
निवृत्त्यर्थम् ।

द्वैपवैयाघ्राद् ४ । २ । १२ ।

द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । तेन परिहृतः द्वैपो रथः । एवं
वैयाघ्रः ।

कौमारापूर्व (१२) वचने । ४ । २ । १३ ।

कौमारेत्यविभक्तिका निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् ।
अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा
अपूर्वपतिः (१३) कुमारी पतिरुपपन्ना कौमारी भार्या ।

तत्रो (१४) इतममत्रेभ्यः । ४ । २ । १४ ।

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिद्धोद्धरणपूर्वके
निधाने वर्त्तते तेन (१५) समञ्जो, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

(१२) अपूर्वनि अपूर्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तदपूर्ववचनं तत्रेत्यश-
रार्थः अपूर्वत्वात् पतिरेव हृदयेत्येवतावगाहा । प्रचर्मान् द्विती-
याणां प्रत्ययः आद्ये उपयमनविशिष्टे स्मार्थे द्वितीये उपयमनीति
बोधश्च तस्येदमित्येषा सिद्धमिदम् ।

(१३) अपूर्वपतिरिति बहुव्रीहिः ।

(१४) तत्रेति पदं चाक्षिप्तित्वात् (५२८८७) प्रागनुवर्तिस्वरितत्वप्रतिष्ठानात्
यन्नेन्दुः ।

(१५) तेन निधाननिष्पत्ताधिकरणत्वाभिधानेन । उद्धरणस्य च व्याख्य-
यधित्वेऽपि तस्यानुक्तत्वाच्च इत्थौ प्रवेगः ।

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ।

तत्रेत्येव समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले श्रुते स्थाण्डिली भिक्षुः ।

संस्कृतशब्दाः । ४ । २ । १६ ।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतशब्दाद्येति स्युः
भाट्टे संस्कृतः भाट्टः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाक-
पालः (१६) पुरोडाशः ।

ग्रन्थोन्माद्यत् । ४ । २ । १७ ।

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतम् (१७) ग्रन्थं मांसम् । उखा
पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

दध्नष्ठक् । ४ । २ । १८ ।

दध्नि संस्कृतम् दाधिकम् ।

उद्विषितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ।

ठक् स्यात् । पक्षेऽण् ।

इसुसुकृतान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ।

इस् उस् ठक्, त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विनोर्द्वगनपञ्च (४८१४०) इत्यनेनाणो लुक् तेन
नाद्विषतिः । अष्टनः कपाले इविधीति (१८८४०) स्यात् ।

(१७) संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया इति संस्कारः न तु
गृह्याधानम् ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५२६

श्रयति वर्धते इत्युदशित् तत्र संस्कृतः ओदशित्कः ।
ओदशितः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाच्चेह । आशिषा
चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः । दोष उप-
संस्थानम्* । दोर्म्याश्चरति दोष्कः ।

ज्योराड्डञ् । ४ । २ । २० ।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भच्चा इति तेन यवाग्वा-
मपि भषति । जैरेयी ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते पौषो पौर्णमासी अस्मिन्
पौषो मासः ।

आग्रहायण्यश्वत्याहुक् । ४ । २ । २२ ।

अग्रं हायनमस्या इति आग्रहायणी । मन्नादेराकति(७२६२०)
गणत्वाद्गण । पूर्वपदात्संज्ञायामिति (४१५२०) णत्वम् । आग्र-
हायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्व-
त्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः निपातनात्पौर्णमास्यामपि
लुप् । आश्वत्यिकः ।

विमाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः

। ४ । २ । २३ ।

एभ्यश्चत्वा । पचेऽच् । फाल्गुनिकः फाल्गुनी मासः । श्राव-
णिकः श्रावणः । कार्तिकिकः कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ।

साऽस्य (१८) देवता । ४ । २ । २४ ।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशुपतम् । वार्हस्पतम् ।
त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१८) ।
ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतय इति
तु श्रैषिकेऽर्थे सर्वत्र अग्नीति (४६०४०) ठक् ।

कस्येत् (२१) । ४ । २ । २५ ।

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगिन । यस्येति (११६४०)
लोपात्परत्वा (२२) दादिदृष्टिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं
हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् (२३) ।

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रकृत्यर्थे
देवताया अभिदेनान्वयः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूप-
बोधनाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः ।

(१९) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थे देवाग्रज्यो कृडस्तेन पितरोऽपि देवता
देवास्तल् इति कृत्वे भाष्ये वेदं स्पष्टम् ।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासम्भवशङ्कायासाङ्गान्नेय इति श्रैषिके इति
अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः । अग्निकलिभ्यामिति वार्त्तिके सर्वत्रेति पर-
मनुष्यस्य योजयन् सर्वत्राग्नीमुक्तम् कश्चित् तल्लैव पाठः ।

(२१) कस्येदिति “कः प्रजापतिरद्विष्ट” इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः प्रति-
पक्षोक्तत्वात् न तु सर्वनाम तस्य काल्पनिकत्वात् ।

(२२) परत्वादिति उत्प्लुष्टत्वादित्यर्थः उत्प्लुष्टत्वस्य प्रकृते इकारविकाररूप-
विधानसामर्थ्येन वक्तव्यम् ।

(२३) आयमित्यत्र तद परत्वात् परशास्त्रीयत्वादेवेत्यर्थः तेन चैव वडीति
कृत्वेभाष्ये इहोर्लोपो बलीयानित्युक्तावपि गाल शोपस्य वक्तव्यं
तस्य सामान्यसाक्षत्वेन परशास्त्रीय भाषादित्यवश्यम् ।

तद्वितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५३१

शुक्राद्वन् । ४ । २ । २६ ।

शुक्रियम् ।

अपोनप्तपान्नमृधाङ्गः । ४ । २ । २७ ।

अपोनप्तियम् । अपान्नप्तियम् । अपोनपात् अपान्नपात्र
देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपन्निपात्यते अतएवापो-
नपाते अपान्नम् ब्रूहीति प्रैषः ।

छ च । ४ । २ । २८ ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । शत
रुद्रात् चञ्च * । चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम्
शतरुद्रीयम् । षड्वयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगमपत्ये इति
(४८१ पृ०) न लुक् ।

महेन्द्राद्वाणौ च । ४ । २ । २९ ।

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः माहेन्द्रम् महेन्द्रीयम् ।

सोमाट्ठ्यण् । ४ । २ । ३० ।

सौम्यम् । टित्वात् ङीप् । सोमौ ऋक् ।

वायव्यपिचुषसो यत् (२४) । ४ । २ । ३१ ।

वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

---

(२४) चपञ्च कीचिक्रोदिबोड्विहृत्पदेवतां वक्ष्यति । नबो० ।

रौडृतः । ७ । ४ । २७ ।

अक्षयकारे सार्वधातुके यकारे चो च परे ऋदन्ताङ्गस्य
रौडादेशः स्यात् । यस्येति च (११६४०) । पित्राम् । उषस्यम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीर(२५)मरुत्वदग्नीषोमवा-
स्तोष्यति(२६)गृहमेधाञ्च च । ४ । २ । ३२ ।

चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्
शुनासीर्यम् ।

अग्नेर्दक् । ४ । २ । ३३ ।

आग्नेयः ।

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ।

मांसिकम् । प्राद्वेष्यम् ।

महाराज(२७)प्रोष्ठपदाट्ठञ् । ४ । २ । ३५ ।

महाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ।

देवताहन्त्रे च । ७ । ३ । २१ ।

अथ पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् किति षिति किति
च परे । आम्निमासतम् ।

(२५) शुनासीरीयमिति । शुनी बाहुः सीर आदित्य इति मनो० ।

(२६) वास्तोष्यतीश्वरानेनैव निघातनात् मन्त्रा अक्षुक् चत्तम् ।

(२७) महाराजो वैश्वस्यः प्रोष्ठपदादयि प्राप्ते यवनम् ।

तद्विज्ञातुरधि कप्रकरणम् ।

५३३

नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ।

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमेन्द्रः । परस्य किम्
ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वक्तव्यस्य । ७ । ३ । २३ ।

दीर्घात्परस्य वक्तव्यस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावक्तव्यम् । दीर्घात् किम्
'आग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत' । तदस्मिन्वर्त्तते इति नव-
यन्त्रादिभ्य उपसंख्यानम्* । नावगन्त्रिकः कालः । पाक-
यन्त्रिकः । पूर्णमासादण् वक्तव्यः* । पूर्णः (२८) मासोऽस्यां
वर्त्तते इति पौर्णमासी तिथिः ।

पितृत्र्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ ।

। ३६ ।

एते निपात्यन्ते । पितुर्भ्रातरि व्यत्* । पितुर्भ्राता पितृव्यः ।
मातुर्दुलच्* । मातुर्भ्राता मातुलः । मातृपितृभ्याभ्यतरि
डामहच्* । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पिता-
महः । मातरि विश्व* । मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धि
सोढदूसमरीसघो वक्तव्याः* । सकारपाठसामर्थ्यात् प्रः ।
अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । तिलाग्निस्रलात्
पिच्छपेजौ* । तिलपिच्छः । तिलपेजः । बन्धस्त्रिल इत्यर्थः ।
पिच्छच्छन्दसि डिञ्* । तिलिञ्चः ।

(२८) पूर्णो नावचन्द्रकालोविति पौर्णमासीति चिह्नोऽपि एतादृशार्थं
एवास्मिन् वाच्यम् । तज्ज्ञानादेवाभ्युदय इति दृश्यमात्रं अरभेदार्थं च
कृतम् ।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।

काकानां समूहः काकम् ।

भिच्चादि (२६) भ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ।

भिच्चाणां समूहो भैषम् । गर्भिणीनां समूहः गर्भिणम् ।
इह भस्याट इति (४०६४०) पुंवद्भावे कृते ।

इनण्यऽनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ।

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति
(२२४४०) टिलोपो न । युवतीनां समूहः यौवनम् । शत्रुतादन-
दात्तादेरजि । यौवतम् ।

गोत्रोच्चोद्गोरभराजनृराजन्यराजपुत्रवत्समनु-
ष्यानाहुञ् । ४ । २ । ३९ ।

एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम् । तच्चाप-
त्यमात्रम् ।

युष्मोरनाकौ । ७ । १ । १ ।

युयु एतयोः रनुनासिकयोः क्रमादन अकएतावादेशौ स्तः । ग्लु-
चुकायनीनां समूहः ग्लौचुकायनकम् । औचकमित्यादि । आ-
पत्यस्य चेति (४११) यलोपे प्राप्ते । प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययु-

---

(२६) भिच्चा गर्भिणी चेत करोष अङ्कार चर्वन् सङ्कस युवति पशति
पशति अचर्वन् दक्षिणा भूत विषय नोल । भिच्चादिः ।

तद्वित्चातुर्यिकप्रकरणम् । ५३३

वानः * । राजन्यकम् । मानुष्यकम् । वृद्धाश्चेति वक्तव्यम् * ।
वर्षिकम् ।

कैदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ।

चाहुष् । कैदार्यम् । कैदारकम् । गणिकाया यजिति
यक्तव्यम् * । गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनञ्च । ४ । २ । ४१ ।

चात्किदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-
रिकम् ।

ब्राह्मणमाणववाङ्मवाद्यन् । ४ । २ । ४२ ।

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् । वृद्धादुपसंख्यानम् *
वृद्धम् ।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ।

ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजसहायाभ्याश्चेति वक्त-
व्यम् * । गजता । सहायता । अङ्गः खः कर्तौ * । अहीनः
अङ्गैश्चसाध्यः सत्याकः क्रतुरित्यर्थः । कर्तौ क्रिम् आङ्गः ।
खण्डिकादित्वात् (५१६३०) अञ् । अङ्गट्प्लोरिवेति (३८५४०)
नियमादिलोपो न । पञ्चां चस् वक्तव्यः * ।

सिति च । १ । ४ । १६ ।

सिति परे पूर्वम्यदसंज्ञं स्यात् । अभत्वादीर्गुणी (४१२६०)
न । पश्यन्तां समूहः पार्श्वम् ।

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४१

कापोतम् (३०) । मायूरम् ।

खण्डिकादि (३१) भ्यञ्च । ४ । २ । ४५ ।

अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खण्डिकम् ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (३२) । ४ । २ । ४६ ।

काठकम् । छान्दोग्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ।

सानुकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ।

पक्षे ठगणौ । कैश्यम् कैशिकम् । अश्वीयम् आश्वम् ।

पाशादिभ्यो (३३) यः । ४ । २ । ४९ ।

(३०) कापोतमित्यादि कपोतमयूरगर्दौ मध्योदात्तौ लघावनौ इति

(७५५५४० १९५०२५) फिट्कृतात् ।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति आद्यनुदात्तार्थे वचनम् । खण्डिका बहुवो

स्तुष्टक (साववात्) सेना (संज्ञावात्) भिक्षुक धुक छत्रक ननु अहन्
युगपदत्त इत्यवन्त्य । खण्डिकादिः ।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्ज्ञेः प्रत्ययो धर्मे 'चरणान्धर्माणां यो' इति
वाचिर्ज्ञे ५८५ प्रणादौ यञ्छते च तस्याः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(३३) पाश इत्यत्र धूम वाते अङ्गार पाठश्च पोत गच्छ पिठश्च पिठाक यच्छ
इत्यत्र नट वन । पाशादिः ।

तद्वित्चातुरर्थं ऋप्रकरणम् । ५३७

पाश्या । दृश्या । धूम्या । वात्या । वन्या ।

खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ।

खल्या । गव्या । रथ्या ।

इनित्रकङ्कचस्य । ४ । २ । ५१ ।

खलादिभ्यः क्रमात् स्युः । खलिनो । गोत्रा । रथकथा ।
खलादिभ्य (३४) इनिर्वक्तव्यः * । डाकिनो । कटुम्बिनो ।
आकृतिगणोऽयम् ।

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ।

षष्ठान्ताद् (३५) णादयः स्युरन्यन्तपरिशीलिनेऽर्थे स चेद्देशः ।
शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम्-देवदत्तस्य विषयो-
ऽनुवाकः ।

राजन्यादि (३६) ष्यो वृञ् । ४ । २ । ५३ ।

राजन्यकः ।

(३४) खलिनो डाकिनो कटुम्बिनो इनिष्यो कङ्कचिनो गविनी रथिनो
कृष्णखिनी खलादिः ।

(३५) तस्य वृणुह् (५१४४०) इत्यतस्तस्मैत्ववर्त्तते इत्याद्येनाह षष्ठान्तादिति ।

(३६) राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन देववात अवीर वरता राज-
न्यरायण राजायन तेनु आलङ्कामेव सम्बरीषपुत्र वधाति वैल्वन
येनूप उहम्बर तीव्र वैल्वज आर्जुनायन सन्धिय दाधि जर्णनाम ।
राजन्यादिराकृतिगणः ।

५३८ सिद्धान्तकौमुदी ।

भौरिका(३७)द्वैषुकार्यादि (३८) भो विभ-
क्तलौ । ४ । २ । ५४ ।

भौरिकीणां विषयो देवः भौरिकिविभक्तम् । भौरिकि-
विभक्तम् । द्वैषुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् ।

सोऽस्यादिरिति छन्दसः(३९)प्रगाथेषु । ४ ।

२ । ५५ ।

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थ उप-
सङ्ख्यानम् * । त्रिष्टुप्तेव त्रैष्टुभम् (४०) ।

संग्रामे प्रयोजनयोर्दृभ्यः(४१) । ४ । २ । ५६ ।

(३७) भौरिकि भौरिकि चौपयत चैटयत काण्येय वाणिजक नात्तिकाज्ज
सैकयत वैकयत । भौरिकादिः ।

(३८) द्वैषुकारि सारसायन चान्द्रायण क्षत्रायण त्वसायण ऋद्धायन
जौनयन ऋद्धायन दासमिति दासमितायण योद्धायण दासायण
शायण्डायन ताव्यायण योभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड
योयण्ड ययाण्ड वैश्वमानव वैश्वधेनव नहु तुण्डदेव विश्वदेव सा-
पिण्ड । द्वैषुकार्यादिः ।

(३९) अक्षरेयसानिबन्धनः पङ्क्तादिरेवात् छन्दो न तु वेदो व्याख्यानम् ।
तथा च तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्यादित्यर्थं प्रत्ययः स्यात् यः प्रथ-
मान्तः स प्रगाथश्चेदित्यर्थः । अल्ल हयोः कपोलिकः क्रियन्ते तत्प्रा-
प्रगाथमण्डो ह्यङ् । यतो० ।

(४०) लैटुभमित्यल्ल “कविषु कारिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो निरूपय-
नाहान्यतिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेर्लङ्कान्तरत्वम् ।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योर्दृवाचिभ्यश्च प्रथमान्ताभ्योऽस्येति प्रत्यये कंपा-
सेऽभिधेयेऽङ् स्यादित्यर्थः ।

तद्धितचतुर्विंशकप्रकरणम् । ५३८

सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संशामस्येति
सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संशामस्य भारतः ।

तदस्याग्रहरणमिति क्रीडायां णः (४२) । ४ ।

२ । ५७ ।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

घञः सास्याङ्क्रियेति अः । ४ । २ । ५८ ।

घञन्ताक्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्री-
लिङ्गे अप्रत्ययः स्यात् । घञ इति लङ्ङण्यतिङ्कारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणम् ।

श्येनतिलस्य पाते ओ । ५ । ३ । ७१ ।

श्येन, तिल, एतयोर्मुमागमः स्यात् अप्रत्यये परे पातशब्दे
सुप्तरूपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्त्तते श्येनम्याता मृगया ।
तिलपातोऽस्यां वर्त्तते तैलम्याता स्त्रधा । श्येनतिलस्य किम्-
दण्डपातोऽस्यान्तिङी वर्त्तते दाण्डपाता तिथिः ।

तदधीते तद्दे (४३) । ४ । २ । ५९ ।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकान् सप्तम्यर्थे चः स्यात् च वेत् सप्तम्यर्थः
क्रीडा भवतीत्यर्थः ।

(४३) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च व्याकरणो ज्ञाननाम्नाः स्तु-
तिव्यर्थः तद्वद् द्विर्वचनमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यथा
अधीयाने-विदुषे च स्यात् ।

क्रतूक्थादि(४४)सूत्रान्ताट्टक् । ४ । २।६ ।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदि-
तरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरेभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः ।
वाजपेयिकः । उक्थं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो
लक्षणया । उक्थम् तदधीते वेद वा ओक्थिकः । मुख्यार्था-
न्तूक्थग्रन्थाट्टगणौ नेष्येते । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्-
वार्त्तिकः । लोकायतम्—लोकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्तु
अकल्पादेरेवेष्ट्यते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम्,
काल्यसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्* । वायस-
विविकः । गौलक्षयिकः । आश्वलक्षयिकः । पासाशरक-
ल्पिकः । अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाहिन्यान्तान्नेति वक्तव्यम्* ।
आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रिविधा विद्या
त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिके-
तिहासपुराणेभ्यश्च* । यवक्रौतमधिकृत्य क्रतुमाख्यानमुप-
चारयत् यवक्रौतन्तदधीते वेद वा यावक्रौतिकः । वासव-
दत्तामधिकृत्य क्रता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य क्रते
ग्रन्थे(५८६४०)इत्यर्थे ऋषाण्डः(५६०४०) । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो
बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐति-

(४४) उक्थं लोकायत न्याय न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद उद्योतिष
अनुपद अनुकूल्य वक्ष्य धर्म वक्ष्य क्रमेतर अक्षय्य वक्ष्यता पदक्रम
वक्ष्य इति परिषद् संपद गण युक्त आनुर्वेद उक्थादिः ।

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५४१

हासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश लुग्वक्तव्यः * ।
सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्त्तिकः । द्विगोर्लु-
गिति (४८१४) लुक् । हितन्त्रः । इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टिः
षिकन् पद्यः* (४५) । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शत-
पथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।

क्रमकः । क्रम पद शिप्ता मीमांसा क्रमादिः ।

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ।

तद्धीते तद्धितेत्यर्थः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तद्ध-
धीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणवाधनार्थमिदम् ।

वसन्तादिभ्य (४६) ठक् । ४ । २ । ६३ ।

वासस्तिकः । अथर्वणमधीते आथर्वणिकः । द्वाण्डिनायन-
सूत्रे (५१०४०) निपातनादित्योपो न ।

प्रोक्ताल्लक् । ४ । २ । ६४ ।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येष्टवेदिहप्रत्ययस्य लुक् स्यात्

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतषष्ट्या षष्टिशब्दाश्चोत्तरवर्तिपथिन्-
शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः ठक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वास्तविकः ।
वसन्त पीठं वर्षा ऋतुं ऐतन्म विधिर प्रथम शुक्ल ऋतुं
वसन्तं वाच्यम् । वसन्तादिः । वसन्तवा तदुपोधको धनः । *

पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति (उ४४२८०)कः। सोऽस्या-
ऽस्तीति पणो तस्य गोत्राऽपत्यम् ।

गायिर्विदधिकेशिगणिपणिनश्च । ६४ । १६५ ।

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । पाणिनः । ततो
यूनि इज् । पाणिनिः ।

एयञ्चक्रियार्थञितो यूनि लुगणिञोः । १४ । ५८ ।

एयप्रत्ययान्तात् अत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्र-
प्रत्ययान्तात् अितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक्
स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः
पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् शिषाद्यण्
(५०४८०)कौडङ्गः पिता । तत इज् (४६८८०)कौडङ्गिः पुत्रः ।
यूनि किम् वामरथस्य छात्राः वामरथाइति । अणोलुक् तु
न भवति आर्षप्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य कृष्यणएव ग्रहणात् ।
पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । लृङाष्टः (५६०८०)
इज्चत्वेण तु (५६०८०)न, गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । ततोऽध्वे द्वेदित्रणोलुक् स्यात् । स्वते स्त्रियाश्च
विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीयाः ।

सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्वे द्वेदित्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अणोक्तार्थं अवरभ्यः । अष्टावध्यायाः पुरिमाचमस्य अष्टकं
पाणिनेः सूत्रम् । तदधीचते विदन्ति वा अष्टकाः ।

तद्वितचातुर्थिकप्रकरणम् । ५४३

कन्दो(४७) ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४

। २ । ६६ ।

कन्दोसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ।
अध्येष्टवेदितप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन
प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनास्तेवासित्वाखिनिः (५८० पृ०)
तस्य कठचरकादिति (५८१ पृ०) लृक् । ततोऽण् । तस्य
प्रोक्ताल्लृक् । (५४१ पृ०)

तदस्मिन्नस्तीति(४८) देशे तन्नाम्नि । ४ । २

। ६७ ।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

तेन निर्दृष्टम् (४९) । ४ । २ । ६८ ।

कुशाब्धेन निर्दृष्टा कौशाब्धी नगरी ।

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ।

शिवीनामिवासो देशः शैवः ।

(४७) कन्दोपकृष्टादेव विद्धे ब्राह्मणपदार्थं सन्नेतरवेदभागब्राह्मणमात्रं प-
त्यर्थं तेन पुराचमोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्वितविषयता ।

(४८) तदस्मिन्नित्यारम्भे अदूरभवचेति सूत्रपदार्थे चाभिहितः अयोध्या-
रणी । देशे इति सकललोकाविद्वन्निर्द्धं न त्वाधुनिकसङ्केतसम्भोऽपी-
त्यर्थोक्तत्वात् इति शब्दः देशे तन्नाम्नीत्युक्तत्वात् सन्त्यस्मिन्नेति । अस्मी-
त्युपाधिवात् प्रत्ययान्तात् सप्रत्यये वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स
वेत् सप्रत्ययः प्रविष्टदेशनात् ।

(४९) तेन निर्दृष्टमिति अन्वयविवक्षणात् इत्येः कर्त्तव्यं ततः निष्पादित-
मित्यर्थः ।

अदूरभवश्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवन्नगरं वेदिशम् । चकारेण प्रागुक्ता-
स्त्रयोऽर्थाः सन्निधायन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थि-
कालं (५०) सिद्धयति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अथोऽपवादः । कञ्चुतु—काञ्चतवम् । नद्यान्तु (५५२५०) पर-
त्वाञ्चतुप् । इच्छुमतौ ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बह्वच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैध्रकावतम् ।
बह्वजिति किम् आङ्गितम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तदिशेषणं
यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माभूत् ।

बह्वचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अथोऽपवादः । दीर्घवरत्वेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्नः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अवह्वजर्थं आरम्भः ।
दन्तेन निर्वृत्तः कूपो दान्तः । उदक् किम् दक्षिणतः
कूपेष्वणिव ।

(५०) आतुरर्थि कालमिति चतुर्थार्थानां सूनाङ्कारचतुरर्थी तत्र भवाद्यान्त-
रर्थिकालोपा भावः ।

तद्वित्वाहुरर्थिकप्रकरणम् । ५४५

सङ्कलादिभ्य (५१) च । ४ । २ । ७५ ।

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तम् साङ्कलम् ।
पीष्कलम् ।

सौषु सौवीरसाख्यप्राज्ञ । ४ । २ । ७६ ।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाख्येष्वञ् । सौवीरे दत्ताभित्रीण
निर्वृत्ता दात्राभित्री नगरो । साख्ये वैधूमाम्नी । प्राधि
माकन्दी ।

सुवास्त्वादिभ्यो (५२) ऽण् । ४ । २ । ७७ ।

अञोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्यु । वार्य-
वम् । अण्यद्वयत्रयान्तुपो (५५२४०) बाधनार्धम् सौवास्तवी

रोणी । ४ । २ । ७८ ।

रोणीयश्चात्तदन्ताच्च अण् । कृपाञोऽपवादः । रोणः ।
प्राजकरीणः ।

---

(५१) सङ्कल मुक्कल उत्तल उदुप उदोप उत्पुट उन्म निधान सुदण सुदल
सुभूत सुपूत सुनेल सुनङ्कल सुमिङ्कल सूत विवत पृथिक पूबाय
सूबाय पबाय निवेय गवेय गम्भीर इतर कान् कङ्कन् कोलन् वेगन्
वरच वङ्कल वखोल कनिमिङ्क गोभट् राजभट् मङ्क नङ्क नाङ्क
वङ्कवादिः ।

(५२) सुवास्तु वर्यु भव्यु वल्लु विवादिन् वर्युरिन् विवलिङ्गिन् गर्गे कर्कष
वकटीकर्षः कण्ठकर्षः वर्यु कर्कशुपती गोह कर्कषक्य । सुवा-
स्तादिः ।

कोपधाच्च । ४ । २ । ७६ ।

अण् । अओऽपवादः । कार्ष्णिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम्
त्रैशङ्कवम् ।

वुष्कण्कठजिलसेनिरटअण्ययफक्फिञिञ्जत्रक
कठकोऽरीहणकथाश्वर्षकुमुदकाशटण प्रेक्षाश्वस
खिसङ्काशबलपञ्चकणसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमु-
दादिभ्यः । ४ । २ । ८० ।

सप्तदशेभ्यः सप्तदश क्रमात् स्युः । चतुर्थ्याम् । अरीहणादि-
भ्यो (५३) वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् अरीहणकम् ।
कथाशादिभ्यः (५४) ण् । कार्शाश्वोयम् । ऋश्यादिभ्यः (५५)

(५३) अरीहण कृचण कृहण भगव सलन् किरण साम्परायण क्रौडा-
वण क्रौडावण त्रैगर्तायन भैत्रायण भास्त्रायण वैसतःयन गौजता-
वन कौजतावन लौजायन भीमतावन हौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रा-
वण लाङ्गावण बाण्डिल्लायन रावणोप विषण विषाण उद्दण्ड
उदङ्गन बाष्पाभीरण बीरण कणकमुक्ता लालवत विचपा रैवत विल्ल
सुयस पिरीन वधिर जम्बु सदिर सुगर्भन् द्रुत भवन्द्ग कव्यु वनव
वज्रदन् अरीहणादिः ।

(५४) कथाव वारिव वारिण्य वेङ्गन् विषाव सोमव रोमव रोमक सो-
मक रोमक द्रुत वर्धन सुवर्धन सुचर सूचर मतर सहस पुरन पुराग
सुख भूय कजिन विनत कवनत विडुखाव पराशर कवस् कवयस्
भीरङ्ग सूचर कथानादिः ।

(५५) कव्यु कव्योप वर निवीन निवाव निवात-निधान नियन् विवद
परिगूढ उवगूढ कवनि वित मत वेङ्गन् उचराङ्गन् कवङ्गन् सूय

तद्धितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५४७

कः । ऋश्चकम् । कुमुदादिभ्यः (५६) छच् । कुमुदिकम् ।
 काशादिभ्यः (५७) ह्रस्वः । काशिलः । ळणादिभ्यः (५८)
 सः । ळणसम् । प्रेक्षादिभ्यः (५९) इनिः । प्रेक्षो । अश्मा-
 दिभ्यो (६०) रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो (६१) ठञ् ।
 साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो (६२) ष्यः । साङ्काशम् ।

वाङ्मयदिग्दर्शनात् अन्तर्दृष्ट्यादिभ्यः परिचयं येषु वीर्यं चक्षुः दृष्टं
 परिहृत्य कर्तव्यं येषु चक्षुः ।

- (५६) कुमुदं यस्मिन् अन्तर्दृष्ट्यादिभ्यः कर्तव्यं वीर्यं परिचायं निबन्धनं
 यत्तु कच नभु गिरौ च अन्तर्दृष्ट्यादिभ्यः कच नभु विहङ्ग
 दृष्ट्यादिः ।
- (५७) काशं पाणं अन्तर्दृष्ट्यादिभ्यः कच नभु वीर्यं वीर्यं कर्तव्यं
 कर्तव्यं युक्ता विहङ्ग कर्तव्यं वीर्यं वीर्यं कच नभु विहङ्ग
 काशादिः ।
- (५८) ळणं कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 काशादिः ।
- (५९) प्रेक्षां कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 काशादिः ।
- (६०) अश्मं कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 काशादिः ।
- (६१) सखिं कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 काशादिः ।
- (६२) सङ्काशं कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 कच नभु वीर्यं वीर्यं वीर्यं विहङ्ग कच नभु वीर्यं
 काशादिः ।

बलादिभ्यो (६३) यः । बलम् । पलादिभ्य (६४) फक् ।
 पाप्मायणः । पञ्चः पत्य च (गं) । पाप्मायनः । कर्णादिभ्यः
 (६५) फिञ् । कर्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य (६६) इञ् ।
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो (६७) ज्ञाः । प्रागद्यः । वराहा-
 दिभ्यः (६८) कक् । वाहारकः । कुमुदादिभ्य (६९) ठक् ।
 कौमुदिकः ।

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ।

- श्रीर्षे विरतः समल शीर पञ्जर मन्य नल रोमन् लोमन् पुनिन सुपरि
 कटिप सकर्थक इटि तीर्थ अगलि विकर नासिका । सङ्काशादिः ।
- (६२) नल पुन नल दल वट लङ्गल उरल पुन^१ (पुन) मूल उल डुल (उल-
 द्बुल) वन कुल बलादिः ।
- (६३) पल दल दल कुलल अगल कम्भिका वलिक विल अलि पयिन्
 (पत्य च) कुल शीरक सरल सकल सरम समल अतिवन् रोमन् लोमन्
 कलिन् मकर लोमक श्रीर्षे निवात पाक सिङ्कक अङ्गुय सुवर्थक इङ्कक
 इङ्कक कुल पिल विल नलल कल कला सकर्थक । पलादिः ।
- (६४) कर्थ वलित कर्थ कर्थकूच इपद आनकुल पञ्चजन्य फिञ् कुम्भी
 कुम्भी जित्पन् लोपन् कुलिष आच्छीवत जव जौल आनक कर्णादिः ।
- (६५) सुतङ्गम लनिचित विप्रकृत मङ्गाचित मङ्गापुल खन शेत अङ्किक
 पुल विप शीकमापिन् कर्णुन वन् अजिर लोप अङ्कित कर्थ
 विपङ्ग सुतङ्गमादिः ।
- (६६) प्रगदिन् नगदिन् नददिन् कविक अङ्कित नदिन नृहार मङ्गार
 मङ्गार कोविहार प्रगद्यादिः ।
- (६७) वराङ्क वलाय विरीय भिनङ्ग निमङ्ग वलाङ्क लूक विदम्ब विजम्ब
 विजम्ब विजम्ब वाङ्ग अङ्कित वरवरा । वराङ्गादिः ।
- (६८) कुमुद लोपक दपकार दपपाप कञ्जल वाङ्गनलि विरीय लनि

जनपदे वाचे चातुरर्थिकस्य लुप्ल्यात् ।

• लुपि युक्तवद्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ।

लुपि(७०)सति प्रकृतिवक्षिणवचने स्तः । पञ्चालानानिवासो
जनपदः पञ्चालाः कुरवः । वज्राः । वक्राः । कलिङ्गाः ।

तद्विशिष्य(७१)संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५२ ।

युक्तवद्यवनन कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

लुपि(७२)योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ।

लुपि न कर्त्तव्यो (७२) ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतेः ।

स्यत्तु लुप्लेखेन कूटं भद्रकर्म चासक्तम् युक्तिवर्धं कृच्छरादिः । यथा-
सङ्ख्याऽतुरोधाद् कृच्छरस्यन्द्योरिकर्मो न कृतः ।

(७०) विशेषानुवारेण निष्कृष्यने प्राप्त्ये व्याप्तिं कुपीति प्रत्ययार्थेन निस्-
संबन्धार्थकतया युक्तवत् प्रकृतिरिन्नायनेन व्याप्यते प्रकृतिवदिति
लुपि कुप्लानार्थप्रकृतेरिव निष्कृष्यने भवत इत्यर्थः ।

(७१) पूर्वाभावात्तुरोधेन ततनपि पूर्ववत् निरर्थकतया स्याति प्रत्याप्यते
तद्विशिष्यमिति संज्ञानां कौत्सिकव्यवहाराभावेनाह प्रमाणत्वं न तु
तद्वै शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वज्रा इत्यादयो कथावचं जन-
पदस्य संज्ञा वक्ष्यमानायां व्याप्ये द्वारा इत्यादिवत् तत्र निष्क-
सङ्ख्याविधाने बलमेवाहम् तथा च हारादिभिः निष्कसङ्ख्याविधाना-
भावेऽपि स्या तस्याहं तस्याऽप्यपीति भावः ।

(७२) उपजीवकं प्रत्याख्यासोपजीव्यं कुप्लिखितं प्रत्याप्यते कुप्लिखेति
जनपदे कुप्लि, वरणादिभ्यश्चि(५५, १४०)द्विक्रमो कुप्लिख्येति विवक्षिता ।

(७३) कश्चित् निस्सङ्ख्यात्वादि सन्वध्यते तदाह न कर्त्तव्य इति प्रकृति-
प्रत्ययार्थयोः सन्वध्यो योग इत्याद्येन कश्चित्नाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्शनं स्यात् १

। २ । ५५ ।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५) ।

प्रधान(७६)प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाण-

त्वात् । १ । २ । ५६ ।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यग्निष्ठम् कुतः अर्थस्य लोकात्तएव सिद्धेः ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ।

अतीताया रात्रेः पञ्चाङ्गेनागामिन्याः पूर्वार्द्धेन च सहितो

अप्रस्थानादिति व्यापटेऽप्रतीतेरिति न सङ्गसम्बन्धनिवाचनेनाह
इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु कथंति भावः । पञ्चाङ्गादयः यन्त्रा
यथा क्षत्रियेषु कृडाकृता जनपदेऽपीति तथा च तस्य निवास
(५४१४०) अदूरमर्धचेति (५४४४०) तद्विषय एव नीत्युच्यते किं बुद्धि
भागेनेति न हृदयम् ।

(७४) प्रत्ययलोकारे वाचकसम्बन्धयोगप्रमाणे वेति पञ्चाङ्गादौ योगस्याय
वयवसङ्गैव प्रमाचजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चा
ङ्गादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

(७५) न दृश्येतेति विनापि क्षत्रियसम्बन्धं पञ्चाङ्गादिवद्भ्यो जनपदे
प्रयुज्यते इति कालप्रत्ययनं निरर्थकमित्यर्थः ।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं वक्ष्यते प्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थमिति पूर्वोक्तार्थपरिभाषितसम्बद्धिं प्रत्यापटे प्रधानेत्या
दिना अत्र क्षत्रियसम्बन्धप्रयुज्यते ।

तद्धितचातुर्यिकप्रकरणम् । ५५१

द्विसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमितादि पूर्वाचार्यैः
परिभाषितं तत्राप्यग्रिथत्वम् समानं लोकप्रसिद्धेः ।

विशेषणानाम्नाऽजातेः । १ । २ । ५२ ।

लुबर्धस्य विशेषणानामपि तद्वक्तिवचने स्तोत्राणि वर्जयित्वा ।
पञ्चालाः रमणीया । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् पञ्चाला
जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरितक्यादिषु (७७) व्यक्तिः ।
हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । खलतिकादिषु वचनम् ।
खलतिकस्य पर्यतस्यादूरभवाणि खलतिकं वनानि । मनुष्य-
त्वेति प्रतिषेधः * । मनुष्यलक्षणे लुबर्धे विशेषणानाम्ना, लुब-
न्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा (७८) अभिरूपः ।

वरणादिभ्यश्च (७८) । ४ । २ । ८२ ।

अजनपदाच्च आरम्भः । वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः ।

(७७) लुपीति (५४८५०) खलस्य विशेषविशेषनाह हरीतक्यादौति व्यक्तिर्बिम्बं
प्रकतिरूपा । हरीतकी कोशातकी नक्षत्रजनी शुक्लश्री दासी दोडी
श्वेतपाकी कर्जुनपायी झाडा कावा ध्याना यमीका कष्टकारिका
प्रियकी विष्ठा मेकाबिका हरीतक्यादिः । ४।२।६७ खलं ज्येष्ठमेव ।

(७८) चञ्चेति । चञ्चावाञ्चेति (७।२५०) कनो लुप् मनुष्ये इति (७।२५०)
लुप् चञ्चा वचनवयः इत्यर्थः ।

(७९) वरणादिभ्यश्चोत्पन्न लुचित्प्रवर्तते । वरणा प्रहरी वाक्पति शुक्ली
गन्धर्वी पर्वी तावपर्वी गोद आदिभ्याम् अजनपदो जम्
इत्यार चञ्चा यस्या वक्ष्युः खलवचनी नमो नक्षत्रा तद्विधा उवा
मोचती यवनी वरणादिः ।

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ।

शर्कराया एतो स्तः । कुमुदादौ (५४०४०) वराहादौ च (५४८४०) पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठक्छौ । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुक्त्विकल्पः । षट् कृपाणि । शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करोयम्—शर्करिकम्—शार्करिकम् ।

नद्यां मतुप् (८०) । ४ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिकः । इष्टमती ।

मध्नादिभ्य (८१) च । ४ । २ । ८६ ।

मतुप् स्वाच्चातुरर्थिकः । अनयर्थं आरभ्यः । मधुमान् ।

कुमुदनङ्वेतसेभ्योङ्मतुप् । ४ । २ । ८७ ।

कुमुदान् । नङ् । न । वेतस्वान् (८२) । आययोर्भ्य (६७६०) इति

(८०) मतुपा चिह्नेऽपि अर्थात्तरगोपार्थं नद्या अपि देवत्वेन तद्वत्त्विति प्रासाप्तो बाधार्थज्ञेयम् ।

(८१) मधु विभ स्यात् नु वेत्तु कर्तुम्, वनी करोरे किम् । चिह्नोऽपि मधुत्वादादीं चर इत्यादि कति कावन्दी वेकके चवाका आशिषो इण्, रोमन् इटि इण् तच्चविद्या कङ्क वट वेड मध्नादिः ।

(८२) वेत इति निति कङ्कोवत्त्व स्यादित्यनेन इत्यं न, न महामेति (२५४०) निवेद्यत्वे परे परत इत्यवयवे कर्तव्ये । वेदस्वाकादेयस्यैवेति तच्च वेधामहयेः ।

तद्वितचातुरधिकप्रकरणम् । ५५३

अख्येमादुपधाया इति (६०८५०) यत्प्रमाणेन वः । महिषाचेति ।
वत्तव्यम् * । महिषाचाम देयः ।

नङ्गादाङ्ङुलच् । ४ । २ । ८८ ।

नङ्लः । गादो जम्बालघासयोः । शाङ्लः ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ।

शिखावलम् ।

उत्करादिभ्य (८३) म्भः । ४ । २ । ९० ।

उत्करीयः ।

नङादीनां (८४) कुक् च । ४ । २ । ९१ ।

नङकीयम् । (कुक् च क्लृप्तत्वे ग०) । कुक्कीयः । (तच्चक्षी-
पच ग०) । तच्चकीयः ।

विलकादिभ्यम्भस्स लुक् । ४ । १५३ ।

(८१) उत्कर वम्भः वक्तर विज्जल विज्जलीयुव राक्षसं हवर्षं सखाजिन
तिव वित्तं कुम्भं त्वयिच विपुत्रं कथल काय चुर भक्षा चाव
कम्भं चक्षिर वरुणं उक्कीय चालं कदिर मूर्ध्निचाव क्षावनाव
वैवाचनं कुम्भं हवर्षं वक्ताव विज्जिनीया कनेव खातप फल वम्भ-
कनी कनी कनी वैवाचनं इडा चरण्या निशालं घर्षं नीचावक
वह्वर चरोहिण चार विवाह वेत्त चरीयुव सख्य वातागर मन्त्र-
चारं इम्भः विज्जालक वम्भः उत्करादिः ।

(८२) नङ्ङुल विल वेत्त वेत्त वेत्त इत्तु काव नयोत हव (कुम्भ
कुम्भम्) (तच्चन् नङीवच) । नङादिः ।

नडाद्यन्तर्गता विल्वकाष्ठ्य(८५)स्तेभ्यश्च लुक् तद्धिते परे ।
 विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वकीया तस्याभावा वैल्वकाः ।
 वैतकीया-वैत्रकाः । कस्य किम् कृमात्रस्य लुग्यथा स्यात्
 कुक्को निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्निधोग (८६) शिष्टाना-
 मिति कुगपि निवर्त्तत । टे लोपोऽ (५०८८७०) कद्रा इत्यनु-
 वर्त्तमाने लुग्यङ्गणम् सर्वलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमा-
 तस्य स्यात् ।

इति चतुर्दशिकाः ।

- (८५) नडादीनां गुणं वेति (५१३५०) स्त्रीयनडाद्यन्तर्गतासूचनाय कुक्-
 सङ्घितविल्वगच्छस्य पथोगत्तेन तदन्तर्गतविन्वादिषु सङ्कारपाठा-
 भावेऽपि न कृतिरिति बोध्यम् ।
- (८६) सन्निधोगे इति सन्निधोगशिष्टानां मङ्क् वा प्रवृत्तिः मङ्क् यः निवृत्ति-
 रिति न्यायेन अन्यतरापाने उभयोरवधारणः स्यादिति भावः ।
- (८७) लोपसादेगतया लोऽन्त्यस्येति (१८८७०) सादेगस्य रेवोऽन्त्यस्य यमा-
 तस्य लोपः स्यादिति लुग्यङ्गणमित्यपि बोध्यम् ।

तद्वितशैषिकप्रकरणम् । ५५५

शेषे । ४ । २ । ६२ ।

अपत्यादिवचनार्थान्तादन्वोऽर्थः (१) शेषसात्राऽणादयः स्युः ।
चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । औपनिषदः
पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उलूखले लुण्ठः औ-
लुखलो यावकः । अखैरुह्यते आखो रथः । चतुर्भिरुह्यते
चातुरं गकटम् । चतुर्दंष्ट्रां दृश्यते चातुर्दंष्ट्रं रथः । शेष
इति लक्षणञ्चाधिकारण (२) । तस्य विकार (५६७५) इत्यतः
प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्राऽवारपाराद्वखौ । ४ । २ । ६३ ।

आभ्यां क्रमाद्वखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।
अवारपारादिगृह्यतादपि विपरीताश्चेति वक्तव्यम्* । अवा-
रीणः । पारीणः । पारावारोणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्वा-
यः व्युत्प्लुताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषाम्नातादयोऽर्थविशेषाः
समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखञौ । ४ । २ । ६४ ।

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

(१) अन्वोऽर्थ इति विशेष्यनया भावना इत्यर्थः एवमेदमनया भावना-
नपि अपत्यादि न शेष इति धेयम् ।

(२) 'शेषिकान्तपञ्चीयात् शेषिको अन्तर्षिकः । अरूपः प्रत्ययो नेटो
न वनन्तात् वनिज्जते' इत्यस्य विषयज्ञानार्थमिदं वक्ष्यपरम्, तस्येद-
(५६१५०) निम्नादावपत्याद्यर्थस्याप्युक्त्यर्थोऽधिकारोऽन्वावश्यक इति
भावः ।

कत्त्यादिभ्यो (३) ढक्ञ् । ४ । २ । ६५ ।

कुत्सितास्त्रयः कक्षयः । तत्र जातादिः कार्त्तयकः । नागरे-
यकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ।

कुलकुक्षिग्रौवाभ्यः श्वाऽस्यलङ्कारेषु । ४ । २

। ६६ ।

कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौलेयकोऽसिः कौचोऽन्यः ।
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो (४) ढक् । ४ । २ । ६७ ।

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणापञ्चात्पुंसस्यक् । ४ । २ । ६८ ।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम् । दक्षिणात्यः पाञ्चात्यः ।
पौरुष्यः ।

कापिश्याः षफक् । ४ । २ । ६९ ।

(३) कत्ति रत्येवमादिभ्यो ढक्ञ् स्यात् । कत्ति कत्ति कुम्भर कुम्भर
नोदन कुम्भी कुम्भिन ननरी कक्षिकक्षी कर्षणी कर्षण्य कक्षय
(कुक्षाया बलोपच) कक्षयादिः ।

(४) नदी नदी वराणसी नावकी कौशाभी वनकीवाजी नावपरी
नावकरी आदिरी पूर्वनगरी बाठा नावा नात्वा दार्वा वृत्तकी
(वङ्गरावा इमे) नद्यादिः ।

(५) आजन्तित्वादि व्यञ्जनवाङ्मन्यौदिति शेषः न तु टावन्तो दक्षिणा-
पञ्चात्पुंसस्य कर्षण्यौ उक्तिनाते पुंस्त्वपापत्तेर्लङ्कारः स्यात् ।

कापिश्वाज्ञातादि कापिमायनं मधु कापिमादनो द्राघा ।

रक्षो(६)रमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ।

चात् षक् । राक्षो गीः राक्षवायणः । अमनुष्ये इति किम्
राक्षवको * मनुष्यः ।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ।

दिव्यम् । प्राचम् । अपाचम् । उदीचम् । प्रतीचम् ।

कन्यायाठक् । ४ । २ । १०२ ।

कान्यिकः

वर्णं वृक् । ४ । २ । १०३ ।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विवर्णवर्णविक्रान्तामन्वा-
हृक् स्वात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ।

अव्ययात्तप् । ४ । २ । १०४ ।

अनेककृतसिन्धे एव (७) * । अमान्तिकसहायार्थयोः ।

अमात्यः । इहत्यः । कत्यः । ततस्त्यः । तप्त्यः । परिगणन-
हिम् । उपरिष्टाद्भव औपरिष्टः । अव्ययानाम्भमाचै टिकोपः ।

(६) रक्षोरमनुष्यपदसामर्थ्यम् (मनुष्य तत्त्वस्योर्ध्वमिति) (१६५८०) परे-
चाक्ष भाषात् ।

* मनुष्य तत्त्वस्योर्ध्वमिति (१६५८०) दुग्म् ।

(७) “अनेककृतसिन्धेभ्यस्त्वद्विधिवीत्यवात् कृतः । निनिर्वाहं दृष्ट-
मन्तोच आविर्भावो निगमे तवे” सुश्रीराह अनेकेति ।

५५८

सिद्धान्तकौमुदी ।

अनित्योऽयम् वक्षिषष्टिलोपविधानात् तनेह न । आरा-
तीयः । शाश्वतीयः । त्यक्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् * । नित्यः ।
निसोगते * ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ।

ह्रस्वादिणः परस्व सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णा-
श्रमेभ्यो निष्ठायाण्डालादिः । अरण्याकः । अरण्याः
समनसः । दूरादेत्य * । दूरेत्यः । उत्तरादाहञ् * ।
औत्तराहः ।

ऐषमोऽश्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५ ।

एभ्यस्त्यप् । पक्षे वक्ष्यमाणी (५७१५०) व्यत्यली । ऐषमस्त्यम्
ऐषमस्तनम् । ह्रस्वम्-ह्रस्वनम् । श्वस्त्यम् श्वस्तनम् । पक्षे
ग्रीवस्तिकं (५७०५०) वक्ष्यते ।

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ।

यथासंख्येन । काकतीरम् । बाखलतीरम् । श्वैवरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् बहुत्पूर्वात् मा भूत् । बाहु-
रूप्यम् ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः । ४ । २ । १०७ ।

असोऽपवादः । दीर्घशालः । असंज्ञायां किम् संज्ञाभू- (८)

(८) दिक्पूर्वेति भूम् अक्षरावापिति सौमत्यात् पञ्चमर्धे षष्ठीभावेन
आपटे संज्ञाभूताया इति ।

तद्वितथैविकप्रकरणम् ।

५५६

तायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामग्रस्यभावः पूर्वेषुकामग्रमः ।
प्राचां ग्रामनगराणामिति (५७४५०) उत्तरपदद्वयः ।

मद्रेश्वोऽञ् । ४ । २ । १०८ ।

दिक्पूर्वपदादित्वेव । दिग्योऽमद्राणामिति (५७३५०) (६) मद्र-
पर्थुदासादादिद्वयः पूर्वमद्रः (१०) । आपरमद्रः ।

उदीच्य (११) ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४

। २ । १०६ ।

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

प्रत्योत्तरपदपलद्यादि (१२) कोपधादण् । ४ ।

२ । ११० ।

(६) दिग्योऽमद्राणामिति दिग्यापकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभि-
न्नाणामादेर्द्विरिति तत् सूत्रार्थः ।

(१०) पूर्विति मद्रैकदेशे मद्रपदस्य इत्यादिग्येन ग्रामानाधिकरण्या-
तद्वितार्थोत्तरस्यादिना (१५५५०) समाधः ।

(११) उदीच्येति दिग्यपहञ्चं निवृत्तम् । उदीच्ययामात् किं जायते ।
बह्वचः किं भ्राजः गौरादेः (२२७५०) आह्वितगचत्वात् उदीच्यः
अजीयब्दः । अन्तोदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे भाम-
न्नाकार उदात्तः लङुत्तरपदकतिव्यतिरेक-वित्तरस्यावस्थानात् । तत्प० ।

(१२) पञ्चमी परिवर्तु रोमकं बाहीच बलकीट बलकीटं जालकीटं बल-
कीटं बलकीटकर बलकीटिदा गौरी नैकती परिष्ठा नृत्तन गोवती
पठन्तर उदयान बलकीट पठन्त्यादिः ।

माहकिप्रत्यः । पालदः । नैलीनकः ।

काष्ठादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कखो गर्गादिः (५०१४०)
काष्ठाप्रत्यस्य छात्राः काष्ठाः ।

इजञ्च । ४ । २ । ११२ ।

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम्
सीतङ्गमेरिदं सीतङ्गमौयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयत्र तु लौ-
किकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न ह्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इजञ्चेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्य-
त्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रह-
णस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्ध्याच्चात्मादिस्तदृङ् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तदृङ्संज्ञं स्यात् ।

अदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ।

(११) अपहृष्येति तेन इजः प्राचाभिनि (४२१४०) भरतेभ्यो दृग्प्रत्ययस्य
सुच् न भवति । उदाहरकः पिता उदाहरकावनः पुनः ।

मालीयः । मालीयः । तदीयः ।

एङ् प्राचान्देशे । १ । १ । ७५ ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृत्तसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणी-
पचनीयः । गोनर्हीयः । भोजकटीयः । पचे अणि । ऐणी-
पचनः । गोनर्हः । भोजकटः । एङि किम् आहिच्छन्नः ।
कान्यकुजः । वा नामधेयस्य वृत्तसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयः
(१४) । देवदत्तः ।

भवतठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ।

वृत्तावत एतौ स्तः । भावत्तः । जगत्त्वम् (१५) । भवदीयः ।
वृत्तादित्यनुत्तेः प्रत्ययादण्येव । भावतः ।

काश्यादिभ्यः (१६) ठञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ।

इकार लकारणार्थः । काशिकी-काशिका । वैदिकी-वैदिका ।

(१४) काल देवदत्त इति मनुष्यनाम काश्यादिभ्यो वृत्तप्राग्देशवाचि देवदत्त-
स्त्वैव पठ्यमाने नामधेयेनापुनिकसङ्घातितमेव पाठ्यम् ।

(१५) आदिरयं प्रत्ययो न तु प्रादिः । शिष्यात् इति चेति (५.१५.४०) ।
पदसंज्ञाविहितत्वात्तद्वेनाङ् जगत्त्वमिति ।

(१६) काशे वेदि (वेदि पाठान्तरम्) वांवाति संवाङ् जञ्जुत मोहनान्
मनुवाङ् जञ्जिकूर् कुनामन् हिरस्म करञ् मोवाहन भारङ्गी कटि-
न्म कटिल देवदत्त दशपाव मोवावतान् कुवराज कयराज देवराज
मोहन किन्नुमिल दावमिल सुवामिल सोममिल जागमिल वधमिल
(आमदादिपूर्वपदात्कात्कालात्) आमङ् कर्त्तुं तत् काश्यादिः ।

(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिशक्तिगणः ।
आपत्कालिकी-आपत्कालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जितो स्तः । ह्रस्वापवादः ।
कास्तोरग्राम वाहीकग्रामः कास्तोरिकी-कास्तोरिका ।

विभाषोऽनरेषु । ४ । २ । ११८ ।

एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जितो वा स्तः । सौद-
र्शनिकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया ।

ओर्देशे ठञ् । ४ । २ । ११९ ।

उवर्णात्तादेशवाचिनश्च । निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७) ।
कोऽणश्च (४०४४०) क्तः । देशे किम् पटोऽन्ताः पाटवाः ।
जितं व्यावर्त्तयितुं ठञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्च परत्वादयं
बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्माचाम् । ४ । २ । १२० ।

ग्रामदेशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आठक-
जम्बकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधाद्गुञ् । ४ । २ । १२१ ।

धन्वविशेषवाचिनी यकारोपधाच्च देशवाचिनी वृद्धाद्गुञ्

(१७) इत्तुवर्णान्तात् (५१४४०) । इत्तुवेनोक्तात्तादृशरत्नवा ठञ् कः ।

स्यात् । ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम् । साङ्गाश्रयकाम्पि-
त्यशब्दौ वुञ् कृषादिसूत्रेण (५४१३०) ख्यातौ । साङ्गाश्रयकः ।
काम्पित्यकः ।

प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ।

एतदन्तादुहवाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् । कृषापवादः ।
मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तयहणम-
प्रागर्ध्वं प्राग्देशे तूत्तरेण (१८) सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ।

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो हवाहुञ् स्यात् । पाठ-
लिपुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवधोश्च । ४ । २ । १२४ ।

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च हवाहुञ् स्यात् । आद-
र्शकः । त्रैगर्तकः ।

अष्टहृदपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ।

अष्टहृदहृदश्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयायाति-
पदिकाहुञ् स्यात् । अष्टहृदयो हवाञ्छापवादः । अष्टहा-
जनपदात् आङ्गकः । अष्टहात् जनपदावधेः । आजमीटकः
हृदाजनपदात् । दार्ढ्यकः । हृदाजनपदावधेः । कालस्तरकः

(१८) आदकं नाम धन्वेति भाष्योक्तेः धन्वश्च धन्वतोऽप्यपीतवा धन्वे-
त्युक्तम् ।

(१८) उत्तरेण रोपधेतोरिति सूत्रेण ।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्त्तनी च
वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवो वर्त्तनः ।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तीत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ।

देशवाचिनो वृषादवृषाच्च वुष् स्यात् दावकच्छकः ।
काण्डाग्निकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः ।

धूमादिभ्य (२०) च । ४ । २ । १२७ ।

देशवाचिभ्यो वुष् । धौमकः तैर्द्यकः ।

नगरात्कुम्भनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ।

नगरशब्दादवुष् स्यात्कुम्भने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः
चीरः श्विष्यो वा । कुम्भनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्याग्ननुष्ये । ४ । २ । १२९ ।

वुष् । अरण्याश्च (५५८५०) इत्यस्यापवादः । पथ्यध्यायन्याय-
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्* । अरण्यकः पन्थाः अध्या-
यो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा. गोमयेषु* । आर-
ण्यकाः-अरण्याः गोमयाः ।

(२०) धून बहुलं वधुरन कर्जुनाय नाहकस्त्वही ज्ञानवस्त्वही नाहिव-
स्त्वही मानस्त्वही बाहुस्त्वही मद्रुजस्त्वही वृषस्त्वही दाण्डावनस्त्वही
राजस्त्वही विदेह राजस्त्वह राजावह वज्र मिलवर्ह भस्वाही मद्र-
जुल बाजीकुल बाह्याय त्वाहाय संस्वीय वरर वज्र गर्त ज्ञानार्ज
माठरं पावक घोषपद्मी आरात्री धार्तलप्री ज्ञानय तीर्थ (ब्रूवात्

तद्वित्तमैषिकप्रकरणम् ।

५६५

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्यां वुञ् । ४ । २ । १३० ।

कौरवकः-कौरवः । योगन्धरकः-योगन्धरः ।

मद्रवृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ।

जनपदवृज्योऽपवादः । मद्रे षु जातो मद्रकः वृजिकः ।

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ।

माहिपिकः ।

कच्छादिभ्य (२१) च । ४ । २ । १३३ ।

देशवाचिभ्योऽण् वृज्यादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् । ४ । २ । १३४ ।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको मनुष्यः । काच्छकं वसितम् । मनुष्येति किम् काच्छो गौः ।

अपदातो सात्वात् । ४ । २ । १३५ ।

सात्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्भुजि सिद्धौ नियमार्थमिदम् अप-
दातावेवेति । सात्वको ब्राह्मणः । अपदातो किम् सात्वः
पदातिर्व्रजति ।

शौरीरेणु) (वृषभानामि मनुष्ये च) इति जननीप द्वीप करण
उज्जयिनी पट्टार इतिवापय वाक्ये । भूवादः ।

(२१) कच्छ विष्णु वर्चु नन्वार मनुष्यत् कन्वोव कश्मीर सात्व कुव मनु-
ष्यत् द्वीप जनपद जनवाद विजापय कश्मीर रघु कच्छादिः ।

५६६

सिद्धान्तकौमुदी ।

गोयब्रान्मोच । ४।२।१३६।

सात्वाद्गुञ् । कच्छास्यणोऽपवादः । सात्वको गौः । सा-
त्त्विका यबागूः । सात्वमन्यत् ।

गर्तीत्तरपदाच्छः । ४।२।१३७।

देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच्
पूर्वनिरासार्थम् ।

गङ्गादिभ्य (२२) च । ४।२।१३८।

छः स्यात् । गङ्गीयः । (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०) । मुखतो-
यम् । पार्श्वतोयम् । अन्ययानाश्चमात्रे टिलोपस्यानित्यतां
प्रापयितुमिदम् । (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकौयम् ।
परकौयम् । (देवस्य च ग०) देवकौयम् । (स्वस्य च ग०) ।
स्वकौयम् । (विष्णुकादिभ्यः छण् वाच्यः ग०) वैष्णकौयम् ।
वैत्रकौयम् । औत्तरपदकौष्ठम् ।

(२२) गङ्गा कलङ्क इव विचन (मध्य मध्यं मध्यं दिनं भरणे) उत्पन्न बहु-
वचनं नगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अभययाश्च उत्तमशास्त्र एकयाश्च
वसानयाश्च वसानपाय एकपाय एकद्वय एकपक्षाय द्वयप द्वय-
मौल कवस्यद्वय वामयस्य काङ्कावन काठेरिषि कावेरिषि कौमिलि
शैथिरि काष्ठय देववर्णि नीति काङ्किणि काभिलि व्याङ्कि वैजि का-
भ्यनि काङ्करीषि कौङ्कि काङ्किवर्णि नीति वाराहकि वाङ्गीकि
कौमद्वि काभलि कौङ्काङ्कानि शिख पिङ्गवि इत्याद्यं इव तत्त्वप
उत्तर अनन्तर (सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक्) (स्वस्य च)
(देवस्य च) (वैष्णुकादिभ्यश्च) । गङ्गादिरात्रिभ्यः ।

ग्राष्वाङ्गटादेः । ४ । २ । १३६ ।

ग्राष्वाङ्गटादेः कः स्यात् । अणोऽपवादः । कटमग-
रीयम् । कटघोषीयम् । कटपस्वीयम् ।

राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ।

हृत्वाङ्गे सिद्धे तत्त्वद्विभोगेन कादेशमात्रं विधायते ।
राजकीयम् ।

हृद्वाङ्गेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ।

अथ एक एतदन्तात् खोपधाच्च हृद्वाङ्गेशवाचिनः कः स्यात् ।
ब्राह्मचक्षो नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र
जातो ब्राह्मचक्षीयः । शास्त्रलक्षीयः । अयोमुखीयः ।

कन्यापल्लवनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २

। १४२ ।

कन्यादिपल्लवोत्तरपदादेशवाचिनो हृद्वाङ्गः स्यात् । ठञ्-
चिठादेशपवादः । दाक्षिकजीयम् । दाक्षिपल्लवीयम् ।
दाक्षिनमरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिहृदीयम् ।

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ।

पर्वतीयः ।

विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ।

मनुष्यभिर्देशे पर्वताच्चो वा स्यात् । पञ्चैः । पर्वतीयानि
पर्वतानि वा क्तानि । अमनुष्ये किम् पर्वतीयो मनुष्यः ।

ककणपर्णाङ्गराजे । ४ । २ । १४५ ।

भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्याव्छः । ककणीयम् । पर्णीयम् ।

भरद्वाजे किम् काकर्णम् । पार्णम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज । ४ । ३ । १ ।

वाच्छः । पक्षेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्मदीयः ।

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ।

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः खञि अणि च । यौष्माकौचः ।

आस्माकौनः । यौष्माकः । आस्माकः ।

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ।

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खञश्चि च ।

तावकौनः-तावकः । मामकौनः-मामकः । के तु ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ।

मपर्थ्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमी स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदी-

यः । मदीयः । उत्तरपदे तु । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

अङ्गीकृतम् । ४ । ३ । ४ ।

अर्थः ।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ।

पराधीनम् । अवराधीनम् । अधमार्थम् । उत्तमार्थम् ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६ ।

वाचत् । पीर्वाङ्गिकम्-पूर्वाङ्गम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ।

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादर्शा
स्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जटपदस्य वा पीर्वा-
ङ्गाः पीर्वाङ्गिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्ने भवा इति तद्धितार्थं
(१५५४०) समासः । ठञ्प्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युत्तर्य-
तोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ।

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ।

मध्यमः ।

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्ष-
हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यशब्दात् नातिशयवृत्ताति-
दीर्घमित्यर्थः ।

होपादद्युससुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ।

ससुद्रस्य समीपे यो होपस्तद्धियसद्दोपशब्दाद्यञ् स्यात्
वैष्णम्-वैष्ण ।

कावाट्ठञ् (२१) । ४ । ३ । ११ ।

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्थात् । मासिकम् । संबत्सरिकम् ।
 सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथन्तर्हि “शर्वरस्व तमेसो
 निषिष्वे” इति कालिदासः । “अनुदितोषसरागेति”
 भारद्वाजः । समानकालीनम् । प्राक्कालीनमित्यादि च । ताप-
 स्त्र्यंशा एवैते इति प्रामाणिकाः । तत्र जात (५७१५०) इति
 यावत् कालाधिकारः ।

आह्वे शरदः । ४ । ३ । १२ ।

ठञ् स्थात् (५७१५०) ऋत्वणोऽपवादः । शरदिकं आह्वम् ।

विभाषा रोगातप्रयोः । ४ । ३ । १३ ।

शरदिकः-शरदो वा रोगः घातपो वा । एतयोः किम्
 शरदन्द्धि ।

निशाम्रदोषाभ्याञ्च । ४ । ३ । १४ ।

वा ठञ् स्थात् । नैशिकं नैशम् । प्रादोषिकम्-प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ।

श्वस्यन्दाहा ठञ् स्थात्तस्य तुङागमश्च ।

हारादौनाञ्च । ७ । ३ । ४ ।

हार स्वर स्वाध्याय व्यक्त्यस्य स्वस्ति स्वरः स्यात्कृतं स्वादु स्रु-
 त्वात् स्वनं स्व एषां न वृद्धिरेजागमश्च । श्रौतकस्तिकम् ।

न तु कालस्वरूपपर्यवृत्तं यो यः काले वर्तते स च कालः इति भाष्यो-
 क्तेरित्याश्रयेनोदाहरति मासिकमित्यादि ।

सन्धिवेलाद्युत्तनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नचबेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् ।
सन्धिवेलाद्याश्चवं सान्धिवेलम् । यैषम् । तैषम् । सन्धि-
वेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी षोड-
शमासी प्रतिपत् । (संवत्सरात् फलपर्वणोः ग०) । सांवत्सरं
फलम् पर्वं वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

प्राट्ष एण्यः । ४ । ३ । १७ ।

प्राट्षेण्यः ।

वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्पात्ययमानेष्विति
(५७७५०) साध्वर्षम् ।

सर्वलाण्य च तलोपच । ४ । ३ । २२ ।

हेमन्तादृक् स्वात्तलोपच (२४) वेदलोकयोः । चकारात्यचे
ऋत्वच् । हेमन्तं हेमन्तम् ।

सायञ्चिरं प्राञ्चो मगेऽन्येभ्यश्च्युत्तौ ठट् च

। ४ । ३ । २३ ।

(२४) हेमन्तादृक् (७४६७५०) इत्यतो हेमन्तादित्यनुवर्तते पूर्वं चन्द्रः
प्रक्रान्तात्येवैव वर्षत्वं पञ्चमसुभयविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति
तलोपच अकारवहिततकारबोपस्यतश्च हेमन्तमित्याकारवहिततकार-
बोपे षति चञिति (५१३५०) प्रकृतिभावे नञ्चञिति इति (२६७५०)
टिबोपो नेति बोध्यम् ।

साधमित्यादिभ्यः (२५) चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्च व्युत्प्लौ-
स्तस्तयोस्तुट् च । तुटः प्रागनादेशः अनद्यतन (७१२४०) इत्यादि-
निर्द्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्मप्रगयोरेदन्तत्व-
न्निपात्यते प्राह्मेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ।
चिरपरुत्परारिभ्यस्तुतो वक्तव्यः * । चिरत्नम् । परुत्नम् ।
परारिन्तम् । अथादिपद्याडिमच्* । अथिमम् । आदिमम् ।
यथिमम् । अन्ताच्च* । अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।

आभ्यां व्युत्प्लौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्णे-
तनम् । अपराह्णे तनम् । सकालतने (४६१४०) क्षित्यलुक् ।
पूर्वाह्नः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्नतनम् । अपराह्नतनम्,
पौर्वाह्निकम् । आपराह्निकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो वादयश्च स्युः । सुत्रे-
जातः स्त्रीतः । श्रीकः राष्ट्रियः । अवारपारोण इत्यादि ।

प्राट्पष्ठप् । ४ । ३ । २६ ।

एषस्यापवादः । प्राठभि जातः प्राठभिकः ।

संज्ञायां शरदो दुञ् । ४ । ३ । २७ ।

(२५) अन्त्येभ्यः इत्युक्तावपि वाचश्चिरपञ्चयोः प्रपञ्चपञ्चम् अकारान्ता-
नन्त्यवाचश्चिरपञ्चयोर्गोत्रान्तनिपातनं द्योतयति ।

तद्वितशैषिकप्रकरणम् ।

५७५

‘कृतत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा मुहविशेषाश्च’

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ।

अधिकारोऽयम् । हनस्त (१८६४०) इत्यस्मात् प्राक् ।

अवयवाद्गतोः । ७ । ३ । ११ ।

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्
जिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववार्धिकः । अपर
हैमनः । अवयववाक्किम् पूर्वासु वर्णसु भवः पौर्ववार्धिकः ।
‘कृतोर्द्ध्वमिद्विधावयववानामिति (२६) तदन्तविधिः पूर्वत्र (१०)
इह तु न अवयवत्वाभावात् ।

सुसर्वाङ्गीजनपदस्य । ७ । ३ । १२ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्ध-
पाञ्चालकः । जनपदतदन्धोरिति (५६१४०) वृष् । सुसर्वाङ्गी-
दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः ।

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ।

(२६) कृतोर्द्ध्वमिति कृतवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तवि-
धिर्वाच्यः च वेदतुवाचिष्योऽवयवेभ्यः परो भवतीत्यर्थः ।

(२७) पूर्वत्र पूर्ववार्धिक इत्यादौ तत्र च तद्धिताये द्विषुः । पौर्ववार्धिक
इत्यात् तत् कासादुठजिति (५६१४०) शानान्ततः ठञ्जेति विवेकः ।
अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्वासु वर्णास्त्विति शानानाधिकरण्यं
न स्यात् ।

(२८) सुसर्वाङ्गीति जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
विधिर्वाच्यो भवति च वर्णादिभ्यः पर इव भवतीत्यर्थः ।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो हृदिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः
 किम् पूर्वपाञ्चालानामयं पूर्वपाञ्चालः । अमद्राणाहिम्
 पूर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्धः ।

प्राचां (२६) ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनाङ्गरवाचिनाञ्चानामवयवस्य
 हृदिः । पूर्वेषु कामशस्याश्वः पूर्वेषु कामशमः । नगरे पूर्व-
 पाटलिपुत्रकः ।

पूर्वाङ्गापराङ्गाद्रामूलप्रदोषावस्कराहुन् ।

४ । ३ । २८ ।

पूर्वाङ्गकः । अपराङ्गकः । भार्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।
 अवस्तरकः ।

पञ्चः पञ्च च । ४ । ३ । २९ ।

पञ्च जातः पञ्चकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ।

अमावास्याकः-अमावास्याः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ।

अमावास्याः ।

---

(२६) प्राचापिति देवविर्देवः नवरस पायस्येऽपि नगराचापित्, नरपद-
 विवेकचम् प्राचाचापित्कृतिविवेकचमिति द्योतनाद्योमवयवचम् ।

तद्धितशैथिल्यप्रकरणम् ।

५७५

सिन्धुपकराभ्याङ्गन् । ४ । ३ । ३२ ।

सिन्धुकः । कच्छाद्याणि (५६५४०) मनुष्यवृत्ति (५६५४०) च प्राप्ते । अपकरणः । औसर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

अणञी च । ४ । ३ । ३३ ।

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

अविष्ठाफलगुन्यनुराधास्त्रातितिष्यपुनर्वसुहस्त

विशाखाषाढावज्जलाश्लुक् । ४ । ३ । ३४ ।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लृक् स्यात् ।

लृक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४८ ।

तद्धितलुकि सत्यपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लृक् स्यात् अविष्ठासु जातः अविष्ठः । फल्गुन इत्यादि । चित्रारिवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् * । चित्रायास्त्राता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लृक् तद्धितलुकि कृते पिप्पलादे(२०८४०)(३० राक्षतिगणत्वात्पुनर्हीप् । फल्गुन्याषाढाभ्यागृह्णानी वक्तव्यौ* स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । आषाढा । अविष्ठाषाढाभ्याङ्ग वक्तव्यः * । अस्त्रियामपि । आषाढीयः । आषाढीयः ।

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ।

प्रोष्ठपदानां संस्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे जिति चिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माण-

(१०) पिप्पलादेरिति “अथवा गौरादिषु रेवती रोहिणी नक्षत्रादिति

वक्तः । जे इति किम् प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचन-
निर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः
गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा (३१) येनेति
(३८८४०) नपुंसकत्वे कृत्वत्वम् ।

वत्सशालाभिनिदम्बयुक्षतभिषजो वा । ४ ।

३ । ३६ ।

एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशालः
वात्सशाल इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा ङिदत्तव्यः* ।
शालभिषः-शालभिषजः-यतभिषक् ।

नक्षत्रेभ्यो वज्रलम् । ४ । ३ । ३७ ।

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः रोहिणः ।

क्षतलम्बक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ।

तत्रेत्येव । क्षुभे क्षतो लम्बः क्रीतः कुशलो वा क्रीन्नः ।

प्रायभवः । ४ । ३ । ३९ ।

तत्रेत्येव । क्षुभे प्रायेण बाहुष्येन भवति क्षीन्नः ।

नक्षत्रवाचिनोरेव प्राडाङ्गकोच नक्षत्रवाचिताभावेन क्षीयकता न
स्यादिति भावः ।

(३१) कृत्वे गोशालखरशालेति कृत्वपाठवचनार्थाच्च विभाषेति ।

तद्विशेषैधिकप्रकरणम् । ५७७

उपजानूपकस्योपनीवेठक् । ४ । ३ । ३० ।

ओपजानुकः । ओपकर्षिकः । ओपनीविकः ।

सञ्चूते । ४ । ३ । ४१ ।

सुप्ते सम्भवति स्त्रीः ।

कोशाड्डम् । ४ । ३ । ४२ ।

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालात्माघुपुष्पप्रत्यक्षमानेषु । ४ । ३ । ४२ ।

हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्परन्ति वासन्त्यः
कुन्दलताः । शरदि पचन्ते शरदाः शालयः ।

उप्ते च । ४ । ३ । ४३ ।

हेमन्ते उच्यन्ते हेमन्ताः यवाः ।

आश्वयुज्या वुञ् । ४ । ३ । ४५ ।

ठजोऽपवादः । आश्वयुज्यासुमा आश्वयुजका माघाः ।

ग्रीष्म वसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ।

पक्षे ऋत्वम् । ऐषकं-ऐषम् । वासन्तकं-वासन्तम् ।

देयमृण्ये । ४ । ३ । ४७ ।

कालादित्येव मासे देयस्यं मासिकम् ।

कलाप्यस्त्येयवबुसाहुम् । ४ । ३ । ४८ ।

ॐ काकाट्टजिति (५६८४०) काकान्तः प्राप्नोति ठजोऽपवादः ।

यस्मिन्(३२) काले भयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारा-
त्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यस्य फलमश्वत्यस्ता-
द्युक्तः कालोऽप्यश्वत्यः । यस्मिन् कालेऽश्वत्याः फलन्ति तत्र
देममृणमश्वत्यकम् । यस्मिन् यववुसमुत्पद्यते तत्र देय-
मृणं यववुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाहुञ् । ४ । ३ । ४६ ।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मिकम् । आवरसमकम् (३३) ।

संवत्सराग्रहायणीभाण्डव् । ४ । ३ । ५० ।

चाहुञ् । संवत्सरिकम्-संवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्-
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ।

कालवाचिनः सप्तम्यस्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो
व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।
नैशिकः ‡ ।

तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ।

(३२) कालं घृते देयमृणमित्यर्थान्वाय कालादितत्तद्वत्स्य सम्बन्धाय च
कलाप्यादिशब्दास्तत्कावे वाचयित्वा इत्याह यस्मिन्नितादि ।

(३३) आवरसमकमिति आनामिषे देयमित्यर्थः अवरसमस्य सप्तम्यन्तेन
समाशासप्तम्यर्थत्वम् ।

‡ निशाग्रहोपाध्याहति (५००४०) पक्षे ठञ् ।

(३४) मयमालाद् सोढोपाधिकाम् पक्ष्येऽन्वाद्यः कुरित्वर्थः । क्रियाका-
रप्रत्ययसम्बन्धस्यैव विवक्षित इति कर्तुः शेषविषयवा वरी का-

कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययननिशा तत्सोढमस्य
नैशः । नैशिकः ।

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ।

सुप्ते भवः स्त्रीघ्नः । रात्रियः ।

दिगादिभ्यो (३५) यत् । ४ । ३ । ५४ ।

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ।

दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्यपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरसौ
वृद्धिः क्षिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः ।
पौर्यनागरः । प्राचाङ्गिम् मद्रनगरमुदञ्च तत्र भवः माद्रनगरः ।

जङ्गलधेनुबलजान्तस्य विभाषितसुत्तरम् (३६)

। ७ । ३ । २५ ।

तस्य सङ्क्षेपेण सङ्गनक्रियाऽयोगात् सङ्गनबोम्भक्रियावङ्गचरितक्रियायां
लक्ष्ययथा तथेति सङ्गवति निशावङ्गचरितक्रिति ।

(३५) दिक् वर्गं पूगं गच्छं पञ्च भाव्यं निलं मेधां कलरं पयिन् रङ्गम्
बलीयं लघां वाङ्मिन् देव्यं कादिं क्षमं सुखं लघनं मेघं बूधं (उद्-
कात्सङ्गावात्) न्यायं वंशं वेधं काव्यं काकायं दिगादिः ।

(३६) उत्तरसुत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिचमित्यर्थः ।

५८०

सिद्धान्तकौमुदी ।

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामदेरचो हृदिरुत्तरपदस्य
वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-
कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्-वैश्वधेनवम्-सौवर्ण्यबालजम्-
सौवर्ण्यबालजम् ।

इतिकुक्षिकलशिवस्यस्यैर्दम् । ४ । ३४६ ।

दर्शयम् । कौक्षेयम् कलशिर्घटः तन्न भवं कालशेयम् ।

ग्रीवामगोऽण् च । ४ । ३ । ५७ ।

चात् ढञ् । यै वयम्-यै वम् ।

गन्धीराज् अः । ४ । ३ । ५८ ।

गभीरे भवं गाभीर्यम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ।
पाञ्चजन्यः ।

अव्ययीभावाच्च । ४ । ३ । ५६ ।

परिमुखश्रवं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य (३७) । एवेष्टते
नेह । औपकूलः ।

अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ३ । ६० ।

अप्ययीभावादित्येव । वेश्मनीति अन्तर्वेश्मम् तत्र भवम्

(१७) परितुल्य परितुल्य यवौनं यवुल्लभ्य परितुल्य उपवीर उपवीर उपवीर
उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर
उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर उपवीर ।

ठञ् स्थात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनु-
ग्रामिकः ।

जिह्वामूलकुलेच्छः । ४ । ३ । ६२ ।

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ।

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ।

पक्षे पूर्वेषु छः । महर्ग्यः-महर्गीणः-महर्गीयः । अशब्दे किम्-
कवर्गीयो वर्णः ।

कार्यललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ।

कार्षिका । ललाटिका ।

तस्य व्याख्यान इति च (४०) व्याख्यातव्यनान्तः

। ४ । ३ । ६६ ।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुष्पु भवं
सौपम् ।

वद्वचोऽन्तोत्तादादृञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(४०) अख्यानं व्याख्यानकरणाच्च वद्वचोऽन्तोत्तादादृञ् भवार्थे व्याख्यातव्यपत्य-
वाचिनः वद्वच् वद्वचाः सुरित्तर्यः । व्याख्यातव्येनेति व्याख्या-
नो पत्यः ।

तद्वितर्कविकप्रकरणम् ।

५८३

वत्ववत्वयोर्विधायकं ग्राह्यं वत्ववत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र
भवी वा वात्ववत्विकः ।

क्रतुवज्ज्येष्ठः । ४ । ३ । ६८ ।

सोमसाध्येषु गानेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे
उभयोऽपादानसामर्थ्यादसोमका अपोहः सृज्यन्ते । अग्नि-
ष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवी वा अग्निष्टोमिकः । वाजपे-
यिकः । पाकयज्ञिकः (४१) । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरु-
पविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थं (४२) आरभ्यः ।

अध्यायेष्वेवर्षः । ४ । ३ । ६९ ।

ऋषिगण्डेभ्यो लक्षण्या व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने
आध्याये ठप् स्यात् । ऋषिगणेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य
व्याख्यानस्तत्र भवी वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम्
वासिष्ठौ ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् ठप् । ४ । ३ । ७० ।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः
ततः ठप् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

कुन्दो वदन्तौ । ४ । ३ । ७१ ।

(४१) पाकयज्ञोऽथवा यो वैश्वदेवोऽथवा । नवयज्ञो नवयज्ञेतिराप-
त्तावच्छेदः ।

(४२) अनन्तोदात्तार्थं इति बहुवचनवृत्तिकारेण अधोदात्तवाक्येवाद्यर्थः ।

छन्दसः छान्दसः ।

इण्वृद्धाणक् प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्या-
ताठ्ठक् । ४ । ३ । ७२ ।

षाचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः । चातुर्होष्टकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्षिक इत्यादि ।

अणुगयनादि (४३) भ्यः । ४ । ३ । ७३ ।

ठञादेरपवादः । आर्गयनः । शीपनिषदः । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ।

सुप्तादागतः स्त्रीभ्यः ।

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ।

• शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

शुण्डिकादि (४४) ओऽण् । ४ । ३ । ७६ ।

आयस्थाने ठकञ्छादीनाञ्चापवादः । शुण्डिकादागतः शौ-
ण्डिकः । कार्कण्यः । तैर्यः ।

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान चन्द्रोभान चन्द्रोभाषा चन्द्रोविधिति न्याय
उपपत्त निरुक्त व्याकरण निगम वाङ्मयविद्या ज्ञानविद्या अङ्गविद्या
विद्या अत्यात अत्याह उद्यान संवत्सर सङ्कर्त उपनिषद् निरुक्त
विद्या निरुक्त अङ्गवनादि । एभ्यो भवे व्याख्यानो वाच्योऽपि तैर्यः ।

(४४) शुण्डिक इत्येष (उपपत्त) स्वच्छिन्न उद्गम उपपत्त तैर्य भूमि तस्य
मर्थ शुण्डिकादिः ।

तद्धितशेषिकप्रकरणम् । ५८५

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ।

श्रीपाध्यायकः । पैतामहकः ।

कृतञ् । ४ । ३ । ७८ ।

वुञोऽपवादः । ह्रीलकम् । भ्रातृकम् ।

पितृर्थञ् । ४ । ३ । ७९ ।

चाट्टञ् । रीकृतः (५१०४०) यस्येति (१३८४०) लोपः । पितृणाम्
पैलकम् ।

गोत्रादङ्गवत् (४५) । ४ । ३ । ८० ।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । श्रीपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७

। ३ । ३० ।

नञः परेषां शृङ्गादिपञ्चानामादेरसौ वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा जिदादौ परे । आशौचम् (४६) अशौचम् । आने-
श्वर्यम् अनेश्वर्यम् । आचैवज्यम् अचैवज्यम् । आकी-
शलम् अकीशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ।

(४५) अङ्गार्थे नञाः प्रकृतेर्वः प्रत्ययः (५८५४०) वञ्जते च सर्वेऽपि तत्
आगत इत्यर्थे स्थात् अङ्गवदिति अङ्गोवञ्जयमेहः । अङ्गवद्देहमर्थ-
वानाम् वञ्जते तस्मात् वुञ्जयतिदिश्यते न त्वर्थेति बोध्यम् ।

(४६) अशुचिरागतमित्यसि आशौचमित्युक्तमपदङ्गार्थमिह नञ इत्यादि-
कृतपदस्यम् । अन्ये तु भावप्रत्ययानाः प्रवृत्ताऽङ्गाङ्गता इत्याहुः ।

५८६ चिह्नान्तकौस्तुभे ।

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादि-
त्वाच्छः (५६६५०) । समीयम् । विषमीयम् । देवदत्तरूप्यम्-
दैवदत्तम् ॥ देवदत्तीयम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ।

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ।

तत इत्येव । हिमवतः (४७) प्रभवति हैमवती मङ्गा ।

विदूरात् अतः । ४ । ३ । ८४ ।

विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तद्गच्छति पयिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ।

सुप्तगच्छति स्त्रीपुनः पत्या दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ।

तदित्येव । सुप्तमभिनिष्क्रामति स्त्रीपुनः काव्यकुलद्वारम् ।

अभिज्ञात्य हते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ।

तदित्येव । शारीरक (४८) मधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीर-
कीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वमेदोपचारात् ॥

§ वा गानधेयकति (५६१४०) वा इत्यन्तात् चाप्यौ ।

(४७) प्रभवः प्रपन्नः प्रवायो न तत्प्रसिद्धीताङ्गेरेण निर्देशादित्युदाहरणेन
सद्वति हिमवत इति ।

(४८) शरीरादिद्वयैर्गणि क्तार्थे वा शारीरकं जीवजित्तर्यः ।

॥ सुवाक्याविद्याभ्यो वल्लभमिति (५७०४०) इति वाचिकमन्त्र उदाहरणम्

तद्वितठगधिकारप्रकरणम् । ५८७

शिशुकन्दयमसभङ्गद्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः । ४ ।

३ । ८८ ।

शिशुनां कन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य ज्ञतो यन्त्रः शिशु-
कन्दोयः । यमस्य सभा यमसभम् क्लौषत्वनिपातनात् ।
यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादि राज्ञतिगणः ।
इन्द्रजननीयम् विद्वज्भोजनीयम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ।

सुप्तो निवासोऽस्य सौप्तः ।

अभिजनस्य । ४ । ३ । ९० ।

सुप्तोऽभिजनोऽस्य सौप्तः । यत्र स्वयं वसति स निवासः ।
यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यः(४९)श्चः पर्वतो । ४ । ३ । ९१ ।

पर्वतवाचिनः प्रथमाभ्यादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे ऋःस्वात् ।
ह्रस्वः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते ह्रस्वोक्तौघाः ।
आयुधेति किम् । ऋणोद्ः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्षो-
दाः द्विजाः ।

शलिङ्गादिभ्यो(५०)ञञः । ४ । ३ । ९२ ।

(४९) आयुधजीविभ्य इति द्विजादीनामपहर्षेति (२८०४०) पठ्यर्थे तानभि-
चातनित्यर्थः पर्वते इति पठ्यर्थे वज्रनी क्षपिष् पर्वतादिभ्योवपाठः ।
यद्वेन्दुः ।

(५०) शलिङ्गं पर्वतं पर्वतेश्च यत्र यद एव यदु गोच शलिङ्गादिः ।

५८८

सिद्धान्तकौमुदी ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिकः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ६३ ।

सिन्धुदिभ्यो (५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो (५२) ऽण् स्यादुक्तेऽर्थे ।

सैन्धवः । तक्षशिला नगरौ अभिजनोऽस्य तक्षशिलः ।

तूदीशलातुरवर्मतीक्ष्णचवाराड्ढक्कुण्डज्यकः

। ४ । ३ । ६४ ।

तूदो अभिजनोऽस्य तूदीयः । शालातुरीयः । वाग्मतेयः ।

कौचवार्थः ।

भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ।

सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुष्ठो भक्ति

रस्य स्त्रीषः ।

अचिन्ताददेशकालाट्ठक् । ४ । ३ । ६६ ।

अपूर्वा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्मिकम्

देवदत्तः । अदेशात्मिकम् स्त्रीषः । अकालात्मिकम् शेषः ।

महाराजाट्ठञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(५१) सिन्धु वर्यु मधुमत्त कम्बोज वास्य कश्मीर मन्मार किल्किन्ना उरवा
हरदु नम्बिका चिन्नुदिः ।

(५२) तक्षशिला मन्तोहरश्च कैर्मेडुर पामन्वी जगन् क्रोदुवर्थ सिङ्गचण्यः
सङ्गुचित किन्नर काण्डभार पर्वत कम्बोज वर्यु वर्यु वर्यु तक्षशिलादिः ।

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां युग्म् । ४ । ३ । ६८ ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोचक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं युग्म् । ४ । ३ । ६९ ।

अथोऽपवादः । परत्वाद् दृष्टाच्छब्दं बाधते । गन्तुं चकारयनिर्भक्ति-
रस्य गन्तुचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलप्रहणान्नेह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानश-
ब्दानां बहुवचने । ४ । ३ । १०० ।

जनपदस्वामिवादिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुती-
नाञ्चनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतद्वद्ध्यो-
चेति (५६१५०) प्रकारेण ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते ।
अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य
आङ्गकः । जनपदिनाङ्गिन् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः
जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ।

पाणिनिना प्रोक्तव्याचिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तु खड्गकोशाभ्यम् । ४ । ३ ।

१०२ ।

५६०

सिद्धान्तकौमुदी ।

कन्दोवाङ्मयानीति (५२) (५२२४०) तद्विचयता । तित्तिरिषा
प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

काश्यपकौशिकीभ्यामपिभ्यां णिनिः । ४ ।

३ । १०३ ।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य (५४) च । ४ ।

३ । १०४ ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्वषा प्रोक्तमधीयते हरिद्वषिणः
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-भ्रातृभ्यः ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ।

तृतीयात्मात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तम्युराणप्रोक्ताः
वेदाङ्गप्रकल्पास्तौ भवन्ति । ब्राह्मणेषु-भक्तु भातृभ्यः ।
शाखायनः-शाखायनिनः । कल्पे । णिक्तेन प्रोक्तः यैहो

(५२) तित्तिरीकारभ्य तेनैवदिगित्त्वत् (५२२४०) यत्तन्वाचाः प्रत्ययान्त-
भ्योऽव वाच्ये इत्यन्ते औनकारिभ्यन्तर्लोत्ततः (५२१४०) पूर्वत
कन्दोऽपसर्गद्वयत्वं बाहुवचनेरित्याद्येनाह कन्दो ब्राह्मणेति तेन
तित्तिरिषा प्रोक्तः कोक इत्यादौ न तित्तिरीकारिभ्यन्तर्लोत्ततं न च
कन्दोऽपसर्गद्वयत्वं नित्यमस्ति । कन्दः कन्देन न प्रत्ययान्तभ्य
नित्यम् । कन्देन् ।

(५४) हरिद्वन्मयी तन्मुदरवचनकारः कलापकौशिकीभ्यामपिभ्यां । वैशम्पाय-
नस्य न काश्यपस्य कल्प कल्प कलापः इति तादृशं स्थानात् न च
कलापिनी नवेति बोध्यम् ।

नै पुराणेन उचिता प्रोक्ताः ।

तद्विशेषिकप्रकरणम् । ५६१

कल्पः । पुराणेति किम् बाह्यवृक्षानि ब्राह्मणानि ।
आश्वरथः कल्पः । अणि आपत्तस्येति (५६१५०) यक्षोपः

श्रीनकादिभ्यः (५५) ष्वन्दसि । ४ । ३ । १०६ ।

कन्दस्यभिधेये एभ्योऽग्निः । श्रीनकेन प्रोक्तमधीयते
श्रीनकिनः ।

कठचरकालुक् । ४ । ३ । १०७ ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । चरकाः ।

कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । नाम्नस्य टिलोपे
सत्रश्चचारिपीठसर्पिकलापिकौद्युमितैतिलिजाजलिलान्न-
लिगिलालिगिलिखण्डिधूकरसत्रसुपर्वणामुपसंस्थानम् * ।
इत्युपसंस्थानादिलोपः ।

कगलिनो ढिमुक् । ४ । ३ । १०९ ।

कगलिना प्रोक्तमधीयते कगलेयिनः ।

पाराशर्य्यिलालिभ्यान्निचुनटसूत्रयोः । ४ ।

३ । ११० ।

(५५) श्रीनक बाजवनेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन शार्ङ्गेन
देवदेवेन रज्जुभार रज्जुबद्ध कठकाठ कथाव तत् इत्यु पुराणवत्
अवनेन श्रीनकादिः ।

५६३

सिद्धान्तकौमुदी ।

पाराशर्य्येय (५६) प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरियो
भिक्षवः । शैलाश्विनो नटाः ।

कर्मन्दकशाखादिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो
भिक्षवः । कशाश्विनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

सुदाक्षा अद्रिणा एकदिक् सोदामनी ।

तसिच्च । ४ । ३ । ११३ ।

सरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ।

चाससिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः ।
उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

(५६) भिक्षुकर्म भिक्षुत्वसम्पादकं कृतं तथा नटकृतम् । नटकृतज्ञानेहि
कथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिक्षुकृतज्ञाने नृपक्षरूपत्वेन सर्वज्ञानाद्
कर्मजननादरेण भिक्षुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तद्वये “वेदान्ताद् विधिवत्
श्रुत्या सम्प्रवेदकश्चो द्विक” इति ज्ञानवे वेदान्तज्ञानस्यैव सम्पाद-
कृतत्वोक्तेः । पाराशर्य्ये व्यावकाशोक्तं ग्राहीरकृतम् इह नटसूत्र-
श्रुत्या चिन्तितव्यम् ।

(५७) तेनैकदिक् तेनेति कर्णार्थे द्वितीया तेन सर्वैकदिग्प्रादिक्रमव्यति-
त्यर्थे द्वितीयाणां सम्प्रत्यय इत्यर्थः ।

नेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातव्याणिनीयम् ।

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ।

वररुषिना कृतो वाररुषो ययः ।

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ।

तेनेत्येव । अग्रन्यार्धमिदम् । मक्षिकाभिः कृतम् माक्षिकममध ।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ् । ४ । ३ । ११८ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतम् कौलालकम् । वार-
डकम् ।

शुद्धाभसरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११६ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम् । भ्रामरम् ।
वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् (५६) । ४ । ३ । १२० ।

(५८) कुशाक्ष बहव बह्वाक्ष निनाद कर्मा रीना विरिष रैरिषु देवराज
परितप बभू बभू बह बह बभू बभू बभू बभू बभू बभू बभू
कुशाक्षारिः ।

(५८) तत्त्वज्ञानित आत्मैर्निर्वाणेन शेषंभूतसर्वविशेषाभां सामान्यरूपेण प्रकटवार्त्तत्वं कोषयति तेन प्रकटवार्त्तत्वाभाव्यात्मकत्वेऽर्थेऽनेन प्रत्यक्ष-विधानम् । अप्रकटादीनां तु विशेषरूपेण सन्ध्यानेन प्रकटवार्त्तत्वेन च नैवदर्शयता ।

उपगोरिदम् औपगवम् । वह्नेस्तुरण् इट् (६०) च* । संवीढुः
स्वम् सांवहिनम् । अग्नीधः शरणे रण् भञ्च (६१)* ।
अग्निमित्थे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तत्स्थग-
त्सोऽपि आग्नीध्रः । समिधामाधाने धेन्यण्* सामिधेन्यो
मन्त्रः । सामिधेनी ऋक् ।

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ।

रथ्यञ्चक्रम् ।

पत्रपूर्वाद्ञ् । ४ । ३ । १२२ ।

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

पत्राध्यर्युपरिषदञ्च । ४ । ३ । १२३ ।

अञ् । पत्राद्याह्नि* अश्वस्येदं वह्नीयमाश्वम् । आध्यर्थ-
वम् । पारिषदम् ।

हलसीराट्क् । ४ । ३ । १२४ ।

हालिकम् । सैरिकम् ।

हन्त्राहुन्त्रैरमैद्युनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ।

(६०) त्वत्प्रत्ययान्ताह्णञ्चातोरेण् त्वत् इट् ण । स्तरिति तन्त्रयोः सामान्य-
अह्णञ्चम् । ठल्छासिद्धत्वात् पूर्वभिद् ततो निमित्ताभावाच्च ठल्-
मित्वाद्येभोदाहुरति सांवहिनमिति ।

(६१) भञ्चेति तेनैकसंज्ञाधिकारतया परस्वसंज्ञावाप्रेन न अञ्चञ् ।

काकोलूकिका । कुलकुशिकिका । वैरै देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः * । देवासुरम् ।

गोत्रचरणाहुञ् । ४ । ३ । १२६ ।

श्रीपगवकम् । चरणाहभ्याम्नाययोरिति वक्तव्यम् * । काठ-
कम् ।

सङ्गाङ्गलक्षणेष्वाञ्जिआमण् (६२) । ४ । ३ ।

१२७ ।

घोषयङ्गमपि कर्त्तव्यम् * । अञ्जः । वैदः सङ्गोऽङ्गो घोषो
वा । वैदं लक्षणम् । यञ्जः । गार्गः । गार्गम् । इञ्जः । दाक्षः ।
दाक्षम् । परम्परासम्बडोऽङ्गः (६३) साक्षात् लक्षणम् ।

शाकलाहा । ४ । ३ । १२८ ।

अञ् वाङ्गिऽर्थे (६४) । पञ्जे (६५) चरणाहुञ् । शकलेन
प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्गोऽङ्गो घोषो वा-शाकलः—
शाकलकः । लक्षणे क्लीवता ।

(६२) सङ्गादय इदमर्थविधेयाः गोत्रपङ्क्त्यानुवृत्तिरत्नाङ्गीनां प्रत्ययतया
तद्वानां पङ्क्त्यम् । गोत्रस्यैव लौकिकं न तु ऋष्यङ्गम् ।

(६३) परम्परेति गवादिनिष्ठं 'विङ्' गोहारा साभिनां सम्बन्धबोधकोऽङ्गः ।

(६४) अञ् वाङ्गि इति अञ्जसम्बन्धितया सङ्गाङ्गीनामप्यनुवृत्तिरिति भावः ।

(६५) पञ्जे इति गोत्रचरणाहुञ्जि वक्षोत्तरङ्गलोऽनुवृत्त्या वाक्यभेदेन
व्याख्यानसामर्थ्यात् चरणाहुञ्जिबोधयोरित्युक्तापि सङ्गादिषु तत्रा-
प्तिरिति भावः ।

छन्दोगौक्थिकयास्त्रिकवह्वृचनटाञ्जः । ४ ।

३ । १२६ ।

छन्दोगानान्धर्माणां वा छान्दोग्यम् । औक्थिकम् ।
यास्त्रिकम् । वह्वृचम् । नाट्यम् । चरणाद्वर्माणां योरि-
त्युक्तम् । तत्तादृचव्यासटशब्दादपि तयोरेव ।

न दण्डमान(ण)शान्तेवासिषु । ४ । ३ । १३० ।

दण्डप्रधानां मान(ण)वाः दण्डमान(ण)वास्तेषु शिष्येषु च वृज-
न स्यात् । दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा ।

रैवतिकादि(६६) भ्यम् । ४ । ३ । १३१ ।

तस्येदमित्यर्थः । वृजोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ४ । ३ । १३२ ।

कौपिञ्जलस्यापत्यम् । इहैव निपातनादण् । तदन्तात्पुनरण् ।
कौपिञ्जलः । गोवृजोऽपवादः । हास्तिपदस्यापत्यं हास्ति-
पदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

आधर्वणिकस्यैकलोपश्च । ४ । ३ । १३३ ।

अण् स्यात् । चरणाद्वृजोऽपवाद इति । आधर्वणिकस्याय-
माधर्वणो धर्मेष्वान्नायो वा ।

समाप्ताः शेषिकाः ।

(६६) रैवतिकं क्षापिषि वैजवापि गौरपीषि (गौरपीष) कौदमेपि कौद-
वापि वैजवापि रैवतिकादिः ।

तद्विप्रगदीव्यतीयप्रकरणम् । ५८७

तस्य विकारः (१) । ४ । ३ । १३४ ।

अश्विनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः* । अश्विनो विकारः
आश्विनः । भास्वनः । मार्त्तिकः ।

अवयवे च (२) प्राण्यौषधिदृष्टेभ्यः । ४ । ३ । १३५
चादिकारः । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मोर्व
काण्डं भस्म वा । पैप्पलमम् ।

विल्लादि (३) भ्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ।

वैष्णः ।

कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ।

अण् । अजोऽपवादः (४) । तर्कुं तार्कवम् । तैन्तिङीकम् ।

अपुनतनोः पुक् । ४ । ३ । १३८ ।

(१) अश्विनादिकारेऽचादयः स्तुः तस्यैवमित्यतः (५८१४०) तस्येति, अश्वे
पुनस्तस्येति अङ्गत्वं यैषिकाभिकारनिवृत्त्यर्थम् अचादयस्तु न निव-
र्तन्ते प्राग्दीव्यतः (५८८४०) इत्यभिकारात् ।

(२) अवयवे चेति अवयवविकारः । चादिकार इति । तेन अश्विनाद्याः
प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यश्चिभ्योऽचंदवे, अन्त्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम् ।

(३) विल्लादीदि काण्डं उरु मकर मोरूष इत्यु, वेत्तु मवेधुवा कर्पावी
पाठवी कर्कन्तु कुटीर विल्लादिः ।

अन्य मवे कोपधपङ्क्तं (५८८४०) नवङ् वाचनार्थम् ।

(४) अजोऽपवाद इति अङ्गत्वंनाहितदुक्का कोरमित्यनेन (५८८४०)
प्राप्ता जः ।

आभ्यामण् स्यादिकारे एतयोः पुगागमश्च । त्रापुषम् ।
जातुषम् ।

ओरञ् । ४ । ३ । १३६ ।

देवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ।

दाधित्यम् (५) । कापित्यम् ।

पलाशादिभ्यो (६) वा । ४ । ३ । १४१ ।

अञ् स्यात् तयोः । पालाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

शम्याः प्लज् । ४ । ३ । १४२ ।

शामीलम् भस्म । पिप्पलात् छीष् । शामीली सूक् ।

मयडुैतयो (७) भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।

४ । ३ । १४३ ।

प्रकृतिभाषान् मयडा स्यादिकारावयवयोः । अश्लमयम् आश्ल

(५) दाधित्यमिति इति तिष्ठतीति छपि स्त्वं (उ५२४५) इति कः उपपद्यते
यनादेः प्रपोदरादित्याम् यत्नतः । बहुसरप्रकृतिसरेष्वानोदासोऽयम्

(६) पलाश खदिर धिंयवा कान्दन पलाक करीर पिरीय ववाह विक
कृत पलाशादिः ।

(७) क्षधिकारादेश्च तजोरिक्छर्चकामे पुनस्तयोरिति यद्वचनपवास्विषये
ऽपि प्रकृत्यर्थे तेन नैस्त्वं नैस्त्वनयमित्यादिः ।

• तद्वितप्राग्भ्यतीत्यप्रकरणम् । ५६६

नम् (८) । अभिचेत्यादि किम् । मौडः सूपः । कार्पासमा-
च्छादनम् ।

नित्यं दृडशरादि(६)भ्यः । ४ । ३ । १४४ ।

आम्भयम् । शरमयम् । एकाक्षो (१०) नित्यम् । त्वक्ष-
यम् । वाङ्मयम् । कथन्तर्हि 'आप्यमभयमिति (१६१४०)
तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे षञ् ।

गोश्च पुरीषे (११) । ४ । ३ । १४५ ।

गोः पुरीषम् गोमयम् ।

पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ।

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयम्भस्म । कथम्येष्टो सुरेति सामा-
न्यविवक्षायास्तस्येदम् (१६१४०) इत्यण् ।

संज्ञायाङ्गन् । ४ । ३ । १४७ ।

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः
पिष्टकः स्यात् ।

(८) आश्लानमिति आश्लानोऽवयव इत्यर्थः विकारे न टिडोपः स्यात् ।

(६) शर इर्मं कट् कुटी ङश्च सोम वस्त्रञ्च शरादिः ।

(१०) आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे विज्ञे पुनर्नित्यपक्षं कथिदन्त्यत्वं नित्य-
विधानार्थमित्याशयेनाह एकाच इति शरादिषु मृच्छब्दपाठस्तु अस्या-
नित्यताबोधनायः । तेनाप्यमिति सिद्धमिति प्राङ्गम्यः ।

(११) गोमुक्ताकारे गोविकारत्वकारोश्च पुरीषे इत्युक्तं तेन नाधिकार-
विरोधः ।

ब्रीह्येः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ।

मयट् स्यात् । विस्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीह्यिमयः पुरोडाशः ।
त्रैहमन्यत् ।

असंज्ञायान्तिलयवाध्याम् । ४ । ३ । १४९ ।

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायान्तु । तैलम् । यावकः ।

तालादिभ्यो(१२) ऽण् । ४ । ३ । १५० ।

अभ्यमयटोरपवादः । (तालावबुभि ग०) । तालान्धनुः
अन्यतालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५१ ।

अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । षाटकः तापनीयः सौ
वर्षो वा निष्कः । परिमाणे किम् षाटकमयो यष्टिः ।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽञ् । ४ । ३ । १५२ ।

श्रीकम् । वाकम् । राजतम् ।

जितञ्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५३ ।

जित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्वात्तयोरेवार्थयोः ।

(१२) (तालावबुभि) पार्श्वे ऐन्द्रायुधे ऐन्द्रायुधे ऐन्द्रायुधे च स्नातक
मीवृक्षा तालादिः ।

(१३) रजतं श्रीरं कोट्टं उडुम्बरं नीपं हाचं सोहीतकं विभीतकं मीतहाचं
मीतहाचं तिलकञ्चकं कच्छकारं रजतादिः ।

तद्धितप्राग्द्वौव्यतीयप्रकरणम् । ६०१

मयटोऽपवादः । शमीलस्य शमीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जितः किम् वैस्वमयम् ।

क्रीतवत्यरिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ।

प्राग्वहतेष्ठञ् (१०४४०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् । नैष्किकम् । एवन्निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शत्यः—शतिकः ।

उष्टाहुञ् । ४ । ३ । १५७ ।

प्राक्खञोऽपवादः । औद्रकः ।

उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ।

औमम्—औमकम् । और्णम्—और्णकम् । तुजभावे यथाक्रममणञी (१४) ।

एण्या ठञ् । ४ । ३ । १५९ ।

ऐण्यम् । एण्यस्य तु ऐण्यम् ।

गोपयसोर्ध्यत् । ४ । ३ । १६० ।

गध्यम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ।

(१४) अण्वन्ताविति ऋषयान्तावन्तित्वेन (उ५५४४०) उमेन्ताद्युदात्तं तेन अमुदात्तादित्वाभावात् तत्र ऋषयान्तोऽप्येव । उमेन्तात्तोदात्तं तेन अण्वन्तावन्तादरेरुदात्ततया तत्ताहुदात्तादेव (५८८४०) इत्यमिति भावः ।

दुर्वचस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः । ४ । ३ । १६२ ।

द्रोरित्वेव । द्रुवयम् । “यौतवं द्रुवयं पाथ्यमिति मानाथ-
कम् त्रयम् ।

फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्
आमलकम् (१५) ।

ज्ञादि (१६) भ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ।

विधानसामर्थ्यात् न लुक् । ज्ञाच्चम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ।

अस्य न वृद्धिरै जागमच्च । नैयग्रोधम् ।

जम्बा वा । ४ । ३ । १६५ ।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्
(५४४४०) । तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च । ४ । ३ । १६६ ।

जम्बाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् (५४६४०) ।

(१५) आलकमिति सबदो लुकि लुक् तद्वित्तुकीति (५७५४०) डीपो

लुक् लुका लुप्त्वाह स्यान्निधत्वाऽभावेन न वक्ष्येति (११६४०) खोपः ।

(१६) ज्ञञ् न्यग्रोध अक्षत्य इहृदी गिप् रुच कक्षत वृक्षतो ज्ञादिः ।

तद्वितप्राग्दीव्यतीयप्रकरणम् । ६०३

जम्बाः फलञ्जम्बूः । फलपाकशुषा (१७) सुप्रसंख्यानम् * ।
 ग्रीहयः । मुद्गाः । पुष्पमूलेषु बहुलम् * । मल्लिकायाः पुष्पं
 मल्लिका । जात्याः पुष्पञ्जातिः । विदार्या मूलं विदारी ।
 बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । सालानि मूलानि ।
 बाहुलकात् कचिल्लुकम् । अशोकम् । करवीरम् ।

हरितक्यादि (१८) भ्यश्च । ४ । ३ । १६७ ।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरितक्यादीनाम् लिङ्गमेव
 प्रकृतिवत् (५५१४०) । हरितक्याः फलानि हरितक्यः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यञञौलुक् च । ४ । ३ । १६८ ।

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तः क्यतोश्च (१८) लुक् ।
 कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांस्यम् । परशवे
 हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।

इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

(१७) फलपाकेति फलपाकेन वे शुष्यन्ति ग्रीष्मादयस्तद्वाचिनामित्यर्थः ।

लुप् इति शेषः ।

(१८) हरितक्यादिः (५५१४०) इदृश्यः ।

(१९) यथाचञ्चलं यञञोर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः
 प्रत्यययोर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि नु प्रातिपदिकावयवबोध्यतोरेवेत्याह
 क्यतोऽतिरिति ।

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्यः (१)
उपसंख्यानम् * । माशब्दः कारौति य आह स माशब्दिकः ।

स्वागतादीनाञ्च । ७ । ३ । ७ ।

ऐच् न स्वात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः ।
स्वाङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यहस्या-
पत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपती
साधुः स्वपतेयम् । आहो (२) प्रभूतमादिभ्यः * । प्रभूतमाह
प्राभूतिकः । पार्याग्निकः । पृच्छतौ सुज्ञातादिभ्यः (३) * । सु-
ज्ञातं पृच्छति सूज्ञातिकः सूखशायनिकः । आनुशतिकादि ।
गच्छतौ परदारादिभ्यः * । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन (४) दौश्यति खनति जयति जितम् । ४ ।

४ । १ ।

अच्चेर्दौश्यति आचिकः । अभ्रगा खनति आभ्रिकः । अच्चे-
र्जयति आचिकः । अच्चेर्जितमाचिकम् ।

(१) माशब्दं निखयब्दं कार्ययब्दं ज्ञानतादि (बहुपदबुद्धः) माशब्दादिः ।

(२) आहोविति भाववर्धनिर्देशे णक् ।

(३) सुज्ञातं सुखराति सुप्रभातं सुखयवनं सुखयतादि सुज्ञातादि बहु-
यतं बहुवचसादि ।

(४) तेनेति करणे द्वतीया दीप्ततीत्यादी तिङा कर्तुं दत्तेकालादृषया-
ल्लितमित्यादि करणे एव द्वतीया । अतः तिङन्ते क्रियाप्राधान्येऽपि
ऽपि द्वतौ न तत्रावाप्तमित्युक्तमाकरे ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ६०५

संस्कृतम् (५) । ४ । ४ । ३ ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुसल्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ।

ठकोऽपवादः । कुसल्यैः संस्कृतं कौसल्यम् । तैत्तिङीकम् ।

तरति । ४ । ४ । ५ ।

तेनेत्येव । उङ् पेन तरति औङुपिकः ।

गोपुच्छाटञ् । ४ । ४ । ६ ।

गोपुष्पिकः ।

नौद्यचञ् । ४ । ४ । ७ ।

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यान्तरति बाहुका स्त्री ।

चरति । ४ । ४ । ८ ।

द्वतीयांताहृष्टतिभचयतीत्यर्थयोऽङ् स्यात् । हृष्टिना
चरति ह्राष्टिकः । शाकटिकः । दध्ना भचयति दाधिकः ।

आकर्षात् ङल् । ४ । ४ । ९ ।

आकर्षो निक्षपोपलः । आकर्षादिति पाठात्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । भित्वात् ङीष् । आकर्षिकी ।

६०६

सिद्धान्तकौमुदी ।

पप्प्रादिभ्यः (६) ङ् । ४ । ४ । १० ।

पपेण चरति पपिंकः । पपिंकी । येन पीठेन पङ्कवश्चरन्ति
स पपिः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणाट्ठञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् ङ् ।

श्वादेरिञि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभञ्जिः । श्वादङ्गिः । तदादि-
विधौ चेदमेव प्रापकम् । इकारादाविति वाच्यम्* । श्वग-
णेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिका श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्थान्वतरस्याम् । ७ । ३ । ९ ।

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्थैच्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्-श्रीवा
पदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वेतनिकः । घातुष्कः ।

वस्तुक्रयविक्रयाट्ठञ् । ४ । ४ । १३ ।

(६) पपिं कस्य कस्यस्य रथं जातं न्यासं व्यासं (पाद्ःपङ्क) पप्प्रादिः ।

(७) वेतनं वाहनं वर्ज्यवाहनं भवत्युद्दण्डं जातं तेषां उपवेशे प्रवेशे
उपपत्तिं लुब्धं यस्यां वृत्तिं उपनिबद्धं उपदेशं स्मिन् पाद् उपस्य
उपपत्तिः उपपत्त्या वेतनादिः ।

तद्धितठमधिकारप्रकरणम् । ३०७

वस्त्रेण मूत्रेण जीवति वास्त्रिकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ।

आयुधम् । आयुधेन जीवति आयुधीयः आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादि(८)भ्यः । ४ । ४ । १५ ।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्रादिभ्यः (९) ठन् । ४ । ४ । १६ ।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पित्रान्छीप् । भस्त्रिकी ।

विभाषा विवधात् । ४ । ४ । १७ ।

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एक-
देशविकृतस्याऽनन्यत्वात् वीवधादपि ठन् । वीवधिकः ।
वीवधिकी । विवधवीवधग्रन्थौ उभयतोवद्विशिष्ये स्तम्भवाद्यौ
काष्ठे वर्त्तते ।

अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ।

कुटिलिका व्याधानाकृतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोह-
च । कुटिलिकाया हरति ण्णान् अकारान्वा कौटिलिको
व्याधः कर्मारण ।

(८) उत्सङ्ग उद्गुप उत्पुन उत्सङ्ग उत्पुट पिटक् पिटाक् उत्सङ्गादिः ।

(९) भस्त्रा मरद मरध श्रीर्मभार श्रीर्मभार श्रीर्मभार श्रीर्मभार श्रीर्मभार भस्त्रादिः ।

३०८ सिद्धान्तकौमुदी ।

निर्दत्तेऽक्षद्यूतादि (१०) अर्थः । ४।४।१८।

अक्षद्यूतेन निर्दत्तम् आक्षय्यतिकं वैरम् ।

चेमेन्कित्यम् (११) । ४।४।२०।

विप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तृतीयान्तानिर्दत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् ।
कृत्या निर्दत्तं कृतिमम् । पक्तिमम् । भावप्रत्ययान्तादि-
मप् वक्तव्यः * । पाकेन निर्दत्तम्याकिमम् । त्यागिमम् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां कङ्कनौ । ४।४।२१।

अपमित्येति ख्यवन्तम् (१२) । अपमित्य निर्दत्तं आपमि-
त्यकम् । याचितेन निर्दत्तं याचितकम् ।

संछष्टे । ४।४।२२।

दध्ना संछष्ट्याधिकम् ।

चूर्णार्दिनिः । ४।४।२३।

(१०) अक्षद्यूतं जातुमद्वृतं जङ्गामद्वृतं जङ्गामद्वृतं पादस्तेन कण्टकमर्देन
गताहुनतं गतागतं यातोपयातं कलुनतं अक्षद्यूतादिः ।

(११) लेखितं विप्रत्ययान्तानिर्दत्तं निर्दत्ते मप् द्योऽयं निर्दत्ते मप् स ख्य-
न्तादेवेत्यर्थः । तेन 'तेन निर्दत्तं'मित्यस्यपदविपर्ययः न तु त्यक्तस्य
प्रबोधोऽतएवात्र छल्लेऽधिकारखल्लोऽपि वाच्यो न सम्बध्यते । इत्थौ
तृतीयान्तादिभ्यः कित्त्वा अलोक्तिवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम् । शब्देभ्यः

(१२) ख्यवन्तमिति तेन नाम तृतीयान्तात् प्रत्ययः कित्त्वा वचनमात्रायां
प्रत्ययान्तादेवेति भावः ।

तद्वितठगधिकारप्रकरणम् । ६०६

चूर्णः संछटाः चूर्णिनीऽपूपाः ।

लवणाश्लक् । ४ । ४ । २४ ।

लवणेन संछटो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

सुज्ञादण् । ४ । ४ । २५ ।

मीन ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिते (१३) । ४ । ४ । २६ ।

ठक् । दध्ना उपसितान्दाधिकम् ।

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते । ४ । ४ । २७ ।

ओजसा वर्त्तते ओजसिकः शूरः । साहसिकयौरः । भा-
असिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् (१४) । ४ । ४ । २८ ।

द्वितीयान्तादध्नाद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेष-
णत्वात् द्वितीया (१५) । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आम्बी-
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः ।
आनुकूलिकः ।

(१३) व्यञ्जनैरुपसिचनेन सहकृत्युपसिकः व्यञ्जनाद्विचिनित्वातीयान्तादुप-
सितेऽर्थे ठक्प्रत्ययः ।

(१४) प्रतीपादयः प्रतिपूजानुपूजयन्तीवाकावटका ईपलोमन् इत्यन्तर-
अविवक्षितायाः ।

(१५) क्रियेति अकार्यकथातत्त्वजेऽपि मत्स्यपारवोधात्पर्यतया मत्स्यपार-
वाधिकारस्याद् द्वितीयेति भावः ।

परिसुखिच्च । ४ । ४ । २६ ।

परिसुखं वर्त्तते । पारिसुखिकः (१६) । चात्पादित्या-
त्त्रिकः (१७) ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ।

द्विगुणार्थं (१८) द्विगुणं तत्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रै-
गुणिकः । वृद्धे छं धुभिभावो वक्तव्यः * । वार्धुषिकः (१९) ।

कुसीददशैकादशाभ्यां णृष्ठचौ । ४ । ४ । ३१ ।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धि-
स्तदर्थद्रव्यं कुसीदन्तप्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
यकादशार्थत्वादेकादशः ते च ते दश चेति त्रिगुणैःकारः
समासान्त इदमेव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैका-
दशिकी । दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युत्तमस्यैवेषाभि-
तद्धितार्थः ।

उञ्छति (२०) । ४ । ४ । ३२ ।

(१६) परेर्वर्जनार्थतया स्थापितो सुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः ।

(१७) पारिपात्रिकशब्दः प्रादिसमासात् पार्श्वपरिगतस्य सेवकादेवार्थो ।

(१८) द्विगुणार्थमिति-श्रौतपरिकादेवाद्यं प्रत्ययः शब्दसमाभ्याम् वृद्धः

हे शब्ददानकर्तृतया च तस्य गर्ह्यत्वम् ।

(१९) वृद्धार्थो वृद्धिर्ना प्रयच्छतीति वाक्ये वार्धुषिक इति ।

(२०) भूमी पतितानामेवैकस्योपादानसञ्चयः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

६११

अदराण्युच्छति वादरिकः ।

रक्षति । ४ । ४ । ३३ ।

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

शब्ददुर्दृष्टं करोति । ४ । ४ । ३४ ।

शब्ददुर्दृष्टं करोति (२१) शाब्दिकः । दार्दुरिकः (२२) ।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति । ४ । ४ । ३५ ।

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीन-
स्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः ।
मात्स्यिकः । मेनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारि-
णिकः । सारङ्गिकः ।

परिपन्थञ्च (२३) तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ।

अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्वात् ।
पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकधीरः ।
परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अत्रैवाधेऽयं प्रत्ययः
साधुः शब्दसाभावात् न तु शब्दमात्रोत्पादने तेन शब्दं करोति वर्ध-
यत्वाहो न प्रत्ययः ।

(२२) दुर्दृष्टो भाषणं "दुर्दृष्टोयदे भवेन्वाद्ये भाषणमभिप्रेदयो" रित्युक्तेः ।

(२३) परिपन्थनित्यस्यैवावो मयूरस्यैवावो तत्पुत्रो वा नि-

० पन्थभावः ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति । ४।४।३७।

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति
दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

आक्रन्दाङ्गञ्च । ४।४।३८।

अक्रन्दाङ्गः स्यात् चाङ्गक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनं
रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः (२४) ।

पदोत्तरपदं (२५) गृह्णाति । ४।४।३९।

पौर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४।४।४०।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिक-
ण्ठिकः । प्रार्थिकः । लालामिकः ।

धमेञ्चरति (२६) । ४।४।४१।

धार्मिकः । अधर्माञ्चेति वक्तव्यम् * । आधार्मिकः ।

प्रतिपद्यमेति ठञ्च । ४।४।४२।

प्रतिपद्यमेति प्रातिपद्यिकः ।

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तललाता ।

(२५) वङ्गवृत्तान्ता भूदित्येतदर्थे पदान्तिमित्यभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम् ।

(२६) चरतिरिहासिवायां न त्वनुष्ठानमात्रे तेन दैववशाद्धमे प्रहसोऽपि
इहसो न धार्मिक इत्युच्यते आसिवा च स्मरविकी प्रहसिः । मनो०

तद्वितठगधिकारप्रकरणम् । ६११

समवायान् समवैति (२७) । ४ । ४ । ४३ ।

सामवायिकः । सामूहिकः ।

परिषदो ग्यः । ४ । ४ । ४४ ।

परिषदं समवैति पारिषदः ।

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ।

स्यः स्यात् । पक्षे ठक् (२८) । सैन्याः सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः । कुक्कुटौ गच्छेत्
तत्प्रातः स्वल्पदेशे लक्ष्यते कौक्कुटिको भिक्षुः (३०) ।

तस्य धर्मम् । ४ । ४ । ४७ ।

आपणस्य धर्ममापणिकम् ।

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्ते भ्यङ्क् समवैतीत्यर्थे । बहुवचनार्थनिर्देशोऽयम् समवपूर्वेष्वातोः प्रवेशपूर्वकैर्भीभवमनर्थकालं पुष्पभूतप्रवेशक्रिया सकर्मिका । विशेषानुरोधेन तु प्रावेष्टे सप्तमी प्रयुज्यते “अर्थेणेने कृच्छणेने समवेता” इत्यादि । ननो० ।

(२८) ग्यठकोरनुष्ठाना द्वितीयान्तादेव समवैतीत्यर्थे तौ च इत्यर्थः । “सैन्याः समवेता ये सैन्याश्च सैनिकाश्च ते” इत्यमरसिंहस्य फटि-
तार्जपरः ।

(२९) लालाटिकः प्रभोर्भाषदर्थी कर्मात्मकश्च य इत्युक्तसंज्ञको लालाटिकः ।

(३०) भिक्षुरल वन्द्यासी च हि पादव्यासपत्नीपदेयपर्व नामेव पश्यन् दूरस्थं वस्तुः संवत्स याति ।

६१४

सिद्धान्तकौमुदी ।

अण् महिष्यादि(३१)भ्यः । ४ । ४ । ४८ ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् ।

कृतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ।

यातुर्धर्म्यं याजम् । नराच्चेति वक्तव्यम् * । नरस्य धर्म्या
नारो । विशसितुर्लिङ्लोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विशसितुर्धर्म्यं
वैशस्त्रम् । विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विभाजयि-
तुर्धर्म्यं वैभाजिजम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ।

पथ्यन्ताड्क् स्वादवक्रयेऽर्थे । आपणस्वावक्रय आपणिकः ।
राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ।

आपूपाः पण्यस्य आपूपिकः ।

लवणोऽठञ् । ४ । ४ । ५२ ।

लवणिकः ।

किश(स)रादिभ्य(३२)ठम् । ४ । ४ । ५३ ।

(३१) महिषी प्रजापति प्रजावती प्रवेयिका विवेयिका अतुवेयिका इतोः
हित मक्षिपादि अतुषोरक ङीठ वजसान्न महिष्यादिः ।

(३२) किश(स)र नरद नन्द स्वामिनु तगर पुंगु च उयीर हरिद्रा हरिद्रु
पथी किश(स)रादिः । शब्देन्दु० ।

तद्वितठगधिकारप्रकरणम् । ६१५

किशरं पश्यमस्य किशरिकः । पित्तवान्डीप् । किशरिकौ ।
किशर उशीर नलद इत्यादि किशरादयः सर्वं सुगन्धिद्रव्य-
वाचिनः ।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ।

ठन् स्यात् । पचे ठक् । शलालुकः (३३) । शलालुकी
शलालुकः । शलालुका । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ।

सृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः (३४) ।

मड्डुकभार्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः—माड्डुकः । भार्भ-
रिकः—भार्भरः ।

प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ।

तदस्येत्थे व । असिः प्रहरणमस्य भासिकः । धातुक्तः ।

परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८ ।

पारश्वधिकः ।

(३३) शलालुकैलाल रससुक्तान्तात् (५२८४०) इत्यनेन ठस्य कादेशः ।

(३४) सृदङ्गवादने सृदङ्गस्यो वाद्यधिकः सत्यार्थे ठ न प्रत्ययोऽनभिधा-
नात् शिल्पस्य कस्यापि पूर्वकक्रियाकौशलं तच्च वादन एव सम्भवतीति
सृदङ्गादिसङ्गानां वाद्यधिकत्वे एव प्रत्ययः ।

६१६

सिद्धान्तकौमुदी ।

शक्तियज्योरौकक् । ४ । ४ । ५६ ।

शाक्तौकः । याष्टौकः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः । ४ । ४ । ६० ।

तदस्येत्वेव । अस्ति परस्योक्तः (३६) इत्यं मतिर्यस्य स
आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति
मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

शीलम् (३७) । ४ । ४ । ६१ ।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ।

छत्रादि (३८) ज्यो नः । ४ । ४ । ६२ ।

गुरोर्हीषाणाभाववरणं छत्रमन्च्छीलमस्य छानः ।

कर्मसाञ्ज्जीत्ये । ६ । ४ । १७२ ।

(३५) अस्तिनास्तिदिष्टौ तिङन्तप्रतिष्पकावयवे दिष्टशब्दस्य लीपतया
भास्यवाचकस्य परस्यम् । अविश्वमुद्दिष्टादिविश्वोऽश्वादिभ्यः
प्रत्ययास्यस्येभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३६) परस्योक्त इत्यभिधानं सभावजन्यम् न तु तस्य दृष्टौ प्रवेशः ।

(३७) शीलं सभावः । अपूपपादियज्याणां तस्यैवसादिवाचयित्वत्वे एव
शीलतासम्भवेन तलैव प्रत्ययो न तु दृष्टार्थे प्रत्ययानामप्यात् ।

(३८) ज्ञान विद्या गुरोर्हृत्वा मुमुक्षा गुरा तितिषा उपस्थान कर्मि
विश्वभा तयश्च सत्य अन्त विपिका विविधा मन्त्रा उदस्थान
गुरोर्हृत्वा विद्या मुक्षा मन्त्र कर्मादिः ।

तद्वितठगधिकारप्रकरणम् । ६१७

कार्म इति ताच्छीले षे टिलीपो निपात्यते । कर्मशीलः
कार्मः । नस्तद्वित (३३४४०) इत्येव सिद्धे अण्कार्यं
ताच्छीलिके षेऽपि । तेन चोरो ताप्रसीत्यादि १ सिद्धम् ।
ताच्छील्ये किम् कार्मणः ।

कर्माध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यां ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा
चेप्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यत्कर्म वृत्तमध्ययनेऽस्य स एका-
न्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-
रूपं स्वसहितमेकं जातं सः ।

नञ्च पूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ४ । ६४ ।

प्राग्विप्रये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्ताभ्यस्य द्वादशा-
न्यिकः द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

हितमन्त्राः । ४ । ४ । ६५ ।

अयूपभक्षचं हितमन्त्रं (३८) आपूपिकः ।

तदस्य दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ।

अयमभोजनक्रियतन्दीयते अन्त्रं आयमभोजनिकः ।

आयामांसौदनाद्विठन् । ४ । ४ । ६७ ।

आषा (४०) नियुक्तन्दीयतेऽन्त्रं आयिकः आयिकी । मांसो-

१ टिड्डाचक्रितारिना (२१५४०) कंचनान्तात् जीम् ।

(३८) मज्जतामपि षष्ठीं हितमन्त्रयोगाद्विठन्वा, षष्ठ्यां विपरिचयनवा-
हार्क इति । नञा परस्मैपदार्क इति षट्पदमन्त्रते ।

(४०) उष्णा वषातूः आयिकी ।

६१८

सिद्धान्तकौमुदी ।

दनग्रहणं सङ्घातविग्रहीतार्थम् । मांसौदनिकः मांसिकः ।
औदनिकः ।

भक्तादण्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ।

पच्चे ठक् । भक्त मस्मै नियुक्तन्दीयते भाक्तः भाक्तिकः ।

तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ।

आकारे नियुक्तः आकारिकः (४१) ।

अगारान्ताङ्गन् । ४ । ४ । ७० ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

अध्यायिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ।

निषिद्धदेशकालवाचकाङ्गक् स्यात् अध्येतरि । श्मशानेऽधीते
श्माशानिकः । चतुर्हस्यामधीते चातुर्ह्यधिकः ।

कठिनान्तप्रसारसंस्थानेषु (४२) व्यवहरति । ४

। ४ । ७२ ।

तत्रेत्येवं । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशाः
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या
क्रिया यथानुष्ठेया तान्त्यैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः
सांस्थानिकः ।

---

(४१) आकारः स्तनिर्भस्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः ।

(४२) प्रसारसंस्थानशब्दो वक्ष्येतिपक्षायो ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् । ६१६

निकटे वसति । ४ । ४ । ७३ ।

नकटिवो (४३) भिक्षुः ।

आवसथात् । ४ । ४ । ७४ ।

आवसथे वसति आवसथिकः । भित्त्वान्ङीष् । आवसथिकी ।

आकर्षात्पर्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसथात्किशरादेः घितः षङ्ङेते ठगधिकारे * (४४ ।

षङ्ङिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः प्रत्ययास्तु सम । इति

ठकोऽवधिः समाप्तः ।

---

(४३) भिक्षुया यामात् क्रोशाली वसत्यमिति शास्त्रजनाहस्य निकटे वसतीत्यर्थः

(४४) ठगधिकारे पर्पादिभ्यः षनिति (६०६४०) भस्त्रादिभ्यः षनिति (६०७४०)

किशरादिभ्यः षनिति (६१४४०) सूत्रत्रयस्य संहितया प्रत्ययस्यैव
सम्भवेन तस्यैव परिगणने इतरसूत्रत्रयस्य भित्त्वान्ङीष् स्यादिति
अमनिरासाच्च भित्त्वसंपादकवाचि कारण्यः । कुसीदसूत्राच्चेति

(६१०४०) कुसीदसूत्रोपासप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययस्य षङ्ङेते तेन षन्-

वचावित्युभयपक्षस्य तदभिप्रायेण (६१०४०) दशैकादशकीत्युदाहृ-

तम् । एवञ्च सूत्रषट्केन, पूर्वोक्तत्रयेण आकर्षात् षनिति (६०५४०)

कुसीददशैकादशात् षन्वचाविति (६१०४०) आवसथात् षनिति च

सूत्रत्रयेणैव सूत्रषट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठग-

धिकारे षित इत्यर्थः । तेन नौद्वयषनित्यस्य (६०५४०) प्रकारः सांख्य-

तिक इति बोध्यम् ।

प्राग्बिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ।

तस्मै हितमित्यतः (१२६३०) प्राक् यद् अधिक्रियते ।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ।

रथं वहति रथः । युग्यः । वक्षानान्दमनकाले स्वान्धे यत्

काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्गः ।

धुरोयड्डकौ । ४ । ४ । ७७ ।

हलि चेति (१५७३०) दीर्घे प्राप्ते ।

न भकुर्कुंराम् । ८ । २ । ७८ ।

भस्त्र कुर्कुरोषोपधाया दीर्घान् स्यात् । धुर्यः । धीरेयः ।

खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ।

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ।

एकधुराङ्गम् । ४ । ४ । ७९ ।

एकधुरं वहति एकधुरीणः—एकधुरः ।

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ।

शकटं वहति शकटो गौः ।

शकटोराङ्गम् । ४ । ४ । ८१ ।

शकं वहतीति शक्तिः । शक्तिः ।

संज्ञावाङ्मत्या । ४ । ४ । ८२ ।

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जम्बा ।

विध्यत्यधुषा । ४ । ४ । ८३ ।

द्वितीयात्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्नात चेत्तत्र धनुःकारणम् ।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शकंराः ।

धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ।

द्व्यन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

अन्तास्यः । ४ । ४ । ८५ ।

अन्नं लब्धा आन्नः ।

वशकृतः । ४ । ४ । ८६ ।

वश्यः परेच्छानुचारौ ।

पदमस्मिन्दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ।

पद्यः कर्मः नातिशयक इत्यर्थः ।

मूलमस्मावर्हि । ४ । ४ । ८८ ।

आवर्हणमावर्हः उत्पादनस्तदस्मादस्तीति आवर्हि मूलम्
आवर्हि येषाम्ने मूल्या मुद्राः ।

संज्ञायान्धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ।

धेनुशब्दस्य पुगागमो वक्ष्यत्यस्य स्मार्त्ते निपात्यते संज्ञायाम् ।
धेनुष्या बन्धने लिता ।

गृहपतिना(१)संयुक्ते अत्रः । ४ । ४ । ९० ।

(१) संज्ञायान्धेनुष्यादृ दक्षिणाग्निवरत्ने नास्ति प्रत्ययस्य प्रकृतिः ।

६२२

सिद्धान्तकौमुदी ।

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्यो ऽग्निः ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीता तुलाभ्यस्तार्थतु-
ल्यप्राप्यबध्नाऽऽनाभ्यसमसमितसन्धितेषु(२) । ४ ।

४ । ६१ ।

नावा तार्थान्नाभ्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्य-
न्यभ्यम् । विषेण बध्नो विध्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीत्वं चेतम् । तुलया
सन्धितं तुल्यम् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ।

धर्मादनपेतं धर्मम् । पथ्यम् । आर्थम् । न्याय्यम् ।

छन्दसो निमित्ते । ४ । ४ । ६३ ।

छन्दसा निमित्तं छन्दस्यम् इच्छया कृतमित्यर्थः ।

उरसोऽण च । ४ । ४ । ६४ ।

आद्यत् । उरसा निमित्तः पुत्रः औरसः-उरस्यः ।

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ।

(२) मूलं नाम इत्यादीनां प्रादुः सन्धिकां बानार्थविनिवृत्तां इत्यञ्च कर्चइयार्थं
मूलचन्द्योर्नैकवेधः । इह छन्दो इत्यौ च वयसो मिलम् । धर्म-
प्राप्यं धर्मकर्मं सुखादि । बध्नो बधार्थः । जटमूलीसलीकरथार्थः
काठविशेषः (बट्ट) इति वक्त्रे प्रसिद्धनामा सीता । समितः सङ्गतः ।
इत्येवमर्थो बध्नायत्वं बोध्यः । तार्थोद्वेगो बध्नायत्वं उरसे कर्त्तरि
हेतौ तत्कारिणं च इतीवाऽतः इतिह सनर्पविभक्तिर्यात् बध्यते ।

तद्विप्रग्वितीयप्रकरणम् । ६२३

द्वयो देशः हृदयस्य हृत्ते स्यदिति (४१५४०) हृदादेशः ।

बन्धने चर्षी । ४ । ४ । ६६ ।

हृदयशब्दात् घटान्ताबन्धने यत्स्याद्देशभिषये । हृदयस्य
बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः ।

मतजनहृत्तात्करणजल्पकषेष् । ४ । ४ । ६७ ।

मतं ज्ञानस्तस्य करणभावः साधनं वा मन्त्रम् । जनस्य
जस्यो जन्मः । हृत्तस्य कर्षी हृत्तः ।

तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ।

अथ साधुः अग्न्यः । सामस्य साधुः सामस्यः । ये चाभाव-
कर्षणीरिति (५१२४०) प्रकृतिभावः । कर्षणीः । अरण्यः ।

प्रतिजनादि (३) अथः खल्व् । ४ । ४ । ६९ ।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनौनः । सांयुगीनः । सार्वजनौनः ।

भक्ताखः । ४ । ४ । १०० ।

भक्ते साधवो भाक्ताः शाकवः ।

परिषदो एवः । ४ । ४ । १०१ ।

पारिषद्यः । परिषद् इति योगविभागात् षोऽपि । पारिषद्ः ।

कषादि (४) अठक् । ४ । ४ । १०२ ।

(२) प्रतिजनः इदं दुग् वं दुग् वन दुग् वर दुग् पर दुग् पर दुग् व अठक्-
दुग् वर वंजन विषजन वरुजन वरुजन प्रतिजनादिः ।

(४) कषा विषया विषयका वरुया वितरुया कुठविद् जनवाद कर्षवाद
जनीवाद इति वं यद् इत्थं तस्य आठुर्वेद कषादिः ।

६२४

सिद्धान्तकोशद्वय ।

कथायां साधुः काथिकः ।

गुहादि (५) ग्यङ्ङ् १४।४।१०३।

गुह्ये साधुः गौडिक इहः । साक्तको यवः ।

पथ्यतिथिवसतिस्वप्नतेर्दङ् १४।४।१०४।

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र
साधुः वासतेषी रात्रिः । स्वापतेयम् ।

सभाया यः १४।४।१०५।

सभ्यः ।

समानतीर्थे वासी १४।४।१०७।

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ
वसतीति सतीर्थः (६) ।

समानोदरेण्यितश्चो चोदात्तः १४।४।१०८।

समाने उदरे श्यितः स्थितः समानोदर्थो भ्राता ।

सोदराद्यः १४।४।१०९।

सोदर्थः श्वर्यः प्राण्वत् । इति

प्राण्वितीयाः समाप्ताः ।

---

(१) गुह्यं गुह्यमात्रं गुह्यं अथवा गौडिक इत्यु वेत्तु संयामं वक्तुं तं क्राम
तं वाहं प्रवाहं निवाहं उपवाहं गुहादिः ।

(६) "तीर्थे समानोदरेण्यितोऽसौ साध्यावयन्निधि" कुतेरवाभावकोर्धम् ।

प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ।

तेन क्रीतमित्यतः (६३४५०) प्राक् (१) कोऽधिक्रियते ।

उगवादिभ्यो (२) यत् । ५ । १ । २ ।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताङ्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् कृत्वाऽप-
वादः । यङ्गवे हितम् गङ्गव्यम् । (नाभेर्नभश्च ग०) (३) ।
नभ्योऽञ्चः (४) । नभ्यमञ्जनं रचनाभावेवेदम् । (शुनः)
सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम् ग० । शून्यम् । शून्यम् ।
(जधसो ग०) नञ् च । जधन्यः ।

कम्बलाञ्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।

यत्स्यात् । कम्बल्यसूणीपलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया जर्षा ।

विभाषा हविरपूपादि (६) भ्यः । ५ । १ । ४ ।

- (१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु को विधीयते इत्यर्थस्योक्त्या एवेङ्ग
वधित्वेन नञ्कृते न नञ् प्रत्ययः प्रकृतिर्वेति फलितम् । अतः प्राक्क्री-
तात् वेऽर्षास्तेष्वेवाधिकारः । एवञ्च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषे विहितो
यदादिभ्यं वाचते कम्बला यत्स्यामीयराभिश्च यत्स्यान्तेष्वित्यतिः स्यात् ।
- (२) गो हविरञ्च अक्षर विषवर्हिस् अटका सखदा युग मेधा कृष् (नाभे-
र्नभश्च) (शुनःसम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्त्वज्ञानेन चान्तेऽस्त-
त्वम्) (जधसोऽनञ् च) नृप कङ्क इर अक्षर कम्बल्य सखदेव वीजः
दीप गवादिः ।
- (३) तत्त्वज्ञानाङ्ग नाभेर्नभश्चेति नाभिशब्दात् तत्त्वज्ञानं नाभेर्नभश्चेत्यत्र ।
- (४) नभ्योऽञ्च इति चण्डिहो दयाङ्गावबनो नाभिकादहमपिचः कावविशेषो-
ऽञ्चः च च तदहमुच्यताम् नाभवे दितः । अञ्जनं तैत्तार्यङ्गः तदधि-
क्षीकृत्यताम् नाभवे हितम् ।
- (५) वा नेति चकारेण दीर्घतदभावपक्षयोः प्रकृतिभावत्वेन टिप्पणी न ।
- (६) अपुत्र तद्वत्तु कम्बल्य सभ्यो अपुत्र कम्बल्यं पुत्रुव कोदन कम्बल्यं

आमिष्यन्दधि अभिषीयम् । पुरोडाशास्तण्डुलाः-पुरो-
डाशौयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् ।

तच्चै हितम् । ५ । १ । ५ ।

बलेभ्यां हितो बलीयो गोधुक् । शङ्ख्यं दाह । गव्यम् ।
हविषम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ।

द्वयम् । कण्ठम् । नन्नासिकाया यत्तस्युद्रेषु* । नखं
नाभ्यम् ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ।

यादौ तद्धिते परे शिरः शब्दस्य शीर्षवादेशः स्यात् । शीर्षस्थः ।
तद्धिते किं शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु* । शीर्षस्थाः
शिरसाः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम्* । अजादौ तद्धिते
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदं स्थूलशीर्षम् ।

खलयवमापतिलहृन्मह्वयश्च । ५ । १ । ७ ।

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिष्यम् । हृष्यम् ।
मह्वयम् । चात् रय्या । (७) ।

अजाविभ्यां य्यन् । ५ । १ । ८ ।

अजय्या युभिः । अविष्या ।

आत्मान्विष्णुजनभोगीतरपदात् खः । ५ । १ । ९ ।

किसल प्रदीप कलक कटक कर्कनेटक इर्मल कर्मल (अक्षविहारेभ्यश्च)
रूप स्थूषा दीप क्षय पल अपूपारिः । हविर्विषेवेभ्य एभ्यश्च शा वत् ।
(७) यलकट्ये रवाश्च इति वार्तिकोक्तोदाहृतादु रज्येति ।

आत्माभ्यानौ खे । ६ । ४ । १६६ ।

तो खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीनम् । विस्तजनी-
म् । कर्मधारयादेवेत्यते । पठितत्पुरुषाद्बहुव्रीहेऽय एव ।
। गजनीयम् । पञ्चजनादपसंस्थानम् * । पञ्चजनीनम् ।
वजनादृज् खञ्ज * । सार्वजनिकः-सर्वजनीनः । महाज-
। इज् * । माहाजनिकः । माहभोगीणः पितृभोगीणः ।
। जभोगीनः । आचार्यादिशत्वञ्ज * । आचार्यभोगीनः ।

सर्वपुरुषाभ्यां णट्औ । ५ । १ । १० ।

वांस्तो वेति वक्तव्यम् * । सर्वस्मै हितं सार्वम्-सर्वी
म् । पुरुषादधिकारसमूहे तैलकृतेषु भाष्यकारप्रयोगान्ते-
त्यस्य इत्यमध्ये निवेशः । पुरुषस्य बधः पौरुषियः । तस्येद-
८१३०) मित्यञि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषियः । प्राणि-
प्रतादिभ्योऽज् (१००४०) इत्यञि प्राप्ते समूहेऽप्यञि (५११४०)
प्ते । “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ताविवे”ति भाषः ।
न कृते (५११४०) यत्वेऽपि प्राप्ते । अयमेव तु प्रासादः प्राव
मएवेति विवेकः ।

मान(क)त्रचरकाभ्याङ्कुञ् । ५ । १ । ११ ।

। न(क)वाय हितं मान(च)वीनम् । चारकोषम् ।

तदर्थं विज्ञतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ।

। कतिवाचकाश्चतुर्थ्यन्तात्तदर्जायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः
। त् । अङ्गारीश्च एतानि अङ्गारीवाचि काष्ठानि । प्राक्-
। वा इष्टकाः । शङ्खान्दाव ।

हृदिहृपधिवलेढं अ० । ५ । १ । १३ ।

हृदिधियाणि हृणानि । बालियास्तण्डलाः । उपधिशब्दात्
स्वार्थे इत्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव श्रीपधेयम् ।

वृषभोपानहोअः । ५ । १ । १४ ।

हस्यापवादः । आर्षभ्यो वक्तः । श्रीपानह्यो मुञ्जः । चर्मः
ण्यप्ययमेव पर्वविपतिषेधेन । श्रीपानह्यचर्म ।

चर्मयोऽञ् । ५ । १ । १५ ।

चर्मयो या विक्रतिस्तदाचकादञ् स्यात् । वध्नै इदम् बाभ्रं
चर्म । वारचचर्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (ट) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारौघा इटकाः । प्रासा-
दीयं दाक । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारौघी देशा ।
इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति तेनेह न प्रा-
सादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ढञ् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

ह्यतोः पूर्वोऽवधिः ।

(ट) हृदिहृपधिवलेढं वक्तव्ये लिङिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तान्तदनु-
वक्तव्ये देशक प्रयोगः ।

प्राग्बतेच्छ । ५ । १ । १८ ।

तेन तुल्यमिति (६५०४०) वतिं (१) वच्छति ततः प्राक् ठञ्छि-
क्रियते ।

आऽह्दीदगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणाठ्ठक् । ५
१११९ ।

तदर्हती (६४०४०) त्वेतदभिव्याप्य ठञ्छिकारमभ्ये ठञोऽप-
वादः ठगधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादि (३) अः । ५ । १ । २० ।

आऽह्दीदित्ये तत् तेन क्रीतमिति (६१४४०) यावत् सप्तदमस्यपरा
मशुबसंती । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादाह्नीभिष्येषु ।
नैतिकम् । समासे तु ठञ् ।

(१) वतिच्छेन तदर्हो वच्छते तेन वत्त्वर्थेवाकोपस्थानादपवादविषये
नास्य प्रवृत्तिः ।

(२) सङ्ख्यापरिमाणव्यङ्गी 'अर्जुनान्' निबन्धनान् परिमाणान् वर्धतः ।
आदानस्तु प्रमाणं क्वात् सङ्ख्या वाद्या त् वर्धत इति' वार्तिकोक्तः ।
पारिभाषिकौ व्यासौ । तत्रादावारोपितस्य क्वादिर्गुणत्वनिवृत्त्या-
कोटिदेवे आरोमाह्वयिषते वेध प्रकादिना अङ्गारोपात् तद्वन्मानम् ।
येन प्रत्यादिना अगताभ्यामारोहपरिचाङ्गाभ्यां वीद्यादेः वर्धतः
परिमाणं तत् वर्धती मानात् परिमाणम् । आदावोद्देश्यं वक्ता-
देर्जवादेश्च येन वृत्तदृष्ट्यादिना वीरते तत् प्रमाणम् । वर्धत उक्त
प्रकारमानस्यवाद्याद्या वधिभूता सङ्ख्या द्वित्यादिरित्यर्थः ।

(३) निष्क वच्य वाद मान वाक् व्रीच वटि विन्नादिः । कल व्रीचवटः

परिमाणान्तस्यासंज्ञायाण्योः । ७ । ३ । १७ ।

उत्तरपदद्वयः स्यात् जिदादौ । परमनैषिकः असंज्ञेति
किं पञ्च कलापाः परिमाणस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य
परिमाणमिति (६३८५०) ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकभवति
इत्यतः (४) प्राक् तदन्त विधिरिति तेन सुगम्यम् यथापूर्वादि ।
इत (५) अर्धन्तु संख्यापूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते
तच्चालुकि । पारायणिकः द्वैपारायणिकः । अनुकीति किम्
चाभ्यां शूर्पाभ्यां त्रौतं द्विशूर्पम् (६) । द्विशूर्पेण त्रौतं शूर्पा-
दञ् (६३२४०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत् । किं तु ठञ् ।
द्विशोर्पिकम् (७) ।

अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ।

अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरसौ द्वयः पूर्वपदस्य
तु वा जिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन त्रौतम् अर्धद्रो-
णिकम् अर्धद्रोणिकम् ।

परिमाणवाची नटिचन्द्रः वज्रावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते वनादे
निवेद्यार्थञ् इदरेवाकप्राप्ते चावमारम्भः ।

- (४) इत्यतः एतत् कलात् प्रत्यावृत्त्या पञ्चलाभ्यामोक्तञ्चैव । अन्यथा वनाद-
प्रत्यवृत्तौ तदन्तग्रहणनिषेधकः (२२४०) उक्तस्य विरुद्धिप्रत्यवायकः ।
- (५) इतः अचलादे इति कलादूर्ध्वनाडीवेऽनाडीवे वेत्यर्थसदाहं प्राग्वते
रिति । तच्चालुकीति सुगम्यायाः प्रकृतेर्नैतर्कः ।
- (६) द्विशूर्पेणिति यथा न सुगम्यप्रकृतिः शूर्पाङ्गमन्तरस्यामिति (६३२४०)
प्राप्तयोः ठञ्कोरन्वर्धपूर्वत्वादित्वा (६३२४०) सुकरत्वाद् ।
- (७) द्विशोर्पिकमिति त्रौतं द्विष्टं प्रतिनिधित्वाभावात् सुगम्यः । परि-
णाचान्तकोत्तरपदद्वयः ।

जातः परस्य । ७ । ३ । २७ ।

अर्थात्परस्य परिमाणाकारस्य तद्विर्त्त, पूर्वपदस्य तु वा जि-
दादी । अर्धप्रस्थिकम् । आर्धप्रस्थिकम् । अतः किम् आर्धकौ-
डिकम् । तपरः किम् अर्धस्वार्थ्याश्वा अर्धस्वारी ।
अर्धस्वारीभार्य इत्यत्र तद्विनिमित्तस्येति (४०८४०) पुंवडावनि-
वेधो न स्यात् ।

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ।

यतेन क्रीतं शतिकम् शत्यम् । अशते किम् । शतं परि-
माणस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थी वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च
भिद्यते तेन ठन्यतो न, किन्तु कनेव । असमास इत्येव । द्विश-
तेन क्रीतं द्विशतकम् ।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ।

संख्यायाः कन् स्वादार्हीयेऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः
क्रीतः पञ्चकः बहुकः । त्यन्तायास्तु (८) । सामतिकः । शद-
न्तायाः, चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिद्धा । ५ । १ । २३ ।

वत्सत्कन इद्धा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतिविंशद्वां ष्वन्संज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ।

(८) सर्ववर्तकवत्कस्य पदस्यार्थे वत्सवर्तकवत्कस्य न प्रतिनेषकोऽनतिक
इत्यादिबिधिः ।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कान् स्वात् असंज्ञायाम् इत्तु
 स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । त्रिंशकः । संज्ञायाम् विंश-
 तिकः । त्रिंशतिकः ।

कांसाद्विठन् । ५ । १ । २५ ।

टो खीबर्गः इकार उच्चारणार्थः । कांसिकः कांसिकी । अर्षी-
 चेति वक्तव्यम् * । अर्षिकः (८) अर्षिकी । कार्पापणादि-
 ठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा * । कार्पापणिकः कार्पापणिकी
 प्रतिकः प्रतिकी ।

मूर्पादअन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ।

श्रीपम्-श्रीपिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ।

यभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतम्,
 शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वाहनम् ।

अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लृङसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ।

अध्यर्धे (१०) पूर्वाद्विगोच परस्मार्थीयस्य लृक् स्यात् ।
 अध्यर्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायाम् पाञ्चकसापिकम् ।

विभाषा कार्पापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ।

(२) कर्त्तव्यः इत्यर्थे इत्यनेनारवमनेचित्वाऽकारकः न प्रज्ञायम् ।

(१०) कर्त्तव्यः इत्यर्थे इत्यनेनारवमनेचित्वाऽकारकः न प्रज्ञायम् ।

(१०) १८० इत्यनेनारवमनेचित्वाऽकारकः न प्रज्ञायम् ।

तद्वितीर्हयप्रकरणम् ।

६३३

लुग् वा स्यात् । अर्धार्धकार्षापणम्-अर्धार्धकार्षापणिकम् ।
द्विकार्षापणम्-द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य (१२२४०)
टिठनो लुक् । पदे अर्धार्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अर्धार्ध-
सहस्रम्-अर्धार्धसहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसहस्रम् ।

द्विविपूर्वाभिष्ठात् । ५ । १ । ३० ।

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम्-त्रिनै-
ष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्* । बहुनिष्कम्-बहुनै-
ष्किकम् ।

विस्ताच्च । ५ । १ । ३१ ।

द्विनिबहुपूर्वात् विस्तादार्हयस्य लुग् वा स्यात् । द्विविस्तम्-
द्विवैस्तिकमित्यादि ।

विंशतिकात् खः । ५ । १ । ३२ ।

अर्धार्धपूर्वाद्विगोरित्वेव । अर्धार्धविंशतिकीनम् । द्विविंश-
तिकीनम् ।

काय्या ईकम् ५ । १ । ३३ ।

अर्धार्धकारीकम् । द्विकारीकम् । केवकायाच्चेति वक्तव्यम्* ।
कारीकम् ।

पञ्चपादमावशताद्यत् । ५ । १ । ३४ ।

अर्धार्धपञ्चम् । द्विपञ्चम् । अर्धार्धपादम् । द्विपादम् । ३४

पादः पदिति (१९८४०) न, यस्येति (१२०४०) लोपस्य स्थानि-
वद्भावात् पद्यत्वतदर्शे (४६६४०) इत्यपि न प्राण्यङ्कार्यस्यैव तत्
ग्रहणात् ।

श्राण्याद्वा । ५।१।३५।

यत् स्यात् । पञ्चे ठञ् तस्य लुक् । अर्धश्राण्यम् अर्ध-
र्द्धश्राण्यम् ।

द्विचिपूर्वादण् च । ५।१।३६।

श्राणादित्येव । चाद्यत् । तेन तैरुच्यम् । परिमाणान्तस्या-
संज्ञाश्राणयोरिति (१३०४०) पर्युदासादादिद्विरेव । द्वैश्राण्यम्-
द्विश्राण्यम्-द्विश्राण्यम् । इह ठञाद्यस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृता-
स्तेषाम् समर्थविभक्तयोऽर्थाशाकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते ।

तेन क्रीतम् (११) । ५।१।३७।

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् । साततिकम् ।
प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्ठिकम् ।

इङ्गोण्याः । १।२।५०।

गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि । लुक् तद्धितलुकीति (५७५४०)
लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः षट् पञ्चगोणिः ।

(११) तेनेति करणे इतीया इत्यङ्गानपूर्वकं वक्ष्यन्परपञ्चमं श्रवणेनेति कर-
णस्य भावार्थवदङ्गे प्रत्ययस्यान्वयः तदस्य पञ्चमम् (६१४४०) इत्यनेन ठ
नास्य गतार्जिता लुक्प्रथमभनस्य श्रुत्यवधारितत्वा र्थस्य यत् श्रुत्यं न
भवति तस्य कार्यवशादेव यत्तदनेन क्रमेण तद्धितरिति विधीतः ।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो । ५ । १ । ३८ ।

संयोगः (१२) सम्बन्ध उत्पातः शुभाशुभसूचकः । श्रुतिकः-
पत्न्यो ऽ धनपतिसंयोगः । श्रुतिकम्—श्रुत्यम्—दक्षिणादि
त्यन्दनम् श्रुतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः श्रमन-
क्षोपनयोरुपसंख्यानम् * । वातस्य श्रमनं क्षोपनं वा वाति-
कम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * ।
तान्निपातिकम् ।

गोद्वचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेयं त् । ५ । १ ।

३९ ।

गोद्विमित्तं संयोग उत्पाती वा । गव्यः । द्वाचः । धन्यः ।
यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोद्वचः किम् विजयस्य वैजयिकः । असं-
ख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम् । सप्तकम् । प्राश्निकम् ।
खारीकम् । अश्वादि (११) आश्निकम् । आश्लिकम् । ब्रह्म-
वर्चसादुपसंख्यानम् * । ब्रह्मवर्चस्यम् ।

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ।

वाद्यत् । पुत्रोद्यः—पुत्रः ।

सर्वभूमिप्रथिवीभ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ।

(१२) संयोग इति संयुक्तत्वे पुत्र्याः वेन कथेन च संयोगः 'संयोगोनामेदं

कल्पद्रुमपात्रे' इति भाष्योक्तः । यागादिरेव संयोग इति कैयटः ।

* यताश्च उक्तं यतावित्यनेन (३९।३८) उक्तं यतो ।

(११) अथ अश्वान् गव्यं ऊर्ध्वं उवा नक्ष्त्रा वनो वसु अश्वादिः ।

६३६

सिद्धान्तकौमुदी ।

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः ।
सर्वभूमिशब्दोऽनुगतिकादिषु (५८१४०) पठ्यते ।

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ।

तत्र विदित इति च । ५ । १ । ४३ ।

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः ।

लोकसर्वलोकादृष्टम् । ५ । १ । ४४ ।

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुगतिकादि (५८१४०)
त्वादुभयपदवृत्तिः । सार्वलौकिकः ।

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ।

उच्यते अस्त्रिभिति वापः क्षेत्रम् । प्रत्यस्य वापः प्रास्थिकम् ।
द्वीपिकम् । खारीकम् ।

पात्रात् उन् । ५ । १ । ४६ ।

पात्रस्य वापः क्षेत्रम्यात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

तद्विष्णुं दृष्ट्वायत्नाभशुक्लोपदा दीयते । ५ ।

१ । ४७ ।

दृष्टिर्दीयत इत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चा-
स्मिन् दृष्टिः पायः लाभः शुक्लपदा वा दीयते पञ्च-
कः । यतिकः-यत्नः । साहसः । उत्तमार्थेन सूत्रातिरिक्तम्
वाचं दृष्टिः । पात्रादिषु स्वाभिप्राप्तौ भागं प्रायः । वि-
ज्ञेया सूत्रादधिकं प्राप्तम् लाभः । दक्षनिर्वैशो राजभागः

शुक्लः । सत्कोच उपदा । चतुर्थ्ये उपसंख्यानम्* । प-
चास्यै उच्यते इति यते पञ्चको देवदत्तः । सममन्त्राद्ये ऽ
दानमिति वदधिकरणविवक्षया वा ।

पूरणाद्वाटन् ॥ ५१ ॥ ४८ ।

यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो उच्यते इति
द्वितीयः । तृतीयः । चतुर्थः । अथर्वशब्दो
रूपकस्याहं रुद्रः ।

भागाद्युच्यते ॥ ५१ ॥ ४९ ।

चाटन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्याहं रुद्रः । भागो उच्यते ।
रक्षित् भाग्यम्-भागिकम्-यतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः ।

तद्वरति वदत्वावदति भारद्वाजादिभ्यः । ५॥

१ । ५० ।

वंशादिभ्यः परो यो भारद्वाजस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्पुन-
रुक्तिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वदत्वावदति
वा वांशभारिकः । ऐशुभारिकः । भारद्वाजादिभ्य इत्यस्य
व्याख्यान्तरम् भारभूतभ्यो (१४) वंशादि (१५)भ्य इति । भार
भूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐशुभ्यः ।

॥ कर्मोचितमिति वदन्तीत्यनेनापाह उपनिषादि ।

(१०) कर्म वच्चे भारभूतावनिषादित्यात्वं वंशाहो भारभूतौनीत्यने-
नापाह उपनिषादित्यात्वं कर्म भारदित्येवमप्यनम् ।

(११) वंश उच्यते वत्सल इव स्तूप (स्तूपा) वच्चे वत्सल इव स्तूप इत्यु-
च्यते वंशादिः ।

वस्तुद्रव्याभ्यागृह्णकौ । ५। १। ५१।

यथासंख्यं स्तः । वस्तुं हरति वस्तुत्वावहति वा वस्तिकः ।
द्रव्यकः ।

सम्भवत्यवहरति पचति । ५। १। ५२।

प्रख्यं सम्भवति प्राख्यिकः कटाहः प्रख्यं सखिन् (१६) समा-
वेशयतीत्यर्थः । प्राख्यिकौ ब्राह्मणौ प्रख्यमवहरति (१७)
उपसंहरति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादण् षः* ।
चाट्ठन् । द्रोणमपचतीति द्रोणी द्रोणिका ।

आठकाचितपाचात् खोऽन्यतरस्याम् । ५। १। ५३।

पचे ठञ् । आठकं सम्भवति अवहरति पचति वा आठकौना
आठकिकौ । आचितौना आचितिकौ । पात्रीणा पात्रिकौ ।

दिगोऽष्टञ् । ५। १। ५४।

आठकाचितपाचादित्येव । आठकाद्यन्ताद् दिगोऽसम्भवत्या-
दिष्वर्थेषु ठन्स्त्री वा स्तः । पचे ठञ् । तस्याध्यर्धेति (११२४०) लुक्
भित्तान्छीङ् । द्वाठकिकौद्वा ठकौना । दिगोरिति (२२०४०) ङीप्
द्वाठकौ । द्वाचितिकौ द्वाचितौना । अपरिमाणेति (१८) ।

(१६) आचारप्रभाषादार्थेवप्रभाषनस्य बहुवचिकं तदुपवर्जनधारणं
सम्भवतेरर्धः अतः वचनेवतया तदित्यनुवृत्त्या चञ्चया द्वितीयात्
वचनेवचिनिर्णये विवक्ष्यते इति द्योतयन्नाह कश्चिदिति ।

(१७) कृतस्यसावहरतीत्यस्य व्याख्यायनाद् उपसंहरतीति ।

(१८) अपरिमाणविशेषादित्यनुवृत्त्या वा तद्विवक्ष्यतीति (२२०४०) ङीप्
आचितमन्त्रस्य वाचादुवादानादिति नञीति धातुः ।

तद्वितार्हीयप्रकरणम् । ६३६

स्त्रीवृत्तिपेधात् । द्वाचिता । द्विपत्रिकौ द्विपत्रिका
द्विपत्रिकौ ।

कुलिजामुखौ च । ५ । १ । ५५ ।

कुलिजामुखाद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः ।
चात् छ'च । लुगभावे ठजः श्रवणम् । द्विकुलिजौ द्वैकुलि-
जिकौ द्विकुलिजौना द्विकुलिजिकौ ।

सोऽस्यांशवस्तुभूतयः । ५ । १ । ५६ ।

अंगोभागः । वस्तुं मूल्यम् । भूतिर्वैतनम् । पञ्च अंशो वस्तु
भूतिर्वाऽस्य पञ्चकः ।

तदस्य परिमाणम् (१६) । १ । ५ । ५७ ।

प्रत्यम्परिमाणमस्य प्रात्यक्षिकीरामिः ।

संख्यायाः संज्ञासङ्ख्यमूलाध्ययनेषु ५ । १ । ५८ ।

पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । तत्र संज्ञायाग् साधे प्रत्ययो वाच्यः ।
यदा द्वैकयोरितिवत् (६७८०) संख्यामात्रवृत्तिः परि-
माणानि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाण-
मेषामिति वा । सङ्ख्ये-पञ्चकः । सूत्रे-अष्टकं पाणिनीयम् ।
सङ्ख्ये-पञ्चकं प्राणिसमूहे कृत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चक-
मध्ययनम् (२०) । स्तोमि इविधिः * । पञ्चदश मग्नाः

(१६) तदस्तीति दृष्ट परिमाणमस्तीति परिच्छेदकत्वात् गच्छते, न तु विधेय-
परिमाणं परकत्वे वक्ष्यावाः परिमाणेन विधेयत्वात् ।

(२०) पञ्चदशमध्ययनमिति वक्ष्यावत्यः परिमाणमध्ययनम् ।

परिमाणस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । श्रीमहागुरु
हृन्द्गैः क्रियमाणा दृष्टादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१) ।

पञ्चत्वि (२२) विंशति चिंशच्चत्वारिंशत् पञ्चा
शत् षष्टि सप्तत्यशौति नवति शतम् । ५।१।५६।
एते रुडिशब्दा निपातन्ते ।

पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५।१।६० ।

पञ्च परिमाणस्य पञ्चत्वं वर्गः । दशत् । पञ्चे पञ्चकः । दशकः
त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां ङश्च । ५।

३।६२।

विंशदध्यायाः परिमाणं भवान् ब्राह्मणान्तम् वैश्वानि ।
चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५।१।६३ ।

लघुं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृषादयः स्तुः । श्वेतः
पञ्चमर्हति श्वेतच्छचिकः ।

छेदादि(२३)भ्यो नित्यम् । ५।१।६४ ।

(२१) मन्त्रेषु स्तोमशब्दो रूढः संयुक्तान्ते साक्ष्यविकः । मन्त्रसंयुक्तः
प्रत्ययार्थः । स्तोमः स्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिवरचमन्त्रवच्छदावपरम् ।

(२२) पञ्चदशतौ बालार्थः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादकवत्त्वि, श्वेतश्चित्रेश्वरप-
ञ्चेष्टा, दशवृद्धवित्तिवर्तते । द्वौ द्वयौ परिमाणवत्तेति चिंश-
त्रिद्विचिंशं विपञ्चः ।

(२३) छेद भेद श्लेष्ट श्लेष्ट नर्त वर्त तीर्थ हव्ययोग निमयोग प्रयोग विम-
वर्त भेदवत् वक्तव्य विवर्त प्रवर्त (विराट् निरुक्त वा) छेदादि ।

तद्धितठञधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४३

मर्हतीति च। वक्तव्यम्* । कोशशतादभिगमनमर्हतीति कौ-
शशतिको भिन्नः । योजनशतिक आचार्यः ।

पथः प्थन् । ५ । १ । ७५ ।

षोडशीषर्थः । पथानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

पथो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ।

पथानम् नित्यम् गच्छति । पथः पथ्य च (५७४४०) इत्यनेन
पथादेशे कृते णः । पाथ्यः । पाथ्या ।

उत्तरपथेनाहृतञ्च । ५ । १ । ७७ ।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति
औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकस्तारपूर्वा-
दुपसंख्यानम्* । वारिपथिकम् ।

कालात् । ५ । १ । ७८ ।

व्युष्टादिभ्योऽपित्यतः (६४८४०) प्रागधिक्रियते ।

तेन (२) निर्दृष्टम् । ५ । १ । ७९ ।

अङ्गा निर्दृष्टमाङ्गिकम् ।

तमधौष्टो(ः)भृतो भृतो भावौ । ५ । १ । ८० ।

(२) तेनेति करणे द्वितीया चाद्वर्यन्तर्गते तेन निर्दृष्टमित्यत्र त (५४१४०)
कर्त्तरीत्यनञोर्विशेषः ।

(१) तमित्यत्र लसंबन्धे द्वितीया । मृङ्गस्तोष्टोपचोऽपि तत्पक्षीभूताभ्यवन-
क्रियाव्याप्ते व्याप्त्युपपत्ताराम्, प्रतिजोगिवैश्वभिरय्यवटितव्याप्तेर्वा

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वीतनेन क्रीतः । भूतः स्व-
सत्तया व्यापककालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मास-
मधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकारः ।
मासं (४) भूतो । मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिकउक्तवः ।

मासाद्वयसि यत्खञ्जो (५) ५ । १ । ८१ ।

मासम् भूतो मास्यः मासीनः ।

द्विगोर्यप् । ५ । १ । ८२ ।

मासाद्वयसि इत्यनुवर्तते । द्वौ मासौ भूतो दिमास्यः

ययमासाय्यश्च । ५ । १ । ८३ ।

ययसीत्येव यययनुवर्तते । चादृष्ट । ययमास्यः यायमास्यः-
यायमासिकः ।

अययसि ठञ्च । ५ । १ । ८४ ।

चात् क्तत् । ययमासिको व्याधिः-यायमास्यः ।

समासाः खः । ५ । १ । ८५ ।

समानधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः ।

प्रवेष्टाद् वा यत्कालाधीष्टस्याभावेऽपि प्रयोगः । ययमासकमध्यवना-

धीष्टस्यै द्विवेते तावन्कालकावकायकानु पावं प्राप्तवः ।

(३) निर्दत्तादीनां वक्ष्यमाकषिकारेऽपि भूत इत्येव वक्ष्यधत्ते नावीत्यर-
णित्वादाहृत्यति कार्त्तः भूत इति ।

(५) खञ्जो जित्करत्वं इति निमित्तकोत्यादिना (३०८८०) इति वक्ष्यावप्रतिषेधार्थम् ।

तद्वितठञ्जधिकारे कालिकमकरणम् । ६४५

दिगोर्मा । ५ । १ । ८६ ।

समायाः ख इत्येव । तेन परिज्येत्त्यतः (६५६५०) प्राङ्निष्ठ-
तादिषु पञ्चस्वेषु प्रत्ययाः । हिसमीनः हैसमिकः ।

रात्र्यहःसंवत्सराश्च । ५ । १ । ८७ ।

दिगोरित्येव । हिरात्रीणः । हैरात्रिकः । ह्यहीनः (६) । है-
थङ्गिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । विसंवत्सरीणः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७) च । ७ । ३ । १५ ।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिह्वादी । त्रिसां-
त्सरिकः । हे षट्ठी भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः 'परिमाणा-
न्त्येत्येव (६३०५०) सिद्धे संवत्सरपञ्चम्यपरिमाणपदस्य काल-
परिमाणस्यापह्नवार्थम् तेन हैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

वर्षांशुक् च । ५ । १ । ८८ ।

शेषशब्दान्ताद्दिगोर्मा खः । पक्षे ठञ् वा लुक् । चीणि च
रूपाणि । द्विवर्षीयो (८) व्याधिः द्विवर्षिकः द्विवर्षः ।

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवर्षिकः । भविष्यति तु द्वैव-

१) छाहीन इति तद्वितार्थदिगोर्मापं समाहारदिगौ ह न खः तत्र समा-
हान्तस्य जायमानस्योऽहमृषब्दान्तादिगोरभावात् ।

२) संख्याया उत्तरपदस्यैवत्सरापह्नवस्य वृद्धिरित्यर्थः ।

३) द्विवर्षीयो व्याधिरिति ज्ञेयमस्यात् न तु च, चिह्नमिति हि (६३६५०)
नित्यपुंसो वक्ष्यमाणत्वात् ।

षिकः । अधीष्टभृतयोर्भविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (८)
 हि तत्र भविष्यत्ता नतु तद्वितार्थः । हे वर्षे अधीष्टो भृतो
 वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः (१०) । परिमाणान्त-
 स्याऽसंज्ञाशाणयोः (६२०४०) । द्वौ कृड्यौ प्रयोजनमस्य द्विको-
 ष्टविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्कि-
 कम् । असंज्ञेति किम् । पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्च-
 कलापिकम् । तद्वितान्तः ः संज्ञा । द्वैशाणम् । कुलिजशब्द-
 मपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८६ ।

वर्षशब्दान्ताद्विधोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चेतने प्रत्य-
 यार्थे । द्विवर्षो दारकः ।

षट्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ८७ ।

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन्
 रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ।

तेन परिज्यैलभ्यकाय्यसुकरम् । ५ । १ । ८८ ।

मासेन परिज्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन
 सभ्यकाय्यम् सुकरं वा मासिकम् ।

(८) गम्यते इति कर्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरवचनविन्याहारेणोत्पत्त्येव
 न प्रत्ययार्थो भविष्यतीति भावः ।

(१०) द्विवार्षिको मनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन कुड्यो नित्यत्वे चिद्धे तत्र
 नित्यपदोपादानं भूतकृत्येऽयं एव नित्यं सुकोविधानार्थं तेनात्र भवि-

ष्यत्वस्य गम्यत्वान्नतया न सुक् ।

ः तद्वितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति नोदपदद्वयम् ।

तद्विषयः अधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४७

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ६४ ।

द्वितीयान्ताकालवाचिनोऽस्त्वर्थे (११) प्रत्ययः स्मात् अन्त-
त्संयोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्म-
चारी । चार्धमासिकः । यदा प्रथमान्तादस्त्वर्थे प्रत्ययः ।
मासोऽस्वेति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । महानाग्रादिभ्यः षष्ठ्य-
न्तेभ्य उपसंख्यानम् * । महानागो नाम विद्या मत्तवन्नि-
त्याद्या ऋचः तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानागिणः (१२) । हर-
दत्तसु भस्मात् इति (४०६४०) पुंवन्नावात्तानामिक इत्याह
चतुर्मासाण्यो यज्ञे * । तत्रभव इत्यर्थः । चतुर्थ मासेषु भ-
वन्ति चातुर्मासानि यज्ञकर्माणि । षण् संक्रायाम् * ।
चतुर्मासेषु भवति चातुर्मासी यज्ञस्तत्वान्कीप् (२१५४०)
योर्धमासी चावाठी ।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ।

हादमाहस्य दक्षिणा हादमात्रिकी । आख्यायकहादकाला-
दपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

तत्र च दीयते कार्य्यमावयत् (१३) ५ । १ । ६६ ।

प्राग्नि दीयते कार्य्यं वा प्राग्निक्कम् । गारदम् ।

कालाधिकारस्य सम्पूर्वोऽवधिः ।

(११) अस्त्वर्थे इति ब्रह्मचर्यं वेत् तत्कालपरिच्छेदमित्यर्थः ।

(१२) यज्ञानामिक इति संज्ञात्वाद्भाषितपुंस्त्वान्त्वं न पुंस्त्वान्त्वं ।

(१३) भवार्थे वे प्रत्ययः यज्ञाद्व्याप्तिं ज्ञातिद्विगुणं । ते च कालादधिक-
मासी (२१६४०) उक्ताः ।

व्युष्टादि (१) भ्योऽण् । ५ । १ । ६७ ।

व्युष्टि दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थं संघाम प्रवास इत्यादि ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ । ५ । १ । ६८ ।

यथाकथाचेत्य व्ययस्य (२) संघातात्तृतीयान्तादस्त शब्दाच्च यत्परसंख्यं णयती स्तः । अर्थाभ्यान्तु यथासंख्यं नेष्यते । यथा कथाच दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वैत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

सम्पादिनि । ५ । १ । ६९ ।

तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कर्णवेष्टकिकं मुखं कर्णः-
काहाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेषाद्यत् । ५ । १ । १०० ।

कर्मण्या सम्पादि कर्मण्यम् शीर्थ्यम् । वेषेण सम्पादि वेषो
मटः । वेषः कृषिम आकारः ।

तस्यै प्रभवति सन्तापादि (३) भ्यः । ५ । १ । १०१ ।

(१) व्युष्ट निष्पन्न निष्पन्नस्य प्रवेशेन उपसर्गस्य तीर्थं अस्तरस्य संघाम
सङ्घातं अन्विषद् यीदृशस्य प्रवास उपवास व्युष्टादिः ।

(२) संख्यसंख्येति वचनसंख्येतिहाव्यादेऽपि प्रत्युव इति भावः ।

(३) सन्ताप संज्ञाङ्क संघाम संयोग सम्माराय संवेशन संघेन निष्पन्नं तस्यै
निर्गन्त उपवर्तने प्रवास उपवास सङ्घात संघेन संवाध संघोद्भवं तस्यै
(मासोद्भवादिष्वहीनादिपि) सन्तापादिः ।

तद्धितठअधिकारप्रकरणम् । ६४८

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांप्रामिकः ।

योगाद्यच्च । ५ । १ । १०२ ।

चाट्छु । योगाय प्रभवति योग्यः-योगिकः ।

कर्मण्य उकञ् । ५ । १ । १०३ ।

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५ । १ । १०४ ।

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

कृतोरण्य । ५ । १ । १०५ ।

कृतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवम् ।

कालाद्यत् । ५ । १ । १०७ ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ।

प्रकृष्टे ठञ् । ५ । १ । १०८ ।

कालादित्येव तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालि-
कं वैरम् ।

प्रयोजनम् (४) । ५ । १ । १०९ ।

तदस्येत्येव । एन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् । प्रयो-
जनं फलं कारणञ्च ।

---

(४) अर्थादिभ्यो यदिति भाष्योक्तं : कर्मे प्रयोजनमस्येति कर्त्तव्यमिति ।
कर्मे यवच् चादुच् चाक् चन कर्त्तादिः ।

६५०

विद्यान्तकौस्तुभे ।

विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११० ।

आभ्यासश्च स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः
विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः (५) । आषाढो दण्डः
चूडादिभ्य उपसंख्यानम् * । चूडा-चोडम् । अङ्गा-अङ्गम्

अनुप्रवचनादि(६) भ्यम्भः । ५ । १ । १११ ।

अनुप्रवचनप्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

समापनात्सपूर्वप्रदात् । ५ । १ । ११२ ।

व्याकरणसमापनप्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

ऐकागारिकश्चौरे । ५ । १ । ११३ ।

एकमसहायमगारप्रयोजनमस्य सुसुविधोः स ऐकागारि-
कचौरः ।

आकालिकाद्यान्तवचने । ५ । १ । ११४ ।

समानकालावाच्यत्वात् अथवाकालिकः । समानकालस्याका-
ल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्प-
द्य दिनान्तरे तत्रैव नष्ट इति वा । आकाशाद्वच* । आ-
कालिका विद्युत् । ठजः पूर्वोऽवधिः * ।

(१) कम्बोदधिविधौ कम्बोदधरः कान्तविधेयः । मन्थदण्डयोरितौ इति ।

(२) बहुप्रवचन उत्सापन चत्सपन संवेदन त्रवेदन बहुप्रवेदन बहुपावन
बहुप्रचन बहुपावन कर्मोद्देश्य प्रारम्भश्च प्रारम्भश्च प्रारम्भश्च प्रारम्भश्च
बहुप्रवचनादिः ।

तद्वितनञ्स्वञ्जधिकारप्रकरणम् । ६५१

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेदिति । ५।१।११५ ।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीने । क्रिया चेदिति किम्
गुणतुल्यं मां भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र (२) तस्येव । ५।१।११६ ।

मधुरायामिव मधुरावत् सूत्रे प्राकारः । चैनस्येव चैनव
न्मैत्रस्य गावः ।

तदर्हम् (३) । ५।१।११७ ।

(१) तुल्यमिति वानान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं वा चेत् क्रियेत्यर्थः । वतिप्रत्यय-
प्रसक्तं कर्तृकक्रियायां लक्षणा तथा च ब्राह्मणवदधीते इत्यलं ब्राह्म-
ण्ययस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मण्यकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वा-
च्यार्थः । अतएव भाष्ये ब्राह्मण्ययस्यः ससुराये प्र हतोऽथवयस्येति
वर्णने इत्युक्तम् । ससुरायस्य

‘तपः श्रुतञ्च जातिञ्च त्वयं ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां चो ङीनो जातिब्राह्मण एव चः’ ॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिमन्त्रचमनकृतः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मण्ययस्यप्रह-
तिनिमित्तं कथञ्चन लिङ्गमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य नक्तानैकदेशगतया
तत्परत्वेऽध्ययनपरत्वमिति तदाशयः । अथ च क्रियायोगे एव वाधुत्वं
तेन चर्कतो वञ्चनान् भविष्यदर्हति वञ्चनवदिति प्रसिद्धावाक्यं
प्राचीनैर्ब्राह्मण्यजितेऽर्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिष्ठावाक्यप्रयोगस्तु न-
ञ्चानवदिति वतिप्रयोगानुपपत्त्या कथाधुरेव ।

(२) तत्र तस्येति । इत्युक्त्यादिसंस्कार्यतावोधनावायनारम्भणेन क्रियेति
वाच्यवर्त्तते ।

(३) तदर्हमित्यलं ज्ञायते यथा कर्मिर्देवेन ज्ञायमानत्वा कर्मित्वं
प्रापितं तेन ‘चावेरानोदमुत्तममिति’ भट्टिः वक्तव्यते ।

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्रुत्वाऽनु-
वर्तते । तेनेह न राजानमर्हति कृत्रम् ।

तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११६ ।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम्
गोता । त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।

आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ।

ब्रह्मणस्त्व(१५६४०) इत्यतः प्राक् त्वतत्त्वावधिक्रियेते । अपवादौ
स्सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्षणि विधानार्थं ।
चेदम् । चकारो नञ्सञ्जभ्यामपि (१६१४०) समावेशार्थः
स्त्रियाभावः स्त्रैणम् स्त्रीत्वम्-स्त्रीता । पौञ्जम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्चतुरसङ्गतलक्षणवटयुध

कत रस लसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान् स्युः । चतुरादीन्

- (४) भवन्ति कार्यबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्तन्तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या भावशब्दः
करणार्थकवचनं इत्याद्यवेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकार इति मुक्त्ववि-
शेष्यादि विशेषकमित्यर्थकोष विशेष्यतावच्छेदके न प्रसङ्गः । य य
तत्त्वशब्दप्रकृतिनिमित्तस्वरूप एव प्रकृतिनिमित्तत्वस्य कश्चिद् बुद्धिस्थे
इति विशेष्यभूतार्थबोधनायैव शब्दस्य प्रकृतिः प्रयोगस्तत्त्वम् । तच्च
कविशब्दकारस्य कथा यदादिशब्दप्रकृतौ यदत्वादेः कविश्च संवर्गस्य यथा
राजपुरुषपाचकारी शब्दस्य पाककर्तृविश्ववर्गदिः । अतएव कसदि-
तेष्वन्यत्रैभ्यः शब्दजानिधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचीनम् एवम् इत्यौ
प्रकारशब्दः शब्दजानिधानं प्राचीनम् ।

तद्धितनञ्प्रत्ययविकारप्रकरणम् । ६५३

वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम्
वाहस्यत्वम् । तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवःसन्तीत्यपटु-
स्तस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् आचतुर्यम् ।
आसङ्गतम् । आलवण्यम् । आवय्यम् । आयुधम् । आक-
त्वम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

दृष्ट्वादिभ्य (५) इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ।

वावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । १६१ ।

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्वात् इडेमेवस्स परतः ।

टेः । ६ । ४ । १५५ ।

भ स्य टेलीपः स्यादिडेमेयस्स । दृष्टोर्भावः प्रतिमा-पापं
वम् । स्रदिमा-मार्हवम् ।

वर्ष्यदृढादि (६) भ्यः व्यञ्ज । ५ । १ । १२३ ।

वादिमनिच् । शोकात्त्वम् । शुक्तिमा । दार्ढ्यम् । दृष्टु ऋदु

(५) इमु ऋदु मरुद पटु तटु वटु वाधु व्याधु उरु डर वल्लव वल्ल
दल्ल वल्ल वल्लिङ्गन वाध डोड पाक वल्ल मरुद व्याड वल्ल दीर्घ
प्रिव डन कञ्ज विम च्चुड कञ्ज दृष्ट्वादिः । अल ये इमना नञ्पूर्वा-
नञ्प्रत्ययस्य लघोः, वल्लवादिषु वृद्धवचनेषु लजः, वाधवल्गादिषु
वर्धनवचनेष्वप्य वनावेयार्थं वाकार इत्यर्थः ।

(६) इड इड परिडड भव जय वल्ल दृष्टु वल्ल व्याधु मरुद वरुच ताव
वीर उरु मरुद वधिर पविडत वधुर मूर्ध दृष्टु विवर्तव्याप्तविवर्तः
आरहनाम् (वर्धो वतिमनयोः) जयन इवादिः । वृद्धवचनवादेः
विधे इमनिजर्थं वचनम् ।

भृशकृशदृढपरिवृणानामेव रत्वम् । दृढिमा । षो ङीपर्यः ।
भीषिती । यावाकामो ।

शुण्यवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्मणि च । ५

। १ । १२४ ।

साहावे । जङ्गल्य कर्म भावो वा जायाम् । मूढस्य भावः कर्म
वा मीक्यम् । ब्रह्मण्यम् । अर्हंतोऽनुम् च (५०) । अर्हंतोभावः
कर्म वा अर्हन्त्यम् । अर्हन्तो ङ । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

यथातथयथापुरयोः पथ्यावेण । ७ । ३ । ३१ ।

नञःपरयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पथ्यावेणादेरचो ह्रस्वि-
र्भिदादौ । अयथातथा भावः आयथातथ्यम्-अयाथातथ्यम् ।
आयथापुर्थम्-अयाथापुर्थम् । आपादसमाप्तेर्भावनकर्माधि-
कारः । चतुर्वर्षादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम्* । चत्वारो
वर्षाः चातुर्वर्ष्यम्-चातुरात्रम्यम् । चैस्वर्थ्यम् । आङ्गु-

(७) ब्राह्मणं वाङ्मनं नाचन (अर्हंतोऽनुम् च) चोरं पूर्णं काराभनं विराधय
अपराधनं अपराधनं एकभावं द्विभावं त्रिभावं चत्वार्यभावं अचोऽनञ्
अवधिन् अवेयिन् अस्मापिन् अस्त्रभापिन् श्रीर्भक्षतिन् विधातिन्
हमस्य विममस्य परमस्य कथमस्य अनीचरं कुञ्जस्य अपस्य निपुण्य
पिपुण्य कुञ्जस्य चोलेन निच वाचिच्य अकच इःपुच्य आङ्गुच्य राजन्
नृचयति अधियति अङ्गुच इत्यादि विवक्षितः विमल विपात निपात
(वर्षवेदादिभ्यः कार्त्तौ) चतुर्वेदकोनवपदह्रस्विच) यौगीरं ब्राह्मणादि-
राकृतिगणः । तेन भीषितीत्यादि विद्वद् ।

(४) अञ्जः निष्ठाद् ङीप् षोऽपे हुनि रूपविहङ् ।

(८) चतुर्वेदे चतुराश्रयं वर्गविधौ लिखते लिखरं बहुवचनं देवा अयमद
अक्षिचि अनीप अयना अच तदर्थं इतिह मन्त्रिच चतुर्वर्षादिः ।

तद्वितनञ्ज्ञानधिकारप्रकरणम् । ६५५

खम् । सैन्यम् सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् त्रैलोक्यमित्यादि । सर्व्वं वेदाः सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः । सर्वादेरिति (१४१४०) लुक् । स एव सार्व्ववेद्यः । (चतुर्व्वेदस्योभयपदवृद्धिः ग०) । चतुरो वेदानधीते चतुर्व्वेदः स एव चातुर्व्वेद्यः । चतुर्व्विध्यस्येति पाठास्तरम् । चतुर्व्विध्य एव चातुर्व्वेद्यः ।

स्तेनाद्यन्तलोपश्च । ५ । १ । १२५ ।

नेतिरुद्धातयद्वयम् । स्तेन चोर्ध्वे पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन्यमिति थञ्-न्तमपि केचिद्विच्छन्ति ।

सख्युर्थः । ५ । १ । १२६ ।

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूतवणिग्भ्याश्च * । दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रोलिङ्गः भावएव चात्र प्रत्ययो न तु कर्मणोत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याश्चेति नाख्येव । ब्राह्मणादित्वात् (१२४०) वाणिज्यमपि ।

कपिञ्जात्योर्दक् । ५ । १ । १२७ ।

कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

पथगन्तपुरोहितादि(२)भ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ।

सैन्यपथम् । पौरोहित्यम् । (राजाऽस्ये ग०) । राज-ग्रन्थोऽसमास्ये यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा

(२) पुरोहित (राजाऽस्ये) यामिनः पिच्छिक उहित वाच नन्वः पिच्छिक इच्छिक चर्म्मिक कर्मिक चिच्छिक कर्मिक यच्छिक तिच्छिक

तद्वितनञ्जञ्जकारप्रकरणम् । ६५७

योपधाङ्ग रूपोत्तमाहुः । ५ । १ । १३२ ।

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायादा * । साहा-
य्यम्-साहायकम् ।

हन्तमनोज्ञादि (१२) अञ्ज । ५ । १ । १३३ ।

शैथोपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाङ्गुधात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ।

अत्याकारोऽधिष्ठेपस्तद्वेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्तः
अवगतवान् वा । गार्गिकया आघते गार्ग्यत्वेन विकल्पते
इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामवेतः ।

होत्राभ्यम्बः । ५ । १ । १३५ ।

होत्राभ्यः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनादिशेषग्रह-
णम् । अञ्छावाकस्य भावः कर्म वा अञ्छावाकीयम् मैवा-
वरणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चात्त्वः स्यात् । कस्यापवादः । ब्रह्म-
त्वम् । नेतिवाच्ये त्ववचनन्तलो बाधनार्थम् । ब्रह्मणपठ्या-
याद्ब्रह्मणश्चात्त्वतलो । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

नञ्जञ्जोरधिकारः (१३) समाप्तः ।

(१२) मनोज्ञं प्रियरूपं अभिरूपं कल्याणं मेधाविन् आद्यं कुलपुत्रं आनन्द-
कालं मोलिवं चोरं भूतं विशदेवं युवन् कुपुत्रं धामपुत्रं धामकुल-
धाममन्त्रं धामकुलारं सुकुलारं वञ्जसं अवश्यपुत्रं अशयपुत्रं अशय-
कुलं वारपुत्रं यतपुत्रं मनोज्ञादिः ।

(१३) (४६१४०) स्त्रीपुंभ्यां नञ्जञ्जौ भवनादित्थधिकारः ।

६५८

सिद्धान्तकौमुदी ।

धान्यानाम्भवे (१) क्षेत्वे खञ् । ५ । २ । १ ।

भवन्त्यस्मिन्निति भवनम् । मुहानाम्भवनं क्षेत्वं मोक्षीनम् ।

व्रीहिशाख्योर्दक् । ५ । २ । २ ।

व्रीहिभ्यम् । शालेयम् ।

यवयवकषटिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ।

यवानाम्भवनं क्षेत्वं यव्यम् । यवक्यम् । षट्ठिक्यम् ।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यथः । ५ । २ । ४ ।

यद् वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिलम्-तैलीनम् । माष्यम्-
माषीणम् । उम्यम्-अमीनम् । भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम् । अण-
व्यम्-आणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः (२) खञ्जौ । ५ । २ । ५ ।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनास्तमासः । सर्वचर्मणा कृतः
सर्वचर्मीणः सार्वचर्मणः ।

यथासुखसम्बुखस्य दर्शनः (४) खः । ५ । २ । ६ ।

(१) धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः । भवति-
रिङ्गोत्पत्तिपरः ।

(२) कट्यार्चवतीसैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्वितार्थः ।

(३) सर्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो न तत्तरपदेन चर्मण्येवामर्थ्यादत्र कथं
उत्तिरित्याशङ्क्याङ्गासामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्वेषु चर्मणा कृत इत्यपे-
न प्रत्यय इति भावः ।

(४) इत्यन्तेऽस्मिन् दर्शने आदर्शादिरिति उत्तिकारः । वस्तुतो इत्यन्तेऽवा

मुखस्य सदृशं यथा मुखमतिविम्बनिपातनात्सादृश्ये (५)
अव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्त-
लोपो निपात्यते । यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्वस्य
मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मप्रत्ययात् व्याप्नोति । ५

। २ । ७ ।

सर्वादेः पथाद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात् । सर्व-
पथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणीणः ।
सर्वपत्नीणः । सर्वपात्रीणः ।

आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ।

पादस्यायप्रपदस्तन्मर्थ्यादोक्तत्वात् आप्रपदम् । आप्रपदीनः
पठः ।

अनुपदसर्वान्नावानयं वद्वाभक्षयतिनेयेषु ५

। २ । ९ ।

अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदम् वद्वा अनुपदीना (८)

विति इत्येन इत्येव व्याकृतम् तेन “वचास्तृतीयः सीताया” इति
संज्ञायां “सम्मुखीनं त” निति च भक्तिप्रयोगः सङ्गच्छते ।

- (५) यथाऽसादृश्ये इति निषेधात् निपातनादित्युक्तम् ।
- (६) समशब्दोक्तिः आभिहितस्यार्थस्य समपदस्य पूर्वकात् प्रत्ययो ज्ञेयते ।
- (७) सर्वादेः पथाद्यन्तात् साधनानाधिकरणत्वात् पञ्चम्यर्थे पालान्तात् प्रथमेत्याद्ये-
नाह पञ्चाद्यान्तादिति । व्याप्तिर्कर्मतया कथ्यमाह द्वितीयान्तादिति ।
- (८) अनुपदस्य साधनानाधिकरणत्वे पदस्य व्याप्तिर्द्वितीयोपपत्तिः, सादृश्यार्थकत्वे पद-
सदृशीत्यर्थः सादृश्यस्य तुल्यपरिभाषितत्वेन ।

अनुग्वलङ्कामौ । ५ । २ । १५ ।

अनुगु गोः पश्चात् पर्याप्तं यथा गच्छति सोऽनुगवीनोगोपालः

अध्वनोयत्खौ । ५ । २ । १६ ।

अध्वानमलङ्कच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः
(५।१२४०) आत्माध्वानी खे (६।७४०) इति सूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः ।

अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ।

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रिणीयः-अभ्यमित्रः—अभ्यमित्रिणीः ।
अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ।

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

अष्टस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ।

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनीऽध्वा ।

शालीनकौपीने (१४) अष्टृष्टाकार्ययोः । ५ ।

२ । २० ।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अष्टृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं
पापम् तत्साधनत्वात्तद्वशीकृतत्वात् शुद्धमणिमपि तत्सम्ब-
न्धात्तदाच्छादनमपि ।

(१४) शाखाकूपवन्द्यौ तत्प्रवेशपतनबोधाच्चिन्तौ इतत्प्रत्ययान्वी वागबोः
कदापिति गीष्मम् ।

तद्वितमत्वर्णायप्रकरणम् । ६६३

॥ १ ॥ आतेन जीवति । ५ । २ । २१ ।

आतेन शरीरावासेन (१५) जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स
प्रातीनः ।

॥ २ ॥ साप्तपदीनं सख्यम् । ५ । २ । २२ ।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ।

॥ ३ ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । २ । २३ ।

ह्योगोदीहस्य द्वियङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ्जं च निपात्यते ।
दुह्यत इति दीहः खीरं ह्योगोदीहस्य विकारः हैयङ्गवीनं
नवनौतम् ।

— तस्य पाकमूले पौल्वादि(१६)कर्णादि(१७)भ्यः

कुण्जजाह्नवी । ५ । २ । २४ ।

पौलूनान्माकः पौलुकुण्जः । कर्णस्य मूलं कर्णजाह्नम् ।

॥ ४ ॥ पञ्चाक्षिः । ५ । २ । २५ ।

मूलपञ्चमात्रमनुवर्तते । पञ्चस्य मूलस्य क्षितिः ।

॥ ५ ॥ तेन वित्तक्षुब्धपञ्च(न)षण्णौ । ५ । २ । २६ ।

(१५) वाताजातीवातासन्निवतहसीनां शरीरावासेष्वपीविनां बद्धो आत-
सात्मर्मेनेह आतमिन्नावासेन शरीरावासेनेषुक्तम् ।

(१६) पीलु-वर्षेण्यु, यनी शरीरं कुण्डलं बद्धं चक्षुः पौल्वादिः ।

(१७) कर्णं कर्णादिं नच कर्णं कर्णं पादं कुण्डलं न, नच कुण्डलं कर्णं कर्णादिः ।

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चखे नेत्यंशा ।
विद्यया विप्पो विद्याचुप्पुः विद्याच(नः)णः ।

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह(१८) । ५ । २ । २७

असहार्थे दृग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना ।
नाना ।

वेः शास्त्रकटचौ । ५ । २ । २८ ।

क्रियाविशिष्ट (१८) साधनवाचकात् स्वार्थे एतो स्तः । विस्तु-
तम् विशासम् । विशद्वटम् ।

सम्प्रोदश्च कटच् । ५ । २ । २९ ।

सद्वटम् । प्रकटम् । सत्कटम् । चादिकटम् । अलावूति-
कोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् * । अलावूनां रजः अला-
वूकटम् । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * । गवां
स्थानं गोगोष्ठम् । सङ्गति (२०) कटच् * । अवीनीं सङ्गतिः
अविकटः । विस्तारि यटच् * । अविपटः । हित्वे गोयुगच् * ।

(१८) य इहेति त्रैलोक्यविशेषक्रियाविशेषवाचकस्यार्थे इति तदेव व्याचष्टे
उपसंख्येति । तेन क्रियासङ्गयोगे विनतद्वत्कारो नास्ति प्रकृतिः ।

(१९) अयमनीचोऽन्ति क्रियाविशिष्टवोधसंज्ञायाः सम्प्रोदकोऽप्येव प्रत्यय इत्या-
शयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन पञ्चिवाचकात् पिबेद्वाह् य मन्त्रः ।

(२०) योऽन्ति तद्विषयस्य बोधकस्यार्थे नात्याह संज्ञाह इति अत्रकृता-
इत्यर्थः कटच् इति । अत्रकृतायमवस्तु विस्तारकत्वमर्थोद्देशः । यदौ
य प्रत्ययौ चाप्युक्तप्रत्ययनाम्नाचारमवाहयौ ।

तद्विमतत्वार्थीवप्रकरणम् । ६६५

वायुद्वी सङ्गोयुगम् (२१) मङ्गले मङ्गवच् * । अश्वपङ्ग-
वम् । खेहे तैलच् * । तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । भवने
खेहे श्राकटश्राकिनौ * । इक्षुश्राकटम् । इक्षुश्राकिनम् ।

अवातुकुटारश्च । ५ । २ । ३० ।

श्राकटश्च । अवाचीनः (२२) अश्वकुटारः । अश्वकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञाया टोटज्जाटज्भटश्चः

। ५ । २ । ३१ ।

अवादित्वे व । नतसमनम् । नासिकाया नतम् अवटोटम् ।
अवनाटम् । अवभटम् । तदयोगान्नासिकाऽपि अवटोटा ।
—पुख्णोऽवटोटः ।

नेर्विद्वत्विरोसचौ (२३) । ५ । २ । ३२ ।

निविडम् । निविरोसम् ।

इनष्पिटश्चिक चि च । ५ । २ । ३३ ।

नेरित्वे । नासिकाया नतेऽभिधेये इनष्पिटचौ प्रत्ययो
प्रकृतेस्तिकचि इत्यादेशो च । कप्रत्यस्तिकादेशो च वक्तव्यो * ।

(२१) सङ्गोयुगमिति कस्य द्वित्वोपपत्त्येऽपि इव* वृत्तमित्यादिषु संज्ञा-
नशाधत्वाद्देशकत्वमस्य ।

(२२) अवाचीनः प्रविष्टः ।

(२३) नेर्विद्वत्विचन नासिकाया इत्याद्यर्थकं न कस्यचः निविडः । नेरा-
इत्यादिप्रयोगात् कर्षेऽऽवच्छेदकत्वात् सम्भवति ।

६६६ सिद्धान्तकोसुदी ।

चिकिनम् । चिपिटम् । चिकम् । क्लिन्नस्य चिच् पिच्-
लयास्य चक्षुषी * । क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चिक्लः । पिक्लः ।
क्षुलच् * । दुक्लः ।

उपाधिभ्याम्व्यक्तासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ।

संज्ञायामित्यनुक्तं ते । पर्वतस्यासन्नं (२४) स्थलमुपत्यका ।
आरूढस्थलमभिलका ।

कर्मणि घटोऽठच् (२५) । ५ । २ । ३५ ।

घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

तदस्य संज्ञातन्तारकादि (२६) अथ इतच् । ५

। २ । ३६ ।

(२४) आसन्नं समीपमारूढमुक्त्वा संज्ञायामित्यनुक्तस्य कलमाङ्गं पर्व-
तस्येति तेन 'सुसुप्तोपत्यका' इमेति, प्रयोगः कक्षयवैति बोध्यम् ।

(२५) कठजित्कारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् तस्यैकादेशः ।

(२६) तारका पुष्पं कर्मकं मञ्जरी कञ्जीव अथ स्थलं सुखं निमित्तमथ
पुरीष उच्चारं प्रचारं विचारं कुक्षलं कण्ठकं सुखं सुगतं कुक्षलं
कुक्षलं लयकं किलययं पञ्चनं खलु वेगं निद्रा मुद्रा मुमुक्षा
भेदुष्या पिपासा अज्ञा कम्प पुलकं कङ्कारकं वर्षकं द्रोणं द्रोणं सुखं
दुःखं उत्कण्ठा भय व्याधि वर्धनं म्रम गौरवं यास्य तदङ्गं तिलकं
चन्द्रकं अम्बुकारं गर्भं सुतारं कर्म चत्वारिंशत् कर्म सुखं सुखं
हीनम् एवमरं रोगं रीमाञ्च पञ्चनं कञ्जकं द्रव्यं कौरव कञ्जीव
स्वपुटं कलं कञ्जकं अङ्कारं अङ्कुरं वेपथुं वृत्तं चक्षुः आरालं धूलिः
कर्दमं वल्गुलं वृक्षां अङ्गारं इक्षकं प्रतिविम्बं विट् तन्मं प्रत्ययं दीक्षा
मर्कं (गर्भादभाविनि) तारकादिराज्ञातिनम् ।

तद्वितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६६७

गारकाः सञ्ज्ञाता अथ तारकितचमः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्जद्वयमात्रचः । ५।२।३७।

तदस्थित्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरु-
द्वयम् । ऊरुमात्रम् । प्रमाणे लः (२८) शमः । (२९) ।
दिष्टिः । वितस्तिः । दिगोर्नित्यम् (३०) द्वौ शमौ प्रमाण-
स्य द्विगमम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां (३१) संख्याया-
द्यापि संगवे मातृत्वतयः * शममात्रम् । प्रत्यन्मात्रम् ।
पञ्चमात्रः । वत्सन्तात् स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ * । तावदेव
तावद्वयसम् तावन्मात्रम् ।

• • पुत्रपुत्रस्तिभ्यामण च । ५ । २ । ३८ ।

- (२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् गणाय विज्ञेयः आदौ
प्रत्यक्षी लक्षादादेय "प्रथमस्य द्वितीये च ऊर्ध्वमाने मतो मने" मन्त्रः
मातृत्वपरिमाणमात्रमात्रात् तेनोक्तमात्रं प्रत्यमात्रमित्यादि विद्वत् ।
(२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणम् आद्यामस्तु प्रमाणं स्यादित्युक्तं स्यात् ।
प्रमाणे वर्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः कुनित्यर्थेन द्वयस्य न
लुक् बल्योर्ध्वमानोत्तरविहितत्वात् ।
(२९) शमः परिमाणमर्थेति वाक्ये यथाग्राह्यपञ्चमात्रचो लुक् शम इति
ममादीनां ऊर्ध्वार्धोदिगमस्थितयस्तु परिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्जद्वय-
लोदोक्तत्वत्वमात्रतया न तयोर्कुनिति विशेषो बोध्यः । शब्दे न् ।
(३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्युक्तं तेन एतद्व्याख्यादेवं प्रमाणान्
द्विगोरात्रान्कूपप्रमाणत्वानामपि मातृत्वमिति गम्यते । शब्दे न् ।
(३१) प्रमाणेति तेनोक्तानां अनेनपि न मातृत्वम् । शमः साधयेति संबन्धः ।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हास्तिनम्-हस्ति-
द्वयसम् ।

वस्तुदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३६ ।

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ।

आभ्यां वतुप् स्यादस्य च घः । क्रियान् । इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे उति च । ५ । २ । ४१ ।

आहतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । काः (३२) संख्या येषाम्
कति । क्रियन्तः ।

संख्याया अवयवे (३३) तयप् । ५ । २ । ४२ ।

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयन्दार ।

द्वित्रिभ्यान्तयस्यावज्जा । ५ । २ । ४३ ।

द्वयम्-द्वितयम् । त्रयम्-त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ।

(३२) इतिवद्व्योम्यसंख्याभावेन संख्याऽभावाद् न प्रत्ययः यस्तत्संख्यासंख्या-
नाम्नमेवतया संख्याद् प्रत्ययो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

(३३) अवयवे वस्तुमानसंख्यावाचकाद् अवयवविद्मेऽसौत्वर्थे तयमित्यर्थः ।
अवयवविद्मेऽसौत्वर्थेऽपि वस्तुवाचकेषु उभित्वं यस्तत्संख्या-
नाम्नमेवतया संख्याद् प्रत्ययो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

तद्विमतमन्त्रार्थप्रकरणम् । ६६६

उभयशब्दात्तयोऽयम् स्यात् । स चायुदात्तः (३४) । उभयम् ।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताङ्गः । ५ । २ । ४५ ।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरेवेत्यते
नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशती । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
समानजातीयत्वमेवेत्यते नेह । एकादश माघा अधिका
अस्मिन् सुवर्णशते ।

शदन्तविंशतेश्च (३५) । ५ । २ । ४६ ।

ङः स्वादुक्ते ऽयं । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । त्रिंशम् ।

— संख्यायां गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ।

भागस्य मूखे वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (३६) सङ्ग्राह्यमिति
वृष्टार्थे मयट् स्यात् । यवानाम्नी भागौ निमानमस्योदसि
भागस्य द्वितीयमुदसिस्थकानाम् । गुणस्येति किम् ही त्रीणि-
श्वो निमानमस्योदसितः । निमाने किम् ही गुणो चौरस्य
एकसौतस्य द्विगुणं चौरस्यस्यते तेनेन ।

३४) उदात्तपङ्क्त्यान्तराद्युदात्तत्वम् कालस्य स चित्त्वमेव विद्मः सर्व-
दात्तत्वम् अङ्गदात्तं वदन्तिहादिना (७५, १८४०) निर्विवादमिति धारः ।

३५) अन्तर्गतः आकाशमोक्षमन्त्रावेवोक्तम् संवत्सरे तेषां एवमिति शतम्
एवमिति अन्तर्गतादि विद्मः ।

३६) गुणोऽयं यवानाम्नाः विधीयते विधीयते तेनेति विधानं 'वृक्षत्' तद-
र्थेति (३६, १८४०) अङ्गदात्तम् आङ्गदात्तं तदाह प्रथमान्तादिति गुणवर्ण-
ननिमाने वर्त्तमानाद् गुणवर्णसंख्यावाचकाद् अन्तर्गतार्थः निमाननिमित्तः

मत्वर्थेऽण स्यादध्यायानुवाकयोः विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैसु
देवासुरः ।

गोषदादि(४०)भ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदकः । इपेत्वकः ।

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ।

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

आकर्षादि(४१)भ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितः
सुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

धनहिरण्यात् कामे । ५ । २ । ६५ ।

काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ।

मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत् सस्वत् वर्धवत् ह्यार्थं ह्यार्थं यय
हविर्मान पततिन् मङ्गली अस्मद्वत् सीमापूवन् इडा अन्नावि
उर्वशी इत्यङ्गन् विमुक्तादिः । विमुक्तादयः शब्दपराः ।

(४०) गोषद इमेत्या मातरिभ्यन् देवस्यात्वा देवीरापः कण्ठोत्थं श्वरेण देवी
पिबः । रघोरुच्ययुक्ताङ्ग अङ्गान् प्रभूतं प्रदत्तं कथात् गोषद इत्यादि
गोषशब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यादि वाक्यम् । गोषदादयश्च शब्दपराः ।

(४१) आकर्षे (आकर्ष) त्वर पिशाच पिबत्यङ्ग अयनि अयङ्गन् निषय क
पिबन्त जय आचय नय पाद दीप छद छ्वाद छ्वाद मन्द वडति
आकर्षादिः ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६७३

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायान्तर इत्यर्थः ।

उदराट्ठगाद्यूने । ५ । २ । ६७ ।

अविजिगीषी ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । उदरे प्रसितः
प्रौढरिक्तः बुभुक्षयाऽत्यन्तपोडितः । आद्यूने किम् उदरकः
उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ।

कन् धर्त्येते न तु ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची न तु धान्यवाची
शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्भवः
सस्यकः साधुः ।

अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ।

हारीत्यावश्यकं णिनिः अतएव तदयोगे षष्ठी न । अंशको
हायादः ।

मन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ।

मन्त्रकः पठः प्रत्यग्र इत्यर्थः ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ।

आयुधजीविनी ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्प-
मन्नं यस्यां सा उष्णिका यवागूः । अन्नशब्दस्य सखादेशो
विपात्यते ।

शैतोष्णाभ्राह्मरिणि । ५ । २ । ७२ ।

६७४ सिद्धान्तकौमुदी ।

शीतकरोतीति शीतकरः अलसः (४२) । उष्णं करोतीति
उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ।

अध्याकृदृशब्दात्कन् उत्तरपदलोपय ।

अनुकामिकामौकः कमिता । ५ । २ । ७४ ।

अन्वभिभ्यां कन् अभिः पार्श्विको दीर्घश्च । अनुकामयते
अनुकः । अभिकामयते अभिकः अभौकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ।

अट्छुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

आयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ।

तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साह-
सिकः । दण्डाजिनन्दम्भः (४३) तेनान्विच्छति दण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुम्बा । ५ । २ । ७७ ।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा । द्वितीयकम्-दिकं वा
ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । तौवतिथेन
गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यश्च लुक्* । षष्ठेन रूपेण (४४) ।
गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

(४२) संज्ञायाभिव्यक्त्युपसर्गत इत्याशयेनाङ्गावयव इत्यादि । अलसोहि का-
र्यकरश्चकावे शीतवाभाभिव्यक्त्युपसर्गत तल न प्रवर्तते शीघ्रकारी
इत्यस्य इत्यपि शीते तद्वचनित्यैव उष्णमिव सूत्रवन् कार्यो प्रवर्तते ।

(४३) इन्द्राजिनन्दाङ्गः दाम्भिक इति प्रायेण दण्डाजिनं धारयति ।

(४४) गृह्णेति पञ्चमिः रूपैः न गृह्णमिति किन्तु षष्ठेन, रूपञ्च गृह्णादिति ।

तद्वितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६७५

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । त्वत् काः । मत् काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करभे । ५ । २ । ७९ ।

शृङ्खलकः करभः ।

उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ।

उद्गतमनस्कप्रसेरुच्छब्दात् स्वार्थं कन् । उत्कः-उत्कगिष्ठतः ।

कालप्रयोजनाद्रोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात्(४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्रोगे । द्वितीयेः
हर्निभवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फल-
म् । विषपुष्पेर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णहृद्यमस्य उष्णकः ।
रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

तद्विनिर्गन्तं प्रायेण संज्ञायाम् । ५ । २ । ८२ ।

प्रथमान्तात्मस्यर्थे कन् स्यात् । यत् प्रथमान्तमन्त्रं चेत् प्राय-
विषयन्तत् । गुडापूपाः प्रायेणात्ममस्यां गुडापूपिका पोष-
मासी । वटकेभ्य इतिर्वाच्यः * । वटकिनौ ।

कुलमाषादञ् । ५ । २ । ८३ ।

(४५) काव्यवचनादिति आत्मबोधकपूर्वप्रत्ययान्तपदेन दृष्टान्ते वप्रत्ययान्ताङ्गे
ऽर्थे प्रत्ययकारणादन्तरबोधकाद् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्यं वेत्तव्यं
प्रत्यय इत्यर्थस्य द्वावप्येवोदाहरति प्रयोजनमिति ।

६७६ सिद्धान्तकौमुदी ।

कुल्माषाः प्रायेणात्मस्यां कौल्माषी ।

ओत्रियंश्छन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ।

ओत्रियः । वेत्यनुवृत्तेऽन्धसः ।

आह्वमनेन(४६)भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ।

आह्वी-आह्विकः ।

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ।

पूर्वकृतमनेन पूर्वी ।

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ।

कृतपूर्वी ।

इष्टादि(४७) अय्य । ५ । २ । ८८ ।

इष्टमनेन इष्टी । अधीती ।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्य वस्था-
तरि । ५ । २ । ८९ ।

(४६) आह्वयन्ते न तत्प्राधान्यव्यसमिधीयते न तु मिलुर्गद्देश्यकत्यागस्तस्य भोजनासम्भवात् ।

(४७) इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवारित निकषित निपादित निष्पठित सङ्गृहित परिकषित संरक्षित परिरक्षित कश्चित् गणित अवकीर्ण आनुक्त न्यङ्गीत आम्नात हुत अधीत अवधान अनुगणित आह्वयित अवधारित अवकक्षित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुवृक्त अनुपठित आनुक्षित इष्टादिः ।

† ओत्रेऽपि परिपन्थिभूतस्य रिणौ भूरिप्रयोगस्तस्यावाप्त्यवधानात् वैदिकप्रतिबोधपुस्तकपीठं छत्रमल प्रसङ्गात् दर्शितम् ।

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्याय्यः ।

अनुपद्वन्वेष्टा । ५ । २ । ६० ।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदो ।

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ६१ ।

साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ६२ ।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरात्तरं चिकित्स्योऽप्रतीकार्य इत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रवृष्टमिन्द्रजु-
ष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ६३ ।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्तुंरनुमानात् ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्याख्यस्मिन्निति मतप(४६) । ५ । २ । ६४ ।

गावोऽस्याख्यन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गे(५०)ऽस्तिविवक्षायाश्चवन्ति मतवादयः ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ।

(४८) कर्त्तृविहितमेवेन्द्रियं व्याप्तिरित्येतत्तः तस्य विज्ञानसमापकम् ।

(४९) 'शैमिको मतवर्धयः शैमिको मतवर्धकः । वक्ष्यःप्रत्ययोनेष्टः वगन्ताश्च

वनिज्यते,, इत्युक्तेः वक्ष्यमन्वर्थीयान्तात् वक्ष्यमन्वर्थीयो न, एवं वक्ष्य
वक्ष्यमन्वर्थीयात् वक्ष्यमन्वर्थीय, वक्ष्योनेष्टइत्युक्तेर्मित्ररूपस्य स्यादेवेत्यर्थः ।

(५०) संसर्गः संयोग एवातः इच्छादिः संयुक्तदृष्टएव प्रयोगो न तु स्व

६७८

सिद्धान्तकौमुदी ।

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् (५१) । रस रूप वर्णं गन्ध स्पर्शं शब्दं स्नेहं भाव गुणाद्
एकाचः । खवान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।

तान्तसान्तो भसञ्चौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः सम्प्र-
सारणम् (१८७४०) विदुषान् । गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो
लुगिष्टः * । शुक्लोगुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः । कणः ।

मादुपधायाश्च मतोर्वीज्यवादिभ्यः । ८ । २६ ।

मवर्णाऽवर्णान्ताम्बवर्णावर्णोपधाश्च यवादि (५३) वर्ज्यात्परस्य

वृत्तिदण्डस्वामित्यपीति । अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विहितान्तो
भूमादिवर्जेषु भवन्तीत्यर्थः । तत्र भूम्नि यववान् प्रचुरयवविशिष्टः ।
निम्बायां कज्जदावर्तिनी कन्या कुलवत्त्ववती । मर्शवायां रूपवान्
शुक्लः । नित्यबोणे ज्योतिषो ह्यन्ता नित्यनिर्वाणशुक्लाः । अतिशयने
उद्दिष्टी कन्या अतिशयितोदरेत्यर्थः ।

(५१) भाष्ये “ह्यन्तो ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रश्मिको नटः उर्वशी
वै रूपिणीस्तुक्त्वाद्भाव्यपदं ठनिनिमित्तपरमिति कल्प्यम् । वस्तुतः
गुणादितुक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनिबन्तात्
रश्मिको नट इत्यादौ रसस्वाचङ्कारोक्तश्चङ्कारादिरवपरत्वात्, रूपिणी-
त्यत्र रूपस्य सौन्दर्यपरत्वाच्च न तत्र निबन्तबाधः । किन्तु रूपी नटो-
ऽनित्य इत्यादिप्रयोगबाधत्वाच्चैव तथा वक्तव्यः ।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणविवाचकेभ्य एव शुक्लादिभ्यो न त
गुणनाम्नवाचिभ्यो रूपरसादिभ्य इत्यर्थः ।

(५३) यव इवम् अर्चि भूमि जमि कुड्मा यथा शङ्खा प्राक्षा भ्रजि (भ्रजि)
भ्रजि निजि विजि वज्जि इति कज्ज कज्ज कज्ज कज्ज कज्ज कज्ज कज्ज कज्ज
आकतिगण्योऽयम् यवादिः ।

तद्धितमत्वर्चीयप्रकरणम् । ६७६

मतोर्म्यस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मी-
वान् । यशखान् । भास्वान् । यवादेशु यवमान् । भूमिमान् ।

अथः । ८ । २ । १० ।

अयन्ताभ्यतोर्म्यस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जगृत्वम् ।
विद्युत्वान् ।

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ।

मतोर्म्यस्य वः स्यात् । अहोवती । मुनीवती । शरादीनां
चेति (६७६५०) दीर्घः ।

आसन्दीवदष्टौवचक्रौवत्कक्षीवद्रुमएवचर्मएव
तौ । ८ । २ । १२ ।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः ।
आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याष्टौ-
भावः । अष्टौवान् । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रौ-
भावः । चक्रौवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्षायाः
सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । अक्ष्यावानन्यत्र ।
कवचशब्दस्य समण्भावः । समण्वान्नाम पर्वतः । कवचवान-
न्यत्र । चर्मणो नक्षोपाभावो यत्वञ्च । चर्मण्यती नाम
नदी । चर्मवत्यन्यत्र ।

उदन्वामुदधौ च । ८ । २ । १३ ।

उदकस्य उदन्भावो मतौ उदधौ संज्ञायाश्च । उदन्वान्
समुद्रः ऋषिश्च ।

६८० सिद्धान्तकौमुदी ।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ।

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

प्राणिस्थादातो लजन्वतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ।

चूडालः-चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् शिखावादीपः ।
आतः किम् हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव नेह । मिधावान् । प्रत्य-
यस्वरणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसौत्यादौ 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते पदादाविति' (७५४१४०) स्वरितबाधनार्थश्चकारः ।

सिध्मादि (५४) भ्यञ्च । ५ । २ । ६७ ।

लज्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतु-
प्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनि-
ठनौ न । (वातदन्तबलललाटानामूङ् च ग०) । वातूष् ।

वत्सांसाभ्यां कामबले । ५ । २ । ६८ ।

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे
बललः । अंसलः ।

फेनादिलच्च । ५ । २ । ६९ ।

चाकृच्च । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनि-
लः-फेनलः-फेनवान् ।

(५४) सिध्म गङ्गु मन्त्रि नामि बीज बीज्या कण्ठ निष्ठाव पांसु पात्रं पम्बू
हस्त सक्तु मांस (प्राणिधमन्योहीर्षच) (वातदन्तबलललाटानामूङ् च
(जटापटाकटाकाकाः खेमे) पर्य उदक प्रज्ञा सन्नि कर्ष खेह शीत
झ्याम पिङ्ग पित्त मुष्क शुष्क मृदु मङ्गु मण्ड पत्र चटु कपि मण्ड

.. तद्वितमत्वर्चीयप्रकरणम् । ६८१

लोमादिपांमादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ ।

२ । १०० ।

लोमादि(५५)भ्यः शः । लोमशः-लोमवान् । रोमशः रोम-
वान् । पांमादि(५६)भ्यो नः । पांमनः । अङ्गात् कल्याणोग० ।
अङ्गना । (लक्ष्मणा अच्च ग०) । लक्ष्मणः । (विष्वगित्यु-
त्तरपदलोपचाकृतसन्धेः ग०) । विषुणः । पिच्छादि(५७) भ्य
इलच् । पिच्छिलः पिच्छवान् । उरसिलः-उरस्वान् ।

प्रज्ञाश्चङ्गाच्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ।

प्राज्ञो व्याकरणं(५८) प्राज्ञा । आश्चः । आर्चः । वृत्तेश्च ।
वार्त्तः ।

— तपःसहस्राभ्यां विनीनौ । ५ । २ । १०२ ।

विनीन्योरिकारो नकारपरित्ताणार्थः । तपस्वी । सहस्वी ।

यन्वि श्री कुण धारा यज्ञान् पञ्चान् लोभान् मेघ निज्वाह कुण्ड
(चुह्र अन्पतापयोच) सिद्धादिः ।

(५५) लोमन् रोमन् बभ्रु अरि गिरि कर्क कपि छनि तद लोमादिः ।

(५६) पांमन् वामन् नेमन् हेमन् मेघान् कद्रु वणि' वामन् जघ्नन् कनि
(अङ्गात्कल्याणे) (शाकोपनालीदृष्ट्या सुखत्वञ्च) (विष्वगित्युत्तरप-
दलोपचाकृतसन्धेः) (लक्ष्मणा अच्च) पांमादिः ।

(५७) पिच्छा उरस्-ध्रुवश्च ध्रुवक (जटाघटाकाशाः)र्षेभ्यो वयं उद्भूत पक्ष
प्रज्ञा पिच्छादिः ।

(५८) व्याकरणमिति शुचभूतक्रियायां कर्मतया सञ्चत्यः कर्मकर्मणोः
करोति (१००४०) करोति त्वेह प्रयत्ने करोत्युक्त्या कृतपूर्वी कट-
मित्यादिवद् तद्वितयोने (१००४०) तच्चिरामक्षोक्तत्वात् ।

असत्त्वाद्दत्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमत्र बाधा ना भूदिति ।
सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

अणु च । ५ । २ । १०३ ।

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । ज्योत्स्ना-
दि(५८)भ्य उपसंख्यानम् * । ज्योत्स्नः । तामिस्रः ।

सिकताशर्कराभ्याञ्च । ५ । २ । १०४ ।

सैकतो घटः । शार्करः ।

देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ।

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्धस्मिन् देशे सिकता-सिकति-
लः सैकतः-सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

दन्त उन्नत उरसु । ५ । २ । १०६ ।

उन्नता दन्ताः सन्धस्य दन्तुरः ।

जपसुषिसुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ।

जपरः । सुषिरः । सुष्कोऽण्डः सुष्करः । मधु माधुर्यं
मधुरः । रप्रकरणे खमुखकुक्षेभ्य उपसंख्यानम् * । खरः ।
मुखरः । कुक्षो हस्तिहनुः कुक्षरः । नगपाशुपाशुभ्यश्च * ।
नगरम् । पाशुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दसु प्रत्युत्पन्न
एव । कण्डू ऋषलत्वञ्च * । कण्डुरः ।

(५८) ज्योत्स्ना तामिस्रा इत्येव उतप विवर्णविपादिका ज्योत्स्नादिः ।

.. तद्वितमत्वर्चीवप्रकरणम् । ६८३

द्युद्रुभ्यां सः । ५ । २ । १०८ ।

द्युमः । द्रुमः ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ।

प्रकृतेनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति नोः
समावेशार्थम् । केशवः-केशो-केशिकः-केशवान् । अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यते * । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधि-
विशेषः । अर्णसो लोपच * । अर्णवः ।

गाण्डर्जगात्सञ्जायाम् । ५ । २ । ११० ।

ऋक्षदीर्घयोरेणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम्-गाण्डीवम्
अर्जुनस्य धनुः । अजगवम्पिनाकः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरसौ । ५ । २ । १११ ।

काण्डीरः । आण्डीरः ।

रजःक्षप्यासुतिपरिषदो वलच् । ५ । २ । ११२ ।

रजस्वला स्त्री । क्षपीवलः । वले इति (४७८४०) दीर्घः ।
आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।
पर्षदलम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते * । भाद्रवलः । पुषवलः ।
शद्रुवलः । वले इत्यत्र (४१८४०) संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ।

दन्ताशिक्षात्सञ्जायाम् । ५ । २ । ११३ ।

दन्तावसो हसौ । शिक्षावलः केकी ।

ज्योत्स्नातमिस्राष्टङ्गिणोर्जस्विन्पूर्जस्वलगो-
मिन्मलिनमलौमसाः । ५ । २ । ११४ ।

मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नञ् प्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-
तन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । जर्जसो
वलच् । अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । जर्जस्वी-जर्ज-
स्वलः । जर्जोऽसुगागमरति वृत्तिस्तु चिन्त्या जर्जस्वतीति
वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्निनिः । गोमौ । मल-
शब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलौमसः ।

अत इनिठनौ (६०) । ५ । २ । ११५ ।

दण्डी-दण्डिकः ।

ग्रीष्मादि(६१) अथ । ५ । २ । ११६ ।

ग्रीही ग्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ग्रीष्मादिभ्य इनिठनावि-
कित्तिर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः ।
अन्येभ्य उभयम् ।

तुन्दादिभ्य इलच् । ५ । २ । ११७ ।

(६०) एकाक्षरावृत्ततोजातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृतावित्त्वृत्तेः नवी चटीत्यादि न

(६१) ग्रीहि वाया यावा गिन्हा मावा मेखका केका खटका पताका
वर्जन् वर्जन् वर्जन् इङ्गा वङ्गा नङ्गा कुमारी; नौ ग्रीष्मा नवाका
यवखद् नौ कुमारी (ग्रीष्माङ्गजः) ग्रीष्मादि । नौकुमावर्जिकावर्जो
नञ्च द्विधा वाठः ।

.. तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६८५ -

चादिनिठनी मतुप् च । तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् ।
उदर पिचण्ड यव ब्रोहि (खाङ्गाद्विह्वी) । विह्वपाधिकात् ।
खाङ्गवाचिनइलजादयः स्युः । विह्वी कर्णौ यस्य स कर्णिलः
कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान् ।

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ।

एकशतमस्यास्ति ऐक्यतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः ।
गौसहस्रिकः ।

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ।

निष्कात् परी यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाङ्
स्यान्मत्वर्थे । नैकशतिकः । नैकसहस्रिकः ।

- - रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्यापणः । प्रशंसं रूपम-
स्यास्ति रूप्यो गौः । आहतेति किम् रूपवान् । अन्येभ्याऽपि
दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

अस्त्रायामेधास्त्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ ।

यशस्वी-यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादि (१८४०) पाठादिनि-
ठनी । मायी-मायिकः । क्लिबस्तत्वात् (१११३०) कुः । स्त्रम्बो ।
आमवस्योपसंस्थानन्दीर्जश्च * । आमयावी * शृङ्गवन्दाभ्या-
मारकन् * । शृङ्गारकः । वन्दारकः । फलवर्हाभ्यामि-
नश्च * । फलिनः । वर्हिणः । हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् * ।
इनिठनी मतुप् च । हृदयालुः-हृदयो-हृदयिकः-हृदयवान् ।

शीतोष्णद्विप्रैश्चदसहने * । शीतञ्च सहते शीतालुः ।
 उष्णालुः । स्फायितश्चीति (७१६५५०) रक् । द्रुप्रः पुरोडाशः
 तञ्च सहते द्रुप्रालुः । द्रुप्रंदुःखमिति भाष्यः । हिमाचैलुः * ।
 हिमं न सहते हिमेलुः । बलादूलः * । बलञ्च सहते ब-
 लूलः । वाताक्षमूहे च * । वातञ्च सहते वातश्च समूहे वा
 वातूलः । तप् पर्वमरुदभ्याम् * । पर्वतः । मरुतः ।

जर्णया युस् । ५ । २ । १२३ ।

सिञ्चात्यदत्वम् जर्णायुः । अत्र छन्दसीति ः केचिदनुवर्त्त-
 यन्ति युक्तश्चेतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि (६८६५०) त्यत्रैवो-
 णीप्रकृष्टं कुर्यात् ।

वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ।

वाग्मी ।

आलजाटचौ वज्रभाषिणि । ५ । २ । १२५ ।

कुक्षित इति वक्तव्यम् * । कुक्षितम्बु भाषते वाचालः ।
 वाचाटः । यस्तु सम्यम्बु भाषते स वाग्मी ।

(स्वामि) स्वादामिन् श्वय्ये । ५ । २ । १२६ ।

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान् मत्वर्थे आमिन् । स्वामी ।

अर्थआदि (६२) ओऽच् । ५ । २ । १२७ ।

ः वज्रं छन्दसीत्यतः (७०१०५५०) क्त्वास्तिथेयः ।

(६२) अर्थश्च उरश्च द्रुप्रश्च पर्वतश्च जटा चटा घाटा अपर्चनं चण्ड-
 टपञ्च (काङ्गादीनाम्) (वर्णात्) अर्थआदिरात्मनश्च ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६८७

अर्शोऽस्य विद्यते अर्शसः । आकृतिगणोऽयम् ।

इन्द्रोपतापगह्व्रात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ।

हन्तः कटकवल्लिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः ।
कुष्ठी । किलासी । गर्ह्यन्निग्र्यम् ककुदावर्त्ति । काकता-
लुकी । प्राणस्थालिम् पुष्पफलवान् घटः । प्राण्यङ्गाक्ष ।
पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे
प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२६ ।

चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । रोगे चायमिष्यते ।
 जेह् । वातवती गुहा । । पिशाचाश्च । पिशाचकी ।

• वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ।

पूरणप्रत्ययान्ताभ्यर्थे इनिः स्याद्वयसि शोचि । मासः सं-
वत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उद्भूः । ठन्वाधनार्थ-
मिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् यामः ।

सुखादि (६३) भ्यञ्च । पू । २ । १३१ ।

इनिमन्त्वर्थे । सुखी । दुःखी । (माला क्षेपे ग०) । मासीः ।

धर्मशीलवर्णान्ताश्च । ५ । २ । १३२ ।

धर्माद्यन्तादिनिर्मलत्वे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ।
ब्राह्मणवर्णी ।

(६१) तुल्य दुःख तप्त कण्डू, व्यान व्यास असीक करणा लोक प्रतीत्य गीत
द्वय (भाषा लोके) लपय प्रलय इत कल तुलादिः ।

६८८ सिद्धान्तकौमुदी ।

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ।

हस्ती । जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः ।

वर्णाद्विग्रह्याचारिणि । ५ । २ । १३४ ।

वर्णी ।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ।

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करी ।
बाह्वरूपपूर्वपदाद्वलात्* । बाहुवली । जरुवली । सर्व्या-
देश* । सर्व्यधनी । सर्व्यवीजी । अर्थाच्चासन्निहिते (६५) * ।
अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् (६६) । तदन्ताच्च* धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी ।

बलादि (६७) भ्यो मतुबन्त्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ।

बलवान्-बली । उत्साहवान्-उत्साही ।

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुष्ठ इ नङ्ग कपिल विष अन्धाल कर्दम
शाबूक विगर्ह करीम गिरीष यवास प्रवाह हिरण्य बैरा कङ्कोल
तट तरङ्ग पङ्कज करोज राजीव मालीक करोरह घटक आरमिन्
अम्बोज अज कमल पद्म पुष्करादिः ।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची । आहतोऽन्तावन्निर्भूत देशतत्त्वात् विरोधाद-
लोकास्वाचल्यत्वात् इत्यत्रात्र विधानम् ।

(६६) अर्थवानिति “अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रादुपहृतश्च यः” इत्युक्ते-
रर्थमर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः ।

(६७) बल उत्साह उत्साह उत्साह उत्साह पिशा कुल वृद्धा कुल वृद्ध
आवान् आवान् उपवान् आरौह्ये आरौह्य परिचाह कुल वृद्धादिः ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६८६

संज्ञायां मन्त्राध्याम् । ५ । २ । १३७ ।

मन्त्रान्मान्ताच्चेतिमत्वर्थे । प्रक्षिभिनी । दामिनी । क्षी-
मिनी । सोमिनी । संज्ञायाद्धिम् । सोमवान् ।

कंशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः । ५ । २ । १३८ ।

कंशमिति मान्ती कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे । आभ्यां सप्त
प्रत्ययाः स्यः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः (६८) । कँष्यः ।
कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्मः । कँय्यः । शँष्यः ।
शम्भः । शँय्युः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अनुस्वा-
रस्य वैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्यानुनासि-
को वयी ।

तुण्डिहवलिबटेभः । ५ । २ । १३९ ।

तुहा नाभिसुण्डिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुण्डि-
भः । बलिभः । बटिभः । पामादित्वात्(६८)बलिनीऽपि ।

अहंशुभमोर्ध्वस् । ५ । २ । १४० ।

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंशुः
अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः * ।

इति मत्वर्थीयाः ।

(६८) तेन चिति चेति (१११४०) पदत्वेन मन्त्राध्याहारकार्यमिति भावः ।

(६९) वा पदान्ताच्चेति (६१४०) छान्तेच्चेति शेषः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः (१) । ५ । ३ । १ ।

दिक्शब्देभ्य (६६५४०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञा स्युः । अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः । समर्थानामिति
प्रथमादिति च (४८८४०) निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्ततएव ।

किं-^१-सर्वनामबहुभ्योऽद्यादिभ्यः । ५ । ३ । २ ।

किमः सर्वमानो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

इदम् इष् । ५ । ३ । ३ ।

प्राग्दिशये परे ।

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ।

इदम्शब्दस्य एत, इत् इत्यादेशो स्तो रेफादौ, थकारादौ च
प्राग्दिशये परे । इयोऽपवादः ।

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन्
एतद् इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः, प्रातिपदि-
कान्तस्य (१०६४०) ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि । ५ । ३ । ६ ।

(१) विभक्तिसंज्ञकत्वात्तद्विभादौ त्वहाद्यत्वमेतदन्तात् विभक्त्यनुवर्त्तत ।

(२) स्वार्थिका इति प्रायेण्येति शेषः स्वतोयप्रकृतेरर्थे भावा इत्यर्थः तद्विभादौ-
नामर्थनिर्देशाभावादतिशयने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ।

^१ सर्वनामत्वेनेव प्राप्तौ आदिपाठाद् पृथुर्हासे किमः प्रथमम् इत्यम् ।

तद्धितप्राग्दिशौयप्रकरणम् । ६६१

प्राग्दिशौये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ।

• पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ।

किमः कु स्यात्तादौ हादौच विभक्तौ परतः । कतः । कस्मात्
यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । द्यादिस्तु
हाभ्याम् ।

तसेञ्च । ५ । ३ । ८ ।

किमयेनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्त्रा-
र्कं विभक्त्यर्थञ्च वचनम् ।

• पर्य्याभिभ्याञ्च । ५ । ३ । ९ ।

आभ्यान्तसिल् स्यात् । सर्वोभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वतः
इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्तल् । ५ । ३ । १० ।

कुत । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

इदमो ङः । ५ । ३ । ११ ।

तलोऽपवादः । द्यादेशः ण । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ।

• इदम इति (१६४०) क्लृप्तेति शेषः ।

६६२ . सिद्धान्तकौमुदी ।

वाग्रहणमपकथते । समभ्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पञ्चे तच् ।

काति । ७ । २ । १०५ ।

किमः कादेशः स्यादति । क । कुञ् ।

वा ह च छन्दसि । ५ । ३ । १६ ।

कुञ्जस्यः कुञ्ज जग्मथुः ।

एतदोऽग्रत्तसोऽस्तसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ।

अन्वादेशविषये एतदोऽग्रं स्यात्त चानुदात्तस्तसोः परतः ।
तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो
अत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ।
दृशिरूपहणान्नवदादियोगएव । सभवान् ततोभवान् तद्व-
भवान् । तद्वभवन्तम् ततोभवन्तम् तद्वभवन्तम् एवम्दी-
र्घायुः (३) । देवानाम्भियः । आयुषान् ।

सर्वैकान्यकिञ्चत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ।

समभ्यन्तेभ्यः कालार्धेभ्यः स्तार्धे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले ।
सदा ऽ सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा ।
काले किम् सर्वत्र देये ।

(३) ततो दीर्घावु काल दीर्घावुः । ततो देवानां भियः तत्र देवानां भियः ।

॥ सर्वस्य सोऽन्तराह्णमिति (६६०३०) वादेशः ।

तद्धितप्रान्दधीयप्रकरणम् । ६६३

इदमो हिंल् । ५ । ३ । १६ ।

सप्तम्यन्ताकाले इत्येव । इत्यापवादः । अस्मिन् काले
•एतर्हि । काले किम् इह देये ।

अधुना । ५ । ३ । १७ ।

इदमः सप्तम्यन्ताकालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् ।
इम् (६८१४०) यस्वेतिसोपः (११६४०) । अधुना ।

दानीञ्च । ५ । ३ । १८ ।

इदानीम् ।

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ।

तदो तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ।

कहिं कदा यहिं यदा । तहिं तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यः पक्ष्मपराय्येऽप्रमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्यु रन्येद्यु र-
न्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्यु रधरेद्यु रभये द्यु रत्तरेद्युः

। ५ । ३ । २२ ।

एते निपात्यन्ते । समानस्य संभावो व्यसृजानि । समाने
ऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः सदारी च वक्ष्यते ।
पूर्वस्मिन् वक्ष्यते पक्ष्म । पूर्वतरे वक्ष्यते परारि । इदमइम्
(६८०४०) समसश्च प्रत्ययश्च संवक्ष्यते । अस्मिन् संवक्ष्यते ए-
वमः । परस्मादेवम्यहनि । परस्मिन्नहनि परेद्यकि ।

६६४ सिद्धान्तकौमुदी ।

इदमोऽश् (६५८५०) द्यष्ट । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादि-
भ्योऽह्न्येद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्व्युः । अन्यस्मिन्नहनि अ-
न्येद्यः । उभयोरङ्गोरुभयेद्युः । द्युद्योभयाद्वक्तव्यः * ।
उभयेद्युः ।

प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ।

प्रकारवृत्तिभ्यः (४) किमादिभ्यस्थाल् स्यात् स्वार्थे । तेन
प्रकारेण तथा । यथा ।

इदमस्यसुः । ५ । ३ । २४ ।

थालोऽपवादः । एतदोऽपि वाच्यः * । अनेन एतेन वा प्रका-
रेण इत्यम् ।

किमञ्च । ५ । ३ । २५ ।

केन प्रकारेण कथम् ।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ।

---

(४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन स्वार्थे प्रकारेतिपदं
तद्विधितपरम् । समानस्य भेदको विधेयः प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्बु-
क्तमित्युक्ते बहुभिर्विधेयैरित्यवगमात् ।

तद्धितप्राग्वीयप्रकरणम् । ६६५

दिक्छन्देभ्यः सप्तमोपञ्चमौ प्रथमाभ्यो दिग्दे-

शकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यां दिशि रुढेभ्यां दिग्दे शकालवृत्तिभ्यः स्तार्थे-
ऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

• पूर्वावरावराणामसि पुरधवच्चैवाम् । ५ । ३ । २८ ।

एभ्यांऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगं चैषां क्रमात्पुर् अथभव
इत्यादिगाः न्यः ।

अस्ताति च । ५ । ३ । २९ ।

अस्ताती परे पूर्वादीनाम्परादयः । स्यः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः
पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः-अव-
स्तात् ।

विभाषाऽवरस्था । ५ । ३ । ३० ।

अवरस्यास्ताती परेऽयं स्यादा । अवस्तात् अवरस्तात् ।
एवन्देगे काले च । दिशि रुढेभ्यः किम् ऐन्द्रां वसति ।
सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामङ्गतः । दिशां दिवृत्तिभ्यः
किम् पूर्वस्मिन् गुरी वसति । अस्ताति वेति * आपकाद्-
सिरस्ताति न बाधते ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुत् । ५ । ३ । ३८ ।

प्रस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

* परत्वादपवादत्वाच्च अक्षिरस्तातिबाधकत्वमायस्य आपकनाशित्वं न
बाधकत्वमित्याहुः अस्ताति वेति ।

६८६

सिद्धान्तकौमुदी ।

विभाषा पराऽवराभ्याम् । ५ । ३ । २६ ।

परतः । अवरातः । परस्तात् । अवरास्तात् ।

अञ्जेर्लुक् । ५ । ३ । ३० ।

अञ्जत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि
(०१५४०) । प्राच्यां प्राच्याः प्राचौ वा दिक् प्राक् । उदक् ।
एवमेत्ये काले च ।

उपर्थ्यपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ।

अस्तातेर्विषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विल्रिष्ठातिलो च
प्रत्ययौ । उच्चरि-उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।

पश्चात् । ५ । ३ । ३२ ।

अपरस्य पश्यभावः आतिष्ठ प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ।

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

एनवन्वतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ।

उत्तरादिभ्य एनच् वा स्याद्वन्वतवधिमतोः सामीप्ये । पञ्च-
म्यन्तां विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं
प्रत्ययाः ।

दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ।

तद्धितप्राग्विधौ प्रकरणम् । ६८९

अस्तावेर्विषये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । इति
णादागतः ।

आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ।

दक्षिणादूरे (१) आहि च स्यात् । आदाच् । दक्षिणाहि-
दक्षिणा ।

उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ।

उत्तराहि । उत्तरा ।

संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ।

क्रियाप्रकारार्थे (२) वर्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा
स्याद् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

अधिकरणविचाले च । ५ । ३ । ४३ ।

द्रव्यस्य (३) संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं
राशिं पञ्चधा कुरु ।

एकाद्वौ ध्यसुअन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ।

(१) दूरे अवधेरेव भिन्नतयेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराश्वेत्यादि चतुर्ष्वित्य-
भाष्यस्यावस्य तथैवार्थः ।

(२) सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः विधायार्थः य य गङ्गाभा-
व्यात् क्रियाविषयक एवेत्याह क्रियेति ।

(३) विचक्षणं विचालोऽन्यथाकरणं तत्रैव सङ्ख्यासंविधानात् सङ्ख्याविषयक-
मित्याह इत्यस्येति तदवगमश्च प्रधानरवमभिव्याहारात्तदुद्योतयन्त्याह
यकं राशिमिति पञ्चधेति पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टमित्यर्थः ।

६६८

सिद्धान्तकोसुदी ।

ऐकध्यम् एकधा (४) ।

द्वित्योच्च धमुञ् । ५ । ३ । ४५ ।

आभ्याभ्या इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । द्वैधम्-द्विधा । त्रधम् ।
त्रिधा । धमुञ्जन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् * । द्वैधानि त्रैधानि-

एषाच्च । ५ । ३ । ४६ ।

द्विधा । त्रिधा ।

याप्ये (५) पाशप् । ५ । ३ । ४७ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

पूरणाद्भागे (६) तीयादन् । ५ । ३ । ४८ ।

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । तीया-
दौकक् स्वार्थे वाच्यः * । द्वैतीयौकः द्वितीयः । तार्तीयौकः-
तृतीयः । न विद्यायाः * । द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । ५ । ३ । ४९ ।

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

(४) अत्रिकरणविवाहे इत्यनुवर्तते यद्यनेकेमेकं क्रियते सोऽप्यधिकरण-
विवाह इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिकेकधा कुञ् इत्यादि-
स्त्वेषोऽप्यस्य वाच्यत्वम् ।

(५) वाच्यं कुत्सितम् चत्वारद्वयं पाशप् तत्तद्वृत्तिनिमित्तस्त्वैव निन्दायामयं
वाच्यत्वेन वैद्य आचारेण दुःशीलत्वात् कुत्सित इत्यभिप्राये न । तमि-
न्दायः प्राक्पाशप् इति (२०३४०) प्राप्नुतेरप्ययत्वं श्रेयम् ।

(६) पूरणार्थतृतीयप्रत्ययान्ताद्भागे वर्तमानादन् स्वादित्यर्थः ।

तद्विप्रमागिबीयप्रकरणम् । ६६६

षष्ठाष्टमाभ्यां अच । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठोभागः षष्ठः-षष्ठः । अष्टमः-षष्ठमः ।

मानपञ्चङ्गदोः कन्लुको च । ५ । ३ । ५१ ।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुको स्तो मानं पञ्चङ्गे च वाच्ये ।

षष्ठको भागः मानञ्चेत् । अष्टमोभागः पञ्चङ्गञ्चेत् । अस्मि
अनो बालुक । चकाराद्ययाप्राप्तम् षष्ठः-षष्ठः । अष्टमः-
अष्टमः । महाविभायया मिदं लुग्वचनं पूर्वत आनी
नित्वाविति ज्ञापयति ।

एकादाकिनिच्चासहाये (७) । ५ । ३ । ५२ ।

चाकन्लुको । एकः-एकाकी-एककः ।

भूतपूर्वे (८) चरट् । ५ । ३ । ५३ ।

आग्यो भूतपूर्वः आग्यचरः ।

षष्ठ्या (९) रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ।

षष्ठ्यात् भूतपूर्वार्थे रूप्यः स्यात् । चात् चरट् । कणस्य भूत-

(७) असहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः असहाये किं प्रविष्टत्वात् षष्ठ्या-
वाचकस्यैव सा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि परितः पौचवेकदता
इवेति साधे वल्लवचनसम्भवः ।

(८) भूतपूर्वार्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाच्चरङित्यर्थः ।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्वे चरट्पूर्वे वा षष्ठी तदन्तात् कार्थे प्राक् ।
अतएव न स्मार्थिकप्रकरणविरोधः ।

पूर्वी गौः कृष्णरूप्यः कृष्णवरः । तसिलादिषु (११५४०) रूप्य-
स्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।

अतिशयने तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ।

अतिशय(१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेषा-
मतिशयेन आक्यः आक्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

तिङ्श्च (११) । ५ । ३ । ५६ ।

तिङ्श्चादतिशये चोत्थे तमप् स्यात् ।

तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङ्व्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४।११।

किमपदान्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादाम् स्यादद्रव्य

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशेतेरर्थः

तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशय-
कर्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रत्ययार्थद्रव्यस्य स्वरूपत इतराभिभावक-
त्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वे नैव तस्यापि
तथात्वमिति बोध्यम् गोतम इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेः स्वतस्तथा-
त्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिरितवाङ्मोहनादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य
तथात्वम् । एवञ्च तत्रवादिप्रवृत्तेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे
लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य शीतकः ।

(११) ऊत्राप्रातिपदिकादिस्वधिकारेण (८५४०) तिङ्श्चाप्रातिपदिकत्वा-
दप्राप्ते तिङ् इति वचनम् ।

प्रकर्षे । किन्तु माम् । प्राप्तेन माम् (१२) । उच्चैस्तमाम् ।
द्रव्यप्रकर्षे तु । उच्चैस्तम (१२) स्तरः ।

द्वित्रचनविभज्योपपदे तरबौयसुनौ । ५।३।५७।

ष्वोरिक्स्यातिशये, विभक्त्यै (१४) चोपपदे सुमिङ्गन्तादेती
 स्ताः। पूर्वयोरपवादः। अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु-
 तः लघोयान्। उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटतराः पटीयांसः।

अजादी गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ।

इष्टत्रोयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । प्रथिष्ठः-प्रथोयान् । नेह
पाचकतरः । पाचकतमः ।

(१२) प्राज्ञे तमामित्यादौ तत्तत्क्रियाविधिद्वयं तत्तत्कारणव्यवहारनिर्वा-
मकत्वात् तत्र इव्यप्रकर्षः ।

(११) उच्चैः क्षम इति शब्दोच्चत्युपपरतर उच्चैः शब्दः । इत्यस्य क्षतः प्रक्षर्त्त-
भावेऽपि इत्यनिष्टयुष्मादिप्रकथं एव इत्यप्रकर्त्त इति बोध्यम् । क्षत-
रूपाद्रव्यप्रकथं इति निषेधः उपचरितयुष्माक्रियागतप्रकथं इत्यविषय
इति कैयटः । उच्चैः क्षराभिस्तत् त्व अधिकारव्यतिक्तिप्रधान उच्चैः-
शब्दस्तलोच्चत्यप्रकथेण तदाप्यस्य प्रकथेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्ध-
विषयेष्वप्येव नैव तस्य भानात् 'सर्वनामपरामर्शयोष्यं' इत्यभिहितोच्यते ।
इत्युक्तेः सर्वनामपरामर्शयोष्यत्वाच्च न तस्य इत्यस्यम् । सर्वनाम्ना
तदादिना इदं तदिति परामर्शयोष्यं वक्ष्ये इत्यमिति तदर्थः ।

१४) ज्ञानं प्राप्तिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरायेकयातिशय-
विशिष्टस्यार्थवत्त्वे विभागप्रत्ययेनोक्तमर्थभावात्कारणं ज्ञानं प्रत्ययः
ज्ञादिर्लभः । नतरादिज्ञादौ नञर्थभावात्तस्य प्रतियोग्यत्वात्ताना-
भिधत्तस्य रूपान्तरनिवृत्त्यपवादकत्वं, नितरादिज्ञादौ च निश्चय-
ज्ञानार्थप्रदर्शकस्य द्योतनात्, तदपि चिन्तेयमीदृशः ।

तृण्णन्दि । ५ । ३ । ५८ ।

तृण्णन्तादिष्ठवीयसुनो स्तः ।

तृरिष्ठे मेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ।

तृण्णन्त्यस्य लोपः स्यादिष्ठे मेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता
करिष्ठः । दीर्घावसौ धेनुः ।

प्रशस्यस्य स्यः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य अदेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ।

इडादिव्येकाच् प्रकृत्या (१५) स्यात् । श्रेष्ठः । श्रियान् ।

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यदेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (२८० पृ०) । ज्यायान् ।

टृण्णस्य च । ५ । ३ । ६२ ।

ज्यदेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

(१५) अयम् प्रकृतिभावोऽङ्गोवीज इति (१०५ पृ०) नञ्चिते इति (११४ पृ०)
ब्रूतेति वेतोति (११८ पृ०) टे, (१४० पृ०) रिष्तेऽङ्गस्य लोपमात्रस्य च
बोध्यः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिबोपस्य, कर्मिष्ठ इत्यादौ नञोपस्य,
प्रकृतिभावः ।

तद्वितप्राग्वीयप्रकरणम् । ७०३

अन्तिकवाढयोर्नैदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ।

अजायाः । नदिष्ठः । नदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पू-
र्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु । स्थविष्ठः ।
दविष्ठः । यविष्ठः । ऋमिष्ठः । जेपिष्ठः । जीदिष्ठः । एवमी-
यमुनि । ऋस्मिन्पक्षुद्राणां पृथ्वादित्रात (६५४प०) ।
ऋमिमा । जेपिमा ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुवज्जलगुरुद्वटप्रदीर्घद्वन्दा-
रकाणाम्प्रत्यस्फवर्वह्निगर्वर्षित्रपद्राघद्वन्दाः । ६ । ४
। १५७ ।

प्रियादीनां क्रमात्पादयः स्थिरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः ।
स्फेष्ठः । वीरेष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । त्रपिष्ठः ।
द्राघिष्ठः । द्वन्दिष्ठः । एवमीयमुनि । प्रेयान् । प्रियोरुव-
ज्जलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादित्रादिमतिचि (६५४प०) प्रेमत्यादि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ।

बहोः पर्यायमियसंलोपोः स्वाबहोश्च भूरादेशः ऋ । भूमा ।
भूयान् ।

इष्ठस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ।

ॐ आदेः परस्य (८८४०) इत्युक्तोरादिभोपः ।

बहोः परस्य इष्ठस्य लीपः स्यात् विडागमस्य । भ्रूविष्ठः ।

युवाल्पयोः कन्नन्यतगस्याम् । पू । ३ । ६४ ।

एतयोः कनादेशो वा स्याद्विडियसोः । कनिष्ठः । कनीयान् ।
पक्षे यविष्ठः अल्पिष्ठ इत्यादि ।

विन्मतोर्लुक् । पू । ३ । ६५ ।

विनो मत्तपय लृक् स्याद्विष्टेयसोः । अतिशयेन स्रज्वी स्र
जिष्ठः । स्रजौयान् । अतिशयेन त्वग्दान् । त्वचिष्ठः । त्वचौ-
यान् ।

प्रशंसायां (१६) रूपम् । पू । ३ । ६६ ।

सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पठः पठरूपः । प्रशस्तस्त्विति
पञ्चतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्यब्देश्यदेशीवरः । पू ।

३ । ६७ ।

(१६) प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्तार्थे रूपवित्त्वर्थः । प्रशंसा चाल् परि-
पूर्णतैव वाच्य प्रकृत्यर्थेतावच्छेदकनिष्ठा प्रकृत्यर्थवर्तमानाधिकरणधर्मनिष्ठा
वा प्रकृत्यर्थे स्मारोप्यते । एषञ्च प्राशस्त्यं प्रतियोगिनिरपेक्षमतिशाय-
मन्तु तन्नामिच्छनिति तस्मैहानुवर्तमेव न गतार्थता घट्ट्या ।

(१७) ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकान् कल्यब्दावाच्य इत्य-
र्थः । युङ्गकत्वा इत्येत्यादौ युङ्ग्यद्स्य सादृश्यलक्षणया द्वावायां
इतिः सादृश्यप्रबोजनधर्मस्य च भावुज्जिहोपदसमाप्त्यर्थे च बोधः ।
यच्चिरूपितसादृश्यप्रबोजकस्योपदसमाप्तिवित्त्वर्थे तन्नामकान् प्रत्यय
इति वित्त्वर्थः । कल्यब्दादेः स्मारविकल्पेऽपि विशेष्यविकल्पमप्येवमस्ति ।

तद्विप्रगिवीथप्रकरणम् । ७०५

ईषदूनो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यगस्कल्पम् । यशस्कल्पम् ।
विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥५॥३॥६८॥

ईषदसमाप्तिविधिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्वहुच्चा ख्यात् च प्रागेव (१८)
• न तु परतः । ईषदूनः । पटुः । बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः
किम् । गजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६८ ।

प्रकारवति चायम् । यान् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटु-
जातीयः ।

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानस्याख्यातमित्युक्तेराख्याने क्रियाप्राधान्ये-
ऽपि तस्या अगत्यरूपतया निरुसंख्यानयानुपगमेऽपि पदसाधुत्वार्थ-
सौत्वशिकमेकपदमं, क्लीबत्वञ्च आः पचतोऽप्यं पचनिरूपमित्येव
प्रयोगः प्रयमात्कोपस्थापकस्य पाठान्तरादिनां निरुसंख्यानव्यवस्थानेन
पचनिरूपपात्रित्याद्यनिययोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१९) पुरस्तात्पठत्तु तदगच्छावधारणाधित्यं द्योतयन्नाह प्रागेवेति अत्र
पुरस्तादित्यावर्यते तेन पुरस्तात् बहुच सत्यस्येः प्राक्, प्रकृत्यर्थे निरु-
संख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव बहुच इत्यसौ काः बहुचच प्रकतेः प्रा-
गेव प्रयोग इति सूत्रार्थत्वेन ईषदसमाप्ती विहितानामन्येषां प्रत्ययाना-
मभिधेयनिवृत्त्यवचनत्वं स्थापितं तथाच बहुचि बहुपटुो द्वाका बहुद्वयं
नर इत्येव प्रकृत्यवधारितनिरुक्त्यस्य युक्तस्यां द्वाक्यादौ तु स्थापित-
त्वादिनेष्वपि अभिधेयनिवृत्त्यविति भेदः । अतएव कश्चित् स्थापित-
त्वादि प्रत्ययः प्रकृतितो निवृत्त्यवधारितवर्तनी इति सान्धान्यतो-
ऽभिहितम् ।

(२०) प्रकारवत्तु सादृश्यं भेदचतुर्भयवपि साधम् ।

प्रागिवाल्कः । ५ । ३ । ७० ।

इवे प्रतिकृतावित्यतः (६५४४८०) प्राक् काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः । ५ । ३ । ७१ ।

तिङ्थे (७००) त्वन्वर्तते ।

कस्य च टः । ५ । ३ । ७२ ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच्च ।

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१) । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः ।
विश्वकैः । ओकारसकारभकारादी मुपि सर्वनाम्नष्टेः प्राग-
कच्* (२६) । युवकयोः । आवकयोः । युष्काम् । अम्नकाम् ।
युष्मकामिः । अम्नकामिः । ओकारेत्यादि किम् त्वयका ।
अयका । अकचप्रकरणे तूष्णोमः काम्वक्तव्यः । मित्रादन्या-
दचः (२६४०) परः । तूष्णोकामास्ते । शीले कां मलपञ्च* ।
तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् ।
हिरकृत् ।

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३) ।

- (२१) कस्यायमिति मञ्जेनाज्ञातत्वमाज्ञियते । अज्ञातोऽय इत्यपि विपक्षः ।
(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदसकृद्भात्वविषयमन्येषां सर्वनाम्नां प्राति-
पदिकट्टरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशवेनाह युक्कबोरिति ।
(२३) कुत्सित इति येन धर्मेण वस्तु कुत्स्यते तज्जर्मायुक्तार्थवाचकात् क
इत्यर्थः । अश्वक इत्यादौ धावनादेः सस्यगन्तुशानात् कुत्सेति बोध्यम्

तद्धितप्राग्वीयप्रकरणम् । ७०७

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ।

कृत्स्नि कन् स्यात्तदन्ति चित्ता गम्यते । शूद्रकः । रा-
धकः । स्वार्थम वचनम् ।

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ।

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ।

सामदानादिकृपायां नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता-
त्वनप्रत्ययः स्यात् । जन्त तं धानकाः गुडकाः एहकि ।
पूर्वगानुकम्पायामात् प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे (२४)-
ऽप्योति विगेषः ।

बृहचो मनुष्यनाम्नञ्ज्वा । ५ । ३ । ७८ ।

पूर्वस्मृतद्वयविषये (२५) ।

घनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ।

तत्रैव ।

ठाजादावृद्धिं द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ।

गमिन् प्रकरणे (२६) यः ठाऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे

(२४) परस्मरेति अनुकम्पग्रमानपुत्रादेवोनादिदानेन परितोषणान् धानादे-
रपि अनुकम्पग्रमानपुत्रादिष्वस्यत्वात् अनुकम्पायुक्तत्वम् ।

(२५) पूर्वस्मृतद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ वेत्तमन्नरोक्तस्मृतद्वयविषय इत्यर्थः ।

(२६) अस्मिन्निति पूर्वोक्तस्मृतद्वयस्यैव प्रत्यामत्वा मध्यमं ब्रूही मन्त्रिपापित-
तया तदर्थ एवेति स्पष्टम् ।

प्रकृतेर्धितोयादच ऊर्द्धं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो
 देविकः-देवियः देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो
 वायुकः । उपहृणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम् । वायु-
 दत्तः वायुकः । पितृकः । चतुर्थादच ऊर्द्धं लोपोवाच्यः * ।
 अनुकम्पितो वृहस्पतिदत्तो वृहस्पतिकः । अनजादौ च वि-
 भाषा लोपो वक्तव्यः * । देवदत्तकः देवकः । लोपः पूर्वपदस्य
 च * । दत्तिकः-दत्तियः दत्तिलः-दत्तकः । विभाषि प्रत्यय-
 म्पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः * । देवदत्तः दत्तः देदः ।
 सत्यभामा भामा सत्या । उवर्णाङ्ग इलस्य च * । भानुदत्तः
 भानुलः । ऋवर्णादपि * । सवित्रियः । सवितृलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाङ्ग इलस्य च ।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम् ।

प्राचामुपादेरडज्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ।

उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ
 स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित
 उपेन्द्रदत्तः । उपडः-उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्रद-
 त्तः । षड् पाणि ।

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ।

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्
 कन् स्यादनुकम्पायाम् नीती च । सिंहकः । शरभकः ।
 रासभकः । द्वितीयं सम्यग्वरश्चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः * ।

§ 'रुच्युक्तादित्यनेन (११८४०) इति शेषः ।

तद्धितप्राग्वीयप्रकरणम् । ७०६

कहोड़ः कहिकः ॥३॥ एकाक्षर(२७)पूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
बल्लभः । वाचा आशीर्थस्य वागाशीर्हन्तः । वाचिकः ।
दायं वल्लभोदत्तः षड्विक इति षषष्ठजादिवचनात् सिद्धम् ।

शेवल सुपग्विशाल वरुणार्थमादीनां तृती-

यात् । ५ । ३ । ८४ ।

एषां (१८) मनुष्यनाम्नां ठाजादी परि तृतीयादश्च ऊर्ध्वं लोपः
स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः । शेवलदत्तः । शेवलिकः ।
शेवलयः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।
अर्थभक्तः ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ।

अजिनान्तात्मनश्चान्त्रोऽनुकम्पयां कन् तस्य चोत्तरपद-
लोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ।

अल्पमेतत् तैलकम् ।

॥३॥ सव्यजरायधेर्नोपे वक्ष्य इत्यादिना (१००५०) ठषि रूपविधिः ।

(२७) एकाक्षरतद्धितव्यञ्जनमेकाक्षरम् प्रागागिषा इतो प्रागाशीर्हन्तः वाक्क-
रस्यकशुभाग्रसनेन दत्त इत्यर्थः । वाचिक इत्यन्ते षड्विक इत्यन्तादि
षड्विक इति रूपप्राप्तिमात्रस्य समाप्त्योऽप्य इति भङ्गस्यास्योत्तरपद-
लोपे षष्ठाः ठाजादी प्रतिषेध इति (३४१८६०) स्य वाचिकेन भव-
निषेधात् पदस्यान्त ऊर्ध्वमिति भावः ।

(३८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो तृतीयादश्च इति बल्लभं
तेन सुपस्याशीर्हन्तस्य सुपरिव इत्यादि विधिः । शब्देभ्यः ।

द्वखे (२६) । ५ । ३ । ८६ ।

ऋखो वृचो वृचकः ।

संज्ञायाङ्कन् । ५ । ३ । ८७ ।

ऋखहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायाङ्कन् । पूर्वस्याप-
वादः । वंशकः । वेणुकः ।

कुटीशमीशुगडाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ।

ऋखा कुटी कुटीरः (३०) । शमीरः । शुगडागः ।

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ।

ऋखा कुत्ःकुतुपः । 'कुत्ःकुत्तेःस्नेहपाव' ऋखा सा कुतुपः
पुमान्' ।

कासूगोष्णीभ्यां ष्टरक् । ५ । ३ । ९० ।

आयुधविशेषः कासूः ऋखा सा कासूतरी । गोष्णीतरी ।

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (९१) । उच्चतरः अश्वतरः ।

ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

(२६) अत्यन्तसूत्रे मङ्गलदीर्घत्वप्रतिद्विगो परिभाषाविशेषो ।

(३०) प्रकृतिविज्ञातिकासस्यापि काचित्कत्वादाश्च कुटीर इति ।

(९१) वत्सः प्रथमवयस्यस्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः । उक्षा द्वितीयवया-
स्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वो जातिस्यस्य तनुत्वमपकर्षो-
ऽन्यपि तद्वत्ता नर्हन्नेनाद्यास्त्यादितत्वाद्दस्य जात्यपकर्षः । ऋषभो
भारवैरा तस्य वङ्गने मङ्गलप्रतिपत्तौ इत्येवमुदाहरणेषु बोध्यम् ।

तद्धितप्राग्वीयप्रकरणम् । ७११

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) उत्तरच्

। ५ । ३ । ६२ ।

अनयोः कतरो वेषणवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया
कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमच् । ५ । ३ । ६३ ।

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे उत्तमच् वा स्यात् । जातिपरि
प्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरे (३३) । कतमो भयतां कठः ।
युतमः । ततमः । वायुहणमकजर्थम् । यकः । सकः । । महा-
विभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये उत्तरजपि ।
कतरः ।

एकाच्च प्राचाम् । ५ । ३ । ६४ ।

उत्तरच्छन्तमश्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

अकक्षेपणे (३५) कन् । ५ । ३ । ६५ ।

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनंतरः कुत्स्यते तदि-
हंदाहरणम् । स्वतः कुत्सितस्तु कुत्सित (७०६४०) इत्यस्य ।

प्राग्वीयानां पूर्वोऽवधिः ।

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्द्धार्यजाचवाचिभ्यः किमादिभ्यो उत्तरजि-
तार्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विषये तद्धितं विनापि पञ्चम
प्रतीयमानतयाऽव्ययभ्यात् किन्तु विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३३) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, आध्यापकः, गुरो, गवदन्तो
वेति प्रयोगः बहुवचने ।

(३४) कः च इति कतएव क एतयोरेकविधेन इति भाष्ये न उत्तरप्रयोगः ।

(३५) अकक्षिपते वेन भर्षेच तद्वक्षेपचक्रेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

इवे प्रतिक्रतो (१) । ५ । ३ । ६६ ।

कन् स्यात् । अथ इव प्रतिक्रतिः अश्वकः । प्रतिक्रतो किम्
गौरिव गवयः ।

संज्ञायां च । ५ । ३ । ६७ ।

इवार्थे कन् स्यात् समुदाययेत् संज्ञा । अप्रतिक्रत्यर्थमारभः ।
अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उद्रकः ।

लुप् स्यान्नुष्ये । ५ । ३ । ६८ ।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यान्नुष्ये वाच्ये । चञ्चा लृण-
मयः पुमान् । चञ्चेन मनुष्यचञ्चा(२)वर्धिका ।

जीविकार्थे चापण्ये । ५ । ३ । ६९ ।

जीविकार्थं यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां (३) जीविकार्थास्तु
देवप्रतिक्रतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीति ।

(१) इवार्थोपगमात्त्वर्तवति वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपभेदं
तत् प्रतिक्रतयेदित्यर्थः । प्रतिक्रतयः गृहादिभिर्भिन्ना प्रतिभा ।
अश्वक इत्यादौ उपगमाद्वाभिन्न प्रतिक्रतियुक्तः इत्यादिरीत्या बोधः ।

(२) चञ्चेति खलु लुप् स्यात् प्रकतिवह्निक्रमानं (५४६८०) न तु वचनमपि
तत् विवेच्यते किं न चञ्चे मनुष्यावित्वादिप्रयोगः ।

(३) देवलकामासिति प्रतिभां गृहीत्वा भिन्नार्थं प्रतिगृह्यततामित्यर्थः
तत्सदायतनेषु प्रतिभाषितस्त्वृजार्थप्रतिभादिषु तु भवत्किञ्चा शिवाय-
भेदबुद्धिरेव न तु सादृश्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम् ।

देवपथादि(४)भ्यश्च । ५ । ३ । १०० ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृतिगणोऽयम् ।

वस्तेर्ढञ् । ५ । ३ । १०१ ।

इवेत्यनुवर्त्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव-
वास्तेयम् । वास्तेयो ।

शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ।

शिलैव शिलेयम् । शिलाया इति योगविभागात् ढञ्जपोत्थिके ।
शेलेयम् ।

शाखादि(५) भ्यो (यः) यत् (ङ्) । ५ । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मूख्यः । जघननिव जघन्यः । अपरः । श-
रण्यः ।

द्रव्यञ्च भव्ये (७) । ५ । ३ । १०४ ।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ।

-
- (४) देवपथ हंसपथ आरिपथ रथपथ भ्यनपथ कर्त्तृपथ अजपथ राजपथ
शतपथ शङ्कुपथ शिम्बुपथ सिङ्गगति उद्गृहीत वामरञ्जु हस्त रन्द्
दण्ड पुण्य भृत्स्य देवपथादिराकृतिगणः ।
- (५) शाखा मुख जघन ग्रहण मेघ अर्ध चरण स्तम्भ स्तम्भ उरस् गिरम्
अथ चरण शाखादिः ।
- (६) शाखादिभ्यो बहिष्येव पाठस्थेन तिप्थाद्वाबुदासत्वमिति । गङ्गेन्दुः ।
- (७) भव्ये आत्मवति अभिप्रेतार्थपालभूत इति यावत् तद्विषयात् द्रुमब्दा
द्वितीयं यः (यत्) स्वादित्वर्थः ।

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया वृद्धिः ।

समासाच्च तद्विषयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविषयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो(८)देवद-
त्तस्य बधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चोरसमागम इति
समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजा-
कपाणीयः अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

शर्करादि(९) भ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ।

शर्करैव शर्करम् ।

अङ्गुल्यादि (१०) अष्टक् । ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । मरुजैव मारुजिकः ।

एकशालायाष्ठञ्जन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ।

- (८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सृष्टं सुमेति(११६५०)
समासः इतिविषये काकतालशब्दौ तत्समवेतक्रियावाचिनौ तत्र काक-
गमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दृश्यूपनिषातस्य, तालेन तु यः
काकस्य बधः स देवदत्तस्य दृष्टुना बधस्योपमानमिति वधादिरेव
काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्यग्यते इति कैवटः ।
- (९) शर्करा कपाचिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक गतपल गोलोमन्
कोमन् गोपुच्छ नरापो नकुल सिकता शर्करादिः ।
- (१०) अङ्गुली मरुज बभ्रु वल्गु भवङ्गर मण्डल गङ्गुली इति कपि उनि
इह चण्ड उदन्निव गोपी उरम् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

तद्धिततद्राजप्रकरणम् ।

७५५

एकशालाशब्दादिवार्धे ठञ् वा । पक्षे ठक् । एकशालेव एकशालिकः-एकशालिकः ।

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ।

कर्कः शुक्रोऽश्वः स इव कार्किकः । लोहितीकः स्फटिकः ।

पूगाञ्जोऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ।

इवार्धे निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्गाः पूगस्तदावकात् स्वार्धे जाः स्यात् । लोहितध्वजः

व्रातचफञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातः कापोतपाकः । चफञ् कोष्ठायन्यः । व्रात्रायन्यः ।

आयुधजीविसङ्गाञ्जोऽवाहीकेष्वब्राह्मणराज्यात् । ५ । ३ । ११४ ।

वाहीकेषुऽय आयुधजीविसङ्गस्तदाचिनः स्वार्धे जाट् । जी-द्रव्यः । भालव्यः । टित्त्वान् डीप् । जीद्रको । आयुधेति किम् । सङ्गाः । सङ्गेति किम् सङ्गाट् । वाहीकेषु किम् शवराः । ब्राह्मणेति किम् गोपालकाः । गालङ्गायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

वृक्षादेण्यण् । ५ । ३ । ११५ ।

आयुधजीविसङ्गवाचकात् स्वार्धे । वार्जेण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दाभा भूत् ।

दामन्यादि(११)त्रिगर्तषष्ठाच्छः । ५ । ३ । ११६

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तषष्ठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गवाचिभ्यः स्वार्थे
छः स्यात् । त्रिगर्तः षष्ठो वर्गो येषान्ते त्रिगर्तषष्ठाः ।

आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डिकौ ।

क्रौष्ट्र किर्जालमालिख ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः । औलपीयः औलपीयौ उ-
लुपयः । त्रिगर्तषष्ठः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डिकीयः ।

पश्वादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणञौ । ५ । ३ ।

११७ ।

आयुधजीविसङ्गवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे ।
पार्श्वः पार्श्वौ पर्यवः । यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः ।

अभिजिहिदभच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णा
वच्छुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभिजितोऽ-

(११) दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदकि आभ्युतन्ति आभ्युत-
न्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काकहन्तकि शाकुन्तपि सार्ध-
सेनि विन्दु वैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि वावित्रीपुल दामन्यादिः ।
दामनय इत्यत्र बहुले (७१७४) तद्भाजसंज्ञत्वात् प्रत्यय लुक् । एव-
मन्वत्तापि ।

(१२) पर्यु अक्षर रणस् बाह्यीक दयस् वदु सवत् सवत् इत्यर्थे पिशाच
अथनि कार्पापय पश्वादिः । यौधेय कौशेय मोक्षेय यौधेय यौधेय
धौधेय ज्यावाण्येव त्रिगर्त भरत उशीनर यौधेयादिः ।

तद्धिततद्वाचप्रकरणम् ।

७१७

पत्यम् आभिजित्यः । वैद्भृत्यः । शालावत्यः । शैष्वावत्यः ।
ग्रामीवत्यः । श्रीर्णावत्यः । श्रीमत्यः ।

अग्रादयस्तद्वाचाः । ५ । ३ । ११६ ।

पूगात्वा (७१५४०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्तद्वाचाः स्युः । तेना-
स्त्रियाम्बहुषु (५२५४०) लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः ।
कौञ्जायनाः । बाभ्रायना इत्यादि ।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वृन् लोपश्च । ५ ।

४ । १ ।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्यानिवत् । पादः
पत् (१७८४०) तद्धितार्थ इति (३५५४०) समासे कृते प्रत्ययः ।
वृद्धन्तं स्त्रियामिव । ह्री ह्री पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्वि-
शतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यथापि दर्शनात् । द्वि-
मोदकिकाम् ।

दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ।

वृन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । ह्री पादौ दण्डितः द्विप-
दिकां (१३) व्यवसृजति वा ददातीत्यर्थः ।

खलादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ।

(१३) द्विपदिकाभित्तक दण्डित इत्यनुवृत्तते दण्डेर्विकर्मत्वान्न गोप्ये
कर्माणि निष्ठा ।

(१४) खलु खलु वाप इषु (कण्य तिष्ठेयु) (वव श्रीहिषु) इषु तिष्ठ पाद
(कावावदात सुरावापु) (गोनूल आन्नादने) (सुरा अर्हो) (श्रीर्ष

जातीयरीऽपवादः । स्थूलकः । अणकः । चञ्चद्वितीरपसं-
ख्यानम् * । चञ्चत्कः । वृहत्कः । (सुरा अहौ ग०) । सुरा-
वर्णोऽङ्हिः सुरकः ।

अनत्यन्तगतौ (१५) क्तात् । ५ । ४ । ४ ।

द्वित्रकम् । भित्रकम् ।

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ।

सानिपर्याये उपपदे क्तान्तात् कन् । सामिकितम् अङ्क-
तम् । अनत्यन्तगतनेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् (१६) पूर्वेषु कत्र
प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं प्राप-
यति । बहुतरकम् ।

वृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ।

कन् स्यात् । हौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहत्तिका तथा ।
आच्छादने किम् । वृहती ऊन्दः ।

अप्रवृत्ताशितं ग्लङ्गलङ्गुलम्पुल्लपाधुत्तरपदात्
खः । ५ । ४ । ७ ।

यात्रिषु (प्रत्ययस्य समको व्यञ्जन) कुमारीपुत्र कुमारीवधुरनधि,
स्वूबादिः । प्रकारीऽभेदः सादृश्यबोधयत्नैव प्रत्ययः ।

(१५) कनत्यन्तगतः वाक्येन वक्ष्यमाणः । द्वित्रकयित्रक द्वित्रकयित्र-
त्यर्थः । प्रकृतिवाच्यया क्रियया कार्यस्य कर्मस्य एकदेशप्रतीत्याऽत्य-
न्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः ।

(१६) प्रकृत्यैवेति समकालेन तद्वैकदेशवाचिपदेनैवेत्यर्थः ।

तद्धिततद्वाजप्रकरणम् । ७१६

स्त्रीर्षे । अषड्घोषो (१३) मन्त्रः हाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । अशि-
ता गावोऽस्मिन्निति अशितङ्घोषीनमरणम् । निपातनात्पूर्वस्व-
मुम् । अल कर्मणि अलङ्घ्यार्थिः । अस्तम्पुङ्घोषः (१८) ।
इक्षराधोः । नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषापहणात् ।
अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यते । तमवा-
दयः (१८) प्राकनः, अगादयः प्राग्वतुनः आमादयः प्राप्ता-
थटः, वृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति ।

विभाषाञ्चरेदिक्स्त्रियाम् । ५ । ४ । ८ ।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरक्षत्यन्ताप्रातिपदिकात् खः स्याद्वा स्वार्थे ।
प्राक् (२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतोचीनम् । अवाक्-अवाचीनम् ।
'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयाप्यावमाधमा' इति कोषात् अर्वा-
निकृष्टः । अर्वन्तमश्चतोति अर्वाक् अर्वाचीनम् । अदिक्-
स्त्रियां किम् प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम्

(१७) न सन्नि पङ्घोषि ओलङ्घपाचीन्द्रवाचि यस्मिन्निति "वृद्धमीदृ-
यस्यङ्घोरिति (४१४५०) समासान्ते कनेन खः । मन्त्री मन्त्रचम् ।

(१८) अस्तम्पुङ्घोषः प्रतिमङ्गादिपुङ्गवः ।

(१९) तमवादय इति अतिभावने तमवितादयः (३००५०) प्राक् कन इति
अवलोपश्चे कनित्ततः (३११५०) प्राग्वर्त्तिनः । अगादयः पूमाञ्जय
इत्यादयः (३११५०) पादग्रतस्तेत्यादिना (३१७५०) विहितताद् गुनः
प्राग्वर्त्तिनः । आमादय इति किमेत्तिकृष्यतेत्यादिना (३००५०) विहितता
आमादयः प्राङ्गवट इति तत्त्वज्ञतवचने अवहित्ततः (३११५०) प्राग्-
वर्त्तिनः । वृहतीजात्यन्ता इति वृहत्या आम्नादय इति (३१८५०)
कनादयः आम्नात्तेति (३१०५०) विहितत्वात्वा इत्यर्थः । °

(२०) प्रागिति बुभुक्षान्तम् प्राचि देवे वाचे वेत्यर्थः तद्धितचानर्षविभक्ति-

७२० . सिद्धान्तकौमुदी ।

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२)
आभादासाः ।

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (२३) । पू । ४ । ६ ।

ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना ।
जातेर्बन्धकन्ध्वयस्वन्धु ।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । पू । ४ । १० ।

सस्थानेन (२४) तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थान-
नीयः (२५) । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् गोस्थानम् ।

(२०२४०) स्थानेनाव्ययत्वात् निमित्तत्वम् तदुत्तरस्तप्रत्यये तु सङ्गान्ये
नपुंसकमेतवयनञ्च । स्वप्रत्ययप्रकृतेस्तदावेबद्रव्यपरत्वे विशिष्यनिमित्तेति
शेदः ।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कारकप्रक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वायं शब्दः
तथा वाक्याः स्त्रीत्येऽपि दिक्त्वाभावाः ।

(२२) प्राचीननिमित्तं प्रागिति लुप्रास्तात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिसंज्ञ-
वाच्ययंतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकतां तथाच सामान्यधिकप्रा-
ग्देशकतया आत्मा इति बोधः । यदा तु प्रागादिशब्दान्तत्तद्देशकालस्य
बोधकास्तदा विशिष्यनिमित्ततया प्राचीना आत्मा इत्येव ।

(२३) बन्धुनेऽस्मिन् जातिरिति बन्धु व्यञ्जकद्रव्यं तत्र वक्तव्यमाणात् तदाश्रय-
व्यक्तौ गण्यमानायां जात्यन्तात् इति इत्यर्थः । आत्मा प्रकृतितो विज्ञान-
वातिक्रम इति एव ।

(२४) सस्थानमव्ययस्य प्राची तद्व्याख्येन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय-
इत्यर्थः इति शब्दादर्थवदिति शब्दम् ।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सम्यक्प्रविशेपः पितुरिव स्थानमस्तीति बन्ध-
नोक्तिस्ततोऽनेन कः ।

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ।

अनुगदतोत्त्वानुगादी स एवानुगादिकः ।

विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १३ ।

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् विसारो देवदत्तः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच । ५ ।

४ । १७ ।

अभ्यावृत्ति (२६) जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्

(२६) अभिमुखी आवृत्तिरभ्यावृत्तिः सा च सन्नरूपैरेकं यातोत्याहाभ्या
वृत्तिर्जायते । गणनञ् गतत्वाद्यान्तरसंस्थोत्पादनं तदुपपद्यते
संख्यावाचकत्वनामे पुनः संख्याप्रकृषं संख्यासंज्ञकानामपि पञ्चमार्चम्
तेन बहुकृत्यो गणकृत्व इत्यादि सिद्धम् । एतेन भूरिमष्टीनां संख्या-
बोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न पठणम् । अत्र क्रियेति विशेष्येन
इत्यादिगणनायां नास्ति प्रवृत्तिः । अथ च क्रियावन्निवाच्यः “संख्यो-
पनान्” इत्योऽर्थाः कारकं गणभोगिनं” इत्यभेदीयुपक्रम्य “संख्यन्व-
वाचकस्यास्य क्रिययैवान्वयार्थतामिति” उच्यते । क्रिया च
धातुवाच्या साध्यरूपैव याया वजादिवाच्यनिहक्रियायान्तु नास्य
साधुत्वप्रत्यय द्वौ साकारित्येव तत्र प्रयोगस्तदुपगोभूतत्वात्तर्कक्रिया-
वासम्भवे तु द्विः साकः इत्येव प्रयोगः । अनय च “साध्यरूपा क्रिया
तत्र धातुरूपनिवन्धना । निहक्रियावन्तु यत्तस्याः स वजादिनिवन्धन”
इति कृत्वा कारकाद्यन्वयार्थं वजाद्यान्ते क्रियाया द्विधा भागवत्कृत्
तेन द्विवचनेऽपीति कृतनिर्देशः सन्नरूपे सन्नरूपे च द्विवचं सुच्यं
भवतीति भावप्रयोगः । विसारोऽप्यकृतवन्वयार्थत्वे इत्यर्थः ।

स्वार्थं कत्वसुच् स्यात् । पञ्चकत्वो(२७)भुङ्क्ते । संख्यायाः
किम्(२८)भूरिवारान्(२९)भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुर्थ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ।

कत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिः । रात्रस्य(१२२४०)चतुः ।

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ।

सकृदित्यादेशः स्यात् । चासुच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति
(११४०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्गाविति (१११४०) अभैत्सो-
दित्यत्र मिच इव सुचोपि, तदुयोगात् ३ ।

विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ।

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते ।
आसन्नकाले किम् बहुकत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतम् प्रकृतान्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

(२७) पञ्चकत्व इति पञ्चादिष्वङ्गास्तत्तत्संख्योत्पत्तिपराः कत्वसुजादयस्तु,
तदुद्योतकाः तथा च पञ्चादिसंख्योत्पत्तिकं भोजनमिति बोधः । कि-
यास्तदावस्यासमाप्तत्वात् वर्तमानप्रयोगः ।

(२८) किमिति गणन इत्युक्तौ च संख्यानामे संख्यापङ्क्तं विनियमिति प्रश्नः ।

(२९) उत्तरकाङ्क्ष भूरीति अनियतसंख्यायु संख्यासंज्ञकसङ्गणकशब्दपङ्क्त्या-
नहितरेषां संख्यावाक्यं नास्तीति स्थापितं तेन भूषादेशे प्रसङ्गः ।
वारणशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पक्वोप्तं भवति
तावान् प्याशः काशाभ्यनोरिति (२१८४०) आह्वानसंयोगे द्वितीया ।
३ तेन च हलविधीत्यनेन योगात् सङ्कारितत्वात् तथा च विचक्षित्येव
शेषः सूपा वाङ्मनाच्च तेन काले च लोप इति भावः ।

तद्विततद्वाजप्रकरणम् । ७२३

धिकरणे वा लुट् । आद्ये(१०) । प्रकृतमयं अक्षमयम् ।
अपूपमयम् । यवागून्मयम् । द्वितीये । अक्षमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पर्व ।

समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते । चाक्षयट् । मोदकाः प्र-
कृताः मोदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् शाष्कुली-
मयम् । द्वितीयेऽर्थे । मोदकिको यज्ञः मोदकमयः ।

अनन्तावसथेतिहभेषजा अञ्जः । ५ । ४ । २३ ।

अनन्त एवान्वयम् । आवसथ एवावसथम् । इति हेति नि-
पातसमुदायः (३१) । ऐतिह्यम् । भेषजमेव (३२) भैषज्यम् ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये(३३) यत् । ५ । ४ । २४ ।

तदर्थमेव तादर्थ्यम् स्वार्थं यच्च । अग्निदेवतायै इदमग्नि-
देवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

पादार्थाभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ।

पादार्थमुदकम्पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य नूपादेयः कृत्तनप्-

(१०) आद्ये भावस्तुङ्गलपञ्चे । द्वितीये चक्षुषान्प्रकृताधिकरणमेव तद्वि-
तार्थत्वेन तदोक्तत्वं स्वीयविकृताऽपरत्वं विशेषनिष्ठता चेति भेदः ।

(३१) निपातसमुदाय इति उपदेशपारम्पर्येण वर्तते इति शेषः । तस्य चाप्राति-
पदिकत्वेऽपि वचनसामान्यता प्रत्यक्षः ।

(३२) निषज्जा कृतं भेषजमतएव आपकादेकारादेशः ।

(३३) तादर्थ्ये इति तदर्थकवस्तुनि द्योत्ये इत्यर्थः । वैषम्येऽपि तद्वचनान्न-
व्योद्देशकत्वं नञ्कृत्यत्वं वा देवतात्वमतः पितृदेवत्वमित्युदाहृतम् ।

खाद्य प्रत्यया वक्तव्याः* । नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नय
पुराणे प्रात्* । पुराणार्थे वर्तमानात्प्रशब्दात्प्रो वक्तव्यः ।
चात्पूर्वीकताः । प्रणम् । प्रलम् । प्रतनम् । प्रीणम् । भागरूप-
नामभ्यो धेयः* । भागधेयः । रूपधेयम् । नामधेयम् ।
अग्नीध्रसाधारणादञ्* । आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी (३४) ।

अतिथेर्जः । ५ । ४ । २६ ।

तादर्थ्य इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् ।

देवात्तल् । ५ । ४ । २७ ।

देव एव देवता ।

अवेः कः । ५ । ४ । २८ ।

अविरैवाविकः ।

यावादि(३५)भ्यः कन् । ५ । ४ । २९ ।

याव एव यावकः । मणिकः ।

लोहिताग्नौ । ५ । ४ । ३० ।

(३४) समानं धारयन्त्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धमित्यर्थः

प्रथोदरादित्वात् वाच्यः ।

(३५) याव कश्चि अस्थि तालु जातु ता (सा) न्द्र पीत कान्त (अनावुष्णशीते)

(पशौ खूनविपाते) (अणु निपुण्ये) (पुल कलिये) (सात वेदब्रह्मार्थी)

(नूतन रिक्ते) (दान कुलिते) (तनु सत्ते) देवस्य ज्ञात अज्ञात कुमारी-

श्रीकृष्णानि च आवादिः ।

तद्धिततद्वाजप्रकरणम् । . ७२५

लोहितएव मणिर्लोहितको मणिः ।

वर्णं चानित्ये (३६) । ५ । ३ । १३ ।

लोहितकः कोपेन । लोहिताक्षिङ्गबाधनं वा । लोहितिका
लोहितिका कोपेन ।

रक्ते । ५ । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३०) यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन स्यात् ।
लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहितिका शाटी ।

कालाच्च । ५ । ४ । ३३ ।

वर्णं चानित्ये रक्ते इति हयमनवर्त्तत । कालकं मुखं वैलच-
ष्येन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) भ्यष्ठक् । ५ । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायादुस्त्वच्च ग०) ।
श्रीपयिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । ५ । ४ । ३५ ।

(३६) यावदानयमवस्थानयोग्यत्वाभावोऽनित्यत्वं स्वसमानाधिकरणध्वंश-
प्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३८) लाक्षादिना रक्ते लोहितत्वात् यावदानयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय स्वयं (उपायादुस्त्वत्वं च) स्वमति सङ्गति कर्पाक्षत् स्वकलात्
स्वभावात् उपचार स्वयाचार व्यवहार स्वयदान समुत्कर्ष समूह
विशेष अत्राय विनयादिः ।

(३९) व्याहृतोऽन्वोक्तोऽर्थो वक्ष्यः वा व्याहृतार्थो तत्प्रमित्यर्थः ।

७२६

सिद्धान्तकौमुदी ।

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाहाक्शब्दात् स्वार्थे ठक् स्यात् ।
“सन्दे शवाग्वाचिकं स्यात्” ।

तद्युक्तात् (४०) कर्मणोऽण् । ५ । ४ । ३६ ।

कर्मैव काश्र्णम् । वाचिकम् श्रुत्वा क्रियमाणं (४१) कर्मत्वर्थः ।

ओषधेरजातौ । ५ । ४ । ३७ ।

स्वार्थेऽण् । ओषधम्मिबति । अजातौ किम् ओषधयः चेत्ते रुढाः ।

प्रज्ञादि(४) भ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ।

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । दैवतः । बान्धवः ।

भृदस्तिकन् । ५ । ४ । ३९ ।

भृदेव सत्तिका ।

सङ्क्षौ प्रशंसायाम् । ५ । ४ । ४० ।

रूपोऽपवादः । प्रशस्ता भृत् सत्ता भृत्सत्ता । उत्तरसूत्रेऽ-
न्यतरस्त्री ग्रहणादित्योऽयम् ।

-
- (४०) वागव्याहृतार्थं प्रतिपादककर्मशब्दादित्यर्थः । वाचा कथनपूर्वकं वत्
क्रियते तस्मिन्नेवायं प्रत्ययः ।
(४१) इदं त्वया कर्तव्यमिति सन्दे शवाचं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्म कर्मत्व-
मिति कैवढोक्तिमनुसृत्याह वाचं श्रुतेति ।
(४२) प्रज्ञ वञ्चिज् उचिज् उचिज् प्रत्यय विद्वाद् विद्वन् मोहन् मोहन् विद्या
मनस् (मोल मरीरं) (मुहुस् जञ्जने) चिकीर्षेत् चोर यत्, मोध
मधुध् मध दनध् मधत् मुध् बलध् दणध् ववध् व्याजत मज्जर
रजध् विद्याध् ययनि कर्त्तापच देवता वन्तु प्रशारिः ।

तद्धिततद्राजप्रकरणम् । ७२७

बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ।

बहुनि ददाति बहुयः । अल्पानि अल्पयः । बहुल्यार्थाच्छ-
लोमकलवचनम्* । नह बहुनि ददात्यनिष्टेषु अल्पददा-
त्याभ्युदयिकेषु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ।

हो ही ददाति द्विगः । माघंमाघं माघगः । प्रस्थयः । परि-
माणशब्दा हत्तावेकार्थाः ४३ ७५ । संख्यैकवचनात्किम् घटं
घटं ददाति । वीप्सायां किम् ही ददाति । कारकादि-
त्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (४४ ४०) विहिता
तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रयुक्तः कृणतः प्रति । आद्यादिभ्य
उपसंस्थानम्* : आदौ (४४) आदितः । मध्यतः । अन्ततः ।
पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरिण स्वरतः ।
वर्णतः ।

अपादाने चाङ्गीयः । ५ । ४ । ४५ ।

अपादाने या (४४ ४०) पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् ।

४२. कृते एकवचनपद व्याख्यानात् परिभाषार्थरूपपरिमिताह परिमाण-

शब्दा इति एतच्च पदस्य कारण इत्यादिप्रयोगात्तथोक्त्युपलक्षणम् ।

४४ आद्यादिभ्य इति अयमेव द्वार्षिकभक्तिजतिरिति उपपत्त्याह आद्यादिति

५) अनेनैव आपत्तात् कर्त्तुं किं पञ्चमीत्युक्तं (४२ ४०) प्राक् ।

यामादागच्छति आमतः । अहीयरुहीः किम् स्वर्गाहीयते ।
पर्वणादधरोहति ।

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वाकर्त्तरि तृतीयायाः । ५

४ । ४६ ।

अकर्त्तरि तृतीयान्तादा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य अक्षोऽति-
ग्रहः । अतिरेत्रेणातिगच्छते चारित्र्यतोऽतिगच्छते चारित्र्ये-
णात्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्यथनमचक्षते । वृत्तेन
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चक्षतीत्यर्थः । क्षेपे ।
वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च । ५ । ४ । ४७ ।

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्तादा तसिः । वृत्तेन
हीयते वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेप-
स्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्व्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि
किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये । ५ । ४ । ४८ ।

षष्ठ्यान्तादा तसिः स्यान्नापचक्षमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽ-
भवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।
व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने । ५ । ४ । ४९ ।

रोगवाचिनः षष्ठ्यान्तादा तसिदिकिक्षायाम् । प्रयाहिकातः
कुक्ष-प्रतीकारमस्याः कुक्षित्वर्थः । अपनयने किम् प्रवा-
हिकायाः प्रकोपनं करोति ।

अभ्यस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चि । ५ । १४। ५० ।

अभूततद्वाव (४५) इति वक्तव्यम् । विकारात्मकां प्राप्पुपत्यां प्रकृतेः ७ वर्षमानादिकारयस्यात् स्वार्थे चिर्वा स्यात्करोतीत्यादिभिर्योगे ।

अस्य चू । ७ । ४ । ३२ ।

अवर्णस्य द्विप्यात् चू विकर्षः (३२४८०) च्युन्तत्वात् ः अव्ययत्वम् । अक्षयः क्षयः तस्यद्यते तद्धरोति क्षणिकरोति । ब्रह्मोभवति (४६) । गङ्गीस्यात् । अत्रायस्य च्वावीत्य' नेति

(४५) अभूततद्वावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः । तद्वावे इति करणतन्वीया-
समासे अभूतपदेन कर्तृपक्षान्नेन पुनः समासः । अभूतत्वात् तद्वाव-
घटकतच्छब्दाणि तादात्म्येन प्रागनुत्पद्यमानं तद्वत् यः पदार्थः तेन कृमेय
प्रागभूतस्तेन कृमेय तस्य भावः कर्मभूततद्वाव इति ध्वनितम् तथा च
प्रकृतिस्वरूपमेव विकारस्वरूपतामापद्यमानं यत् विद्यमाने तत्कार्यं
प्रत्ययः यदङ्ग सम्पत्तिकर्तृभावकात् विकारबोधकात् शङ्कात् अभूत-
तद्वावे गम्ये प्रत्यय इति विग्रहस्तत्कार्यः । अत्र विकृतेः प्रकृतिबोध-
कता गौणया एत्येति विप्रत्ययान्तस्य गौणता । अतएव सङ्कटान् रात्रि
रिखादौ न सङ्गत आत्मानं (३१५, ८०) न वा पुंस्त्वङ्गावः । अत्र अगा-
रोपिततद्वावे आरोपिततद्वावसम्पत्तावेवायं चिकेदेदरप्रसादादिभा-
वमिति यथार्थमङ्गत्वेत्यसौ नादम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्ड
इत्यभाधुरेव केचित् ।

‡ तद्वित्तवाविभक्तिरिच्छत् (२०१८०) सङ्प्रभृतय इत्युक्तेरिति शेषः ।

(४६) ब्रह्मोभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वम्
तेन सङ्गीभवन्ति प्राज्ञाः, तद्भवति तैल इत्यादौ भवनपुरुषस्यवस्था
इत्येषा प्रकृतिविकृतिरस्य इव प्रकृतिवचनपुरुषानुसादिप्रतीमापत्तेः ।

वाच्यम् । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्य-
यीभावस्थिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

कच्योश्च । ६ । ४ । १५२ ।

इलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्ये, चौ च परतः ।
गार्गीभवति ।

चौ च । ७ । ४ । २६ ।

चौ च परं पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पट् स्यात् ।
अव्ययस्य दीर्घत्वं नति कंचित् तन्निर्मूलम् स्वस्ति स्यादि-
ति तु महाविभाषया चुरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीत्यादित्वापि
पक्षे स्यादिति चिदस्तु । यदि नैष्यन्तं तर्ह्यनभिधानात् चिरं-
नात्यद्यन्तं इत्यस्तु । रौढृतः (६-४४०) मात्वीकरोति ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् चिश्च । अरुकरोति । उम्ननीस्यात् । उच्चक्षु-
करोति । विचेतीकरोति । विरहोकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा सातिः कार्त्तुस्ते । ५ । ४ । ५२ ।

द्विविधये सातिर्त्वा स्वात्माकल्पे (४७) ।

सात्वदाद्योः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य षत्वञ्च स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्य-
द्यन्तऽग्निसाद्भवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ।
कार्त्तुस्ते किम् एकदेशेन शङ्कनीभवति पटः ।

(४७) साकल्यं सम्बन्धवशोपेतत्वम् । साधून्तद्भावे षत्वञ्चवर्तते एव ।

अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ।

सम्पदा कृत्स्निभिश्च योगे सातिर्वा स्यादव्याप्ती । पक्षे कृत्स्-
नित्ययोगे चित् । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अ-
ग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नौभवति । जलसात्सम्पद्यते जलो-
भवति लवणम् एकस्याव्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा
भावः कार्त्तिकारम् । बहूनां व्यक्तानाद्विच्छिदवयवावच्छेदेना-
न्यथात्वं त्वभिविधिः ।

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ।

सातिः स्यात्कृत्स्निभिः सम्पदा च योगे राजसात् करोति ।
राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः ।

देये वा च । ५ । ४ । ५५ ।

तदधीनं देयं वा स्यात्सातिश्च कादियोगे । विप्राधीनन्देयं
करोति विप्रत्राकरोति । विप्रत्रासम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्-
करोति । देयं किम् राजसाद्भवति राष्ट्रम् ।

देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्तगृह्यो द्वितीयासप्तगृह्यो-
र्वज्रलम् । ५ । ४ । ५६ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देवत्रावन्ते
रमे वा । बहुलान्तेरन्यथापि । बहुत्राजीवतो मनः ।

अश्वज्ञानुकरणाद्द्वाराजवराहान्दन्तौ डाच् ।

५ । ४ । ५७ ।

डाचोऽवरं न्यूनं न तु ततो न्यूनमनेकाजिति यावत्तादृशमर्धं
यस्य तस्माडडाच् स्यात्कृत्वस्तिभिर्योगे । डाचि(४८) विवक्षिते
हे बहुलम्* । नित्यमान्नेडिते डाचीति वक्तव्यम्* । डाच्परं
यदान्नेडितन्तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् ।
इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्य-
क्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । ह्रजवराद्धालिं अत्करोति
अवरेति किम् खरटखरटाकरोति । ञपटञपटाकरोति ।
अनेकाच्च इत्येव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचीति परसप्त-
म्येव द्वित्वे सुवचेल्यवधेयम् । अनिती किम् पटितिकरोति ।

ऊओ द्वितीयतृतीयशम्बवौजात्कृषौ । ५ । ४ ।

५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृजएव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलो-
क्तरव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं
कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्ब-
शब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं क-
र्षति शम्बाकरोति । वीजेन सह(४९)कर्षति । वीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्यान्वयश्चे पटपटाकरोती-
त्यादौ पटञ्चस्त्वानेकाजर्हत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ
च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजर्हत्वात् डाचिति भावः ।

(४९) वीजेनेति वीजवपनेन सहैककर्षः ।

कञो योगे कञो ङाच् स्यात् । द्विगुणकरोति चेत्तम् चे-
षकस्यैकद्विगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ।

समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ।

कषाविति निवृत्तम् । कञो योगे ङाच् स्यात् । समयाक-
रोति कालं यापयतीत्यर्थः ।

सपत्रनिष्पत्तादतिव्ययने । ५ । ४ । ६१ ।

सपत्राकरोति कृत्वा सपुङ्गवरप्रयेयनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः ।
निष्पत्ताकरोति सपुङ्गवस्य रस्याऽपरपार्श्वे निर्गमनाद्विषयं
करोतीत्यर्थः । अतिव्ययने किम् सपत्रनिष्पत्तं वा करोति
भूतलम् ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरययवानां समूहो
यथादिति बहुव्रीहिर्होच् ।

सुखप्रियादानुलोभे (५०) । ५ । ४ । ६३ ।

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणानान-
न्दयतीत्यर्थः ।

दुःखात्प्रातिलोभे (५१) । ५ । ४ । ६४ ।

दुःखाकरोति स्वामिनम्योदयतीत्यर्थः ।

(५०) आराध्यविसाहयसंभवाद्दुलोभम् ।

(५१) विसर्पप्रतिदूषाचरणं प्रातिलोभम् ।

शुलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ।

शुलाकरोति मांसम् शूलेन (५२) पचतीत्यर्थः ।

सत्वादशपथे । ५ । ४ । ६६ ।

सत्वाकरोति भाण्डः वणिक् कृतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ।
शपथे तु सत्वं करोति विप्रः ।

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ।

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् मद्राकरोति
माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । मद्राश्वेति वक्तव्यम् * ।
भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् भद्र-
करोति * ।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ।

(५२) करोतिरिङ् पचत्यर्थः तद्वाच्यं पचतीति ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचितानां शरणाख्यायां

चिदान्तकौमुदीभाष्यायां तद्धितप्रक्रियाभाष्या

समाप्ता ।

सर्वस्य द्वे (१) । ८ । १ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

नित्यवोपसयोः । ८ । १ । ४ ।

माभीक्ष्ण्ये (२) वोपसायाश्च योत्ये पदस्य द्विवचनं स्यात् । आ-
भीक्ष्णान्तिष्ठन्नेष्वध्ययसंज्ञककदम्भेषु च । पचतिपचति । भु-
क्ताभुक्ता । वोप्सायाम् । वृक्षंवृक्षं सिञ्चति । ग्रामोग्रामो
रमणीयः ।

पदेर्वर्जने । ८ । १ । ५ ।

- (१) सर्वस्येति सर्ववचनवाक्यस्य पदस्य न तु कस्यचिद्वचनस्येत्यर्थः ।
(२) अतिच्छेदेनैककृत्पक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति यावत्
व्याप्तुमिच्छा वीप्सा व्याप्तिबोधयिषेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठ-
त्वेऽपि इत्यन्ताद्यव्याप्रायेण सम्प्रदाहोपेय इत्यन्ताद्यव्याप्तिनाम-
स्तथाव वृक्षंवृक्षं सिञ्चतीत्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिबोधनेऽप्यत्र प्रयुक्त-
मित्यवतत्वाद् द्विवचनस्य व्याप्यर्थकताऽवधीयते । व्याप्तिश्च साकल्ये-
नाभिव्यक्त्यर्थ इति साकल्यमप्यर्थाभिप्रायं तस्य द्विवचनस्यसदृशप्रतिपाद्य-
तया वञ्चिरङ्गत्वाद् तदपेक्षयाऽन्यत्रपदकार्यत्वेन एकवचनादिक-
मेव प्रथममुच्यतेऽतो द्विवचने साकल्यबोधेऽपि न वस्तुवचनप्रसङ्गः ।
एवञ्च द्विवचनैकशेषयोर्बहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विवचने विवक्षयैकत्व-
द्वित्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नित्यतद्वित्वादिप्रयोगः ।
अतएव द्विवचने प्रत्येकशेषे विधेयत्वान्वयः एकशेषे तु समुद्दिष्टस्येति
भेदः भवति च ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देवमित्यादितः प्रत्येक-
दानत्वान्वित्वं ब्राह्मणायाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देवमि-
त्यादौ मिश्रितबोक्तव्यत्वान्वयः । अतएव 'एकशेषे यथान्वेषामर्थः सिद्धेन
गम्यते । तद्वदत्र द्विवचनेऽपि सिद्धाभ्यामित्यर्थो'रिति ब्रह्मान्वतो
बहूनां बोधकता द्विवचनस्याभिहितता ।

परिपरि वक्त्रेभ्यो वृष्टो देवः वङ्गान् परिहृत्येत्यर्थः । परि-
वर्जने वाचनम् * । परि वक्त्रेभ्यः ।

उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये । ८ । १ । ७ ।

उपर्य्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्योपरिष्ठात्समीपे देशे इत्यर्थः ।
अध्यधि सुखम् सुखस्योपरिष्ठात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः ।
अधोऽधो लोकम् लोकस्याधस्तात्समीपे देशे इत्यर्थः ।

वाक्यादेशामन्त्रितस्याऽसूयासम्पत्तिकोपकुत्स-
नभर्त्सनेषु । ८ । १ । ८ ।

असूयायाम् । सुन्दर । सुन्दर । वृथा ते सौन्दर्यम् ।
सम्पत्तौ । देव । देव । वन्द्योऽसि । कोपे । दुर्विनीत । दुर्धि-
नीत । इदानीं प्राप्स्यसि । कुत्सने । धातुष्क । धातुष्क ।
वृथा ते धनुः । भर्त्सने । चोर । चोर । घातयिष्यामि त्वाम् ।

एकं बहुव्रीहिवत् । ८ । १ । ९ ।

द्विकृताएकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् तेन सङ्लोपपुंवङ्गावौ ।
एकैकमण्डरम् । इह इयोरपि सपो लुकि कृते सति बहु-
व्रीहिवङ्गावादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सुप् । एकैकया-
हुत्वा । इह पूर्वभागे (१) पुंवङ्गावाहियगृहे विशेषः । न बहु-

(१) पूर्वभागे इति न तत्सदभागे इत्यभिप्रायः । इमे हि पुंवङ्गावः सर्व-
मान्त्रो वृत्तिमाले इत्येकः, स्त्रियाः पुंवदित्यपरः, (४०१४०)
तत्प्रादः पूर्वभागाख्यैव मन्त्रैवेति प्राप्त्यादित्युक्तम् (४०१४०) चत्वारः
तत्सदवर्जितमानाधिकरणपदाभ्यामाभावात् प्रवक्तु इत्यवशेषम् ।

ग्रीहावित्यत्र (१००४०) पुनः बहुव्रीहिसङ्गणं मुख्यबहुव्रीहिलाभा-
र्थम् तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतास्येवेति प्राश्नः । वसु-
तसु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् १ । सूत्रमतेऽपि बहुव्री-
ह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशे
शङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

आवाधे च । ८ । १ । १० ।

पौडायां द्योत्यायां हे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहा-
त्यौघमानस्ययमुक्तिः बहुव्रीहिवद्भावाकुपो लुक् । गत-
गता । इह पुंनञ्भावः ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ।

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं
सुबलोपपुंवद्भावात्तोदात्तत्वानि ।

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य हे स्तभ्त्वाच्च कर्मधारयवत्
कार्यम् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य
पुंवद्भावः समासस्य (८५१५४०) इत्यस्तीदात्तत्वञ्च । पटुपट्टी ।
पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । गुणोपसर्जन-
ब्रह्मवाचिनः * । केवलगुणवाचिनयेह गृह्यन्ते । शक्तशक्तं
रूपम् । शक्तशक्तः पटुः । आनुपूर्व्ये हे वाच्ये * । मूलमूले

१ एतत् न ग्रीहावित्युक्तं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१०१४०) प्राक् ।

(४) सादृश्ये इति वप्रश्नाः प्रतिबोधिगत्वमर्थः तत्रानिबोधिगत्वमुपमानत्वं तेन
प्रकृतं उच्यमानपटुभिन्नः पटुरिति बोधः ।

स्थूलः । सम्भूमेण (५) प्रवृत्तो यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्याय-
सिद्धः । सर्पः सर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ । क्रिया
समभिव्याहारे (६) च * । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ।
नित्यबोधयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽपि
(७) लोटोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्मव्यतिहार-
(८) सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये * समासवच्च बहुलम् * । (९) बहुल-
ग्रहणादन्यपरयोर्ध्वं समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ।
असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः स्तुर्वन्तव्यः * । अन्योऽन्यं
विप्रा ननन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् ।
अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशस्त इति

- (१) सम्भूमेभ्यमादरो वा । न्यायसिद्ध इति यावद्भिः शब्दैः सम्बोध्यार्थाव-
गमस्तावतां प्रयोग इत्यर्थः ।
- (२) प्रागुक्तसामोहोऽर्थे भृशता च क्रियासमभिव्याहारः । एवञ्च भृशार्थे वक्षि-
ततः पौनःपुन्ये द्वित्वं भवत्येव तत्सोक्तत्वाभावात् तेन पापच्यते पाप-
च्यते इत्यादि प्रयोगः भृशं पाकसमोहं करोतीति तत्त्वार्थबोधः ।
- (३) क्रियासमभिव्याहारस्य भृशमात्मार्थकत्वे भृशार्थे इत्येवामिदं ध्यादत-
स्तदभिधानफलमाह पौनःपुन्येऽपीति ।
- (४) कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिययः एकजातीयक्रिययोः परस्परमेक-
द्वेषेण सम्पत्त्य इति यावत् तेन वक्ष्यते यावत्क्रियायां वक्ष्यते वक्ष्य-
यत्कारकत्वम् तादृशमेव तत्क्रियावाचितरस्य तत्कारकत्वे क्रिया-
व्यतिहारः वक्ष्योऽन्योऽन्यकौ धनं इहातीत्यादिकस्य धनदाने वक्ष्य-
न्यस्य सम्पदानता तच्चान्यकर्तृकतद्दानेऽपि इतरस्य तच्चान्यनिधेय-
रीत्या सर्वत्र बोध्यम् ।
- (५) अन्यपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्वत्रभिस्तु नास्ति प्रवृत्तिकोषां कर्मव्यतिहारा-
बोधकत्वादिति । शब्देन्दु ० ।

१ द्विरूपप्रकरणम् ।

७३८

भावः । एतस्परस्परम् । अत्र कस्कादित्वात् (६८५०) विस-
र्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरयेत्यादि । स्त्रीनपुंसकयो-
रुत्तरपदस्याया विभक्तेराभावो वा वक्तव्यः * । अन्योन्याम्-
अन्योन्यम् । परस्पराम-परस्परम् । इतरेतराम् इतरेतरं वा
इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् ग्रामादेशो
द्वितीयाया एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंस-
कयोरपि तृतीयादिषु पञ्चदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तृदा-
हरणस्य दिङ्मात्रत्वात्सर्वविभक्तौनामादेशमाहुः ।

- दलद्वये टाबभावः कौवे चादृष्टविरहः स्वभोः ।
- समामे मोरलक् चेति सिद्ध्याहलकाश्रयम् ।

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न
च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पञ्चद्वावः अन्यपरयोरसमास-
वद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः यां यास्मिंयां प्रैक्षत-
कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमि-
त्यत्र च अदृष्टतरादिभ्यः (४०५०) इत्यदृष्टप्राप्तः । अन्योन्यसंज्ञ-
कहस्त्रियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्परान्विसाहचर्यम्, अदृष्ट-
परस्परैः, रित्यादौ सोर्लक् च प्राप्तः सर्वे बाहुल्यकवलेन समा-
श्रयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्रियामिति सुचेऽन्यो-
न्यसंश्रयत्वे तैदिति भाष्येणात्र प्रमाणमिति ।

अत्राग्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८।१।१३।

प्रियप्रियेण उदाति प्रियेण वा । सुखसुखेन उदाति सुखेन
वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् ।
अतिप्रियमपि वसु प्रनायासेन ददातीत्यर्थः ।

यथास्व यथायथम् । ८ । १ । १४ ।

यथास्वमिति वीष्वायामव्ययीभावः । योय आत्मा यश्चात्मीयं
तदयथास्वम् तस्मिन् यथाशब्दस्य हे क्लीवत्वञ्च निपात्यते ।
यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावनित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

इन्त्वं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपाच-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ।

द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्याभावोऽस्त्वञोत्तरपदस्य नपुं-
सकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं इन्त्वंशब्दस्य
वाच्यम् इतरे विषयभूताः । इन्त्वंशब्दस्य रहस्यमित्यर्थः ।
मर्थ्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं होमे पशवो इन्त्वं मिथु-
नायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनङ्गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणा-
पौति मर्थ्यादार्यः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । इन्त्वं व्युत्-
क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इन्त्वं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । इन्त्वं सङ्घर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ (११) साहच-
र्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि (१२) इन्त्वं इत्यते ।

इति द्विकृतप्रक्रिया ।

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन्न कृतद्वित्वाच्चतद्विवचनोत्पत्त्याऽऽपुम्य ० संप्रज्ञः ।

(११) अन्त्यनलङ्घनित्वेन लोकज्ञात इत्याभिव्यक्तिः ।

(१२) अन्त्यलापीति तेन इन्त्वंशब्दात्पञ्चम्यन्तेत्यादि सिद्धं इत्योर्वचोर्बुद्धान्त्व-
र्त्तन्तेत्यर्थः वीष्वायां द्विवचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । इन्त्वंसमा-
कारादौ तु इन्त्वंशब्दप्रयोगः कृत्वा इत्या अपवर्गवार्त्तादित्येनाव्युत्-
क्रान्तादिति बोध्यम् । शब्देन्दु ० ।

